T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ROMA-MISIR İLİŞKİLERİ
(MÖ 3. Yüzyıl – MS 395)

ALİ OĞUZ BOZKURT

2501131294

Tez Danışmanı
Prof. Dr. HAMDİ ŞAHİN

İSTANBUL, 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	ALİ OĞUZ BOZKURT	**Numarası**	:	2501131294
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	TARİH / ESKİÇAĞ TARİHİ	**Danışmanı**	:	PROF. DR. HAMDİ ŞAHİN
Tez Savunma Tarihi	:	10.10.2019	**Saati**	:	10:00
Tez Başlığı	:	" Roma-Mısır İlişkileri (M.Ö.3. Yüzyıl-M.S.395)			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HAMDİ ŞAHİN		KABUL
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ Y. GÜRKAN ERGİN		KABUL
3- DOÇ. DR. HÜSEYİN SAMİ ÖZTÜRK		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. FERİT BAZ		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRE ERTEN		

ÖZ

ROMA-MISIR İLİŞKİLERİ (MÖ 3. YÜZYIL-MS 395)

ALİ OĞUZ BOZKURT

Eski Mısır, dünyanın en eski uygarlıklarından biridir. Antik Çağ'da Yakındoğu'nun en bereketli topraklarından biri üstüne kurulmuş, birliğini ilk kez sağladığı MÖ 4. Binyılın sonundan itibaren kendine özgü bir uygarlık inşa etmiştir. Çoğunlukla bağımsız olmakla birlikte, Yeni Krallık'ın çöküşü ile birlikte parçalanmış ve silsile halinde yabancıların idaresi altına girmiştir. Akhaimenid Pers İmparatorluğu'nu fetheden Büyük İskender ve onu takip eden Ptolemaioslarla ilk kez Batı kökenliler Nil Vadisi'ne hükmetmiş; bunların yaklaşık 300 yıllık saltanatının özellikle ikinci yarısında kaderlerinin ne olacağı konusunda en belirleyici dış unsur Roma Cumhuriyeti olmuştur. Bu belirleyici rol, bir zamanlar eşler arasında başlayan Roma-Mısır ilişkilerinin Mısır'ın önce *cliens*, sonra ise *provincia* olmasına kadar etkin olmuştur.

Roma'nın bir *provincia*sı olmasıyla birlikte Mısır'ın tarihinin başka bir sayfası açılmıştır. Eski Mısır'ın bu son kısmında, bir yandan Mısır'ın Roma İmparatorluk tarihinin genel gidişatının içinde yer aldığı görülürken, diğer yandan kendine özgü özelliklerin/durumların da ortaya çıktığı anlaşılır. Ciddi bir Yahudi nüfusu barındıran ülke, Hıristiyanlığın doğduğu bölgelere komşudur. Çok özel bir statüye sahip *provincia*nın valisi bile *praefectus Aegypti* diye anılmaktadır. Hem Roma'nın Mısır'da, hem Mısır'ın Roma'da karşılıklı kültürel etkileşiminin izlerine çok net rastlanmaktadır. Askeri ve ekonomik durumu bakımından, hatta konumu nedeniyle bile Roma için yerinin çok ayrı olduğu söylenebilir.

Gerek antik, gerek modern kaynaklar bakımından zengin bir alan olması sayesinde, tezin temel amacı olan Roma ile Mısır arasındaki ilişkilerin ortaya konması ve Roma Mısırı'nın bir resminin konabilmesi mümkün olabilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Roma, Mısır, Ptolemaios, Kleopatra, Marcus Antonius, Augustus, Hıristiyanlık, Yahudiler, Aleksandreia.

ABSTRACT

ROMANO-EGYPTIAN RELATIONS (3RD CENTURY BCE- 395 CE)

ALİ OĞUZ BOZKURT

Ancient Egypt is one of the oldest civilizations of the world. Established on one of the most fertile lands of Ancient Near East, the Egyptians created a unique civilization with the unification of the country for the first time in the 4th Millennium BCE. Though mostly independent, Egyptian central authority disintegrated with the collapse of the New Kingdom and ruled at times by one foreigner after another. With the arrival of Alexander the Great, who conquered the Persian Empire, and the Ptolemies following him, members of Western Civilization began to rule the Nile Valley for the first time; in their 300-year-long rule, one of the defining elements in its affairs was the Roman Republic, which dictated Egypt's fate. This role continued until Egypt lost its independence, becoming a Roman *provincia*.

Roman Egypt became a new turning point in the history of Ancient Egypt. This last chapter shows us that, while Egypt is an integral part of Roman Imperial history, it has its own unique features: It had a considerable Jewish population, close to Christianity's birthplace. Its specialness can be understood from the gubernatorial title, *praefectus Aegypti*. Cultural interactions between Rome and Egypt is evident. Egypt had a special place for Rome, both militarily and economically.

As the subject is rich in both ancient and modern sources, it was possible to present the relations between two states and create a picture of Roman Egypt.

Keywords: Rome, Egypt, Ptolemy, Cleopatra, Mark Antony, Augustus, Christianity, Jews, Alexandria.

ÖNSÖZ

Roma-Mısır İlişkileri başlıklı tezim, MÖ 334'te Makedonia Kralı III. Alexandros'un, yani Büyük İskender'in gelişinden bir Roma *provincia*sı olduğu MÖ 30'a ve oradan İmparator I. Theodosius'un öldüğü ve İmparatorluğun bir daha tamamının bir araya gelmeyecek şekilde ikiye ayrıldığı MS 395'e kadar geçen süre zarfında Roma Cumhuriyet idaresinin Hellenistik Mısır devleti Ptolemaioslarla ilişkileri ile Mısır'ın askeriye, ticaret, kültür ve din gibi farklı konular bakımından İmparatorluk tarihsel süreci içindeki yerini inceleyen bir çalışmadır.

Her ne kadar başı ve sonu için birtakım tarihlerle noktasal sınırlar belirlenmeye çalışılmışsa da, buradaki amacın sadece konuyu bir zamansal çerçeveye oturtmak olduğu anlaşılmalıdır. Şöyle bir örnekle açıklamak mümkündür: Mısır'ın en büyük sosyokültürel değişimlerinden biri kuşkusuz Hıristiyanlığa geçiştir. Ne var ki; I. Theodosius'un öldüğü sırada bu dönüşümün tamamlandığını söylemek mümkün değildir; Aleksandreia Sarapeionu Hıristiyanlar tarafından MS 391'de yıkılmış ve yağmalanmıştır belki, ama Mısır'da açık kalan son Pagan tapınak Philae'dedir ve ancak MS 6. yy.'ın ortasında, İmparator I. Iustinianus devrinde kapatılmıştır. Dolayısıyla tezin incelediği dönem içinde başlayan birtakım süreçlerin tamamlanmasının veya başlangıcının o dönemin öncesine dayandığı ve bu nedenle zamansal sınırların dışına taştığı durumlarda, gerektiği ölçüde öncesi ya da devamı finiteliğindeki olay ve durumlara da değinilmiştir.

Ptolemaioslar, Hellenistik tarihin en önemli siyasi unsurlarından biridir ve en yoğun uluslararası ilişkileri de Seleukoslarla birlikte Roma ile olmuştur. Roma idaresi altında girdikten sonra da Mısır'ın, Roma tarihi bakımından kritik önemi olan pek çok askeri, siyasi ve toplumsal olayın doğrudan içinde yer aldığını ve pek çok nedenle özel bir yeri olduğunu söylemek de ayrıca mümkündür. Bir bakış açısıyla Cumhuriyetin öldüğü ve İmparatorluğun doğduğu yerin Mısır olduğu söylenebilir. Ülkenin, imparatorun adeta şahsi malı gibi bir statüsü bulunur. Valisinin unvanı bile diğer eyalet valilerinden farklıdır. Her şeyin ötesinde Akdeniz'in incisi ve en ihtişamlı limanı eyalet başkenti Aleksandreia'dır. Kent, İmparatorluktaki Iudaea dışındaki en önemli Yahudi topluluklarından birine de ev sahipliği yapmaktadır; Hıristiyanlığın doğduğu

yere de komşudur. Öyle ki; ilk beş büyük patrikhaneden biri Aleksandreia'daki olmuştur. Kültürel anlamda da Roma'da en çok iz bırakan uygarlıklardan birine de ev sahipliği yapmıştır. Bunların hepsi, Mısır'ın Antik Çağ'da Batı uygarlığı egemenliğindeki dönemlerinin Roma açısından önemini göstermektedir. Tezle ilgili en büyük zorluk da, kuşkusuz değinilmesi gereken konunun ve taranması gereken materyalin çokluğu olmuştur; zira çok geniş bir yelpazeye yayıldığı görülmektedir.

Bu uzun ve yoğun tez maratonum ile ilgili olarak öncelikle tez danışmanım Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN'e, bu tez konusunu çalışmama vesile olduğu için teşekkür etmek istiyorum. Türkiye'de ne yazık ki üstünde çok durulmayan, ancak zengin bir konuya yoğunlaşmamı sağlamış; bunu yaparken beni de yalnız bırakmamış, hem bana kaynaklar tavsiye etmiş ve bana ihtiyaç duyduğumda yol göstermiş, hem de zaman zaman kendisi de konunun üzerinde çalışmıştır. Ayrıca pek çok başka konuda da ürettiği çözümlerle benim için süreçte yaşadığım bazı sıkıntıları atlatmayı da mümkün kılmıştır. Tezim için benzer şekilde çok yararlı kaynaklar öneren ve benimle paylaşan Doç. Dr. Hüseyin Sami ÖZTÜRK'e de teşekkürlerimi sunmam gerekir. Her iki hocamla da süreç boyunca zaman zaman yaptığımız konuşmalarla, bir yandan tez konuma bakışımı geliştirip, dönüştürerek olgunlaştırırken, bir yandan da gerek madden, gerek manen destek olmuşlardır. Bundan dolayı da kendilerine ayrıca teşekkür ederim.

Ailemizin sevgili can dostu Aylin ÇOLAK'ın, beni ve aynı anda kendi teziyle uğraşan eşimi, yorulduğumuz ve dağıldığımız zamanlarda kendimize getirmek ve bizi toplamak için sarf ettiği çabalar için de şükranlarımı sunuyorum.

Tezi yazarken yaşadığım durgunluk dönemlerimi atlatmamı desteğiyle sağlayan Alaaddin DAYI'ya, özellikle Hıristiyanlıkla ilgili bölüm için kaynak toparlamamda büyük katkıları bulunan Miklós KEREKES'e ve bürokrasiyle mücadelemde yardımlarını esirgemeyen Seda TUNCAY'a da çok teşekkür ederim.

Bunun yanında ailemin desteğini de yadsınamaz: Özellikle annem, babam ve kız kardeşimin maddi ve manevi destekleri olmadan teze yeterince vakit ayırabilmem mümkün olmayacaktı. Biricik eşimin ailesinin de, zaman zaman her ikimizin de tezlerimizi yazdığımız bu dönemde çok ihtiyaç duyduğumuz hava değişikliğini her türlü destekleriyle sağladıkları için de minnettarım.

Son olarak; hayat arkadaşım, değerli eşim, en büyük enerji kaynağım İrem ELÇİ-BOZKURT'a da teşekkür ederim. Bu çalışmanın; bir yandan kendi tezini yaparken bana gösterdiği büyük sabır, diğer yandan sağladığı her türlü destek ve yardım olmasaydı, bu tezi bitirmeme imkân olmayacaktı. Kendi tezi üzerinde çalışırken ve bu çalışması sırasında yaşadığı ve bununla ilgili bize yaşatılan tüm zorluklara ve sıkıntılara rağmen, ikimizin de tezlerimizi başarılı bir biçimde tamamlayabilmemiz, en çok bana en büyük dayanağı sağlayan onun dirayeti, ender görüldüğünü düşündüğüm organizasyonel zekâsı ile güçlü ve karakterli dik duruşu sayesinde olabilmiştir. Dolayısıyla bu tez varoluşunu ona borçluyken, ben de ona ebediyen minnettarım. Çalışmayı kendisine ve yeni doğmuş oğlumuz Ali Aral BOZKURT'a ithaf etmenin mutluluğunu yaşıyorum.

Ali Oğuz BOZKURT

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ……...iii
ABSTRACT……iv
ÖNSÖZ……v
İÇİNDEKİLER……viii
KISALTMALAR LİSTESİ……..xii
TABLOLAR LİSTESİ……..xv
RESİMLER LİSTESİ……..xvi
HARİTALAR LİSTESİ……..xxii
GİRİŞ……...1

BİRİNCİ BÖLÜM
KAYNAKLARIN DURUMU

1.1. Antik Yazarlar…….3
1.1.1. Herodotos (MÖ 484 – 425)……...3
1.1.2. Thukydides (MÖ 460 – 400)…….5
1.1.3. Polybios (MÖ 200 – 118)……..5
1.1.4. Gaius Iulius Caesar (MÖ 100 – 44)……..7
1.1.5. Diodoros Sikeliotes (MÖ 90 – MÖ 30)……9
1.1.6. Titus Livius Patavinus (MÖ 64 – MS 17)……...10
1.1.7. Strabon (MÖ 64 – MS 24)……...11
1.1.8. Aleksandreialı Philon (MÖ 20 – MS 50)……13
1.1.9. Titus Flavius Iosephus (37 – 100)……...14
1.1.10. Lucius Mestrius Plutarchus (46 – 127).....15
1.1.11. Lucius Flavius Arrianus (86 – 146/160).....16
1.1.12. Appianus Alexandrinus (95 – 165).....18
1.1.13. Cassius Dio Cocceianus (155 – 235).....18
1.1.14. Eusebius (260/5 – 339/340).....20
1.1.15. Flavius Eutropius (4. yy.).....21
1.1.16. Zosimus Historicus (4. – 5. yy.).....22
1.1.17. *Notitia Dignitatum*.....23
1.1.18. *Periplus Maris Erythraei*.....24

1.1.19. Weilüe.....24
1.1.20. Hu Hanşu.....25
1.2. Papirüsler.....25
1.3. Yazıtlar.....27
1.4. Sikkeler.....28
1.5. Modern Kaynaklar.....31

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR VE COĞRAFYASI

2.1. Mısır'ın Konumu ve Önemi.....34
2.2. Yukarı Mısır ve Nil Vadisi.....35
2.3. Aşağı Mısır ve Nil Deltası.....36
2.4. Moeris Gölü, Bahr Yusuf ve Fayyum Vahası.....36
2.5. Çöller.....37
2.6. Sina Yarımadası.....38
2.7. Nubia.....38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSKENDER'İN GELİŞİNE KADAR MISIR'A GENEL BAKIŞ

3.1. Büyük İskender Öncesi Hellen Dünyası İle Temaslar.....40
3.1.1. Tunç Çağı'nda Ege Dünyası İle Temaslar.....40
3.1.2. Mısır'da Hellen Kolonisi: Daphnae ve Naukratis.....41
3.1.3. Pers Egemenliği Sırasında Mısır-Hellen Dünyası İlişkileri.....42
3.2. Mısır'da İskender Öncesi Yabancı İdareleri.....44
3.2.1. Hyksoslar.....44
3.2.2. Libya İdaresi ve Nubia İşgali.....45
3.2.3. Assur İşgali.....47
3.2.4. Akhaimenid Pers İdaresi.....48

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HELLENİSTİK MISIR

4.1. Ptolemaios İdaresinin Kuruluşu.....51

4.2. Bir Ptolemaios Projesi: Aleksandreia……53
4.3. Mısır-Roma Temasları……..55
4.3.1. Ptolemaioslar Öncesi İtalya'da Mısır İzleri……55
4.3.2. Philadelphos'un Elçileri Roma'ya Vardığı Sırada Durum…….57
4.3.3. Eşler Arasından Korunmaya Muhtaç Mısır'a…….60
4.3.4. XII. Ptolemaios Neos Dionysos Theos Philopator Theos Philadelphos: Auletes…….70
4.3.5. VII. Kleopatra Philopator ve Bağımsız Bir Mısır'ın Sonu……73

BEŞİNCİ BÖLÜM

PROVINCIA AEGYPTI

5.1. Roma İmparatorluk Siyasi Tarihinin Mısır Özelinde Akışı……..80
5.1.1. İlk *Praefecti Aegypti*……...80
5.1.2. Roma, Mısır ve Yahudiler.....84
5.1.2.1. Roma Öncesi Mısır'da Yahudiler……....84
5.1.2.2. MS 38 Aleksandreia Ayaklanması……..85
5.1.2.3. *Acta Alexandrinorum*.....89
5.1.2.4. Birinci (Büyük) Yahudi Ayaklanması (MS 66-73)……91
5.1.2.5. İkinci Yahudi (Kitos) Ayaklanması (MS 115-117)……95
5.1.2.6. Üçüncü Yahudi (Bar Kokhba) Ayaklanması (MS 132-136)...97
5.1.3. Yahudi İsyanlarından Severuslara……...99
5.1.4. Üçüncü Yüzyıl Krizi……105
5.1.5. Diocletianus'tan Constantinus ve Theodosius'a……...109
5.2. Mısır'da Askeriye, Ekonomi, Kültür ve Toplum……114
5.2.1. Mısır'da Roma Askeri Varlığı……..114
5.2.2. Tahıl Ticareti……123
5.2.3. Roma'nın Uzak Diyarlarla Ticari İlişkileri Ortasında Mısır…….125
5.2.4. Mons Claudianus ve Mons Porphyrites Taş Ocakları……...131
5.2.5. Kültürel Etkileşimler……134
5.2.5.1. Mısır Kültür ve Sanatının Roma'daki Yansımaları……...134
5.2.5.1.1. Dini Yansımalar……135

5.2.5.1.2. Edebi Yansımalar……...140
5.2.5.1.3. *Aegyptiaca romana*……147
5.2.5.1.4. Mimari Yansımalar……150
5.2.5.2. Mısır'daki Roma İzleri……..155
5.2.6. Demografik Yapı……...168
5.2.6.1. Mısır'da *Census*……168
5.2.6.2. *Census* Süreci……170
5.2.6.2.1. Kayıt Yeri……..170
5.2.6.2.2. *Census* Zamanı……...171
5.2.6.3. Mısır Nüfusu……..172
5.2.6.4. Mısır'da Sosyal Hiyerarşi……..173
5.2.6.5. Hane Halkı……174
5.2.6.6. Mısır'da Ortalama Ömür ve Cinsiyetler Arası Oran…….174
5.2.6.7. Evlilik ve Boşanma……175
5.2.6.8. Aleksandreia ve Antinoopolis Vatandaşlıkları……..178
5.3. Mısır ve Hıristiyanlık……...179

SONUÇ……187

KAYNAKÇA……...197

EKLER……233

KISALTMALAR LİSTESİ

AJ	*Antiquitates Iudaicae*
Anab.	*Anabasis Alexandri*
Ann.	*Annales*
Ant.	*Antonius*
App.	Appianus Alexandrinus
Apul.	Lucius Apuleius Madaurensis
Arr.	Lucius Flavius Arrianus
BAlex.	*Bellum Alexandrinum*
BCiv.	*Bella civila*
BJ	*Bello Iudaicum*
Caes.	Gaius Iulius Caesar
CAH	*Cambridge Ancient History*
Cass. Dio	Cassius Dio Cocceianus
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
Cic.	Marcus Tullius Cicero
Cod. Iust.	*Codex Iustinianus*
CPJ	*Corpus Papyrorum Judaicorum*
De Is. et Os.	*De Iside et Osiride*
Ep.	*Epistulae*
Euseb.	Eusebius
Eutr.	Flavius Eutropius

HN	*Naturalis Historiae*
Hist. eccl.	*Historia ecclesiatica*
ILS	*Inscriptionum Latinarum Selectae*
In Flacc.	*In Flaccum*
Joseph.	Flavius Iosephus
Juv.	Iuvenalis
Leg.	*Legatio ad Gaium*
Livius, *Epit.*	Livius *Epitomae*
Livius, *Per.*	Livius *Periochae*
Marm. Par.	*Marmor Parium*
Met.	*Metamorphoses*
Mor.	*Moralia*
Not. Dign.	*Notitia dignitatum in partibus occidentis/orientis*
Ov.	Publius Ovidius Naso
Philo	Philo Iudaeus
Plin.	Gaius Plinius Secundus (Maior)
Plin.M.	Gaius Plinius Caecilius Secundus (Minor)
Plut.	Lucius Mestrius Plutarchus
PME	*Periplus Maris Erythraei*
POxy.	*Oxyrhynchus Papyri*
Polyp.	Polybios
Procop.	Prokopios
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*

Strab.	Strabon
Suet.	Suetonius
Tac.	Publius Cornelius Tacitus
Thuc.	Thukydides
Verg.	Publius Vergilius Maro
Vesp.	*Vespasianus*
Vit.	*Vitae Parallelae*
yak.	yaklaşık
Zos.	Zosimus Historicus

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. *Notitia Dignitatum*'a göre Mısır'da Konuşlandırılmış Birlikler

Tablo 2. Geç Antik Çağ'da Mısır'ın İdari Birimlerindeki Değişiklikler

Tablo 3. Ptolemaios Hanedanı Aile Ağacı

Tablo 4. Mısır Hükümdarları

Tablo 4a. Hellenistik Krallar

Tablo 4b. Roma İmparatorları

Tablo 5. Hellenistik Kral ve Roma İmparator Kartuşları

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Avaris'te (Tel ed-Dab'a) bulunmuş Boğa Güreşi Sahnesi freski

Resim 2. Hagia Triada Lahdi, Herakleion Arkeoloji Müzesi (MÖ 14. Yüzyıl)

Resim 3. Pers Kralı I. Dareios'un Mısırlı Heykeli, Tahran Müzesi, Tahran, İran

Resim 4. Pers kıyafetleri giymiş Mısırlı erkek heykeli, Brooklyn Müzesi, New York, ABD

Resim 5. Bokhoris Vazosu, Tarquinia Ulusal Müzesi, İtalya

Resim 6. Büyük İskender'in isminin kartuşta yazılı olduğu taş parça, Louvre, Paris.

Resim 7. Marmor Parium Fragmanı

Resim 8. I. Seti'nin Abydos'taki Tapınağı'nda Yer Alan Yunan Harfleri İle Yazılmış Mısırca Graffito

Resim 9. III. Aleksandros

Resim 10. III. Philippos

Resim 11. IV. Aleksandros

Resim 12. I. Ptolemaios I. Soter

Resim 13. II. Ptolemaios Philadelphos

Resim 14. III. Ptolemaios I. Euergetes

Resim 15. IV. Ptolemaios Philopator

Resim 16. VI. Ptolemaios Philometor

Resim 17. VIII. Ptolemaios II. Euergetes Physkon

Resim 18. V. Ptolemaios Epiphanes

Resim 19. VII. Ptolemaios Neos Philopator

Resim 20. III. Kleopatra, II. Kleopatra ve VIII. Ptolemaios, Kom Ombo Tapınağı

Resim 21. IX. Ptolemaios II. Soter Lathyros, Kom Ombo Tapınağı

Resim 22. X. Ptolemaios I. Aleksandros

Resim 23. XII. Ptolemaios Auletes

Resim 24. VII. Kleopatra Philopator

Resim 25. XV. Ptolemaios Kaisarion

Resim 26. Sulla

Resim 27. Pompeius

Resim 28. M. Antonius

Resim 29. Iulius Caesar

Resim 30. Augustus

Resim 31. Tiberius

Resim 32. Caligula

Resim 33. Claudius

Resim 34. Nero

Resim 35. Galba

Resim 36. Otho

Resim 37. Vitellius

Resim 41. Nerva

Resim 42. Traianus

Resim 43. Hadrianus

Resim 44. Antoninus Pius

Resim 45. Marcus Aurelius

Resim 46. Lucius Verus

Resim 47. Commodus

Resim 48. Pertinax

Resim 49. Didius Iulianus

Resim 50. Clodius Albinus

Resim 51. Septimius Severus

Resim 52. Geta

Resim 53. Caracalla

Resim 54. Pescennius Niger

Resim 55. Macrinus

Resim 56. Diadumenianus

Resim 57. Elagabalus

Resim 58. Severus Alexander

Resim 59. Maximinus Thrax

Resim 60. Balbinus

Resim 61. Pupienus

Resim 62. I. Gordianus

Resim 63. II. Gordianus

Resim 64. III. Gordianus

Resim 65. Philippus Arabs

Resim 66. II. Philippus

Resim 67. Decius

Resim 68. Herennius E.

Resim 69. Triboninanus Gallus

Resim 70. Volusianus

Resim 71. Aemilianus

Resim 72. Valerianus

Resim 73. Gallienus

Resim 74. Saloninus

Resim 75. Claudius Gothicus

Resim 76. Quintilius

Resim 77. Aurelianus

Resim 78. Florianus

Resim 79. Carus

Resim 80. Numerianus

Resim 81. Tacitus

Resim 82. Probus

Resim 83. Carinus

Resim 84. Diocletianus

Resim 85. Maximianus

Resim 86. Galerius

Resim 87. Constantius Chlorus

Resim 88. I. Constantinus

Resim 89. Licinius

Resim 90. Maxentius

Resim 91. Valerius Valens

Resim 92. II. Maximinus Daia

Resim 93. II. Constantinus

Resim 94. I. Constans

Resim 95. Iulianus

Resim 96. Iovianus

Resim 97. II. Constantius

Resim 98. I. Valentinianus

Resim 99. Valens

Resim 100. II. Valentinianus

Resim 101. Gratianus

Resim 102. I. Theodosius

Resim 103. Arcadius

Resim 104. Odaenathus

Resim 105. Zenobia

Resim 106. Vaballathus

Resim 107. Aleksandreia Rekonstrüksyonu

Resim 108. Aleksandreia Ana Cadde

Resim 109. Aleksandreia Deniz Feneri

Resim 110. Aleksandreia Sarapaionu – Ptolemaios ve Roma Devri Rekonstrüksyon Enine Kesidi

Resim 111. Aleksandreia Serapeionu

Resim 112. Diocletianus Sütunu

Resim 113. Kom eş-Şokafa Katakombları – Plan

Resim 114. Kom eş-Şokafa'dan Mumyalama Ritüeli Sahnesi

Resim 115. Kom eş-Şokafa. Romalı Askerler Üniforması Giyinmiş Tanrı Kabartmaları

Resim 116. Behbeit el-Hacer Isis Tapınağı Rekonstrüskyonu

Resim 117. Behbeit el-Hacer Isis Tapınağı

Resim 118. Naukratis Rekonstrüksyonu

Resim 119. Naukratis'in Planı

Resim 120. Antinoopolis Rekonstrüksyonu

Resim 121. Antinoopolis'teki Zafer Takı (19. yüzyıl)

Resim 122. Dendera Tapınak Külliyesi Rekonstrüksyonu

Resim 123. Dendera Tapınak Külliyesi

Resim 124. Luksor Tapınağı – Tapınak Hâli, II. Ramses Devri (MÖ 13. yüzyıl)

Resim 125. Luksor Tapınağı – Castrum (MS 3. yüzyıl)

Resim 126. Luksor Tapınağı – Günümzdeki Durum (MS 21. yüzyıl)

Resim 127. Luksor Tapınağı İmparator Kültü Şapeli Rekonstrüksyonu

Resim 128. Luksor Tapınağı İmparator Kültü Şapeli Bugünkü Durum

Resim 129. Esna Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 130. Esna Tapınağı

Resim 131. Edfu Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 132. Edfu Tapınağı

Resim 133. Kom Ombo Çifte Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 134. Kom Ombo Çifte Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 135. Philae Isis Tapınak Külliyesi Rekonstrüksyonu

Resim 136. Philae Isis Tapınak Külliyesi (solda: Traianus Köşkü)

Resim 137. Kalabşa Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 138. Kalabşa Tapınağı

Resim 139. Kertassi Köşkü

Resim 140. Tafa Tapınağı, Leiden

Resim 141. Dabod Tapınağı, Madrid

Resim 142. Dendur Tapınağı, New York

Resim 143. Dakka Tapınağı

Resim 144. Siva Vahası Amon Kehanet Merkezi Rekonstrüksyonu

Resim 145. Siva Vahası

Resim 146. Mons Claudianus Rekonstrüksyonu

Resim 147. Mons Claudianus

Resim 148. Mons Porphyrites Kale ve Tapınak Rekonstrüksyonu

Resim 149. Mons Porphyrites

Resim 150. Circus Maximus Rekonstrüksyonu

Resim 151. Circus Maximus

Resim 152. Circus Caligula/Nero

Resim 153. Circus Caligula/Nero'nun San Pietro Bazilikaları Planların Göre Yeri

Resim 154. Circus Maxentius Rekonstrüksyonu

Resim 155. Circus Maxentius

Resim 156. Konstantinopolis Hippodromu Rekonstrüksyonu

Resim 157. Sultanahmet Meydanı

Resim 158. Caesarea Maritima Circusu Rekonstrüksyonu

Resim 159. Caesarea Maritima Circusu

Resim 160. Laterano Dikilitaşı

Resim 161. Vaticano Dikilitaşı

Resim 162. Montecitorio Dikilitaşı

Resim 163. Flaminio Dikilitaşı

Resim 164. Minerveo Dikilitaşı

Resim 165. Macuteo Dikilitaşı

Resim 166. Matteiano Dikilitşı

Resim 167. Dogali Dikilitaşı

Resim 168. Urbino Dikilitaşı, Urbino

Resim 169. Boboli Dikilitaşı, Floransa

Resim 170. Theodosius Dikilitaşı, İstanbul

Resim 171. Agonalis Dikilitaşı

Resim 172. Pincio Dikilitaşı

Resim 173. Esquiline Dikilitaşı

Resim 174. Quirinale Dikilitaşı

Resim 175. Sallustiano Dikilitaşı

Resim 176. Caesarea Dikilitaşı, İsrail

Resim 177. Benevento Dikilitaşı, Benev

Resim 178. Catania Dikilitaşı

Resim 179. Münih Dikilitaşı

Resim 180. Örme Dikilitaş, İstanbul

Resim 181. Paris

Resim 182. New York

Resim. 183. Londra

Resim 184. Philae Dikilitaşı, Kingston Lacy

Resim 185. Cestius Piramidi

Resim 186. Cestius Piramidi'nin Muhtemel Esin Kaynağı Nubia Piramitleri

Resim 187. Iseum Campense ve Serapeum Rekonstrüksyonu

Resim 188. Mausoleo degli Haterii Paneli

Resim 189. Pompeii Iseum Rekonstrüksyonu

Resim 190. Pompeii Iseumu

Resim 191. Herculaenum'da Bulunmuş Isis Ritüeli Freski

Resim 192. Pompeii Iseumu

Resim 193. Napoli'de bulunmuş Isis heykeli, MS 2. Yüzyıl

Resim 194. Antinoeion Rekonstrüksyonu

Resim 195. Günümüzde Antinoeion

Resim 196. Osiris Kılığında Antinoos

Resim 197. Firavun Kılığında Antinoos Telamonu

Resim 198. Orijinal Mısır Heykeli

Resim 199. Ve onun Domitianus devrine tarihlenen Roma kopyası

Resim 200. Mensa Isiaca

Resim 201. Mensa Isiaca (Çizim)

Resim 202. Praeneste Nil Manzarası Mozaiği

Resim 203. Bir Fayyum Portresi Örneği

Resim 204. Aziz Antonius

Resim 205. Aziz Pakhomius

Resim 206. Aziz Makarius

Resim 207. Kızıl Manastır

Resim 208. Beyaz Manastır

Resim 209. Deir es-Süryani Manastırı, Skete

Resim 210. Aziz Antonius Manastırı, Doğu Çölleri

Resim 211. Aleksandreialı Aziz Katerina & Sina Çöllerindeki Aziz Katerina Manastırı

Resim 212. Aleksandreia Sarapeionu'nun Yıkıldığının Gösterildiği İskenderiye Dünya Kroniği Fragmanı

Resim 213. Hz. Muhammed'in, genellikle dönemin Aleksandreia Patriği Cyrus ile özdeşleştirilen Mısır Hükümdarı el-Mukavkıs'a yolladığı kabul edilen İslam'a davet ettiği mektup, Topkapı Sarayı, İstanbul.

Resim 214. Nicopolis Anıtı Rekonstrüksyonu

Resim 215. Nicopolis Anıtı Kalıntıları

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. Mısır Coğrafi Haritası

Harita 2. Tetrarkhia Dönemi'nde Roma İmparatorluğu

Harita 3. Roma İmparatorluğu *Dioecesis*leri

Harita 4. Aleksandreia

Harita 5. Nil Deltası

Harita 6. Roma İmparatorluğu *Praefectura Praetorio*ları

Harita 7. Üçüncü Yüzyıl Krizi Sırasında Ortaya Çıkan Palmyra ve Gallia İmparatorlukları

Harita 8. Augustus Dönemi Roma *pomerium* sınırları

Harita 9. Mons Claudianus ve Mons Porphyrites

GİRİŞ

Mısır, Hellenistik idarenin kuruluşundan kısa süre sonrasından itibaren Roma için çok fazla önem taşıyan, ancak kendisinden çok farklı bir ülkedir. Eski Mısır'ın kültürel ve siyasi anlamda var olduğu aşağı yukarı üç bin yıllık sürede kültürel anlamda ana hatları bakımından dramatik değişikliklerin olmadığı, varoluş temelinin Nil Nehri ve onun sağladığı taşkınlar olduğu bir uygarlıktır. Roma ise uzunca bir süre şehir devleti olarak kaldıktan sonra, Mısır'ın çok yabancısı olduğu oligarşik bir yapının üstüne kurulu bir yönetim biçimiyle yönetilen ve kendi sınırları dışına çıkmaktan rahatsızlık duymayan, belli bir coğrafya ile varlığını ilişkilendirmeyen bir devlettir. Etrüsk ve Yunan uygarlığının etkisiyle kendi uygarlığını oluşturmuştur, dolayısıyla Mısır'dan çok farklı dinamiklere sahiptir.

Bu kadar çok ve çeşitli alanda farklılığın olduğu iki uygarlığın bir arada nasıl ilerleyebildiği, birbirlerini nasıl ve ne kadar etkiledikleri önemli bir sorundur. Bu bir arada yaşayışın Roma İmparatorluk siyasi tarihinin, Mısır'ın o dönemki siyasi tarihi akışı içinde incelenmesi dışında, aynı zamanda gerektiği yerde askeri, ekonomik, toplumsal anlamda tarihsel gelişimi ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Bunun sadece Mısır yönü yoktur; başta İmparatorluk başkentinde olmak üzere, Britannia'dan Pergamon'a kadar Mısır tanrılarına adanmış tapınakların varlığı, Roma'nın da bu köklü uygarlıktan nasıl ve ne ölçüde etkilendiği sorusunun sorulmasına da yol açmaktadır.

MÖ 3. Yüzyıl'da Mısır'ın ilk kez diplomatik ziyarette bulunduğu Roma'nın iade-i ziyaretiyle devam eden ilişkilerin, ülkenin son firavunu Kraliçe VII. Kleopatra'nın ölümünün ardından bir eyalete dönüştüğü MÖ 30'a ve oradan tüm İmparatorluk tarihi süreci boyunca nasıl bir gelişim gösterdiğine bakmak gerekir.

Araştırma için öncelikle bu uzun periyotta yaşamış ve eserler vermiş antik yazarların eserleri incelenecek, ardından yazdıkları arkeolojik veriler ışığında değerlendirilecek, başta yaşadıkları dönemin siyasi konjonktürü çerçevesi olmak üzere, propaganda amacı veya dini etkilerin ne kadar olduğuna bakılacak; modern yazarların konularla ilgili yazdığı kitap ve makaleler göz önünde bulundurularak karşılaştırılarak incelenecektir.

Özellikle bakılacak birtakım sorunlar vardır: Mısır'ın neden senatörlerin bile girişine yasaklanacak kadar önemli olduğu, Mısır'da kardeş evliliğinin bu kadar yoğun olmasının nedenleri, köklü Mısır dininin nasıl ortadan yavaş yavaş kalkarak yerini Hıristiyanlığa bıraktığı ve bu dinin örgütü Aleksandreia Kilisesi'nin devletin en büyük düşmanlarından biriyken nasıl oldu da Kilise lideri Aleksandreia Patriği'nin yeri geldiğinde vali olarak atanabilecek kadar güçlendiği gibi sorular bunlardan sadece bazılarıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAYNAKLARIN DURUMU

Roma ile Mısır arasındaki ilişkilerin incelendiği tezde yararlanılan kaynakları antik kaynaklar, papirüsler, yazıtlar, sikkeler ve modern kaynaklar olmak üzere beş kategoride incelemek mümkündür.

1.1. Antik Kaynaklar

Mısır'ın Antik Çağ'da Batı kökenli uygarlıklar tarafından yönetildiği Hellenistik Dönem ve Roma idaresi ile ilgili kaynakların başında, kuşkusuz o dönemde yaşamış antik yazarların eserleri bulunur. Söz konusu eserlerle birlikte yazarlara da bir göz atmak, bize hangi şartlar altında eserlerini yazdıklarını da göstermesi bakımından önemli olacaktır. Bunların bir kısmı Gaius Iulius Caesar gibi anlattıklarını yerlerinde görmüş, yaşamış kişiler olduğu gibi, Eutropius'ta olduğu gibi bir kısmı da yararlandıkları başka yazarların kaybolmuş eserlerinin günümüze ulaşmalarını sağlayarak onları da ölümsüzleştirmiştir.

1.1.1. Herodotos (MÖ 484 – 425)[1]

Zaman zaman "Tarihin Babası" gibi birtakım yakıştırmalarla adlandırılan ve bugün Muğla'nın Bodrum ilçe merkezinde yer alan Halikarnassos kentinde doğup büyümüş Herodotos, geride bıraktığı dokuz kitaptan oluşan ölümsüz eseri *Tarih*/*Ἱστορίαι* ile dönemin en önemli antik yazarlarından biridir. Eserini yazdığı dönem Pers-Yunan Savaşları'nın öncesi ve sonrasına denk gelmiş olduğu için Pers karşıtı duyguların etkisinde kaleme alındığı ve bu nedenle de taraflı olduğu iddia edilmekle birlikte, pek çok yönden tutarlı oluşu nedeniyle tercih edilen ve güvenilen bir antik kaynak olarak öne çıkmakta[2], dikkat çekmekte ve tercih edilmektedir. Yaşadığı ve eserinde bahsettiği dönem tezin ana konusu dışında olmakla birlikte *Ἱστορίαι*, Mısır'ın İskender gelmeden önceki dönemleriyle ilgili kısımları içermesi bakımından önemli bir eserdir. Her biri farklı başlığa sahip 'kitap' diye adlandırılan

[1] M. C. Howatson, Çev. Faruk Ersöz, "Herodotos", **Oxford Antikçağ Sözlüğü**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015, pp. 387-389.
[2] Marc van de Mieroop, **Eski Mısır Tarihi**, Çev. Ali Oğuz Bozkurt, İstanbul: Homer Kitabevi, 2019, pp. 275-276.

dokuz bölümden oluşan eserinin ikinci kitabının (*Eutrepe*) neredeyse tamamı ve üçüncü kitabın başı (*Thalia*), Mısır'ın Pers işgali öncesi tarihinin Hellen perspektifi ile anlatır.

Herodotos'un Mısır'ı ziyaret edip etmediği, aktardığı gibi orada rahiplerle görüşüp görüşmediği, anlattıklarının gerçekleri yansıtıp yansıtmadığı tartışma konusudur. Ülkeyi dolaştığını söylediği halde, ülkenin en büyük tapınak külliyelerinden Karnak'tan, Memphis'teki Mısır'a Batı dillerindeki adını veren Ptah Tapınağı'ndan (Hut-ka-Ptah), Abydos'tan veya Gize'deki Büyük Sfenks'ten[3] bile hiç söz etmemekte; sadece Kheops, Khefren ve Mykerinos'un piramitlerinden bahsetmektedir. Kheops ile Khefren için kardeş olduğunu söylemek gibi bir hata yapması göz ardı edilebilir. Ancak Orta Krallık Mısır edebiyatında da geçtiği için de Mısırlılar tarafından baba-oğul olduğu bilindiği anlaşılan[4] iki kral arasındaki ilişkiyi onlardan dinleyerek doğru aktarmaması düşündürücüdür.

Herodotos, bugün Gürcistan'ın Karadeniz sahillerine karşılık gelen yerde yaşamış Kolhislilerin Mısır kökenli olduğu ve Sesostris isimli kralın ordusundan kalanlardan oluştuğunu anlatmakta; bunu da ten renklerinin benzerliklerine ve erkeklerin sünnet edilmelerine bağlamaktadır.[5] Manetho'nun *Aegyptiaca*sı'nda 'Sesostris' diye bahsettiği kral Orta Krallık devrinin savaşçı kralı III. Senusret'e karşılık gelmelidir.[6] Senusret'in ya da hiçbir Mısır kralının Karadeniz'in doğu kıyılarına ulaştığını gösterecek bir arkeolojik veri bulunmamaktadır. Başta İbraniler olmak üzere Herodotos zamanında da var olan erkeklerini sünnet eden pek çok milletin varlığı, bu bilginin de doğruluğu tartışmalı hâle gelmektedir. Bunların yanında, kendisinin de bize söylediği üzere, Naukratis gibi pek çok Hellen kent devletinin ortak *emporion*u gibi düşünülebilecek bir yerleşim dışında bir Hellen'in Mısır'ın başka bir

[3] O. Kimball Armayor, "Did Herodotus Ever Go to Egypt?", **Journal of the American Research Center in Egypt, Vol. 15**, Cairo: American Research Center in Egypt, 1978.
[4] Joseph Sherman, ed., "Papyrus Westcar/Papyrus 3033 Berlin", **Storytelling: An Encyclopedia of Mythology and Folklore**, New York: Routeledge, 2015, p. 357, P.Berlin.3033.2.
[5] Hdt., II.104.
[6] Mısır'ı yönetmiş Senusret adında dört kral vardır. Bunlardan; hangi hanedana mensup olduğu tam tespit edilememiş sonuncusu dışında kalan üç kral, Orta Krallık'ta iktidarda kalmış 12. Hanedan üyesidir. Sadece III. Senusret'in yoğun bir askeri faaliyet içinde olduğu kayıtlardan anlaşılmakta, dolayısıyla burada Sesostris/Senusret diye bahsedilen kişi ancak III. Senusret olabilir.

yerine gitmesine kolay kolay izin verilmezken[7], Herodotos'un hangi sıfatla dışarıya kapalı bu toplumun seçkinler sınıfının en nüfuzlu tabakalarından biri olan rahipleriyle doğrudan nasıl temasa geçebileceği de düşündürücüdür. Yabancıları kendi nüfusunun içine karıştırmayı sevmeyen ve istemeyen bir ülkede sadece bir gezginin bu kadar rahat hareket edebilmesi ve bilgi toplayabilmesi, dolayısıyla Mısır'a bizzat kendisi gitmiş olsa bile, yukarıda sayılan durumlar nedeniyle söylediği her yeri ziyaret etmiş olması çok da mümkün gözükmemekte, bu nedenle de en azından Mısırla ilgili anlattıklarına bakarken dikkat edilmesi, daha objektif ve isabetli bir yaklaşıma katkıda bulunacaktır.

1.1.2. Thukydides (MÖ 460 – 400)[8]

Hayatı hakkında fazla bir bilgi sahibi olmadığımız Thukydides, MÖ 5. yüzyılda yaşamış Atinalı devlet adamı, general ve tarihçidir.

Dönemin başka önemli askeri ve siyasi figürlerinden farklı olarak, Thukydides'in tarih sahnesindeki yerinin önemi ise, kendisinin de tanıklık ettiği Peloponnesos Savaşları'nı anlattığı *Ἱστορίαι*, yani "Peloponnesos Savaşları Tarihi"dir. Toplamda 8 kitaptan oluşan eserin odak noktası, adından da anlaşılacağı gibi söz konusu savaş olmakla birlikte, kitapların ilkinin küçük bir kısmında Kral I. Artaxerxes zamanında Mısır'ın Inaros adlı Libyalı bir prens tarafından patlatılan Pers idaresine karşı en büyük ayaklanmalardan biri anlatılır.[9] İsyandan Thukydides dışında başta Herodotos[10] ve Diodoros Sikeliotes[11] olmak üzere, bazı antik yazarlar tarafından da bahsedilmiştir. Thukydides, Mısır'da patlayan ayaklanmayı Atina'nın Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri ve onun Pers İmparatorluğu ile mücadelesinin bir parçası olması nedeniyle aktardığı anlaşılmaktadır.

1.1.3. Polybios (MÖ 200 – 118)[12]

Megalopolis, Arkadialı Hellenistik dönem tarih yazarı Polybios, MÖ 3. yy.'ın başında Peloponnesos'ta kurulan bir şehir devletler birliği olan Akhaia Birliği'nin

[7] Hdt., II.
[8] Howatson, "Thukydides" op. cit., pp. 937-9.
[9] Thuc., I.104-105, 109, 112.
[10] Hdt., III.12,15.
[11] Diod. Sic. XI.71, 74-5, 77.
[12] Howatson, "Polybios" op. cit., pp. 761-763.

önemli isimlerinden Lykortas'ın oğluydu. Hayatının ilk dönemleri Birliğin Sparta'yı; Roma'nın da, Birliğin en önemli rakiplerinden biri olan Makedonia Krallığı'nı yendiği döneme denk gelmiştir. Üçüncü Makedonia Savaşı sırasında Birliğin Perseus'a yanaşması, Roma'nın, içlerinde Polybios'un da bulunduğu çok sayıda kişiyi rehin alması ile sonuçlanmıştır. Roma Roma'nın Korinthos'u yerle bir ettiği MÖ 146'ya kadar da Yunanistan'a dönmemiş, bu süre içinde aynı yıl Kartaca'nın yerle bir edilmesi de dâhil pek çok olaya öğrencisi ve danışmanı olduğu Scipio Aemilianus'un yanında tanık olma fırsatı bulabilmiştir.

140. Olympiad'dan (MÖ 220-216) başlayarak tarihsel olayları aktardığını söylediği[13] 40 ciltten oluşan eseri *Ἱστορίαι*'ın sadece ilk beş cildi bütünüyle günümüze ulaşabilmiş, geri kalanında farklı oranlarda eksiklikler bulunmaktadır. Eserinde Mısır'la ilgili değindiğini söylediği Seleukos Kralı Antiokhos ile IV. Ptolemaios Philopator arasındaki Coele-Syria için savaşları konu etmiş, ama gerektiğinde geriye de dönmüştür. Eserin 29. cildinin 27. paragrafı Seleukos Kralı IV. Antiokhos Epiphanes'e Pelusion'da Romalı komutan Gaius Popilius Laenas'ın ilettiği *senatus consultum*'a cevabını, Laenas'ın Antiokhos'un çevresine çizdiği çemberden çıkmadan vermesini adeta bir ültimatom şeklinde talep ettiği kısım,[14] Roma'nın Hellen dünyasına yaptığı muhtemelen en dramatik müdahalenin anlatıldığı yer olmalıdır.

Polybios'un hem kendisi, hem çalışması iki yönden özgün olmasını sağladığı söylenebilir. Birincisi; yaşadığı çağ ve *Ἱστορίαι*'nın kapsadığı zaman aralığı, Roma'nın çevresindeki bütün medeni büyük güçleri dize getirdiği bir dönemdir. MÖ 220'den Eleusis Günü'ne (MÖ 168) kadar geçen yaklaşık yarım yüzyıl içinde Roma Batı Akdeniz'de Kartaca'nın kendisine karşı çıkartabildiği en büyük general Hannibal'i yenmeyi başarmış, Doğu'da ise Büyük İskender'in ardıllarından kendisi için ciddi bir tehdit oluşturan ikisini – Seleukoslar ve Makedonialıları – bertaraf etmiş; bir üçüncüsü olan Ptolemaios Krallığı'nın ise kendisi sayesinde varlığını sürdürebileceğini, Antiokhos Epiphanes'ten kurtararak hissettirmiştir. Bundan sonraki 20 yıl içinde

[13] Polybios. Ἱστορίαι I.3
[14] Polybios. Ἱστορίαι XXIX.27.

Kartaca'yı ve Makedonia'yı tamamen ortadan kaldırmış ve Hellen dünyasının geri kalan aktörlerinin siyasetini dikte edecek konuma gelmiştir.

İkincisi ise; Polybios'un kendisinin Roma'nın üst düzey şahsiyetleriyle birlikte bu tarihsel sürecin bir kısmını kendi gözleriyle takip etme olanağı bulmuş bir Hellen olmasıdır. Bu sayede Polybios, her iki perspektife de sahip olabilmiş ve anlattığı olayları yakından görebilmiş ya da yakından görenlerle doğrudan konuşabilme olanağı bulabilmiştir. Bu da birincil kaynaktan bilgiyi alarak, özgün konumunun sağladığı bakış açısıyla eserini kaleme almasını olanaklı kılmış olmalıdır.

1.1.4. Gaius Iulius Caesar (MÖ 100 – 44)[15]

Roma Cumhuriyeti'nin son yüzyılında yaşamış bir asker ve devlet adamı Gaius Iulius Caesar, Roma toplumunun üst sınıfı *patricii* bir aile olan *gens Iulia*'ya mensuptur. Aile Roma'nın nüfuzlu ailelerindendir. Caesar'ın kendisi de Sulla, Pompeius Magnus ve Gaius Marius gibi pek çok nüfuzlu Romalı ile akrabaydı.

Gallia'nın fethiyle gücünü ve becerisini iyice ispat etmiş büyük bir general ve devlet adamı olan Caesar, Triumvirlik'in çöküşü ile birlikte Pompeius'la girdiği iç savaşı kazanmış, Mısır'da taht mücadelesinin tarafı olmuş ve son Mısır Firavunu VII. Kleopatra'yı tahtına oturtmuş ve Africa ve Hispania'daki düşmanlarını ortadan kaldırmıştır. Ne var ki; bu sayede Senatus tarafından kendisine *parens patriae* gibi bir sürü paye verilerek ve *dictator perpetuo* ilân edilerek[16] Roma'nın en güçlü adamı oluşunun resmen kabul ve ilân edilişi, 15 Mart MÖ 44'te bu durumdan rahatsız olan ve yeniden Roma'yı bir monarşiye çevireceğinden endişe eden, aralarında M. Brutus ve C. Cassius'un da bulunduğu bir grup senatör tarafından Theatrum Pompeii'nin girişinde yer alan ve Curia Iulia'nın inşa edilmesinden önce Senatus'un toplantı yeri olarak kullandığı Curia Pompeia'da öldürülmesine[17] yol açmıştır.

Caesar'ın olayları birinci ağızdan anlattığı ya da o üslupta yazılmış beş eseri bulunur. Bunlar; *Gallia* Savaşları'nı anlattığı sekiz ciltten oluşan *Commentraii de Bello Gallico* (Galya Savaşı Üzerine Yorumlar), Pompeius ve Roma Senatosu'na karşı

[15] Howatson, "Caesar, Gaius Iulius", op. cit., pp. 161-4.
[16] Livius, *Per.,* CXVI.2.
[17] Livius, *Per.,* CXVI.3.

yürüttüğü mücadeleyi anlattığı *Commentarii de Bello Civili* (İç Savaş Üzerine Yorumlar), Mısır ve *Asia*'daki seferlerini anlattığı *De Bello Alexandrino* (İskenderiye Savaşı Üzerine), *Africa*'da diğer rakipleriyle giriştiği savaşların anlatıldığı *De Bello Africo* (Afrika Savaşı Üzerine) ve Hispania'da giriştiği mücadeleleri anlattığı ve Munda Savaşı ile biten *De Bello Hispaniensi*'dir (İspanyol Savaşı Üzerine). Bunlardan ilk ikisinin Caesar tarafından yazıldığı kesin olsa da, son üçünün Caesar'ın adamlarından MÖ 43'te *consul* olmuş ve askeri ve diplomatik yazışmalarını yapan ekibin içinde de yer alan[18] Aulus Hirtius tarafından Caesar'ın suikastından sonra yazıldığı ihtimali kuvvetli gözükmektedir.[19] Caesar'ın faaliyetlerini konu alan bu eserlerden Roma-Mısır ilişkileri bakımından önemli olanı, isminden de anlaşılabileceği gibi *De Bello Alexandrino*'dur; ancak Hirtius'un kendisi,[20] örneğin Gallia Savaşları'nın aksine, Aleksandreia'daki olaylar sırasında kentte yer almamıştır.[21] Mısır'ın bahsi ayrıca *Commentarii De Bello Civili*'de de Pompeius ile mücadelesi sırasında geçmektedir.

Gerek Caesar'ın kaleminden çıkan, gerek Aulus Hirtius tarafından tamamlanan eserlerde bahsedilen olaylara Caesar'ın bizzat tanıklık etmiş, hatta onlarda rol oynamış olması, eserleri en özel kılan yönlerden biridir. *De Bello Alexandrino*'yu Caesar yazmamış bile olsa, aktarılan gelişmelerdeki yazışmaların ve Hirtius'un Caesar'ın o dönemle ilgili tuttuğu notlara ve diğer yazışma ve gerektiği takdirde kişilere ulaşabilme şansı,[22] Hirtius'a Caesar'ın perspektifini yansıtabilme olanağı sağlamış olmalıdır.

Metne bakıldığında, Caesar'ın Aleksandreia'daki olayları objektif bir biçimde kaleme alındığı düşünülebilir. Savaşın akışını, ileri sürülen birlik ve filoların içinde yer alan asker ve gemi sayıları ve kökenleriyle ve bunların yeri geldiğinde komutanlarının isimleriyle, Aleksandreia tarafındaki idareci konumdaki Ganymedes ve Auletes'in kızı Arsinoe'nin rolleriyle birlikte vermektedir. Caesar'ın kendi

[18] Lindsay G. H. Hall, "Hirtius and the Bellum Alexandrinum", **The Classical Quarterly Vol. 46, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 412.
[19] Ibid., p. 411.
[20] Lloyd W. Daly, "Aulus Hirtius and the Corpus Caesarianum", **The Classical Weekly, Vol. 44, No. 8**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1951, p. 117.
[21] Ibid., pp. 113-114.
[22] Lindsay G. H. Hall, op. cit., pp. 412-413.

komutasındaki askerlerin başarısızlıklarından Caesar'ın ölümden dönmesine kadar propaganda amaçlı metinlerde normalde çıkartılmasını bekleyeceğimiz tipteki[23] ayrıntılara da burada yer verildiğini görmekteyiz. Yine de bu durum, olayların tam olarak böyle geçtiği anlamına gelmeyeceği gibi, bazı ayrıntıların kasten ya da hataen eklenip çıkarılmadığını da garanti etmemektedir. Muzaffer taraf olduğu için, Caesar ve onun için çalışanlar Aleksandreia Savaşı'nı kendi istediği ölçüt ve şartlarda tarihe geçirme olanağı bulabilmiştir.

Aleksandreia ile ilgili söylediği, örneğin Pharos Adası'nda yerleşimin olduğu ve bunların çatışamalar sırasında yok olduğu gibi coğrafi bazı ayrıntıları Strabon da doğrulamaktadır.[24] Ancak Aleksandreia'nın 200 km batısındaki Paraetonium'u sanki kentin yanı başındaymış gibi aktarması, bu tür ayrıntılara dikkatli bakılması gerektiğini göstermektedir.

Eserlerin yazılım amaçları arasında bir yandan da Caesar'ın kendisini temize çıkarma, eylemlerini gerekçelendirme gibi bir niyeti de olmalıydı. Tarihsel süreçte başından geçenlerin kendi perspektifinden anlatabilecek kişi oydu. Ancak özellikle kendisinin yazmadığını bildiğimiz Aleksandreia Savaşları ile ilgili eserinin bu amaca ne kadar hizmet ettiği de sorgulanabilir.

1.1.5. Didoros Sikeliotes (MÖ 90 – MÖ 30)

Diodoros Sikeliotes ya da Diodorus Siculus, kendisinin Sicilya'daki Agyrion doğduğunu söyleyen[25] Hellen antik yazardır. İlk beş cildi ve 11-20 arası ciltler günümüze ulaşabilmiş toplam 40 ciltlik eseri *Biblitheca Historica* hem tarih, hem coğrafya, hem de kültürler hakkında da bilgi vermekte, mitolojik hikâyelerden bahsetmektedir. Örneğin; eserin günümüze ulaşan ilk cildi Mısır'ın Deltası'ndaki, günümüzde sadece iki tanesi kalmış toplam 7 ağzının ismini saymaktadır.[26]

[23] *Res Gestae Divi Augusti'*de Aelius Gallus'un seferindeki başarısızlıklardan söz edilmemesi gibi.
[24] Strab., *Geo.* XVII.6.
[25] Diod. Sic., I.4.4.
[26] Diod. Sic., I.33.5.

Eserinin en azından günümüze ulaşan kısımlarının Mısır'ın Roma'nın bir eyaleti hâline geldiğinden bahsetmemiş olması, onun MÖ 30'dan önce yazılıp tamamlandığına işaret etmektedir.

Kendisinden yüzyıllar önce Mısır ile ilgili yazılanların en azından dönemin Hellenistik perspektifini yansıttığı söylenebilir. Şöyle ki; Mısır tarihi bakımından çok da önemli olmayan, kısa süre hüküm sürmüş ve parçalanmış bir ülkedeki çok sayıdaki hükümdardan biri olan Bakenranef'i Bocchoris adıyla geçirmesi ve onu bir "Bilge Kral" olarak tanımlamasıdır.[27] Bakenranef/Bocchoris'in varlığı arkeolojik verilerle kanıtlanabilmektedir, ancak onun dördüncü bir kanun yapıcı kral denecek kadar dikkat çekilerek anlatılması, Bakenranef'in hüküm sürdüğü dönemde Hellen dünyası ile ilişki içerisinde olan, dolayısıyla onlar tarafından o bölgeden bilinen hükümdarlardan biri olmasından ileri geldiği ihtimalini düşündürmektedir.

1.1.6. Titus Livius Patavinus (MÖ 64 – MS 17)[28]

Pataviumlu Romalı tarihçi, Augustus'un eşi İmparatoriçe Livia ile aynı *gens*'e mensuptur. Ömrünün yarısında Roma iç savaşlarla çalkalanmıştır. Herhangi bir devlet kademesinde görev almadığı gibi, askeri bir geçmişi de yoktur. Ancak Augustus devrinde yazmakta olduğu ve bu nedenle Roma'nın zaferlerini vurguladığı 142 ciltlik eseri *Şehrin Kuruluşundan İtibaren* (*Ab Urbe Condita Libri*) Roma tarih yazıcılığının en önemli eserlerinden biridir. Ne var ki; Roma kentinin kuruluşundan Augustus'un ölümüne (MÖ 753 – MS 9) kadar olan Roma tarihini anlattığı eserinden günümüze sadece 1-10 (MÖ 753-293) ve 21-45. ciltler (MÖ 219-167) tamamen ya da kısmen ulaşabilmiştir; bunların hiçbiri Mısır ile Roma arasındaki ilişkilere ışık tutacak nitelikte değildir. Ancak; *Periochae* diye bilinen ve 136 ve 137. ciltler dışında tüm ciltlerin özetinden ibaret eserde, kayıp ciltlerde neler olduğu hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz. Dolayısıyla biliyoruz ki; Livius'un eserinin 14. (II. Ptolemaios'un elçilerinin Roma'ya gelişi),[29] 46. (VI. ve VIII. Ptolemaios'un elçilerinin Roma'ya gelişi),[30] 47. (VI. ve VIII. Ptolemaios'un ülkeyi aralarında paylaşımı),[31] 59. (VIII.

[27] Diod. Sic., I.94.5.
[28] Howatson, "Livius, Titus", op. cit., pp. 550-552.
[29] Livius, *Per.,* XIV.
[30] Livius, *Per.,* XLVI.
[31] Livius, *Per.,* XLVII.

Ptolemaios ile III. Kleopatra arasındaki taht mücadelesi),[32] 111-112. (Caesar'ın iç savaşı ve Aleksandreia Savaşı)[33] ve 131-132. ciltleri (Marcus Antonius'un Octavianus ile savaşı)[34] Mısır ile Roma arasındaki ilişkilere ışık tutmaktaydı. Bunların ayrıntıları elimizde olmamasına rağmen, eserin çok uzun olması nedeniyle yazılmış bu bir nevi 'özet' metin sayesinde iki ülke arasındaki ilk temasların başlangıcının antik bir kaynaktan tasdik edebilmekteyiz.

1.1.7. Strabon (MÖ 64 – MS 24)[35]

Roma Cumhuriyeti ve Ptolemaios Hanedanı'nın son dönemleri ile İmparatorluk devrinin ilk yıllarında, yani Mısır'ın bağımsız bir krallıkken bir Roma eyaleti hâline geldiği sırada yaşamış Amaseialı (bugünkü Amasya) Strabon, Baktria'dan (XI.11) Iberia'ya (III.1-5) Roma ve çevresindeki bölgelerin kısmen tarihlerini de içeren, ancak daha çok coğrafi özellikleri üzerinde duran, idari organizasyon ve yapılarından orada bulunan kültlere kadar pek çok konu hakkında bilgi veren, 17 ciltten oluşan *Geographika* (*Γεωγραφικά*) adlı eseri ile bilinir. Büyük ölçekte günümüze ulaşmayı başarmış bu eserin son cildi Kuzey Afrika'nın doğusunu ele almaktadır; üç bölümden oluşan bu cildin ilk bölümünde Aegyptus, ikinci bölümünde Aethiopia, son bölümünde ise başta Cyrenaica olmak üzere bölgenin geri kalanı ile ilgili kısımlar yer alır.

Eserinin Mısır ile ilgili bölümünde Mısır'ı önce genel olarak anlatır. İlk önce de Nil Nehri'nden bahseder. Eratosthenes'e dayandırdığı bilgiler ışığında Nil'in uzunluğunu verip şeklini anlatır; hemen ardından Syene, yani Asvan'ın güneyinde kalan kısımlarda ayrıntıya girer.[36] Sonra Mısır'ı ayrıntılarıyla anlatmaya başlar. Aethiopia ile Mısır arasındaki temel birtakım farklara değinip, Mısır'ın sınıfsal yapısı ve idari örgütlenmesini; Nil taşkınının etkilerini[37] ve kaynağını,[38] Delta ve ağızlarını[39] ve genel olarak Mısır'ın sınırlarını çizmek suretiyle anlatarak ülkenin özeline geçer.

[32] Livius, *Per.,* LXIX.
[33] Livius, *Per.,* CXI-CXII.
[34] Livius, *Per.,* CXXXI-CXXXII.
[35] Howatson, "Strabon", op. cit., pp. 888-889.
[36] Strab., XVII.1.2.
[37] Strab., XVII.1.3-4.
[38] Strab., XVII.1.5.
[39] Strab., XVII.1.4.

Bunu da ilk önce ülkenin en büyük ve en önemli kenti Aleksandreia'yı anlatarak başlar.

Strabon, Aleksandreia'nın önce adeta harita üzerindeki yerini belirler; ardından da – Pharos Adası ve Mareotis Gölü gibi – tek tek önemli coğrafi özelliklerini ortaya koyar. Sonra da kentin MS 1. yüzyıldaki durumunu resmeder.[40] Ancak bunu yaparken gerektiği yerde tarihi olaylara da değinir. Örneğin; Gaius Iulius Caesar'ın kenti kuşattığı sırada Pharos Adası'da yerleşimin olduğunu, ama artık sadece birkaç denizcinin Fener'e yakın yaşadığından[41] ya da Büyük İskender'in cenazesinin Perdikkas'ın öldürülmesinden sonra Ptolemaios Soter tarafından kente nasıl getirildiğinden[42] söz eder. Burada ayrıca kentin her iki tarafında da kıyısı olması – yani Akdeniz ve Nil'e deniz yoluyla açılabilmesine ve Mısır'ın çok özel konumu dolayısıyla okyanus ötesi ticaretle nasıl büyük bir zenginliğe kavuştuğuna da değinmiştir.[43] Caesar da Pharos'taki yapılardan Aleksandreia'daki savaşlarında bahseder. Soter'in Büyük İskender'in naaşını Mısır'a getirdiği kesindir; daha sonraları pek çok yazarın bize aktarması bir yana, *Marmor Parium* adıyla bilinen ve MÖ 264 ya da 263'e tarihlenen kronik niteliğini taşıyan yazıtın iki parçasından birinde de Büyük İskender'in MÖ 321/320'de Memphis'te gömüldüğü yazılıdır.[44]

Strabon bu noktadan sonra ülke tarihini Ptolemaois Soter'den başlayarak kendi zamanına kadar olan kısmı bir hayli özetleyerek, ancak başta Ptolemaios Auletes olmak üzere kötü olanların da ne kadar kötü olduğunu vurgulayarak anlatır.[45] Hanedan içindeki çekişmeler sonucu yaşanan yıkımdan dolayı bu tip bir eleştiri yöneltmesi makul gibi gözükse de, Augustus'un kurduğu düzeni ve Roma idaresini yüceltmesi taraflılığını ortaya koymaktadır. Strabon'un yaşadığı ve eserini kaleme aldığı dönem, Roma Cumhuriyeti'nin sona erip İmparatorluğun kurulduğu zamandır. Augustus'a muhalif hiç kimsenin kolay kolay barınamayacağı bir ortamdır.

[40] Strab., XVII.1.6-10.
[41] Strab., XVII.1.6.
[42] Strab., XVII.1.7.
[43] Strab., XVII.1.7.
[44] *Marm. Par.* B.11.
[45] Strab., XVII.1.11.

Gerek ülkenin Roma'ya geçmesi üzerinden çok uzun süre geçmemiş olması, gerek dostları arasında *Praefecti Aegypti* Aelius Gallus'un bulunması, gerekse kendisinin de Roma idaresi altında doğmuş olması muhtemelen Roma'nın ülkeyi etnik yapıya göre dört sınıfa bölmesini ve bu bölünmede en üstte Romalıların, en altta ise Mısırlıların bulunmasını[46] göz ardı etmesine neden olmuş olmalıdır. Bu tutumunu Mısır'ın kendi yaşadığı dönem sırasındaki idari yapısı ve askeri varlığı ile ilgili bilgiler verdiği bölümde de sürdürür,[47] üstelik bunu destekler de.[48] Buradan itibaren de zaman zaman karışık bir biçimde, önce Aleksandreia ve çevresini, sonra da Memphis'e kadar Nil Deltası'nı ayrıntılı bir biçimde anlatır.[49] Gize'deki piramitlere de değindiği ülkenin ikinci büyük kenti Memphis hakkında bilgi verdiği yeri,[50] önce Fayyum,[51] ardından da Yukarı Mısır'ı anlattığı kısımlar[52] takip eder (Diospolis XVII.1.46; Syene/Elephantine XVII.1.48-49). Aethiopia'yı anlattığı kitabın ikinci bölümüne geçmeden önce de hezimetle sonuçlanan Aelius Gallus'un Arabia Seferi ile Meroë *Kandake*sinin saldırısından söz eder.

1.1.8. Aleksandreialı Philon (MÖ 20 – MS 50)[53]

Philo Iudaeus adıyla da bilinen Philon, Mısır Yahudisi Aleksandreialı bir filozoftur. Kentin ileri gelen Yahudi ailelerinden birine mensuptur. Yazdığı eserler dışında, MS 38'de İmparator Caligula'ya Aleksandreia'dan yollanan iki elçilik heyetinden birindeki rolüyle de bilinir. Teolojik eserleri dışında kendisinin de tanıklık ettiği tarihi olayları naklettiği *In Flaccum* (*Flaccus'a Karşı*) ile *De Legatio ad Caium* (*Gaius'a Sefaret*) adlı eserleri tez bakımından önem taşımaktadır. Bu eserlerden ilki, MS 38'de Aleksandreia'daki Yahudi-Hellen nüfus arasındaki gerginlik sonucu patlayan Yahudi Ayaklanması sırasındaki *Praefectus Aegypti* Aulus Avilius Flaccus'un Yahudilere ne kadar kötü davrandığını anlatırken; Gaius'a Sefaret'te adı geçen ayaklanmada olan bitenleri dönemin imparatoru Gaius diye adlandırılan

[46] S. Parker. "Full Brother-Sister Marriage in Roman Egypt: Another Look" **Cultural Anthropology Vol. 11, No. 3 (Aug., 1996)**, pp. 362-376.
[47] Strab., XVII.1.12.
[48] Strab., XVII.1.13.
[49] Strab., XVII.1.14-30.
[50] Strab., XVII.1.31-34.
[51] Strab., XVII.1.35-38.
[52] Strab., XVII.1.39-50.
[53] Howatson, "Philon, 2. Philon İudaios", op. cit., p. 733.

Caligula'ya anlatmak için giden elçi heyetinin başındayken olanları anlatır. Aynı olaylar Flavius Iosephus'un *Yahudi Tarihi*'nde (*Antiquitates Judaicae*) ve Eusebius'un *Kilise Tarihi*'nde[54] de geçer.

Philon'un anlattıkları, temasları eskiye giden Yahudilerle Mısırlılar ve Yahudilerle Hellenlerin arasındaki husumetlerin bir halkasıdır. Aktardığı gibi Roma'ya iki farklı heyetin gittiği, bunlardan birinin Aleksandreialı Hellen, diğerinin ise Yahudi heyeti olduğu ve bunların öncelikle kaynaklarda Gaius diye anılan Caligula'ya vardığı, ancak heyetlere cevabın Caligula'nın bir darbeyle devrilip öldürülmesi nedeniyle bir sonraki İmparator Claudius tarafından verildiği, *P.Lond.6.1912* adıyla bilinen papirüs üstündeki mektubunun günümüze kadar ulaşabilmesi sayesinde papirolojik olarak anlaşılmış ve kanıtlanmıştır.

Hem Philon'un tanıklık ettiği ve eserlerinde anlattığı olaylar, hem de Claudius'un mektubu incelendiğinde, sonrasında yazılmış ve *Acta Alexandrinorum* diye bilinen edebi eserler külliyatına da – daha sonra değinileceği üzere – ilham kaynağı olduğu da görülmektedir.

1.1.9. Titus Flavius Iosephus (37 – 100)

O sırada Roma'ya bağlı *Iudaea*'da kalan Kudüs doğumlu ve *Yosef ben Matityahu* adıyla da bilinen Yahudi asıllı Romalı Flavius Iosephus, Kudüs Tapınağı'nda görevli bir rahip olan Matthias ile ismi bilinmeyen Yahudi bir asil kadının oğluydu.[55] Birinci Yahudi-Roma Savaşı sırasında Galilee'de (Celile) bir Yahudi garnizonunun komutanı iken 67'de Vespasianus'un ordusuna teslim olup esir düşmüştür. İmparator olacağını rüya tabiriyle kendisine iletince Vespasianus onu yanına köle olarak almış;[56] 69'da İmparator olunca da Iosephus'u azletmiştir. Kudüs kuşatmasında Romalıların tarafında yer almış, şehir yerle bir edilirken kentte bulunan

[54] Euseb., *Hist. eccl.*, II.5.
[55] Jan Willem van Henten, **Autoren in religiösen literarischen Texten der späthellenistischen und der frühkaiserzeitlichen Welt**, eds. Eve-Marie Becker, Jörg Rüpke, Tübingen: Mohr Siebeck GmbH and Co. KG., 2018, pp. 121-122.
[56] Robert Gnude, "Dream Reports in the Writings Of Flavius Josephus" **Revue Biblique (1946-) Vol. 96, No. 3**, Leuven: Peeters Publishers, 1989, p. 359.

anne ve babası ile ilk karısını kaybetmiştir. Savaştan sonra birkaç kere daha evlenmiştir.

Günümüze ulaşmış dört eseri bulunan Iosephus'un tezle ilişkili eserleri Romallarla Yahudiler arasındaki çatışmaları anlattığı *Bello Iudaico* ile dünyanın başından Iosephus'a kadar olan Yahudi tarihini anlattığı 20 ciltlik *Antiquitates Judaicae*'dır. 7 ciltlik ve orijinal dili İbranice ya da Aramice olan *Bello Iudaico*'nunsa Yunanca kopyası günümüze ulaşabilmiştir.

Iosephus'un eserlerinin en önemli özelliklerinden biri, Hıristiyanlık'ın doğduğu dönemi de kapsayan, Kudüs'ün Romalılarca yerle bir edilmesinden geriye iki yüzyıllık Yahudi tarihi hakkındaki bilgilerimizin önemli oranda sınırlanacağıdır.[57] Ayrıca Yahudi tarih ve bakış açısını Romalılara/Hellenlere/Yahudi olmayanlara anlatma çabasını da taşımakta olduğunu kendisi de söylemektedir.[58] Başta Aleksandreia'da olmak üzere İmparatorluğun pek çok yerinde yaşayan Yahudilerin tarihini bu sayede kendi milletinden olan bir kişinin, yani bir Yahudi'nin perspektifinden görebilmekteyiz. Ancak Iosephus'un devrin nüfuzlu toplumu olan ve kendi toplumunu – Aleksandreia'da zaman zaman patlayan etnik çatışmalardan da görebileceğimiz ve anlayabileceğimiz gibi – her zaman çok hoş görmeyen Romalılara ve Hellenlere sunarken taraflı bir biçimde sunarak kurduğu ihtimalini de düşünmemiz gerekir.

1.1.10. Lucius Mestrius Plutarchus (46 – 127)[59]

Delphoi yakınlarındaki Khaeronia'da doğmuş, isminden de anlaşılabileceği gibi, hayatının bir döneminde Roma vatandaşlığı da alabilmiş bir Hellen tarihçi, biyografi ve makale yazarıdır. Atina Akademisi'nde eğitim görmüş, ömrünün önemli bir kısmını kâhiniyle meşhur Delphoi'daki Apollo Tapınağı'nda rahiplik yaparak geçirmiştir. Bunun dışında birtakım yerel idari görevlerde de bulunmuştur.

Eserleri İmparatorluk'un pek çok yerinde kendi yaşadığı dönemde de ilgi görmüştür. Yunanca yazdığı eserlerinin başında *Paralel Hayatlar* (*Βίοι Παράλληλοι*)

[57] van Henten, op. cit., pp. 121-122.
[58] Ibid., pp. 126-127.
[59] Howatson, "Plutarkhos", op. cit., pp. 755-758.

ile *Moralia* (*Ἠθικά*) gelir; bunun dışında Herodotos'u eleştirdiği bir de makalesi bulunmaktadır. Paralel Hayatlar, bir Yunan ve bir Romalı kişi olmak üzere yirmi üç çift ve bunun dışında dört tek biyografiden oluşur (toplamda 50). Bunlar içinde Büyük İskender, Pompeius, Caesar, Marcus Antonius gibi yolları Mısır ile kesişenler de bulunur. Sadece başlıklarında kastedilen kişilerden çok, bu kişilerin çevresinde gelişen tarihsel olayları da aydınlatması bakımından çok büyük önem taşımaktadır. Örneğin; Marcus Antonius'u anlattığı bölüm, Octavianus'a karşı Kleopatra ile birlikte giriştiği mücadeledeki birtakım ilginç ayrıntılara yer vermektedir; Kleopatra'nın Kızıldeniz kıyılarında kurmaya çalıştığı bir donanmayla, Roma'nın eline geçmektense sürgünde bir Ptolemaios merkezi kurma çabası gibi.[60] Mısır'dan Hindistan'a doğru giden birtakım deniz yollarına işaret eden bu ayrıntı, PME ve Strabon[61] gibi kaynaklar da desteklemektedir.

1.1.11. Lucius Flavius Arrianus (86 – 146/160)[62]

Nikomedia, Bithynialı yazar ve devlet adamıdır. Roma devrinde valilik ve senatörlük yapmış olan Hellen kökenli Arrianus, çok sayıda kitap yazmıştır. Ne var ki bunlardan sadece ikisi – Büyük İskender'in seferlerini anlattığı yedi ciltlik *İskender Anabasisi (Anabasis Alexandri/Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις)* ile Hindistan'a ilişkin kitabı *Indike/Ινδική* – tamamen günümüze ulaşabilmiş; geri kalan eserleri – Bithynia tarihini anlattığı *Bithyniaca*, Parth tarihini anlattığı *Parthica*, Büyük İskender'in ardılları arasındaki mücadeleyi anlatan *Τα Μετ' Αλέξανδρον* ve dahası küçük parçalar halinde günümüze ulaşabilmiştir. Tez için önemli olan eser, Mısır'da Hellenistik Dönem'in başlangıcı olan Büyük İskender'in gelişinin anlatıldığı *Anabasis Alexandri/Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*'dir.

Eserin üçüncü cildinin ilk beş bölümü İskender'in Mısır'a gelip, buradan ayrılışına kadarki icraatlarını anlatır. İskender Mısır'a hiçbir zaman geri dönememiştir, ancak Arrianos'un anlattığı gibi daha sonra Hellenistik bir krallığa dönüşecek satraplığının temellerini atmıştır. Bunu da İskender'in Aleksandreia'yı kuruşu, Batı Çölü'ndeki Siva Vahası'ndaki Hellenlerin Zeus-Ammon ya da Teb'deki koç başlı

[60] Plut., *Vit., Ant.*, 69.
[61] Strab., XVII.13.
[62] Howatson, "Arrianos", op. cit., p. 93.

Zeus dedikleri[63] Amon kâhinine gidişi[64] ve Memphis'e geçişi ile[65] sonrası Mısır'da yaptığı atamalar sonrasında ülkeden ayrılışını anlatarak[66] yapar, böylece de eserin Mısır ile ilgili kısmı sona erer.

Pers İmparatorluğu'nun fethi sırasında Büyük İskender'in birtakım başka yerlerde karşılaştığı durumun aksine, neredeyse hiç savaşmadan ülkeyi ele geçirebilmesi, Mısır'ı geleneklerine uygun bir biçimde devralarak hükmetmesini hem olanaklı kılmış, hem de gerektirmiş olmalıdır. Dolayısılya MÖ 334'te geldikten sonra meşruiyetini ülke halkına gösterebilmek için dönemin en kutsal yerlerinden biri olan Siva Vahası'na uğrayarak kendisini Zeus-Ammon'un oğlu ilân edilmesini sağlamak yapabileceği en siyasi ve stratejik hamlelerden biri olmalıdır. Arrianos'un bu anlattığını ve sonrasında Aleksandreia'yı da kurdurduğunu Oxyrhynkhos Kroniği diye de bilinen papirüs P.Oxy.12[67] gibi papirolojik kaynaklar da doğrulamaktadır.

Büyük İskender'in Memphis'e de geldiğini söyleyen Arrianos'a göre İskender Mısır'ın idaresi için birtakım kişileri çeşitli görevlere atamıştır. Bunu Siva Vahası dönüşü Memphis'e geldikten sonra yapmış olması gerekir; zira tanrının onayını aldıktan sonra usulüne uygun bir biçimde, ritüellerini yerine getirerek tahta çıkması, yani firavun olması, halkın gözündeki meşruiyetini sağlamlaştırıcı bir etken için olmuştur. Bunu da Memphis'te Ptah Tapınağı'nda gerçekleştirmiş olmalıdır. Firavun olarak Mısır'da kabul edildiğini gösteren en temel alamet, Firavunlar Mısırı'nın kralları gibi isimler alması ve hiyerogliflerle ismini yazdırması[68] olmalıdır.

Eserinde zaman zaman yaptığı göndermelerle çeşitli eserlere başvurduğunu, bunlar içinde günümüze ulaşamamış Mısır Kralı I. Ptolemaios Soter tarafından yazılmış olan bir eserin de (ör. III.4) bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak yine bu noktalardan birinde Büyük İskender'e "iki yılanın yol göstermesi" gibi birtakım mitolojik/tanrısallaştırma çabası niteliği taşıyan ayrıntıların atlanması gerekmektedir.

---

[63] Hdt., IV.181.
[64] Arr., *Anab.*, III.3.
[65] Arr., *Anab.*, III.4.
[66] Arr., *Anab.*, III.5.
[67] P.Oxy.12.7
[68] Francisco Bosch-Puche, "The Egyptian Royal Titulary of Alexander the Great, II: Personal Name, Empty Cartouches, Final Remarks, and Appendix", **The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 100**, Londra: Sage Publications, Ltd., 2014, pp. 89-93.

1.1.12. Appianus Alexandrinus (95 – 165)[69]

Aleksandreialı yazar, devlet adamı ve tarihçi olan Appianus, 120'de Roma'ya gitmeden önce Mısır'da çeşitli görevlerde bulunmuştur. Roma'da avukatlık yapmış, muhtemelen 147'de Mısır'a atanmıştır. Hakkında çok fazla bir şey bilinmeyen Appianus, büyük ihtimalle *equites* sınıfına mensuptur. Yunanca yazdığı eseri *Roma Tarihi* (*Histoira Romana*/*Ῥωμαικά*) 24 ciltten oluşmaktaydı. Ne var ki; bunların yarısı kayıptır. Kalanların bir kısmı da eksiktir. Ancak özellikle Cumhuriyet devrinin son yüzyılındaki iç savaşlar devrinin olduğu kısımlar sağlam bir biçimde günümüze ulaşabilmiştir ve söz konusu bu 5 cilt (13-17. ciltler), tez bakımından destekleyici antik kaynaklar arasında yer alır. Sulla'nın XI. Ptolemaios II. Aleksandros'u tahta geçirtmesi, ancak birkaç gün içinde Aleksandreia halkı tarafından öldürülmesi gibi Mısır'ın içişlerine Roma'nın müdahalesinin örneklerinden birinin sunduğu bir ayrıntıdan (*İç Savaş*, 1.102), Cassius ve Brutus'un Octavianus ve Antonius ile olan mücadelesine kadar pek çok olaya değinmektedir.

1.1.13. Cassius Dio Cocceianus (155 – 235)[70]

Hellen kökenli tarih yazarı ve devlet adamı olan Cassius Dio, Nikaia, Hellen kökenli tarih yazarı ve devlet adamı olan Cassius Dio, Nikaia, Bithynia'da doğmuştur. Senatör, *consul*, *proconsul* ve vali olarak görev yaptığını, Commodus'tan itibaren ve özellikle Severus Alexander zamanında İmparator ve çevresinin çok yakınında bulunduğunu, hatta Alexander zamanında *consul* olduğunu biliyoruz. 80 ciltten oluşan eseri *Roma Tarihi* (*Historia Romana*/*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*) MÖ 1200'de Aeneas'ın Italia'ya gelişinden kendi zamanına kadar olan 1400 yıllık bir dönemi kapsar. Ne yazık ki ilk 36 cildi parçalar halinde, 55. cilt büyük bir boşluk içererek, son 20 cilt ise 11. yy.'da özetlenerek günümüze ulaşmıştır. Yine de 37-54 ve 56-60 arası tamamen ya da neredeyse tamamen gelebilmiştir. Bu kısım MÖ 69 – MS 46'yı kapsamakta olup, özellikle Caesar ve Augustus'un iç savaşları ve bu noktada Mısır'ın durum ve rolünün

[69] Howatson, "Appianos Alexandreus", op. cit., p. 72.
[70] Howatson, "Cassius Dio, Cocceianus", op. cit., pp. 170-171.

olduğu kısımlar kalmıştır. Commodus'tan itibaren yazdıklarını kişisel tecrübelerine dayanarak, yani sağdan soldan duymadan aktardığını söyler.

Cassius Dio'nun eseri büyük bir çalışma olmakla birlikte, tarihçiler için kullanılırlığını gittikçe azaltan temelde iki yönü olduğu aktarılmaktadır. Bunlardan ilki, eserin tarih, yer ve kişiler konusunda ayrıntıları vermekten kaçınmasıdır. Caesar'ın Gallia savaşları ile ilgili verilen örneğe göre, Cassius Dio'nun anlatımı o kadar olan bitenlerin karakterinin dışına çıkmıştır ki, tanınan isimler olmasa konunun ne olduğu bile anlaşılmayacaktır. Tek büyük ve önemli istisnasının Actium Savaşı olduğu söylenmektedir.[71]

İkinci bir sıkıntı ise, çok uzun ve gerçekliği tartışmalı konuşmalara çok miktarda yer vermesi ve bunu yaparken tarihsel gerçeklerden sapmasıdır. Kişisel yorumunu da kattığı bu tür durumlardan birinde Caesar'ın subaylarına yaptığı konuşmayı birliklerine yapmış gibi anlatmış, üstelik konuşmayı Caesar'dan o kadar farklı anlatmıştır ki; ne yazık ki bambaşka bir metin ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde Marcus Aurelius'un Avidius Cassius isyana kalkıştığı haberi kendisine ulaştığı zaman yaptığı konuşma için de benzer bir şekilde uzunluğu dikkat çeker;[72] bunun dışında onun da içeriği incelenirken bu tip durumlarla karşılaşılmasına müsait olunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Kleopatra ve Augustus arasındaki mücadele, Vespasianus ve Titus'un Mısır'daki varlıkları, Marcus Aurelius'a karşı isyan bayrağını açan Avidius Cassius'un hikayesi ve Caracalla'nın Aleksandreia ziyareti gibi Mısır'ın Roma tarihindeki akışının önemli kesişim noktalarını kayda almış bir yazar olmakla birlikte, kaynağın kullanımında dikkatli olunmalıdır.

Diğer yandan, özellikle bulunduğu makamların ve yaşadığı dönemdeki imparatorluk ailesi ve üst düzey merkezi bürokrasiye yakınlığı ve şahsi ilişkileri sayesinde onlara ulaşarak, onları gözlemleyebilecek bir konumda bulunuyordu. O nedenle özellikle Commodus'tan itibaren kendi gördüklerini aktardıklarını, önce anlattıklarından ayrı değerlendirmek gerekir. Bir yandan kendi şahit olduğu için araya başkasının aracılığından kaynaklı yanlışlık/eksiklik ihtimali azalmaktadır. Ama aynı

[71] Cass. Dio'nun çevirisini geçen yüzılın başında yapan Earnest Cary'nin değerlendirmesi.
[72] Ibid.

zamanda hakkında yazdığı kişilerin hayatta olmaları ve müdahale edebilme şansları bulunması, objektifliğine gölge düşürmektedir.

Kısacası anlatılan olaylarla ilgili güvenilir ve doğrudan kaynaklara ulaşabilecek bir konumda olmasına rağmen, tarih yazımından çok, işin edebiyat yönüne ağırlık verdiği için, zaten günümüze yalnız bir bölümü ulaşabilmiş eserinin olabileceğinden de az işe yaradığı yönünde bir yaklaşım da mevcuttur.[73]

Ancak Cassius Dio, aynı zamanda Roma'nın kurumlarının gelişimini bir süreç hâlinde takip ederek anlatan ve günümüze ulaşabilmiş yegâne antik kaynaktır. Dolayısıyla işe yararlılık tartışması olaylarla ilgili olabilir, ama özellikle Cumhuriyet'in son dönemlerindeki değişikikleri aktarması bakımından paha biçilmezdir. Bunun dışında siyasi bir duruşu olup olmadığı da tartışma konusu olan Hellen kökenli senatörün gerçek bir monarşi yanlısı olduğu ve hatta bu yüzden de Roma Cumhuriyeti'nin başta Cicero olmak üzere pek çok cumhuriyetçi olguya karşı olduğu da düşünülmektedir.[74]

1.1.14. Eusebius (260/5 – 339/340)

Hellen asıllı Romalı tarihçi ve Hıristiyan din adamı/piskopostur. Bugün İsrail sınırlarında kalan Caesarea Maritima'nın 313'te piskoposu olmuş, bilgeliği ve yazılarıyla ün yapması nedeniyle İmparator Büyük Constantinus'un dikkatini çekmiş, 325'teki Nikaia Konsili'ne katılmıştır. O kadar ki, Aleksandreia Patriği Athanasius'un muhalifi konumundaki Eusebius'a karşı İmparator'u yanına çekmeye çalışmış, ancak bu manevrası Athanasius'un sürgüne gitmesiyle sonuçlanmıştır. Constantinus öldükten sonra, eseri Constantinus'un Hayatı'nı (*Vita Constantini*) yazmıştır.

Ancak asıl önemli eseri günümüze ulaşan en eski Kilise Tarihi'dir (*Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*/*Historia Ecclesiastica*). Eser 10 ciltten oluşur. Sadece Kilise'nin ve Hıristiyanlığın tarihini değil, dolaylı olarak İmparatorluk'un da tarihini anlattığı eseri Hıristiyan perspektifinden yazılmış bu tip ilk çalışmadır.

---

[73] Carsten Hjort Lange, Jesper Majbom Madsen, "Between History and Politics", **Cassius Dio: Greek Intellectual and Roman Politician**, eds. Carsten Hjort Lange, Jesper Majbom Madsen, 2016, p. 2.
[74] Ibid., pp. 2-3.

Hıristiyan geleneğine göre Hıristiyanlığın Mısır'a nasıl geldiğini, Aleksandreia Patrikhanesi'nin kuruluşundan itibaren kendi zamanına kadar olan kısmı yazmıştır. İmparator I. Constantinus, Hıristiyanlık'ı özgür bırakmasını ve öncesindeki zaman zaman şiddetlenen ve özellikle İmparator Diocletainus zamanında doruğa çıkan Hıristiyanlara yönelik baskı hareketinin sona erişini de burada bize anlatmıştır. Ancak Eusebius bir din adamıdır ve Hıristiyanlık'ın İmparatorluk çevresinde özgürleşmeye ve artık konsiller toplanarak teolojik konularda çatışmaların, kültürel anlamda bir mozaik gibi olan Roma Dünyası çapında yaşanmaya, Hıristiyan ruhban sınıfının nüfuzunun arttığı ve paganizmin yavaş yavaş öldüğü, kısacası Eskiçağ'ın Ortaçağ'a evrilmeye başladığı bir dönemin başında eserlerini kaleme almıştır. Dolayısıyla Hıristiyan mitolojisi unsurları, söylenceleri ve inancı çerçevesi ve perspektifiyle yazılmış bir eser karşımıza çıkmaktadır ve o şekilde şüpheyle yaklaşmak gerekir.

1.1.15. Flavius Eutropius (4. yy.)[75]

Konstantinopolis'te yaşamış Romalı tarihçi ve devlet adamı Eutropius, İmparatorlar Iulianus ve Valens'in çağdaşıdır. *Breviarium Historiae Romanae* adlı Roma kentinin Romulus tarafından mitolojik kuruluşundan İmparator Iovianus'un ölümüne kadarki Roma tarihini anlattığı ve İmparator Valens'e ithaf ettiği 10 ciltlik bir eseri bulunur. Her ne kadar çok büyük bir kısmı günümüze ulaşmayı başarmış bu eser, tarihi, ayrıntıya girmeden, sadece ana hatlarıyla anlatmakla yetinse de[76], Ptolemaios Mısırı ile ilgili birtakım noktaları aktardığı için önemlidir. Örneğin; Livius'un muhtemelen çok daha ayrıntılı bir biçimde anlattığı Roma-Mısır diplomatik ilişkilerinin başlangıç noktası olarak kabul edilebilecek MÖ 273'teki II. Ptolemaios Philadelphos'un elçilerinin Roma ziyaretini anlattığı cilt(ler) kaybolmuştur. Ancak Eutropius'un özeti bize bu bilgiyi – bir cümle hâlinde bile olsa – vermektedir.[77] Mısır ile ilgili bir sonraki geçen söz, Birinci Kartaca Savaşı'nın hemen sonrasında Mısır ile Seleukos Krallığı arasında patlayan savaşta Roma'nın desteğe ihtiyaç duyması hâlinde kendilerinin Ptolemaios'a yardım etmeye hazır olduğunu bildiren elçilerin

[75] Howatson, "Eutropius", op. cit., p. 311.
[76] James Wyatt Cook. "Eutropius, Flavius". **Encyclopedia of Ancient Literature**, New York: Infobase Publishing, 2008, p. 242.
[77] Eutr., II.15

Aleksandreia'ya gelişidir.[78] Mısır Kralı Ptolemaios, Makedonia Savaşları sırasında da Perseus'a karşı savaşan Roma'nın müttefikleri arasında sayılmıştır.[79]

Eutropius'un eserinde bundan sonra Mısır'dan söz ettiği dört yer daha bulunmaktadır: Kronolojik sırayla bunlar; Gnaeus Pompeius Magnus'un Mısır'a ayak bastığı yerde öldürülmesi ve Iulius Caesar'ın Aleksandreia savaşlarına ilişkin kısım,[80] Kleopatra ve Marcus Antonius ile Octavianus/Augustus arasındaki Actium Savaşı ile noktalanan iktidar mücadelesi,[81] İmparator Septimius Severus'un Pescennius Niger'e karşı verdiği mücadele sırasında Pescennius'un Mısır'da ayaklandığından bahsettiği cümle[82] ve Diocletainus zamanında taht mücadelesine girişen bir Achilleus'un İmparator tarafından Aleksandreia'da sekiz aylık bir kuşatma sonucu ele geçirilip öldürülüşünden bahistir.[83]

Görülmektedir ki Eutropius'un eseri, muhtemelen bir kısmı günümüze belki de ismen bile ulaşamamış pek çok önemli eserden yararlanmış olan bir 'genel hatlarıyla Roma tarihi özeti'dir; Mısır ile ilgili anlattıkları da bu yüzden dosdoğru ve oldukça sınırlıdır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, Livius'un kayıp olan cildinde yer alan ve Roma-Ptolemaios diplomatik ilişkilerinin başlangıç noktası sayılabilecek bu kritik ziyarete değinmesi nedeniyle önemlidir.

1.1.16. Zosimus Historicus (4. – 5. yy.)[84]

Konstantinopolis'te İmparator I. Anastasius devrinde yaşamış Doğu Romalı/Bizanslı tarihçi ve devlet adamıdır. 5. yy.'da yaşamış İmparatorluk hazinesi avukatlığı yapmış olması dışında hakkında bilinen az sayıdaki şeyden belki de en önemlisi, artık iyice Hıristiyanlaşmış bir İmparatorluk içinde yaşayan bir pagan olmasıdır. Yunanca yazmış olduğu 6 kitaptan oluşan eseri *Historia Nova*, Augustus devrinden itibaren başlar ve Roma İmparatorluk tarihini Gothların Alaric önderliğinde Roma'yı kuşatıp yağmaladıkları 410'a kadar sürdürür. Daha çok İmparatorluk'un

[78] Eutr., III.1
[79] Eutr., IV.6
[80] Eutr., VI.21-22
[81] Eutr., VII.6-7
[82] Eutr., VIII.18.
[83] Eutr., IX.22-23.
[84] Howatson, "Zosimos", op. cit., p. 1008.

gerileme ve çöküşünü anlatmak istediği, ilk ciltte Augustus'tan Diocletianus'a kadar olan kısmı, diğer ciltlerde geri kalanı yazarken gösterdiği özenden ve ayrıntılı yazma tercihinden anlaşılabilir.

Zosimus, birkaç cildinde de Mısır ile ilgili konulara değinmiştir. Örneğin ilk ciltte Palmyra Kraliçesi Zenobia'nın Mısır'a nasıl girdiği ya da dördüncü ciltte pagan tapınaklarının kapatılmasına yönelik referans bunlara örnektir. Üçüncü ve altıncı ciltlerde Mısır'ın ismi dahi geçmez.

1.1.17. *Notitia Dignitatum*

Latince 'Makamlar Listesi' anlamına gelen *Notitia Dignitatum*, Roma İmparatorluğu'nun Geç Dönemi'nin idari yapılanmasını ayrıntılı bir biçimde listeleyen bir metindir. İmparatorluk sarayından yerel yönetimlere kadar sivil ve askeri yüzlerce Roma devlet görevlisinin listelendiği metinde Batı Roma İmparatorluğu'nun 5. yüzyılın ilk çeyreğini;[85] Mısır'ın da içinde yer aldığı Doğu Roma İmparatorluğu'nun ise 4. yüzyılın sonundaki idari yapılanmasını yansıttığı kabul edilmektedir. Ancak listenin *Praefectus urbi Constantinopoli* gibi bazı bölümleri kayıptır. İmparatorluğun aslında iki parça hâlinde olduğu bir dönemde ayrı ayrı ama bir belge hâlinde ihtiyaç duyacak tek kişinin Stilicho olduğu düşünülmektedir.[86]

Günümüze ulaşan ve Speyer Codexi diye de adlandırlan en eski kopyasının 1436'ya tarihlenmesi,[87] yani listenin oluşturulduğu tarihten aşağı yukarı bin yıl kadar sonrasına ait olması, pek çok kez kopyalandığını göstermekte ve bu kopyaların oluşturulması sırasında hatalar yapılabileceği ihtimalini doğurmakta; dolayısıyla geneli itibarıyla güvenilir bir kaynak olmakla birlikte, ortaya çıkabilecek yanlışların varlığı nedeniyle dikkat edilmesi gerekmektedir. Ancak diğer yandan, kurgusu gereği de, yani aslında parçalanmış ve yok olmaya yüz tutmuş bir İmparatorluğun sanki bir bütünmüş gibi göstermesi nedeniyle *Notitia Dignitatum*'un daha çok ideal ve ideolojik bir birliği yansıtıyor da olabilir.[88] Ne var ki; özellikle Mısır için, bu dönemin idari

[85] J. C. Mann, "The Notitia Dignitatum - Dating and Survival", **Britannia, Vol. 22**, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, p. 218.
[86] Ibid., pp. 215-216.
[87] Michael Kulikowski, "The *Notitia Dignitatum* as a Historical Source", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 49, H. 3**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000, p. 358.
[88] Ibid., pp. 359 ff.

makamları hakkında bu kadar ayrıntılı bilgi veren yegâne kaynaktır ve bu özelliğiyle en azında burada gerektiğinde kendisinin yaratacağı nüansı buradan esirgememek gerektiğini düşünmekteyim.

1.1.18. *Periplus Maris Erythraei*[89]

Periplus Maris Erythraei muhtemelen MS 1. yüzyılın ortasında Koine Yunancası ile yazılmış, Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndaki liman, ticaret fırsatları ve genel coğrafi bilgiler hakkında bilgiler veren bir metindir. Doğu Afrika kıyılarının önemli bir kısmı, Arap Yarımadası, İran ve Hindistan kıyıları ve hatta Tibet'e kadarki geniş bir coğrafyadaki ticaret ağını, buralarda ticareti yapılan malları, hangi malın nerede üretildiğini, hangi malın nereden daha iyi temin edilebileceğini ve bu bölgelerde hangi devlet/krallıklar bulunduğunu ve bunların liderlerinin kimler olduğunu anlatan günümüze ulaşabilmiş yegâne yapıttır. Strabon[90] ve Plinius'un[91] yazdıklarıyla örtüşen[92] eserin yazarının kim olduğu bilinmemekle birlikte, *PME*'nin içeriği ile ilgili sayılan nitelikleri ve bilgileri birinci elden aktarması ve yazan kişinin bir tüccar olması nedeniyle de çok önemli bir antik kaynaktır.[93]

1.1.19. *Weilüe*

Weilüe, MS 3. yy.'da Çin'in Üç Krallık devrinde Cao Weili devlet adamı Yu Huan tarafından yazılan ve adı *Wei'nin Kısa Tarihi* demek olan tarih kitabıdır. Kitabın kendisi kayıptır; ancak birtakım başka Çince tarih kitabında parçaları yer almaktadır. *Da Qin* diye adlandırdıkları Roma İmparatorluğu da dâhil olmak üzere, Çin'in batısındaki ülkelerle ilgili bilgiler, eserin "Batı Bölgeleri" kısmında yer almaktaydı. Friedrich Hirth'in çevirisini yaptığı esere göre Çinlilerin Haixi diye adlandırdıkları ve "denizin batısındaki" anlamına gelen bir ülkenin batısından geçen bir nehirden ve bunun dışında bir başka büyük denizden bahsetmekte, bu denizin batısında da Disan adında büyük bir şehirden söz etmektedir.[94] Ayrıca da ülkenin de üç parçadan

[89] Howatson, "Periplus maris Erythraei", op. cit., p. 713, Raoul McLauhglin, **Rome and the Distant East Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China**, pp. 8-9.
[90] Strabon *Geo.* XVII.
[91] Plin., *HN*, VI.100.
[92] M. P. Charlesworth, "Some Notes on the Periplus Maris Erythraei" **The Classical Quarterly Vol. 22, No. 2** (Apr., 1928), p. 96. (pp. 92-100.)
[93] Rome and the Distant East Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China, p. 8.
[94] Hirth, op. cit., p. 180-181.

oluştuğunu aktarmaktadır.[95] Hirth, "batıdaki deniz"in Kızıldeniz, nehrin Nil, Disan'ın Aleksandreia ve diğer "büyük deniz"in ise Akdeniz; üç bölgenin de o sırada Mısır için kullanılabilecek üç coğrafi ayrım olan Delta, Heptanomis ve Thebaïs olduğunu düşünmektedir. Eğer Hirth'in konuyla ilgili bölgeye uyduğunu söylediği yaptığı tahminler doğruysa; Çinliler bu bölgelerin yerini olabildiğince isabetli bir biçimde verebilmiş demektir. Yine de Roma'nın sınırları hakkındaki bilgilerinin, İmparatorluğun doğusuyla sınırlı olduğunu düşündürtür.[96] PME'nin yazarının dile getirdiği Roma'nın doğusundaki limanlar ve ülkeler Çin başta olmak üzere, Uzakdoğu'ya açılan kapısı olduğunu ortaya koymaktadır.[97]

1.1.20. *Hu Hanşu*

Weilüe'den yaklaşık iki yüzyıl sonra yazılmış ve Han Hanedanı'nın Wang Mang tahttan indirildikten sonraki tarihini (MS 6-189) anlatan Hu Hanşu, Jin Hanedanı'nın dağılmaya başladığı ve Sui Hanedanı'nın nihayet Çin'i tam ve sağlam bir istikrara kavuşturduğu zamana kadar geçen aradaki karmaşa devri Kuzey ve Güney Hanedanlıklar Dönemi sırasında (MS 386-589) var olan Liu Song devletinde yaşamış Fan Ye adlı bir tarihçi ve devlet adamı tarafından bir araya getirilmiş bir başka Çince kaynaktır. Çinlilerin *Da Qin* dedikleri Roma, *Haixi* dedikleri Mısır'dan bahsetmelerinin yanı sıra, nihayet Marcus Aurelius devrinde Parthları aşıp Çin'e varabilen Roma elçileri hakkında da önemli bilgiler sağlamaktadır.

1.2. Papirüsler

Papirüs; Eski Mısır'dan Doğu Akdeniz uygarlıkları aracılığıyla Avrupa'ya geçmiş ve yüzyıllarca kullanılmış olan, kendisi ile aynı adı taşıyan Nil Vadisi'ne özgü sazlık türü bir bitkinin çeşitli işlemlerden geçirilmesi ile üretilen bir tür kâğıttır. Bu kâğıt, muhtemelen en geç Eski Krallık (yak. MÖ 2686-2181) devrinden itibaren üretilmeye başlanmış ve Hellenistik Dönem ve Roma idaresi de dâhil olmak üzere binlerce yıl kullanılmış çok eski bir teknolojidir. Roma dünyasının pek çok yerinde kullanılmasına ve ender de olsa Herculaneum'daki Villa dei Papiri'de gün yüzüne

[95] Hirth, op. cit., p. 182.
[96] Friedrich Hirth. **China and the Roman Orient: Researches Into Their Ancient and Mediæval Relations As Represented In Old Chinese Records**. pp. 180-181.
[97] Ibid.

çıkartılmış arşivlerin olmasına rağmen, Mısır'ın iklim şartlarının sağladığı ortam sayesinde bunların önemli bir kısmı Mısır'da günümüze ulaşabilmiştir. En önemli arşivler arasında Oxyrhynkhos, Tebtunis, Elephantine gibi papirüs arşivleri sayılabilir.

Bu arşivlerden Oxyrhynkhos arşivinden çıkan papirüslerin bir kısmı nüfus kayıt tutanakları olarak nitelendirilebilecek *census* kayıtlarını içerirler ve sadece Mısır değil, antik dünyanın pek çok yerinde görülmemiş nitelikte bir demografik kesit çıkartılabilip ve ortaya koyulabilinmesini sağlamıştır. Resmi yazışma metinleri de içeren papirüslere rastlanmıştır; bunlardan biri[98] sayesinde MS 1. yy'ın ilk yarısında Aleksandreia'da Yahudilerle Hellenler arasında çıkan ve Aleksandreialı Philon'un iki eserinde kayıt altına aldığı olaylar nedeniyle Roma'ya giden elçilik heyetine, olaylara son noktayı koyan İmparator Claudius'un verdiği cevap ele geçmiştir. Bu sayede Roma'ya Philon'un dediği gibi iki elçi heyetinin gittiğini, Claudius'un bu durumdan dolayı duyduğu rahatsızlığı ve sorunu nasıl çözdüğünü öğrenbilmiş olduk. Arşiv elbette bunlarla sınırlı olmayıp; resmi ve edebi metinlerin yanında Hıristiyanlık ile ilişkilendirilen çok sayıda papirüs de ele geçmiştir.

Elephantine Papirüs arşivine ise Yahudilerin Mısır'ın güney kapısındaki varlığı hakkında bilgi edinmemizi sağlayan metinler ortaya çıkmıştır. Pers idaresi sırasında Yahudi rahiplerden birkaçının kaleme aldığı bunlardan bir tanesi, bölge yaşayan Yahudi cemaatine yapılan saldırıları ortaya koyarken, Elephantine kentinde bir Khnum Tapınağı yanında o dönemde bir Yahudi Mabedi bulunduğunu ve bunun o zaman için bile eskiye dayanan bir yapı olduğunu öğrenebilmekteyiz.

Bu ve pek çok papirüs arşivinden çıkan metinler, çeşitli *corpus*lar içinde toplanıp yayınlanmışlar ve pek çoğu da hâlâ yayınlanmayı beklemektedir. Yayınlananlar arasında bahsedilenler dışında bir de *Acta Alexandrinorum* denen yarı edebi, yarı resmi yazışma külliyatı içindeki metinlerdir. Bunlar da, Philon'un başına gelenlerdekilere paralel olarak Yahudiler ike Aleksandreia'da yaşayan Hellenler arasındaki çatışmaların ve her ikisinin arasında kalmış Roma merkezi otoritesinin içinde bulunduğu zor durumdan esinlenilmiş metinler olup, Aleksandreia ve genel olarak Roma Mısırı hakkında bize bambaşka bir tablo sunabilinmesini sağlamaktadır.

[98] P.Lond.6.1912. Çevirisi için bkz: Ekler

1.3. Yazıtlar

Eski bir uygarlık olan ve dikilitaşlar gibi dünyanın birtakım en eski yazıtlarının üretilmiş olduğu Mısır'da gerek Hellenistik, gerek Roma devrinden yazıtların günümüze ulaşması çok doğaldır. Bunlar o dönemde kullanılan yazı ve dillerde yazılmış yazıtlar olacaktır elbet; yani Eski Mısırca, Yunanca ve Latince dillerinde hiyeroglif, hiyeartik, demotik, Kıptî, Yunan ve Latin alfabeleri ile yazılmış yazıtların karşımıza çıkması beklenmelidir. Hellenistik Mısır'ın belki de en ünlü yazıtı olan ve Eski Mısır yazılarının çözülmesine katkıda bulunan Rosetta Taşı, üzerinde Yunan alfabesi, hiyeroglif ve demotik yazının kullanıldığı görülmektedir.

Yazıtlarla ilgili çok çeşitli gruplamalar yapmak mümkün olmakla birlikte, tez içerisinde coğrafi anlamda Mısır'da olanlar ve Mısır dışında dikilenler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Mısır'daki yazıtlar içinde birkaç tanesi dikkat çekicidir. Bunlar, Mısır'da Ptolemaios hükümeti tarafından diktirilen çeşitli stellerdir. Raphia Savaşı'nı kutlamak için dikilen Raphia Steli ya da merkezi hükümete karşı en başarılı ayaklanma girişimi olan MÖ 3. yüzyılın sonundan 2. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş Horvennefer'in isyanın bastırılmasını anan Birinci ve İkinci Philae stelleri sayılabilir. Raphia Steli, IV. Ptolemaios Philopator'un, firavunlar devri Mısır'dakileri aratmayacak bir üslupta yazılmış Raphia Savaşı'ndaki başarılarını kutlamaktadır. İsyanın bastırılmasına ilişkin iki stel ise aslında olayın ne kadar büyüdüğünü ve ne şekilde bastırıldığını ortaya koymaktadır.

Mısır'dan kalan bir başka yazıt ise, aslında isyancılar tarafından Abydos'taki I. Seti tarafından MÖ 13. yüzyılda inşa ettirilmiş Osireion'un duvarlarına kazınmış birkaç satırlık bir grafittodur. Söz konusu yazıtı ilgi çekici ve çarpıcı yapan en temel özellik, daha eski örneğine hiç rastlanmamış bir şekilde Eski Mısır dilinin Yunan Alfabesi'nin harflerinin kullanılarak yazılmasıdır. Kıpt Alfabesi'nin bir tür prototip denemesi olarak değerlendirilebilecek bu yazı, aynı zamanda Horvennefer'in varlığını da bize arkeolojik olarak kanıtlamaktadır.

Mısır dışında dikilmiş en dikkat çekici yazıt, Kiklad Adaları içinde yer alan Paros Adası'nda dikilmiş, günümüzde bilinen en az üç parçası bulunan ve ikisi

Oxford'daki Ashmolean Museum'da, bir diğeri ise Paros Arkeoloji Müzesi koleksiyonuna dâhil olan Marmor Parium'dur. Paros Kroniği olarak da bilinen yazıtın Paros'ta bulunan kısmı, Büyük İskender'in seferlerinin olduğu döneme denk gelmiştir; mezarının nereye getirildiği ile ilgili (Memphis) kayıt da bulunmaktadır.

Bu tür bir gruplamanın dışında tutmak suretiyle, Mısır'da Hellenistik dönem ve Roma devrine ait yazıtları içeren Inscriptionum Latinarum Selectae, Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt, Sylloge Inscriptionum Graecorum, Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae, Sylloge Inscriptionum Graecorum et Latinarum Upsaliensis gibi *corpus*lar ile Packard Humanities Institute tarafından yürütülen PHI Greek Inscriptions elektronik ortamda bulunan veri tabanlarının da değeri yadsınamaz.

1.4. Sikkeler

Firavunlar devri Mısır'da, aynı zamanda Mısır'ı 20. yy.'ın ikinci yarısına kadar yöneten son Mısırlılar olan 30. Hanedan'ın son iki Firavunu – Teos (MÖ 362-360) ve II. Nektanebo'nun (MÖ 360-343)[99] (bir tanesi Hannover'deki Museum-August-Kestner'de bulunan bastırdığı altın *stater* olmak üzere) bastırdıkları dışında – sikke yoktur. Trampa günlük alışverişlerde kullanılan yöntemdir. Ne var ki; sikkenin olmaması, para kavramının olmadığı anlamına gelmez. Sikkeye dönüşecek olan standart birtakım ağırlık birimleri Akdeniz Dünyası'nda bulunmaktaydı. Uluburun Batığı'nda bulunan bakır külçeler buna örnektir.

Mısır'da da buna benzer ağırlıklara rastlanmaktaydı. Bunlardan biri, Mısırlıların *dbn* (deben) dedikleri, kökenleri Eski Krallık'a (yak. MÖ 2686-2181) kadar giden ve Yeni Krallık'ta (yak. MÖ 1550-1077) 91 grama karşılık gelen, genelde bakırdan yapılmış ağırlıklardır.[100] Ancak *dbn* Mısır'da sikkenin ortaya çıkmasını sağlamamıştır. Lydia ve Batı Anadolu'ya ait bir icat olması nedeniyle sikkenin Nil Vadisi'nde kullanılmaya başlanmasına Hellenistik Devir'de rastlanır. Aleksandreia'daki (İskenderiye) darphanede Büyük İskender'in gelişi ile birlikte sikke

[99] G. K. Jenkins, "An Egyptian Gold Coin", **The British Museum Quarterly Vol. 20, No. 1**, Londra: British Museum, 1955, pp. 10-11.
[100] Edward W. Castle, "Shipping and Trade in Ramesside Egypt", **Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 35, No. 3**, Leiden: Brill, 1992, pp. 263-264.

basımı görülür ve bu Roma devrinde de devam eder. Burada düşülmesi gereken önemli bir not var: Ptolemaios Hanedanı'na ait sikkeler Aleksandreia darphanesi tarafından basılanlar ile sınırlı değildir; örneğin Paphos, Salamis, Kition gibi Kıbrıs'ta bulunan kentlerdeki darphanelerde de V. Ptolemaios için sikkeler basılmıştır. Ancak Mısır'a ait sikkelerin durumunun, Roma devrinde de sürdüreceği kapalı dolaşım nedeniyle ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyim.

Bir kaynak olarak sikkenin dikkat çekici çok güçlü ve birkaç özelliği vardır. Birincisi; bir siyasi otoritenin eliyle basılırlar ve basan siyasi otoriteyi temsil ederler, onun görüş ve duruşunu yansıtırlar. Sikkeye bakarak kullandıkları yazı sistemini, dini inançlarını, idare şekillerini, anıtlarını, festivallerini, zaferlerini, propagandasını yapmak istediği şeyleri görebilme şansı olur. Dahası; devlet de bunu yönettiği topluluklara gösterebilme yollarından birini daha bu şekilde kullanabilir. Hem kimin idaresi altında yaşadığını hatırlatma, hem de ekonomik gücünü (ve kötü zamanlarda zayıflığını) gösterme şansı olur. İkincisi; çok az veriyle çok fazla şey anlatabilme yetisini haizdirler. Bu yönüyle her zaman değil, ancak bazen bir heykel, bir yazıt, bir papirüs ya da parşömen, bir mimari anıt, bir antik yazarın eseri gibi birtakım eserlerin birkaçının bir araya gelerek verebileceği bazı bilgileri tek başına verebilirler. Yazıtsız bir heykel, kabartma ya da freskte tarih, papirüs ya da parşömende çizim olmayabilir; sadece birkaç taş parçası günümüze ulaşabilmiş bir anıtla ilgili antik bir yazar hele kendi görmediyse yanlış bilgiler verebilir, vermese bile yine de yaptığı sözlü olanın yazıya aktarımıdır; yazılı tasvir nadiren resim kadar güçlüdür. Bir sikke ise, üstündeki yazısı sayesinde resmi kanaldan kimin adına ya da tarafından bastırıldığını, unvanlarının neler olduğunu, dolayısıyla devletin yönetim şeklini ve o kişinin – eğer örneğin Ortaçağ'daki İslam uygarlıklarında suretin yasak olması nedeniyle idareci kişinin tasvirinin yapılamadığı gibi bir durum yoksa – heykel ya da kabartmasında göreceğimiz tipte neye benzediğini görebilirsiniz. Dahası, örneğin Vespasianus'un tezin içinde de yer alan bir sikkesinde olduğu gibi bir yüzünde kendi portresi yer aldığı halde arkasında bulunan Iseum Campense tasviri sayesinde, günümüzde çok az şey kalmış bu önemli mabetin yüzde yüz neye benzediğini göremesek bile, en azından bir fikir oluşturacak kadar izlenim edinmemizi sağlar. Hatta İmparatorun Mısır tanrıları ile bir ilişkisinin, onlara yakınlığı ve yatkınlığı olduğunu da sadece Iosephus'un ima

etmesiyle ya da Tacitus, Suetonius veya Cassius Dio'nun aktardığı mitolojik rivayetlere dayanarak değil, sikkenin de yardımıyla görsel olarak da görebilmekteyiz. Üçüncü olarak ise; üstünde genellikle hangi tarihte basıldığını şu ya da bu şekilde net bir biçimde söyleyebilmemizi sağlayan bir ibare olur. Böyle bir durumda, sikke üstündeki diğer unsurlarla ilgili tarihlendirmenin çok keskin bir biçimde de yapılmasına yardımcı olan bir kaynak hâline getirir. Son olarak; sikke doğası gereği bir tane değil de binlerce basıldığı için ve amacının yayılmak olduğu göz önünde bulunduğunda, o sikkeyi bastıran siyasi otoritenin genellikle ticari ve ekonomik gücünün, yayılım alanın büyüklüğü hakkında da bize bilgi verecek güçlü bir araçtır. Özetle sikke, çok güçlü ve önemli bir tip antik kaynaktır. Tezin yazımı sırasında da özellikle imparatorların kültlerle ilişkilerini gösteren sikkeler temel yazılı kaynakları destekleyici kaynaklar olarak kullanılabilmiştir.

Hellenistik Mısır ve Roma eyaleti *Provincia Aegypti*'ye ait sikkeleri çalışmak isteyenler için, birkaç tane örnek eseri buraya not düşmekte yarar olduğunu düşünüyorum.

Sikke ve sikke darbı söz konusu olduğunda Roma devri ile Hellenistik devri ayrı değerlendirmek gerektiği doğrudur. Ancak her ikisini de inceleyerek bünyesinde barındıran ilk önemli kaynak *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*'tir. Sikkeleri Ptolemaios devri ve Mısır Eyaleti için ayrılmış ayrı birer başlık altında incelemiş olan eser, onları da dönem dönem değerlendirmiştir.

J. N. Svoronos'un 1904'te yayınladığı Ptolemaios Devlet Sikkeleri adlı eseri (Τα Νομίσματα του Κράτους τον Πτολεμαίων) yazılalı yüzyıldan fazla olmasına rağmen hâlâ bu konuda yapılmış en ciddi çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Sikkelerin basıldığı darphanelerin karıştırması gibi birtakım ciddi hataları bulunmasına rağmen Svoronos'un dijital ortama da aktarılmış olan eseri, Ptolemaios sikkeleri açısından önemli bir çalışmadır. Eseri İskender'in Mısır'da bıraktığı satrapı Naukratisli Kleomenes'ten Ptolemaios hanedanı üyesi Mısır'ın son kraliçesi VII. Kleopatra'ya kadar geniş bir dönemi kapsar.

Hem nümismatik, hem koleksiyonculuğun ilgi alanını oluşturmakta olan sikkeler için dijital ortamda çeşitli katalog veri tabanları da bulunmaktadır. Oxford

Üniversitesi'nin üniversite müzesi ve bu anlamda dünyadaki türünün ilk örneği olan Ashmolean Museum'un yürüttüğü *Roman Provincial Coinage Online*'da MÖ 44'ten MS 296/7'ye kadar 100,000'e yakın eyalet sikkesinin bulunduğu bir veri tabanı bulunmaktadır. Veri tabanının kaynağı tek başına Ashmolean olmayıp, katkıda bulunan müzeler arasında Londra'daki *British Museum*, Berlin'deki *Staatliche Museen*, Paris'teki *Bibliothèque Nationale de France*, Viyana'daki *Kunsthistorisches Museum*, Kopenhag'daki *Nationalmuseet* ve New York'taki *American Numismatic Society* gibi ciddi kurum ve kuruluşlar da bulunmaktadır. Projeyi yürütenler arasında Yunan ve Roma Nümismatik uzmanı Prof. Dr. Christopher Howgego da yer almaktadır.

Sylloge Nummorum Graecorum adlı Antik Yunan sikkelerini kataloglamayı hedefleyen proje ile onlarca cilt içinde çok sayıda sikke kataloglanmıştır. Bir kısmı dijital ortamda da bulunan ve kökeni Birleşik Krallık (1930) olan proje, daha sonra diğer ülkelere de yayılmış olup, örneğin Danimarka'nın yayınladığı ciltlerden 41.'si Ptolemaios devrine ait sikkeleri bünyesinde barındırmaktadır; Fransa'dakilerin 4.'sü ise özellikle Aleksandreia sikkelerini içermektedir.

Bu kaynakların yanında, Diocletianus'tan başlayarak II. Valentinanus'a kadarki imparatorlar döneminde Mısır tanrı tasvirlerinin olduğu sikkelerin katalogu niteliğindeki Andrew Alföldi'nin *A Festival of Isis in Rome Under the Christian Emperors of the IVth Century* adlı eseri, içerdiği bilgiler bakımından hem önemli, hem de şaşırtıcıdır; zira bir kısmı pagan dinlerin yavaş yavaş öldüğü bu dönemde hüküm süren Hıristiyan imparatorların nasıl sikkeler bastırdığını gösterebilmektedir.

1.5. Modern Kaynaklar

Büyük İskender'in Mısır'a gelişiyle Roma İmparatorluğu'nun I. Theodosius'un ölümü sonrası ülkeyi oğulları Honorius ve Arcadius arasında paylaştırılmasıyla kesin olarak bölünmesi arasında geçen aşağı yukarı 750 yıllık sürenin, Mısır'ın Eski Mısır evresinin son aşaması olduğu söylenebilir. Bu uzun dönem, Mısır'da çok büyük ve köklü değişikliklerin olduğu bir süreçtir. Siyasi, ekonomik, askeri, dini ve kültürel anlamda hem kendisi bir değişime girmiş, hem de özellikle Roma İmparatorluğu'nun parçası olduktan sonra – hatta daha da öncesinden

başlayarak – Roma'yı derinden etkilemiştir. Kendi tarihi bir yana, Mısır'ın, Roma'nın da tarihinin birtakım dönüm noktalarında yer almış önemli bir parçası olduğu söylenebilir.

Dolayısıyla bu konusal çeşitlilik, Jean-François Champollion, Thomas Young, Ippolito Rosellini ve Karl Richard Lepsius'un 19. yüzyıl'da yaptığı çalışmalar sayesinde Mısır yazı ve dilinin çözülmesiyle başlayan Mısırbilim'in ve ilişkili dallarının ilk ve önemli alanlarından biri olmuştur. Eski Mısır dilinin çözümünü çiftdilli ve 3 yazı sistemli bir yazıt olan Rosetta Taşı'na borçlu bilim insanlarının, üstünde çalıştığı bu Ptolemaios devri stelinin dikilişi de tam da bu döneme denk gelmektedir. Roma ile olan ilişkileri ve bu ilişkileri yürüten birtakım Mısırlı ve Romalı figürler ile dönemin Roma ile birlikte dönemin odağında yer alan kent İskenderiye/Aleksandreia sayesinde de Mısırbilimi başlatan ve yürütenlerin aşinalıkları, ülke tarihinin başka dönemleriyle karşılaştırıldığında ve Mısırbilim'den çok daha öncesinden beri süregelen Roma tarihine yönelik çalışmaların da varlığı düşünüldüğünde bir hayli fazla olduğu da görülür. Yolları Mısır'dan da geçmiş Hellenistik dönemi başlatan ve hatta kayıp mezarının Aleksandreia'da olduğu söylenen Büyük İskender ile onun yakın çevresinin de konuya ilgi ve aşinalık kattığı ortadadır. Bunun yanında Mısır'ın kendi yazı sistemleri bilinmediği dönemlerde bile, dönem hakkında Antik Yunanca ve Latince yazılar yazmış antik yazarların eserleri de okunmaktaydı.

Özele; konuya olan ilgi, öncesinde sahip olunan bilgi, ülkeye ve konuyla ilgili epigrafik ve papirolojik birincil kaynaklara doğrudan ulaşılabilirlik ve bunların okunabilirliği ve tüm bunların üç farklı yüzyıldır toplumsal, siyasi ve zaman zaman ekonomik engellere rağmen devam edebilmesi, çok miktarda bilimsel çalışmanın yapılabilmesine ve yazılar yazılarak muazzam bir bilgi birikiminin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla *Cambridge Ancient History* (CAH) gibi genel tarihsel süreci aktaran makaleler silsilesinin olduğu külliyatlardan ya da Alan Keir Bowman'ın *Egypt After the Pharaohs (332 BC – AD 642)* gibi Mısır'ı özel olarak inceleyen kitaplardan, *Acta Alexandrinorum* gibi bir edebi külliyatı inceleyen çok speifik bir konuyu ele alan Andrew Harker'ın *Loyalty and Dissidence In Roman Egypt* ya da Molly Swetnam-Burland'ın *Egypt In Italy*'si gibi Roma ile Mısır'ın kültürel etkileşimi

üzerindeki ve Roger S. Bagnalla ile Bruce W. Frier'ın Roma Mısırı'nın demografik yapısını papirolojik veriler ışığında ele aldığı *The Demography of Roman Egypt* gibi çalışmalarının yanı sıra *The Journal of Egyptian Archaeology, The Journal of Roman Studies, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, The Bulletin of the American Society of Papyrologists, The American Journal of Philology, Papers of the British School at Rome, The Classical Quarterly, Near Eastern Archaeology, Latomus, Phoenix, Acta Classica, Aegyptus, Classical Philology, The African Archaeological Review, Journal of Roman Archaeology, The Journal of Hellenic Studies* ve *Cultural Anthropology Archiv Für Papyrusforschung Und Verwandte Gebiete* gibi farklı ülkelerde yayınlana çok sayıda dergide çıkmış makalelerden de tezin yazılmasında yararlanılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
MISIR VE COĞRAFYASI

Mısır'ı anlamanın yolu, kuşkusuz öncelikle onun coğrafyasına hâkim olmak ve onu anlamaktan geçer. Zaman içinde çeşitli değişiklikler göstermiş ve günümüzden ufak tefek farklılıkları bulunan Mısır ve Nil coğrafyasını incelemek için, onu birtakım bölümlere ayırmakta fayda vardır. Geleneksel olarak Mısır, en başta Yukarı ve Aşağı Mısır olmak üzere ikiye ayrılır. Ancak burada bu ayrımın biraz daha ötesine geçerek, bazı bölgeleri konumuz gereği tarihsel önemi haiz olmaları nedeniyle incelemek gerekecektir. Tarihsel gelişimi ve Roma devrinde bile ilişkileri bulunması nedeniyle, komşusu Nubia'ya da bakılması gerekir.

2.1. Mısır'ın Konumu ve Önemi

Mısır; Afrika kıtasının kuzeydoğusunda, kıtanın Asya ile birleştiği köşede bulunur. Ülkenin kuzeyi Akdeniz'in güney kıyılarına bakar; doğusu ise Kızıldeniz'in batı kıyıları boyunca uzanır. Batısında Libya çölleri bulunur. Tamamı neredeyse çöl olan bu ülkenin ortasından geçen ve Bereketli Hilâl'in batı sınırını oluşturan Nil Nehri, dünyanın en uzun nehridir ve Mısır uygarlığının başlıca var oluş sebebidir. Çünkü bu nehir, Mısır'ı Antik Çağ'ın en bereketli topraklarından biri hâline getirmiştir. Batıda kalan çöl Batı Çölü, doğusundaki çöle ise Doğu Çölü denir; Mısırlılar, topluca tüm bu çöllere çöl kumunun rengi nedeniyle Kızıl Ülke adını verirler.[1] Nil Vadisi'ne ise taşkından dolayı ortaya çıkan bereketli siyah renkli balçıktan dolayı Kara Ülke demekteydiler.[2]

Akdeniz kıyısında oluşu, tarihi boyunca Mısır'ı başta Kıbrıs ve Girit olmak üzere Hellen dünyası ile temas hâlinde olmasına olanak tanımıştır. Sina Yarımadası'nın ötesindeki Asya topraklarına olan yakınlığı sayesinde ise Kenan Ülkesi/Levant ve onun üzerinden Mezopotamya ve ötesi ile gerek ticari, gerek kültürel iletişim içinde olmasını da sağlamıştır. Kendi zenginliği nedeniyle bu bölgelerdeki

[1] Barbara Mertz, **Red Land, Black Land – Daily Life in Ancient Egypt**, Londra: HarperCollins, 2009, pp. 21-22.
[2] Ibid.

imparatorlukların da dikkatini çekmiş, bunun da etkisiyle zayıf düştüğü dönemlerde Assur ve Pers hâkimiyetine girmiştir.

2.2. Yukarı Mısır ve Nil Vadisi

Mısır'ın can damarı olan Nil'in Eskiçağ'da nereden doğduğu net bilinmiyordu. Örneğin Plinius, nehrin kaynağı için "Nil'in kaynaklarının ne olduğu kesin olarak belli değildir." der. Bununla birlikte doğru olmayan bir şekilde "okyanustan çok da uzak olmayan bir yerde Aşağı Mauritania'da bir dağdan yükseldiğini" söyler.[3] Herodotos ise Nil'in Libya'da doğup doğuya doğru aktığını, oradan kuzeye döndüğünü ima etmektedir.[4] Nehrin iki ana kolundan biri olan Beyaz Nil Victoria Gölü'nün Uganda'daki tarafından doğarken, diğer kolu Mavi Nil bugünkü Etiyopya'dan çıkmakta ve bu kollar Sudan'ın başkenti Hartum'da birleşmektedirler.[5] Nehrin üstünde Nil'in akışının yavaşladığı kuzeyden güneye birden altıya doğru numaralanan ve çağlayan denen birtakım yerler bulunur. Günümüzde bir kısmı baraj inşaatları nedeniyle kaybolmuş olan bu çağlayanların en kuzeyde olanı Asvan'daki Birinci Çağlayan, ülkenin kültürel ve geleneksel sınırını oluşturmaktadır. Birinci Çağlayan'dan bugünkü Kahire'nin sınırları içinde kalan Memphis'in güneyine kadarki kısım Yukarı Mısır, bu noktadan Akdeniz kıyılarına kadarki kısma ise Aşağı Mısır adı verilir ve aşağı yukarı Nil Deltası'na karşılık gelir. Aşağı ve Yukarı ifadeleri, haritalarda kuzeyin yukarıda güneyin aşağıda olması nedeniyle kafa karıştırıcı bir isimlendirme gibi gözükebilir. Bu durum Nil'in akışıyla ilgilidir: Nehir yukarıdan aşağıya, yani güneyden kuzeye doğru aktığı için bölgeler bu şekilde nitelendirilmiştir. Aynı ayrım Mısır'ın güney komşusu Nubia için de geçerlidir (Yukarı ve Aşağı Nubia).

Ptolemaios krallarının geleneksel olarak taç giydikleri ve Mısır'ın Batı dillerindeki adını veren Ptah Tapınağı'nın bulunduğu Memphis, bugünkü Kahire kenti yakınlarında ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın ortasında yer almaktaydı.

[3] Plin., *HN*, V.10.
[4] Hdt., II.32.
[5] Bkz. Harita 1.

2.3. Aşağı Mısır ve Nil Deltası

Nil Deltası, nehrin kuzeyde oluşturduğu ve Akdeniz'e döküldüğü alüvyonlu toprakların biriktiği yerdir; ülkenin Aşağı Mısır dendiğinde anlaşılan bölümünün önemli bir kısmını oluşturur. Hellenistik ve Roma devrinde Mısır'ın idari merkezi olan ve Büyük İskender tarafından kurulan Aleksandreia da burada, Delta'nın hemen batısında, Akdeniz ile güneyindeki Mareotis Gölü arasında yer alır.

Aleksandreia'nın kurulduğu noktada, önceden Rakote adında bir balıkçı köyü/kasabası bulunmaktaydı. Kent Makedon/Hellenler tarafından inşa edildiğinde, şehrin batı tarafında kalan bu kısmın Aleksandreia'nın Mısırlıların yaşadığı bölümü hâline geldiği anlaşılmaktadır.[6] Burası aynı zamanda Aleksandreia Sarapeionu'nun ve İmparator Diocletianus'un diktirdiği Pompeius Sütunu'nun da bulunduğu yerdir.

Delta'nın geri kalanına gelince; günümüzde iki ağzı kalmakla birlikte, Antik Çağ'da toplamda yedi ağzı (batıdan doğuya Kanopos, Bolbitinom, Sebennytos, Phatnikom/Bukolikom, Mendes, Tanis/Sais ve Pelusion)[*] vardı.[7] Mısır'daki Aleksandreia kuruluncaya kadarki yegâne Hellen kolonisi Naukratis de Delta'da yer almaktaydı; Kanopos ağızdan girilerek kente ulaşılabilmekteydi. Mısır'ın girişi olarak kabul edilen Pelusion, ismini verdiği Nil Deltası ağzı Pelusion ağzın orada yer almaktaydı.

Başta Güneş Tanrısı Ra'nın şehri Heliopolis, Manetho'nun doğduğu kent Sebennytos, Hyksos başkenti Avaris ile Mısır'ın Gize, Daşur ve Sakkara gibi en meşhur krali mezarlıkları hepsi bu bölgede yer alır. Coğrafi olarak Fayyum Çöküntüsü ve Moeris Gölü de zaman zaman bu bölgeye dâhil edilir.

2.4. Moeris Gölü, Bahr Yusuf ve Fayyum Vahası

Nil Nehri'nin batısında, aşağı yönde akan Bahr Yusuf adında bir kanal bulunur. Bu kanal Orta Mısır'da Asyut kenti hizasında Nil Nehri'nden ayrılarak yaklaşık 250 km kuzeybatısındaki çöküntüye doğru akarak Antik Çağ'daki adı Moeris Gölü olan ve

[6] Marjorie Susan Venit, "Two Early Corinthian Alabastra in Alexandria", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 71**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1985, p. 185.
[*] Altı çizili ağızlar, günümüzde hâlâ açık olan, alüvyonlarla dolmamış ağızlardır.
[7] Diod. Sic., I.33.5. Ayrıca bkz.: Harita 5.

günümüzde Birket Karun adıyla bilinen su kütlesini oluşturur. Moeris'in de bulunduğu bu çöküntü alanı Fayyum Vahası olarak bilinir.

Fayyum, aynı zamanda bölgeye adını veren ve Hellenistik Dönemde Krokodilopolis, Roma devrinde ise Arsinoë adıyla anılan kentin de adıdır. MÖ 2300'lerde genişletilen Bahr Yusuf 12. Hanedan zamanında daha da geliştirilmiş ve bölge sulama kanalları sayesinde tarıma da elverişli duruma gelmiştir. Ancak MÖ 3. yüzyılın sonlarına doğru Bahr Yusuf'un eskisi kadar bakılmaması nedeniyle gelen su azalmış ve Moelis Gölü gittikçe küçülerek bugünkü Birket Karun'a dönüşmüştür. Romalılar zamanında bölgenin başta sulama kanalları olmak üzere tarım alt yapısı geliştirilerek çok büyük bir tarımsal artı ürün elde edilebilmiş ve bu artı ürün Roma dünyasını beslemiştir. Bu durum Bizans döneminde de devam etmiştir. Fayyum, literatürde Fayyum Portreleri olarak bilinen lahit üzerine yerleştirilen suretleriyle de ünlüdür. Çıkan papirüs arşivi ile ünlü Oxyrhynkhos kenti de Fayyum'u ve Moeris Gölü'nü besleyen Bahr Yusuf'un üstünde bulunmaktaydı.

2.5. Çöller

Bereketli Nil Vadisi'nin batısı ve doğusu Kızıl Topraklar diye bilinen çöllerle kaplıdır. Bunun batı tarafı Sahara Çölü'nün doğu sınırını oluşturmaktayken, Kızıl Deniz ile Nil Vadisi arasında yer alan kısım daha küçük olmakla birlikte Doğu Çölü olarak adlandırılmaktadır. Batı Çölleri'nde Farafra, Bahariya, Dakla ve meşhur Ammon kehanet merkezi Siva gibi vahalar bulunmaktayken, Doğu Çölü'nde Mons Claudianus, Mons Porphyrites gibi taş ocakları ile altın madenleri yer alır. Hammamat Vadisi gibi bir takım yollar sayesinde Kızıl Deniz kıyısında bulunan ve Hindistan ve Uzak Doğu deniz ticaretine açılan Berenike Troglodytika[8] ve güneyinde yer alan Myos Hormos[9] gibi liman kentlerine ulaşılabilmekteydi.

[8] David Meredith, "Berenice Troglodytica" **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 43**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1957, pp. 56 ff.
[9] Luisa Bongrani Fanfoni, "Myos Hormos nel «Periplus Maris Erythraei»" **Aegyptus Anno 77., No 1/2**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1997, p. 54.

2.6. Sina Yarımadası

Sina Yarımadası, Mısır'ı Asya'dan ayıran bariyerdir. Mısır'ın en eski devirlerinden beri ülkenin turkuaz renkli yeşim taşı taş ocaklarının bulunduğu yer olmasıyla ünlüdür. Çöllerinde yaşayan bedeviler nedeniyle kontrolü günümüzde de olduğu gibi, Antik Çağ'da da zor bir bölgedir. Ülkenin Asya ile arasındaki sınırı olduğu düşünülen ve pek çok antik yazar tarafından sözü edilen Rhinokorura[10], Sina Yarımadası'nın Akdeniz kıyısında yer alır. Aynı zamanda Doğu Roma İmparatoru I. Iustinainus zamanında kurulan Azize Katerina Manastırı ile de ünlüdür.

Asya'nın parçası olan yarımada, Mısır'ın bir Roma eyaleti olduğu sırada Aegyptus değil Arabia Petraea Eyaleti'ne bağlı kalmıştır.

2.7. Nubia

Nubia,[11] coğrafi olarak aynı Mısır'da olduğu gibi, Yukarı ve Aşağı diye ikiye ayrılır.[**] Aşağı Nubia Asvan'daki Birinci Çağlayan'dan başlayıp Üçüncü Çağlayan'a kadar devam ederken; Üçüncü Çağlayan'dan Altıncı Çağlayan'a kadar olan ve Kuş Krallığı ve başkenti Napata ile Meroë'nin de olduğu kısım Yukarı Nubia'dır. İlk iki Çağlayan arası için Hellenistik ve Roma döneminde Triakontaskhoinos/Τριακοντάσχοινος da (otuz *skhoinos*/*σχοινος*) denmekteydi.[12] Bu bölgenin Birinci Çağlayan'dan Maharraka'ya,[13] yani Roma Mısırı'nın en güney noktasına kadar olan kısmına ise on iki *skhoinos/σχοινος* anlamına gelen Dodekaskhoinos/Δωδεκάσχοινος adı verilmiştir.[14]

Prehistorik dönemlerden beri insanların yerleştiği bir yer olan Nubia, Eski Mısır Uygarlığı'nın yükseldiği dönemlerde gerek siyasi gerek kültürel anlamda nüfuzu altına girmiş ve ancak Yeni Krallık çöktükten sonra tam anlamıyla bağımsız olmuştur.

---

[10] Strab., XVI.2, 31-32; Diod. Sic., I.60, Joseph., *BJ*, I.14

[11] L. P. Kirwan, "Nubia and Nubian Origins", **The Geographical Journal Vol. 140, No. 1**, Londra: The Royal Geographical Society, 1974, p. 43.

[**] Bazen aynı Mısır'da olduğu gibi Yukarı-Orta-Aşağı Nubia diye üçe de bölündüğü olur.

[12] R. J. Schork, "The Dendur Temple in New York: The Gallus Connection", **Arion: A Journal of Humanities and the Classics Third Series, Vol. 18, No. 3**, Boston. Trustees of Boston University, 2011, p. 95.

[13] Bruce Williams, "A Chronology of Meroitic Occupation below the Fourth Cataract", **Journal of the American Research Center in Egypt Vol. 22,** Cairo: American Research Center in Egypt, 1985, p. 170.

[14] Ibid.

Kültürel anlamda ise bir hayli Mısır etkisi altında kaldığı zanaat ve mimari örneklerinden anlaşılmaktadır. Mimari anlamda bunun en güzel örneği, muhtemelen Roma'daki Cestius Piramidi'nin esin kaynağı da olduğu düşünülen Meroë ve Nuri'deki, Nubia kralları için mezar olarak inşa edilmiş piramitler ile Cebel Barkal'daki Amon ve Mut Tapınakları'dır.[15] Özetle Nubia fiziki, siyasi ve kültürel anlamda Mısır'la çok ortak yönleri olan, onunla benzeşen; ancak, kendine has özellikleri de bulunan ve Mısır tarihi bakımından da önemli bir bölgedir.

[15] H. N. Chittick, "An Inscription on Gebel Barkal", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 43**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1957, p. 42.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSKENDER'İN GELİŞİNE KADAR MISIR'A GENEL BAKIŞ

3.1. Büyük İskender Öncesi Hellen Dünyası İle Temaslar

Mısır ile Hellenler arasındaki ilişkiler, Büyük İskender'in gelişinden çok daha önceye dayanmaktadır. Tunç Çağı'nda Ege Dünyası ile temaslar hakkında arkeolojik verilere de dayanan bilgimiz vardır. Tunç Çağı'nın çöküşün ardından Kolonizasyon Dönemi'nde önce Daphnae, sonra Naukratis adında koloni kuran Hellenler, bu koloniler vasıtasıyla Mısır ile arasında hem ticari ilişkiler kurulmuş, hem de iki kültürün birbirini tanımasının önü açılmış, bu sayede takip eden yüzyıllardaki Pers idaresi sırasında birbirini tanıyan bu iki kültür/halk – Mısır ve Hellenler – zaman zaman işbirliği yapabilmiştir.

3.1.1. Tunç Çağı'nda Ege Dünyası İle Temaslar

Mısır'ın Tunç Çağı'nda Ege Dünyası ile temasları daha çok ticari nitelikteydi. Teb'deki bazı 18. Hanedan mezarlarında, Mısırlıların Büyük Yeşil adını verdikleri Akdeniz'deki Keftiu dedikleri Girit'e özgü Minos kültürü izleri taşıyan tasvirlerin olduğu duvar resimleri bulunmaktadır.[1] Mısır'ın başka yerlerinde de, özellikle Avaris'te Minos çanak çömleği ortaya çıkartılmıştır. Diğer taraftan Lahun gibi birtakım başka yerlerde de Minos çanak çömleğinin Mısır kopyalarına rastlanmıştır.[2]

Orta Krallık sırasında[3] ve Avaris merkezli Hyksos idaresinin Delta'yı yönettiği sıralarda Kral Hyan'ın isminin bulunduğu eserlerin de Girit'teki en önemli Minos saraylarından Knossos'ta rastlanması[4,5], Mısır'ın adayla ticaretinin ve muhtemel diplomatik ilişkiler vesilesiyle İkinci Ara Dönem'de ulaştığını göstermektedir.

[1] van de Mieroop, op. cit., pp. 168-169.
[2] Ibid., p. 117.
[3] Ibid.
[4] Ibid., p. 135.
[5] Eric H. Cline, "Rich beyond the Dreams of Avaris: Tell El-Dab'a and the Aegean World – A Guide for the Perplexed", **The Annual of the British School at Athens Vol. 93**, Athens: British School of Athens, 1998, p. 201.

3.1.2. Mısır'da Hellen Kolonisi: Daphnae ve Naukratis

Daphnae, Kral I. Psamtik tarafından kurulan, bugünkü Tell Defenne'nin olduğu yerdeki bir Yunan kolonisidir. Yunan Koloniler Çağı'nın erken sayılabilecek bir dönemine denk gelen bu kentin kuruluşu Herodotos'a göre, Psamtik'in kendisini Mısır'dan kovan kralları devirip yeniden tahta geçirmek için yardım eden Ionia ve Karialı paralı askerleri yerleştirmek içindir. Hatta buraya Mısırlı çocuklar da gönderilmiş ve bu sayede bunlar Yunanca da öğrenmişlerdi.[6] Ancak Naukratis'in kurulmasıyla birlikte kent boşaltılmış, halkı buraya yerleştirilerek terk edilmiştir.

Naukratis ise MÖ 7. yy.'ın sonlarına doğru, I. Psamtik tarafından kurulmasına izin verilen Hellenler tarafından kurulmuş bir *emporion*dur.[7] Başka *emporion*ların aksine bir kente ait değildi; pek çok Hellen kentinden insan yaşamaktaydı. Herodotos tüm Hellenlerin hizmetine verilmiş Hellenion adında büyük bir tapınak mevcut olduğunu söyler:

Hellenion tapınağı… şu siteler ortaklaşa yaptırmışlardır: Ionia'dan Khios, Teos, Phokaia, Klazomenai; Dorlardan Rhodos, Knidos, Halikarnassos, Phaselis, Aiolialılardan yalnız Mytliene.[8]

Burada bahsedilen Hellenion, W. M. Flinders Petrie'nin 1884'ten itibaren yaptığı kazılarda ortaya çıkarttığı *temenni*den biridir ve Büyük Temenos diye bahsettiği yerde yer alıyor olmalıdır.[9] Söz konusu alan ve yerleşimin Ptolemaios devrinde de varlığını sürdürebildiği, Philadelphos zamanına tarihlenen kalıntılardan anlaşılmaktadır.[10] Bunlardan günümüze çok fazla bir şey kalmamıştır. En az beş Hellen tapınağının yanında bir Amon tapınağı dışında I. Nektanebo tarafından yaptırılmış Neith'e adanmış olan da dâhil[11], birtakım başka Mısır tanrılarına adanmış

[6] Hdt., II.152-154.
[7] Kathyrn A. Bard, **Encyclopedia of Archaeology of Ancient Egypt**, Londra: Routledge, 2008, p. 678.
[8] Hdt., II.178.
[9] Brian Muhs, "The Great Temenos of Naukratis", **Journal of American Research Center in Egypt, Vol. 31**, American Research Center in Egypt, 1994, p. 99.
[10] Ibid., pp. 100-101.
[11] Bard, op. cit., p. 679.

yapılar da bulunmaktaydı. Herodotos, Aigina, Samos ve Miletoslu Hellenlerin kendi mahalle ve tapınaklarının bulduğunu aktarır[12]:

Aiginalılar kendi hesaplarına bir Zeus tapınağı, Samoslular bir Here ve Miletoslular bir Apollon tapınağı kurmuşlardır.[13]

Herodotos'un yukarıda aktardıklarının yanında Petrie, Castor ve Pollux kardeşlere ve Aphrodite'e adanmış *temeni*ye de rastlamıştır.

26. Hanedan zamanında,[14] Kral Amasis, şehrin ticari tekelini eline almış; ayrıca Hellenlerin Delta'nın 50 km içinde yer alan[15] Naukratis dışında Mısır'da dolaşmalarını yasaklamıştır.[16] Öyle ki; Herodotos Naukratis için Mısır'ın tek ticaret limanı demekte, Naukratis'in bağlı olduğu bir liman dışında bir başka ağızdan Nil'e girmeye kalkan tüccarın yeminler edip kendini savunması gerekmekteydi. Eğer şu ya da bu sebeple gemileri hareket edemiyorsa, malları Mısırlı gemilere aktarılıp Naukratis'e getirilecek, kendisi ise Delta'yı dolaşacaktı.[17] Bu durum, yabancılardan hoşlanmayan bir topluma uyacak bir tutumdur. Kent, Nil Vadisi Hellenler tarafından işgal edildikten sonra ve Aleksandreia kuruluncaya kadar ülkedeki tek Hellen kolonisi olma özelliğini sürdürmüştür. Büyük İskender'in Mısır'dan ayrılmadan önce ülkeyi emanet ettiği Kleomenes de Naukratislidir.[18]

Hellenistik dönemdeki Aleksandreia ve Ptolemais ile birlikte üç Hellen kentinden biri olarak kalan yerleşim, Roma devrinde çok fazla bozulmadan varlığını sürdürmüş; Hadrianus Mısır'a geldiğinde Antinoopolis MS 130'da kurulurken model olarak kullanılmasını istemiştir.[19]

3.1.3. Pers Egemenliği Sırasında Mısır-Hellen Dünyası İlişkileri

Pers işgali öncesi Mısır'da paralı asker olarak Hellenlerden yararlanıldığından bahsedilmişti. Bu yararlanılma Pers işgalini getiren savaşlarda da devam etmiştir.

[12] Hdt., II.178.
[13] Ibid.
[14] Howatson, op. cit., p. 638.
[15] Ibid.
[16] Bard, op. cit., p. 679.
[17] Hdt., II.179.
[18] Bard, op. cit.
[19] Ibid., p. 680.

Gerek paralı askerleri, gerekse denizcileri Mısır ordu ve donanmasına katkıda bulunmaktaydılar.[20] Yine de bunlar, Kambyses önderliğindeki Akhaimenid işgaline engel olamamıştır.

Pers idaresi altında Mısır ile Hellen Dünyası arasındaki ilişkilerde belirleyici faktör, Mısır'ın zaman zaman ayaklanmaları sırasında ihtiyaç duyduğu asker ihtiyacını karşılamak için Hellen paralı askerlere başvurması olmuştur. Thukydides'in Peleponnesos Savaşları Tarihi'nde de anlatılan Inaros adındaki bir Libyalı prensin başlattığı ayaklanma bunlardan biridir.[21,22] Pers Kralı I. Xerxes'in MÖ 465'te öldürülmesini ve akabinde I. Artaxerxes'in tahta çıkmasını fırsat bilen Inaros,[23] ayaklanmasını Delos Birliği ve lideri Atina'nın yardımıyla yürütmüş ve başta başarılı olmuş, Atinalılar Mısır'ın önemli bir kısmını ele geçirebilmiş; Persleri başkent Memphis'e kadar sıkıştırmayı başarmış[24,25], ancak Memphis'i kuşatmalarına rağmen alamamıştır.[26] Sonraları da Megabazus, Pers ordusu ile birlikte Atinalıları Mısır'dan defetmiştir. Atina'nın bu başarısızlığı ve sonrasındaki gelişmeler, Atina ile Pers İmparatorluğu arasındaki savaşları Kallias Barışı ile sona erdirmiştir.

Amyrtaios MÖ 404'te bir saray darbesini fırsat bilerek Mısır'ı Pers İmparatorluğundan koparttıktan sonra iktidara gelen krallar, ülkeyi Pers işgaline karşı bir süre koruyabildiler. Teos adlı 30. Hanedan kralı, Spartalı askerler yardımıyla Suriye'yi bile istila etmiştir.[27]

---

[20] van de Mieroop, op. cit., pp. 288-289.
[21] Thuc., II.104-105.
[22] Diod. Sic., XI.71.3
[23] van de Mieroop, op. cit., p. 309.
[24] Dan'el Kahn, "Inaros' Rebellion against Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt", **The Classical Quarterly, New Series, Vol. 58, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 427.
[25] Bu dönemde isyanın sadece Delta'da çıktığı ve etkilediği yönündeki yaklaşımın aksi, arkeolojik verilerle kanıtlanabilmiştir; Pers idaresi altında kullanılan Babil/Pers takvimine göre tarihlenen metinlerinde Artaxerxes'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra başlayan isyanın, Pers ordusu gelinceye kadar tüm Mısır'ı kontrol altına aldığı, en azından Pers idaresinin orada kesintiye uğradığını göstermektedir. Kahn, op. cit., pp. 428-430, 440.
[26] Ibid., pp. 424-427.
[27] van de Mieroop, op. cit.

3.2. Mısır'da İskender Öncesi Yabancı İdareleri

Ptolemaios ya da Roma idaresi, Mısır'da hüküm süren ilk 'yabancı' idare değildir. Mısır'ın MÖ 3. binyılda birliğini sağlamasından sonra MÖ 334'te Büyük İskender gelinceye kadar pek çok kez yabancı güçler tarafından yönetilmiştir. Bunlar içinde yüzlerce yıl idareleri altında tutmayı başarmış oldukları Nubialılar ya da başlarını ağrıtmış olan Libyalılar olduğu gibi, dışardan gelen Hyksoslar, Assurlular ve Persler gibi halklar da bulunmaktaydı.

3.2.1. Hyksoslar

Mısır MÖ 3. binyılın sonunda birliğini sağladıktan sonraki geçirdiği ilk yabancı idaresi MÖ 17. yüzyılın ortasından MÖ 16. yüzyılın ortalarına kadar Delta bölgesini yaklaşık 100 yıl boyunca idare eden Hyksosların yönetimiydi. Hyksoslar Mısırbilimde İkinci Ara Dönem olarak bilinen dönemde hüküm sürmüşlerdi. Günümüzde onları adlandırmak için kullandığımız terim (Hyksos), Mısırca "yabancı ülkelerin hükümdarları" anlamına gelen *ḥḳꜣw-ḫꜣswt/Hekau-kasut*'un Yunancaya uyarlanmış biçimiydi.[28] Asyalı olduklarını bildiğimiz bu halk, Mısırlılardan çok farklı gelenek ve inanışlara sahipti – mesela nüfusunun çoğu Asyalılardan oluşan başkentleri Avaris'te mezarlar şehrin içinde yer almaktaydı.[29] Ancak başta kartuş içine isim yazma gibi kraliyet alametleri ve hiyeroglif yazıyı kullanma gibi Mısır'a özgü öğeleri de kullanmaktaydılar.[30] Hyksos krallarının bir kısmının isimleri hem Mısırca, hem de Asya kökenliydi. 15. Hanedan kralı Apepi'nin iki tane Mısırca ismi bulunmaktaydı (Aauserra ve Sekenenra).[31] Burada Asyalı tabiri, söz konusu kişiler ve halkın Yakındoğulu, hatta Hyksos özelinde Suriye-Filistin kökenli olduğunu kastetmektedir. Ne var ki; bunların Mısır'a nasıl geldikleri ve iktidarlarını nasıl kurdukları kesin olarak bilinmemektedir. Orta Krallık'ın sonlarında, 13. Hanedan'ın zayıflamasıyla ve başkentini kuzeydeki Iti-tavi'den güneye taşıması ile birlikte, önceki yüzyıl boyunca Delta'ya göç etmiş Asyalıların siyasi nüfuzlarının gittikçe artması sonucu bunların bir

[28] T. Säve-Söderbergh, "The Hyksos Rule in Egypt", **The Journal of Egyptian Archaeology,Vol. 37**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1951, p. 56.
[29] van de Mieroop, op. cit., p. 128.
[30] Mechthild J. Mellink, "New Perspectives and Initiatives in the Hyksos Period", **Ägypten und Levante/Egypt and the Levant, Vol. 5**, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 1995, p. 85.
[31] T. Säve-Söderbergh, op.cit., pp. 67-68.

hanedana dönüştüğü yönünde tezler vardır; dışarıdan gelen işgalci bir gücün varlığına yönelik iddialar gittikçe taraftar kaybetmektedir. Sonunda Hyksoslar, MÖ 16. yüzyılın ortasında kuzeye akınlar düzenleyen Teb merkezli 17. Hanedan krallarınca püskürtülmüşler ve 18. Hanedan'ın ilk kralı Ahmose tarafından Sina Yarımadası'ndaki Şaruhen'in de kuşatılıp alınmasıyla ortadan kaldırılmışlardır.[32]

Özetlemek gerekirse; Asya kökenli bir halk olan Hyksoslar Mısır'ın Delta bölgesine muhtemelen yavaş yavaş yerleşerek melez bir kültür oluşturmuşlar ve geldikleri sıradaki Orta Krallık idaresinin zayıflamasını fırsat bilerek kendi idarelerini ellerine alarak aşağı yukarı yüzyıl boyunca bulundukları bölgeyi yönetmişlerdi.

3.2.2. Libya İdaresi ve Nubia İşgali

Hyksosların gitmesiyle kurulan Yeni Krallık, Mısır'ın birliğinin sağlandığı ve yayılımcı politikalar izleyen bir imparatorluk olduğu bir dönemdir. Bu altın çağ aynı zamanda kalıntılarında da görülmektedir: Krallar Vadisi'ndeki mezarlar, Ebu Simbel'deki tapınaklar, Karnak külliyesinin bu dönemde inşa edilen kısımları ve Luksor tapınağı, bunun çok sayıdaki örneğinden sadece bir kaçını oluşturmaktadır. Ancak bu ihtişamlı yüzyıllar gerek iç meseleler, gerek Deniz Kavimlerinin saldırıları gibi Mısır'ın elinde olmayan dış olaylar silsilesinin sonucu, çok da yavaş olmayan bir süreçle birlikte sona ermiştir.

Yeni Krallık'ı takip eden Üçüncü Ara Dönem'in başında Mısır, teoride bir birlik halinde gözükse de, pratikte kuzeyde bir kralın başında bulunduğu Tanis, güneyde ise burada değinmemizin mümkün olmadığı uzun bir süreç sonunda siyasi güç elde etmeyi başarmış Amon Başrahibinin başında bulunduğu Teb merkezli Vatikan benzeri iki devlete bölünmüştü. Güneydeki rahipler daha sonradan kraliyet alametlerini taşımaya başlamışlardı.[33] 21. Hanedan ve onu takip eden 22. Hanedan ile birlikte bu durumun değişmeye başladığı anlaşılmaktadır. 21. Hanedan zamanında Tanis ile Teb arasında yakın akrabalık ilişkileri vardır;[34] hanedanın kurucusu Smendes

[32] Ibid., p. 71.
[33] Gerard P. F. Broekman, "Libyan Rule Over Egypt. The Influence of the Tribal Background of the Ruling Class on Political Structures and Developments during the Libyan Period of Egypt", **Studien zur Altägyptischen Kultur, Bd. 39**, Hamburg: Helmut Buske Verlag GmbH, 2010, p. 89.
[34] Ibid., p. 85.

ile dönemin ilk Amon Başrahibi Herihor'un bile Libyalı olma ihtimali vardır. Delta'daki Bubastis merkezli 22. Hanedan kralları zaten Libyalıdır; ilk kralı I. Şeşonk, oğlu I. Osorkon'u 21. Hanedan'ın son kralı II. Psusennes'in kızı ile evlendirerek aileleri birleştirmiş ve bunun yanında kendisini Psusennes'in veliahtı ilan ettirmiştir.[35,36] Şeşonk Libyalı ismini kullanmaktan da çekinmemiştir.[37]

Ülkeyi yönettikleri 200 yıl boyunca Libyalı krallar, aile üyeleri arasında ülkeyi paylaştırınca Mısır zaman içinde yine parçalanmış ve bu sefer de onu Nubia Kralı ve Mısır'da 25. Hanedan içinde değerlendirilen Piye ve oğlu Şabaka'nın işgaline açık hâle getirmiştir.[38] Şabaka MÖ 720'de Mısır'ı fethetmiş ve Mısır ilk kez dış bir güç tarafından fethedilerek birleştirilmiştir.[39] Ve ilk kez Mısır, ülke dışında bir kentten – Nubia başkenti Napata'dan yönetilmiştir. 50 yıldan fazla süren bu idarenin Mısır'da olduğu kadar Nubia'da da etkileri olmuş, örneğin Nubia'da kral ve kraliçeler için el-Kurru ve Nuri'de[40] – Mısır'dakilerden pek çok yönden farklı olmakla birlikte ve Mısırlılar piramit inşa etmeyi bıraktıktan yaklaşık bin yıl sonra[41] – piramitler inşa edilmiştir. Ancak Şabaka ve oğlu Taharka, Nubia'nın Mısır egemeneliğine son verecek Assurlularla savaşmıştır. Bu savaşlar Şabaka'nın Mısır'ı aldığı yıl başlamış[42] ve Taharka'nın güneye çekilmesine kadar devam etmiştir.

Kısacası Üçüncü Ara Dönem ve onu takip eden Geç Dönem'in ilk yarısını şekillendiren bu yabancı idare ve işgalleri krallık anlayışındaki değişiklikler gibi yenilikleri beraberinde getirmekle kalmamış, benzer işgallerin de öncüleri olmuştur.

---

[35] Klaus Baer, "The Libyan and Nubian Kings of Egypt: Notes on the Chronology of Dynasties XXII to XXVI", **Journal of Near Eastern Studies Vol. 32, No. 1/2**, Chicago: The University of Chicago Press, 1973, p. 4.
[36] Aidan Dodson, "Psusennes II and Shoshenq I", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 38**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1993, pp. 267-268.
[37] van de Mieroop, op. cit., p. 272.
[38] Anthony Spalinger, "The Military Background of the Campaign of Piye (Piankhy)" **Studien zur Altägyptischen Kultur Bd. 7**, Hamburg: Helmut Buske Verlag GmbH, 1979, p. 273.
[39] Dan'el Kahn, "The Assyrian Invasions of Egypt (673-663 B.C.) and the Final Expulsion of the Kushites", **Studien zur Altägyptischen Kultur Bd. 34**, Hamburg: Helmut Buske Verlag GmbH, 2006, p. 251.
[40] Samia Dafa'alla, "Succession in the Kingdom of Napata, 900-300 B.C.", **The International Journal of African Historical Studies, Vol. 26, No. 1**, Boston: Boston University African Studies Center, 1993, pp. 167, 171-172.
[41] Mısır'da inşa edilen son kralî piramit, 18. Hanedan'ın ve Yeni Krallık'ın kurucusu I. Ahmose'un MÖ 16. yüzyılda inşa ettirdiği Abydos yakınlarındaki anıt piramittir; mezar olarak kullanılmamıştır.
[42] Kahn, op. cit.

Bundan sonra önce Assurlular tarafından işgal edilecek, onlar çekildikten sonraki ilk işgal ise Mısır'ı ebediyen değiştirecektir.

3.2.3. Assur İşgali

Assurlular Mısır'ı işgal etmişler, ancak fethetmemişlerdi; sadece yağmalayıp[43] Nubia'nın elinde almışlar ve kendilerine bağlamışlardı. Bu dönemde Assurlular tarafından vassal olarak atanmış bulunan Sais merkezli 26. Hanedan ülkeyi yönetmiştir. Assur, bu sırada Yeni Assur İmparatorluğu evresindeydi; Mısır'ı da fetheden kralları Sanherib'in oğlu Essarhaddon ile onun oğlu Assurbanipal zamanında parlak bir dönem yaşamaktaydı.

Mısır için bu sefer iki farklı durum söz konusuydu: Bir kere Mısır ilk kez artık Mısır'dan yönetilmiyordu. Hyksos başkenti Avaris Delta'daydı; Kuş Krallığı merkezi Napata belki çok güneydeydi ama Memphis[44] de bir krallık merkeziydi. Assur ise başkentini doğal olarak Mısır için Dicle kıyısındaki başkentleri Ninova'dan taşımamıştı. İkinci durum ise, Assur'un burayı yönetim şekli ile ilgilidir. Hyksosların krallıkları zaten Delta'da yer almaktaydı. Mısır'ı yöneten Nubialı Kuş Kralları aynı zamanda literatürde 25. Hanedan diye geçen Mısır kral hanedanı içinde sayılmaktadır. Ancak dönemin Assur Kralı Assurbanipal için böyle bir şeyi söylememiz mümkün değildir. Onlar enerjilerini Mısır'da bir bürokrasi kurmaya harcamak yerine, idari düzeni hiç bozmayıp, parçalanmış ülkenin yönetimini, oradaki pek çok küçük devletin beylerinden Sais hükümdarı ve 26. Hanedan kralı I. Psamtik'e,[45] ya da (başta Herodotos olmak üzere) Yunanlar tarafından bilinen ismiyle I. Psammetikhos'a bıraktı.[46] Bir Assur vassali olduğunu gösteren emarelerden biri de Psamtik'in Assurbanipal tarafından verilmiş Assurca ismidir: Nabu-şezibanni.[47]

Ne var ki; Psammetikhos ilk fırsatta da bağımsızlığını ilân etmiş, ancak Assur'a karşı doğrudan bir cephe açmamıştır. Bu bağımsızlığa rağmen Mısır, Assur

[43] Ibid., pp. 252-253.
[44] Ibid., p. 252.
[45] L. Elliot Binns, "The Syrian Campaign of Necho II", **The Journal of Theological Studies, Vol. 18, No. 69,** Oxford: Oxford University Press, 1916, p. 36.
[46] Anthony Spalinger, "Assurbanipal and Egypt: A Source of Study", **Journal of the American Oriental Society, Vol. 94, No. 3.**, New York: American Oriental Society, 1974, pp. 324-325.
[47] van de Mieroop, op. cit., p. 293.

İmparatorluğu iç savaşlarla parçalanırken ve Babil ve müttefikleri tarafından kuşatılırken bile yardım göndermeyi ihmal etmemiştir. Örneğin; MÖ 605'te Karkamış'ta II. Nekho ile Babil ordusu çarpışmış, ancak Nekho'nun ordusu bozguna uğramıştır.[48]

Yani Assur işgali, Mısır için yeni bir tür deneyim olmuştur. İlk kez asıl yönetim merkezi ülke dışında olmuş, ancak idare yine Mısırlılara ve Mısır'a bırakılmıştır. Karma bir bürokrasinin kurulması ise Pers idaresinde olacaktır.

3.2.4. Akhaimenid Pers İdaresi

Mısır'da Akhaimenid Pers idaresi; Mısır'ın Pers Kralı II. Kambyses'in MÖ 525'te Pelusion Savaşı'nda 26. Hanedan'ın son firavunu III. Psamtik'i yenmesi sonrasında kurulan ve Birinci Mısır Satraplığı ya da 27. Hanedan diye bilinen dönem ile bağımsızlığını bir ara tekrar kazanan ülkenin yeniden fethedilmesinden Büyük İskender'in gelişine kadar geçen dönemi kapsayan ve İkinci Mısır Satraplığı ya da 31. Hanedan diye bilinen iki döneme ayrılır. Assurluların yaptığının aksine Kambyses, Mısır'ı fethederek kendi imparatorluğunun parçası hâline getirmiş, böylece Mısır'ı ilk kez bir başka otorite fiilen Nil Vadisi dışından yönetmiştir.

Zengin Mısır ülkesinin Perslerce fethinin en temel sebebi ekonomik olmalıdır, ancak Herodotos durumu biraz daha renkli bir biçimde anlatır. Kral (II.) Amasis'ten kızını isteyen Kambyses'e Amasis'in, kendi kızı yerine, devirdiği kral Apries'in kızını gönderdiğini anlatarak kralını gammazlayan kalbi kırık Mısırlı doktorun ile başlayan bir savaştan, o savaşı Amasis Pers ordusu gelmeden 6 ay önce ölünce oğlu karşılamak zorunda kalan III. Psamtik'in Pelusion Savaşı'nı (MÖ 525) kaybedip esir düşmesinden, Mısır'ın Persler tarafından işgalinden ve Psamtik'in esirken intihar edişinden bahseder.[49] Herodotos'un Mısır'ın düşüşünü romantik ve dramatik bir biçimde anlattığı hikâyesi gerçek midir, bilmiyoruz, ancak olsaydı bile asıl nedenin bu olması çok zordur. Bölgesel bir güç olan zayıf düşmüş ancak zengin bir Mısır, güçlü Pers İmparatorluğu tarafından hem bertaraf edilmek, hem de bu zenginliğe sahip olmak için ilhak edilmesi daha makul ve muhtemel bir sebep olmalıdır.

[48] L. Elliot Binns, op. cit., p. 45.
[49] Hdt., III.1-15.

Kambyses'in Apis Boğası ile ilgili Herodotos'un anlattıkları da Pers idaresi altındaki Mısır'ın en ilginç konularından biridir. Apis Boğası tanrı Ptah'ın tezahürü olarak görülmekteydi ve kutsallardı, öldükten sonra Sakkara'daki Sarapeion'a gömülürlerdi ve hiçbir zaman aynı anda iki Apis Boğası olmazdı. Herodotos, Kambyses'in Mısır'da Apis için düzenlene bir festival sırasında boğayı bizzat öldürdüğünü ve festivali dağıttığını aktarır. Ancak Kambyses'in fethi civarına tarihlenen iki boğa vardır;[50] bunlardan biri süslü bir lahitle gömülmüştür, dolayısıyla kralın bu şekilde bir masrafa girerek lahit yaptırması,[51] Mısır dini inançlarına saygı gösterdiği ve ritüellerine uyduğunu destekler niteliktedir.

Kambyses'in Mısır'da yaptığı en dikkat çekici şeylerden biri, tapınakların maddi desteklerini birkaç istisna dışında sınırlanmasını emretmek olmuştur. Muhtemelen bu ve Kambyses'in MÖ 522'de Mısır'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra ölmesi ve sonrasındaki kısa süreli taht mücadelesi, İmparatorluk çapında patlayan isyanlara Mısır'ın da katılmasına ve III. Pedubasits diye bir kişinin kendisini firavun ilân etmesine neden olmuştur.[52] Ancak tahta geçen I. Dareios, Mısır'a geldiği sırada Apis Boğası'nın ölümünü fırsat bilerek, halkı kendi tarafına çekmek için yeni boğayı kim bulursa, ona ödül vereceğini söylemiş ve bunda da başarılı olarak isyanı sona erdirmiştir.

Mısır'ı ihya etmek için uğraşan Dareios'tan sonra Mısır'ın dönem dönem tekrar isyan ettiğini görüyoruz. Bunlardan birinde II. Inaros diye Libyalı bir prensin Atinalıların yardımına başvurduğu da kayıtlara geçmiştir.[53] Bu isyanlardan birinde Amyrtaios Giritli paralı askerlerin de yardımıyla bağımsızlığını ilân etmiş ve Mısır'ın son yerel krallarla yönetildiği dönemi başlatmıştır (MÖ 404).[54]

Mısır, nihayet başarılı bir isyan sonucunda bağımsızlığını kazanmasını takiben üç yerel hanedan (28.-29.-30. Hanedanlar) tarafından yönetilmiş, ancak son yerel firavun II. Nektanebo, MÖ 343'teki bir başka Pelusion Savaşı'nda bozguna uğrayınca

[50] Leo Depuydt, "Murder in Memphis: The Story of Cambyses's Mortal Wounding of the Apis Bull (ca. 523 B. C. E.)", **Journal of Near Eastern Studies Vol. 54, No. 2**, Chicago: The University of Chicago Press, 1995, pp. 119-121.
[51] Ibid., p. 121.
[52] van de Mieroop, op. cit., p. 335.
[53] Thuc., II.104-105.
[54] van de Mieroop, op. cit., pp. 309-310.

Memphis'ten Nubia'ya kaçmış,[55,56] ikinci Pers idaresi başlamış, Mısır'ın yeniden isyan etmesinin önüne geçebilmek için yağmalandıktan sonra[57] bir hayli baskıcı bir rejim kurulmuştur. Mısır, 10 yıl sonra Büyük İskender gelinceye kadar bir daha isyan etmemiştir.[58] Yeniden kurulan rejimin baskıcı yönü, kurtarıcı gibi görünen bir Büyük İskender'in Mısır'a girerken büyük bir direnişle karşılaşmamasına katkıda bulunmuş olabilir. Kendisine Siva Vahası'nda tanrısal payeler verilmesi ve Memphis'te firavun olarak taç giymesi de kurtarıcı olarak kabul edilişinin bir sonucu olabilir.

[55] Karol Myśliwiec, **The Twilight of Ancient Egypt: First Millennium B.C.E.**, Ithaca: Cornell University Press, 2000, p. 177.
[56] Diod. Sic., XVI.51.1.
[57] Diod. Sic., XVI.51.2.
[58] van de Mieroop, op. cit., p. 308.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HELLENİSTİK MISIR

Mısır'da Hellenistik dönem, MÖ 332'de Makedonia Kralı III. Aleksandros'un, yani Büyük İskender'in ordusuyla Mısır'a gelmesiyle başlar. MÖ 334'te Granikos Savaşı ile başlayan İskender'in Persler üstüne yürüyüşünün ikinci yılı içinde satrap Mazakes'in idaresindeki Mısır satraplığı hiçbir ciddi direniş göstermeden Makedon ordusuna teslim olmuştu. İskender Memphis'te taç giyerek firavun olmuş, Siva Vadisi'ndeki Amon Kâhini ile görüşmüş[1] ve günümüzde İskenderiye adıyla bilinen Aleksandreia kentinin temellerini Rakote adındaki bir balıkçı kasabasının olduğu yere attırarak ülkeden ayrılmıştır. Akhaimenid Pers İmparatorluğu'nu fethettikten ve Hindistan'a kadar gidip döndükten sonra, nedeni tam olarak bilinmeyen bir rahatsızlık sonucu MÖ 323'te güçlü bir veliaht bırakmadan erken yaşta öldüğünde, geride generalleri tarafından parçalanmak üzere olan Yunanistan'dan Baktria'ya kadar uzanan dünyanın en büyük imparatorluklarından birini bırakmıştı ve Mısır da bu imparatorluğun bir parçasıydı.

4.1. Ptolemaios İdaresinin Kuruluşu

Arrianos'un bize aktardığına göre, Mısır Pers egemenliğinden çıkıp Hellen dünyasının bir parçası olduktan sonra, İskender ülkenin başına öncelikle Doloaspis ve Petisis'i vali olarak atamış,[2] Petisis'in bu görevi istememesi üzerine Doloaspis tüm ülkenin valisi olmuştu. Askeri görevlere kendi adamlarını getirmiş, ancak hazineyi pratikte Kleomenes adında Naukratisli bir Hellen'e emanet etmişti. Kleomenes bir yandan Heroonpolis olarak da bilinen Pithom'un *nomarkhos*uyken[3] ve sorumluluğu ve yetkisi sadece kendi *nomos* sınırları içinde geçerliyken, İskender ona diğer *nomarkhoi*dan para toplama yetkisi de vermiş, böylece onun aslında hazineyi kontrol etmesine olanak vermişti.[4]

---

[1] Arr., *Anab.*, III.3
[2] Arr., *Anab.*, III.3
[3] Andrew W. Collins, "Cleomenes of Naucratis, Heroonpolis, and the Revenue from Red Sea Trade under Alexander the Great", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 180**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2012, pp. 237-238.
[4] Arr., *Anab.*, III.5.

Büyük İskender'in MÖ 323'teki beklenmedik ölümü, imparatorluğunu bir krizin eşiğine getirdi. Veraset sorununu çözebilmek için İskender'in öldüğü Babil'de bir konsey toplandı ve ülkeyi kardeşi III. Philippos Arrhidaios'un (ve erkek çocuğu doğması hâlinde İskender'in Baktrialı eşi Roksana'nın oğlunun – IV. Alexandros'un) krallığı altında, Perdikkas'ın naipliğinde generaller arasında satraplık makamları paylaşıldı; Ptolemaios Mısır, Libya ve Arabia'nın satrapı olmuştu. Kleomenes ise onun yardımcısı yapılmıştı. Ancak bu sistem çok kısa bir süre içinde çökmüştür: İskender'in cenazesini Mısır'a kaçırmayı başaran Ptolemaios, Antik Çağ'ın önemli geleneklerinden birini yerine getirmişti: Her kim ki bir kralı gömerse, o kişi onun meşru vârisidir. Bu hamlesiyle bile onu kendisine tehdit olarak görmeye başlayan ve kısa süre önce İskender'in kız kardeşi Kleopatra ile evlenen Perdikkas, Ptolemaios'un üzerine yürümeye kalkmış, ancak Gazze civarında Seleukos'un da aralarında olduğu kendi generalleri öldürülmüştür.[5] Ptolemaios, Perdikkas'a yardım ettiğini düşündüğü Kleomenes'i de bundan kısa bir süre önce ortadan kaldırtmış,[6] bu sayede Kleomoenes'in zaman içinde biriktirdiği büyük servetin de sahibi olmuştu.[7]

MÖ 321'de ise yeni bir konsey toplanmış (Triparadisos Paylaşımı);[8] Antipatros naip olmuş, Seleukos ise Babylonia'ya satrap olarak atanmıştır.

Antipatros'un kısa süre sonra ölmesi ve yerini Polyperkhones'e bırakması ile başlayan çatışma ortamından faydalanarak güçlenen I. Antigonos Monophthalmos ile Seleukos arasında Babylonia için savaş çıkmış, Seleukos Ptolemaios'un yanına sığınmış ve Seleukos MÖ 311'de satraplığını geri alıncaya kadar ikisi ve hanedanları arasında bir daha asla görülmeyecek şekilde bir dayanışma yaşanmıştır. Diadokhoi Savaşları olarak adlandırılan tüm bu süreçlerin sonunda Ptolemaios MÖ 305'te kendisini firavun ilan etmiş ve Mısır'ı ayrı bir krallık haline getirmiştir. Saltanatı sırasında MÖ 295'te Kıbrıs'ı geri almış ve Seleukos ile yaptığı antlaşmayı bozarak Coele-Syria'yı işgal etmiştir. Bu işgal, iki ülkenin 150 yıl boyunca altı kere

[5] Joseph Roisman, "Ptolemy and His Rivals in His History of Alexander", **The Classical Quarterly Vol. 34, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, pp. 374-375.
[6] Ibid., p. 380.
[7] A. W. Collins, op. cit., p. 242.
[8] Pat Wheatley, "Ptolemy Soter's Annexation of Syria 320 B.C.", **The Classical Quarterly Vol. 45, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 433.

savaşmasına ve her iki ülkenin de kaynaklarının tükenerek uzun vadede Roma gibi dış güçlerin müdahale ve nihayetinde işgaline yol açmıştır.

4.2. Bir Ptolemaios Projesi: Aleksandreia

Aleksandreia'yı bir Ptolemaios projesi olarak adlandırmak çok yanlış değil: Kentin kurulması emrini verdikten ve ülkeden ayrıldıktan sonra İskender bir daha Mısır'a dönmediği için, şehri şekillendirenler Ptolemaios Soter ve onun ardılları olmuştur. Ancak İskender şehrin sadece kurulma emrini vermemiş, aynı zamanda şehrin nasıl olması gerektiği ile ilgili öngörülerini de belirtmişti:

Bu nedenle, bu projeyi hayata geçirmek büyük bir heyecanla yanıp tutuşuyordu ve bizzat kendisi şehrin sınırlarını çizdi; agoranın yapılacağı yeri, tapınakların nereye inşa edileceğini, hangi Yunan tanrılarına adanacağını belirledi. Hatta Mısırlı Isis'e adanacak tapınağın yerini özellikle işaret etti. Ayrıca duvarların nereden geçeceğini de belirledi. Bunlar için kurban verdi ve onlar uygun gözüktü.[9]

Kent; Büyük İskender'in Arrianus'un da aktardığı öngörüleri doğrultusunda Rodoslu mimar Deinokrates tarafından tasarlanmıştır;[10] şehrin arazisini Strabon, bir tür Hellen pelerini olan *χλαμύς*e benzediğini söylemiştir.[11] Aşağı Mısır'daki pek çok kentin aksine Delta'nın dışında, batısında yer almaktadır. Şehrin kuzeybatısı Akdeniz'e dönüktür; kenti diğer taraftan, günümüzde Maryut denen ve bir hayli küçülmüş Mareotis Gölü çevreler. Aulus Hirtius şehrin su ihtiyacının sarnıçlardan karşılandığını; bu sarnıçların Caesar şehirde kuşatma altına alındığı zaman kullanılamasın diye deniz suyuyla karıştırıldığını anlatır.[12] Akdeniz tarafında 7 *stadia* uzunluğundaki Heptastadion adlı bir köprüyle bağlı Pharos Adası yer alır. Bu ada üzerine, günümüzde Kayitbey Kalesi'nin olduğu yerde, Knidoslu Sostratos tarafından Kral Philadelphos zamanında tasarlanan ve antik dünyanın yedi harikalarının sonuncusu Aleksandreia Deniz Feneri inşa edilmiştir. Bu Heptastadion'un bir tarafı

[9] Arr., *Anab.*, III.1
[10] Blanche R. Brown, "Deinokrates and Alexandria", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 15, No. 1/2**, Durham: American Society of Papyrologists, 1978, pp. 39-41.
[11] Strab., XVII.8.
[12] Caes., *BAlex.*, V-VI.

Eunostos Limanı,[13] içe bakan diğer tarafı ise Aleksandreia'nın Büyük Liman'ıydı ve Büyük Liman'ın doğu tarafını Lochias Burnu oluşturuyordu. Bu burunda bir saray vardı. Heptastadion ile Lochias Burnu'nun arasında kalan kıyıda ise, Aleksandreia'nın birtakım en önemli yapıları yer almaktaydı: Strabon, Hellenistik dünyanın entelektüel kalbi Musaeion ve Aleksandreia Kütüphanesi[14], tiyatro, Marcus Antonius tarafından yaptırılan Timonium ile Caesareum, Poseidum, Emporium hep bu kıyıda olduğunu söylemektedir.[15] Kıyıda olmamakla birlikte, şehrin en önemli anıtlarından biri de Sema idi; burası başta Büyük İskender olmak üzere tüm Ptolemaios monarkları için oluşturulmuş anıt mezardı ve Strabon tarafından – aynı Musaeion gibi – kraliyet saraylarının olduğu *Brucheion*'a dâhil olarak sayılmıştı.[16] Muhtemelen Ptolemaios sarayları, Roma devrinde *Praefectus Aegypti*nin makamları olarak kullanılmıştır. Bu kraliyet bölgesini Strabon Augustus zamanında yak. 8,25 km^2lik bir alana yayıldığı düşünülen[17] şehrin üçte biri ilâ dörtte biri;[18] Plinius ise beşte birini[19] kapladığını söylemiştir. Ancak burada sayılanlar gibi kamusal yapıların hemen hemen hiçbirinin tam yeri ve büyüklüğü hakkında net bir bilgimiz ne yazık ki yoktur.[20]

Şehrin Hellen kısmında yer alan son önemli külliye ise Aleksandreia Sarapeionu/Serapeumu'ydu. Kentin batısında yer alan külliye, ilk olarak Büyük İskender tarafından mimar Parmenio'ya tasarlattırılmıştır. İlk iki Ptolemaios zamanında yapılan eklemelerden sonra I. Euergetes ve II. Berenike tarafından genişletilip yeniden inşa edilen Sarapeion[21], şehirde büyük yıkımlara neden olan MS 115-116'daki Kitos Ayaklanması'nda sağlam kalmakla birlikte MS 181'de yanmış ve

[13] Strab., XVII.10.
[14] Philadelphos tarafından kurulduğu düşünülen iki kütüphanenin var olduğu, bunlardan birinin ve daha büyük olanının Sarapeion'da değil, *Brucheion*'da olduğu, daha küçük diğerinin ise Sarapeion'da yer aldığı söylenmektedir. Bu doğruysa, Aleksandreia Kütüphanesi'nin kurucusu Philadelphos'tur. Judith S. McKenzie, Sheila Gibson, A. T. Reyes, "Reconstructing the Sarapeion in Alexandria from the Archaeological Evidence", **The Journal of Roman Studies Vol. 94**, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pp. 99-100.
[15] Strab., XVII.9.
[16] Strab., XVII.8.
[17] Diana Delia, "The Population of Roman Alexandria", **Transactions of the American Philological Association (1974-2014) Vol. 118**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1988, pp. 278-279.
[18] Strab., XVII.18.
[19] Plin., *HN*, III.9.62.
[20] Delia, op. cit., pp. 279-280.
[21] Dee L. Clayman, **Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt**, Oxford: Oxford University Press, 2013, pp. 160-161.

en geç MS 217'ye kadar yeniden inşa edilmiştir.[22] günümüze sadece yanlışlıkla Pompeius Sütunu diye adlandırılmış İmparator Diocletianus tarafından diktirilmiş sütun kalmıştır.[23] Kütüphane arşivinin bir kısmı da burada bulunuyordu. Batıdan doğuya doğru α, β, γ, δ ve ε diye beş bölgeye ayrılan şehrin[24] en batıdaki α bölgesi Mısırlıların daha çok yaşadıkları ve Rhakotis denen,[25] kent kurulmadan önceki balıkçı köyünün olduğu bölümdü. Yahudi Mahallesi şehrin doğu tarafında yer almaktaydı.

Önceden de belirtildiği gibi, Büyük İskender Mısır'dan ayrıldıktan sonra, kente bir sonraki gelişinde hayatta olmamıştır. Ancak Aleksandreia, Ptolemaios Hanedanı'nın projeleri ve Akdeniz kıyısındaki konumu ile önce Hellenistik dünyanın, ardından da Roma dünyasının en büyük ve görkemli kentlerinden biri hâline gelmiştir.

4.3. Mısır-Roma Temasları

Roma ile Mısır arasındaki temaslar her ne kadar MÖ 3. yy.'ın ikinci çeyreğinin başında başlamış gibi gözükse de, özellikle ticari ilişkilerin çok daha geriye gittiği arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Devletler arasındaki temasların başladığı o tarihten itibaren ise, yaklaşık 250 yıl boyunca her iki ülkenin kendi iç ve dış faktörleri tarafından sınırları çizilmiş ve niteliği belirlenmiş, belli bir evrimsel gelişim içinde ilermiş olduğu söylenebilir. Bu bölümde Nil Vadisi ile İtalya arasındaki ilk temaslardan Roma Cumhuriyeti ile Hellenistik Ptolemaios Krallığı'nın sonuna kadarki ilişkilere, bu ilişkilerin nasıl evrildiğine ve Mısır'ın sonunda nasıl Roma'nın bir parçası hâline geldiğine bakılacak, incelenecektir.

4.3.1. Ptolemaioslar Öncesi İtalya'da Mısır İzleri

Mısır ile İtalya coğrafyası arasındaki temasların gerek Roma, gerek Ptolemaios idaresinden önceye gittiği arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır. Bilinen en eski ticari temaslara dair işaretler, en az MÖ 8. yy.'a kadar gitmektedir. MÖ 8. yy.'ın sonlarına tarihlenen ve bir Etrüsk kenti olan Tarquini yakınlarındaki Monterozzi

[22] McKenzie, Gibson, Reyes, op. cit., pp. 98-99.
[23] Ibid., p. 74.
[24] Richard A. Tomlinson, "From Houses to Tenements: Domestic Architecture in Hellenistic Alexandria", **British School at Athens Studies, Vol. 15, BUILDING COMMUNITIES: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond**, Athens: British School at Athens, 2007, p. 308.
[25] Venit, op. cit., Tomlinson, op. cit.

Nekropolü'ndeki "Bocchoris Mezarı" diye de adlandırılan Etrüsk mezarında bulunmuş ve bugün Tarquinia Ulusal Arkeoloji Müzesi'nin (Museo Archeologico Nazionale Tarquiniense) koleksiyonunda yer alan Bocchoris Vazosu, bunun en çarpıcı örneğidir.[26,27]

Devam etmeden önce, Bocchoris'in kim olduğunu anlamak gerektiğini düşünmekteyim. Bocchoris, yak. MÖ 720-715 arasında hüküm sürmüş bir XXIV. Hanedan kralı Bakenranef'in Hellen dünyasındaki bilinen adıdır.[28] Mısır'ın Üçüncü Ara Dönemi'nde Delta'da, ülkenin küçük bir kısmında hüküm sürmüş bir kral için, Diodoros Sikeliotes gibi kendisinden yüzyıllar sonra yaşamış bir yazarın onu "Bilge Bocchoris" diye adlandırması[29] ve onun için söyledikleri bir hayli ilginçtir:

Yukarıda bahsedilen krallardan sonra Bocchoris tahta çıktı, fiziksel görünüşü bakımından daha aşağılık olmakla birlikte, bilgelikte kendisinden önceki kralların çok üstündedir[30]… bir dördüncü kanun yapıcı kral ise Bocchoris'tir. Bilge ve kurnazlığıyla dikkat çeken bir adamdı. Krallara hükmeden tüm mevzuatı düzenledi ve sözleşme ile ilgili kanunlara kesinlik kazandırdı; ve hatta hukuki kararlar verme konusunda da bilgeydi, o kadar ki; günümüzde bile verdiği kararların mükemmelliği hatırlanmaktadır…[31].

Bakenranef, yak. MÖ 715'te Nubialı kral Şebitku tarafından Mısır'ın fethi sırasında devrilmiş ve ortadan kaldırılmıştır. Arkeolojik ve aslen tarihsel olarak böylesine sıradan ve yeri küçük bir kralın, Hellen ve Roma tarihçileri tarafından bu denli önemli bir yere konması dikkat çekicidir. Roma'nın ortaya çıktığı dönemlerin Mısır'ın parça parça olduğu zamanlarına denk gelmesine rağmen, ticaret ağı sayesinde bu vazonun Mısır Deltası'ndan Tarquinia'ya kadar ulaşabilmesi, hem ticaretin gelişmişliğini, hem de bölgenin Mısır'ın varlığından haberdar olduğunu, doğrudan ya

[26] A. Momigliano, "The origins of Rome", **CAH Vol. 7.2 – The Rise of Rome to 220 BC**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 54.
[27] Stefano Francocci, "La diffusione degli Aegyptiaca tra Etruria meridionale e Agro Falisco". Tav. 4.
[28] T. G. H. James, "Egypt: the Twenty-fifth and Twenty-sixth Dynasties", **CAH Vol. 3.2 – The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East from the Eight to Sixth Centuries BC**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 739.
[29] Diod. Sic., I.45.2.
[30] Diod. Sic., I.65.1.
[31] Diod. Sic., I.94.5.

da Fenikeliler/Kartacalılar üzerinden dolaylı ticari ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Bocchoris Vazosu'nun Mısır-İtalya temasları bakımından en erken noktalardan birini temsil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bocchoris Vazosu dışında da, yine Mısır'dan geldiği anlaşılan ve daha sonraki dönemlere, mesela MÖ 7. yy.'a tarihlenen Naukratis kökenli başka eserlere de[32] çeşitli Etrüsk mezarlarında rastlanmıştır. Mısır'a özgü bazı formlardaki eserlerin, Etrüsk zanaatkârları tarafından da yapıldığı görülür. Harvard Sanat Müzeleri'nin bir parçası olan Fogg Art Museum'da MÖ 4. yüzyıla tarihlenen üç tane akik skarab bulunmaktadır. Her ne kadar skarab formu Fenikelilerden Etrüsklere geçmiş olsa da, Mısır kökenli bu eserler, dolaylı da olsa Mısır ile Etrüsklerin İtalyası arasında kültürel temas olduğunu göstermektedir.[33]

4.3.2. Philadelphos'un Elçileri Roma'ya Vardığı Sırada Durum

Roma ile Hellenistik Mısır, yani Ptolemaios Krallığı arasındaki ilk resmi temaslar, II. Ptolemaios Philadelphos'un elçilerinin, Roma'da Gaius Fabius Licinus ve Gaius Claudius Canina'nın *consul*lükleri sırasında MÖ 273'te Roma'ya yaptıkları ziyarettir.[34] Ziyaretin ardından Romalılar da Aleksandreia'ya üç elçilik heyeti göndermiştir.[35] Karşılıklı ziyaretlerin sonunda Mısır ile bir dostluk ya da ittifak antlaşmasının[36] (*amicitia* ya da *societas*)[37] yapıldığı anlaşılmaktadır. Konuyu kayıtlara geçiren pek çok antik kaynak olmakla birlikte, Livius'un *Ab Urbe Condita Libri*'sinin adeta epitomu niteliğindeki *Periochae* ile Eutropius'un *Breviarium Historiae Romanae*'ı bulunmaktadır. Phildelphos'un isteği üzerine bu elçilerin Aleksandreia'dan gittiği ve bunun temel nedenlerinden birinin Etrüsklerle Mısır arasında yapılan ve Mısır için kritik önemi bulunan demir ticaretinin rol oynadığı da

[32] Francocci, op. cit., p. 49.
[33] D. Barrett Tanner, "Etruscan Art in the Fogg Museum: Part II**", Bulletin of the Fogg Art Museum Vol. 4, No. 2**, Cambrdige, MA: The President and Fellows of Harvard College, 1935, pp. 33-34.
[34] Eutr., II.15.
[35] Leslihe H. Neatby, "Romano-Egyptian Relations during the Third Centruy B.C." **Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 81**, 1950, p. 89.
[36] Livius, *Per*. XIV.3.
[37] Neatby, op. cit.

düşünülmektedir.[38] Bu demir ticareti konusunda Mısır'ın endişe etmesi çok doğal olmalıydı; zira Pyrrhos hem Ptolemaios hanedanına Soter'in üvey kızı Antigone evli olduğu için dâhildi, hem kayınpederi MÖ 297'de Epiros tahtına çıkabilsin diye ona bir filo tahsis etmişti, hem de üvey kayınbiraderi Philadelphos kendisine, Epiros'ta olmadığı sırada ülkesini koruması için, içinde fillerin de olduğu büyük bir ordu göndermeyi taahhüt etmişti.[39] Dolayısıyla Pyrrhos ile Philadelphos arasında grift ve yakın bir ilişki bulunmaktaydı ve ekonomik kaygılar nedeniyle dönemin en güçlü Hellenistik krallığı Mısır'ın kaybeden tarafla arasına mesafe koyması, çıkarlarını korumak için makul bir hamleydi.

Söz konusu elçi heyeti, Ptolemaios Mısırı altın çağını yaşarken Roma'ya varmıştı: Aleksandreia'yı Hellen Akdeniz Dünyası'nın kültürel merkezi konumuna taşıyan Mouseion ile ona bağlı ünlü Aleksandreia Kütüphanesi'nin kurulduğu yıllardı.[40] Antik dünyanın yedi harikasının sonuncusu ve bittiği sırada dünyadaki en yüksek yapılardan biri de olan Aleksandreia Feneri aşağı yukarı bu sıralarda inşa edildi. Olympiad oyunlarının dengi olmak, Ptolemaios Hanedanı'nı ve hanedanın kurucusu Soter'i yüceltmek için düzenlenen Ptolemaieia[41] da yine Philadelphos zamanında başladı.[42] Manetho'nun *Aegyptiaca*sının da bu dönemde yazıldığı düşünülmektedir.

Ama aynı zamanda bu dönem Mısır'ın daha sonra kronikleşecek birtakım sorunlarının da temelinin atıldığı yıllar olmuştur. Elçiler, Suriye Savaşları olarak da bilinen, Coele-Syria diye adlandırılan bölgenin kontrolü için Mısır'daki Ptolemaioslarla Mezopotamya merkezli Seleukoslar arasındaki Diadokhoi Savaşları'nın devamı niteliğindeki savaşların ilki sürerken (MÖ 274-271)[43] Roma'ya

[38] E. S. Staveley, "Rome and Italy in the early third century", **CAH Vol. 7.2 – The Rise of Rome to 220 BC**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 424.
[39] N. G. L. Hammond, "Which Ptolemy Gave Troops and Stood as Protector of Pyrrhus' Kingdom?" **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 37, H. 4**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1988, pp. 406-410.
[40] McKenzie, Gibson, Reyes, op. cit., pp. 99-100.
[41] P. M. Fraser, "The Foundation-Date of Alexandrian Ptolemaieia", **The Harvard Theological Review Vol. 54, No. 3**, Cambridge: Cambridge University Press, 1961, pp. 141-143.
[42] F. W. Walbank, "Monarchies and monarchic ideas", **CAH Vol. 7.1 – The Hellenistic World**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 93.
[43] Altay Coşkun, "Deconstructing a Myth of Seleucid History: The So-Called "Elephant Victory" Revisited", **Phoenix, Vol. 66, No. 1/2**, Toronto: Classical Association of Canada, 2012, pp. 57 ff.

varmıştı. Söz konusu savaşlar dizisi, enerji ve kaynaklarını kısır döngü halini almış bir mücadeleye harcayan Mısır'ın zayıflaması ve Roma'nın Hellen dünyasındaki devletlerin içişlerine karışmasını kolaylaştıracak fırsatlar silsilesinin önemli bir kalemdi. Bir diğeri de, Philadelphos'un, eşi ve Lysimakhos'un kızı Kraliçe I. Arsinoe'yi kendisine karşı komplo hazırlığı içinde olduğu için bırakıp,[44] yerine öz kız kardeşi II. Arsinoe'yi almasıyla,[45] hanedanın ilerde çok fazla zarar görmesine neden olacak hanedan içi evliliklerin de başlangıç noktasını oluşturmuştur. Yine de özetle bu dönem, Ptolemaios saltanatının her anlamda zirvesiydi.

Roma'ya gelince: Aleksandreia'dan elçiler geldiği sırada kent en az 500 yıldır var olan ve bu sürenin neredeyse yarısını oligarşik bir cumhuriyet rejimiyle sürdüren,[46] İtalya yarımadasının tamamına yakınını doğrudan ya da dolaylı olarak kontrolü altına almayı başarmış bir devletti. Epiros Kralı Pyrrhos'un MÖ 280'de Tarentum'un daveti üzerine İtalya'ya gelerek başlattığı[47] ve kendisi için hezimetle sonuçlanan seferi daha yeni bitmişti (MÖ 275). Bu zafer, Hellen dünyasına karşı Roma devletinin giriştiği ilk ve başarılı mücadeleydi. Aynı zamanda Pyrrhos'un seferi Roma'yı bir savaş aracı olarak fillerle de tanıştırmıştır; dolayısıyla en azından Hannibal Alpleri aşarak İtalya'ya indiğinde, İtalya'da fili tanıyan/bilen birileri olacaktır.

Pyrrhos'a karşı birlikte savaştığı Kartaca'yla da aralarının bozulmasına ve Kartaca ya da Pön Savaşları adıyla literatüre geçen savaşlar silsilesinin ilkinin patlamasından (MÖ 264-241) da 10 yıldan az bir süre önce gerçekleşmiştir.

Aradaki antlaşmanın niteliğinin bir dostluk antlaşması mı, yoksa mı bir ittifak mı olduğu tartışma konusudur. Ancak MÖ 269'dan itibaren Mısır ve Roma tarafından bastırılan birtakım sikkelere bakılarak, yaklaşık 50 yıl boyunca iki ülke arasında – Euro'yu yürürlüğe sokan AB Para Birliği ya da 19. yy.'ın ortasından 20. yy.'ın başında kadar varlığını sürdürmüş Latin Para Birliği'ndekine benzer bir tür para birliği

[44] Branko F. Oppen de Ruiter, "Argaeus, an Illegitimate Son of Alexander the Great?", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 187**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013, p. 208.
[45] Branko F. van Oppen de Ruiter, "The Birth-Date Of Arsinoe II Philadelphus", **Ancient Society Vol. 42**, Leuven: Peeters Publishers, 2012, p. 64.
[46] Geleneksel olarak MÖ 753'te bir krallık olarak kurulduğuna 'inanılan' bir şehir devleti olan Roma'nın, MÖ 509'da son krallarının devrilmesiyle Cumhuriyet rejimine geçtiğini hatırlatalım.
[47] Hammond, op. cit., pp. 405, 407.

denmese de – ortak bir sistemi kullandıkları iddia edilmektedir.[48] Sikkeler üstünde birtakım ortak harflerin neredeyse 50 yıl boyunca tekrar ederek her iki ülkede birden kullanılması ile Roma'dan Aleksandreia'ya giden elçiler arasında, ortak olduğu iddia edilen serilerin başladığı MÖ 269'da her ikisi de *consul* seçilmiş Quintus Ogulnius Gallius ile C. Fabius Pictor'un bulunması sayılmaktadır.[49] Ayrıntıları hakkında sadece tahmin yürütebildiğimiz bu iki güç arasındaki ilk diplomatik temaslarda böyle bir anlaşmaya varılmış olsun ya da olmasın, sikkelerle ilgili bu durum MÖ 220'de IV. Ptolemaios Philopator'un tahta geçmesine kadar devam ettiği görülmektedir.[50]

4.3.3. Eşler Arasından Korunmaya Muhtaç Mısır'a

Strabon, III. Ptolemaios I. Euergetes'ten, yani altın çağın bitmesinden sonra Mısır'ı yöneten kralların durumunu şu cümlelerle ortaya koyar:

Ptolemaiosların üçüncüsünden sonraki tüm krallar, lüks yaşamları yüzünden yozlaştıkları için, devlet işlerini kötü idare ettiler. Ancak hepsi içinde en kötüleri dördüncü, yedinci ve sonuncusu olan Auletes'ti ki o; genel çapkınlığı bir tarafa, korolar eşliğinde flüt çalmakta ve kendisinin bu işte o kadar iyi olduğunu düşünmekteydi ki, kraliyet sarayında kutlamalar eşliğinde, kendisinin de mücadele ettiği yarışmalar düzenlemekten çekinmemekteydi.[51]

Eser Mısır'da Hellenistik Ptolemaios hâkimiyetinin sona ermesinden sonraki birkaç on yıl içinde İmparator Augustus'un iktidarı sırasında yazıldığı için, belki de gerek 'erdemli' Roma idaresini yüceltmek, gerek onun adeta antitezi olan (ya da oldurmak istenen) 'yozlaşmış' Ptolemaios yönetimini yermek, ama bunu yaparken de çok bariz bir biçimde ilk üç kralın da hakkını yememek istemiş olabilir. Ancak krallığın IV. Ptolemaios Philopator'dan itibaren yavaş yavaş gerilemeye başladığı da bir gerçektir. Philopator, çocuk yaşta tahta geçen bir kral değildi, ama çevresini saran danışmanların nüfuzu altındaydı. Tahta geçtikten çok kısa bir süre sonra küçük kardeşi Magas ve annesi II. Berenike muhtemelen nüfuzu altındaki danışmanı Sosibios da

[48] Neatby, op. cit., p. 92.
[49] Ibid., p. 92-93.
[50] Ibid., p. 92.
[51] Strab., XVII.1.11.

kışkırtmasıyla oğlu tarafından öldürtüldü.[52,53] Danışmanları arasında Ptolemaios Hanedanı ile akrabalık ilişkileri de olduğu anlaşılan ve Syrakusai tiranı Agathokles'in soyundan gelen Oenanthe oğlu Agathokles ve kız kardeşi Agathoklea'nın adı özellikle dikkat çeker.[54] Bunlar Philopator'un bir sefa hayatı içinde yaşarken ülkenin idaresini ele almış gibi gözükmektedir.[55] Yine de Agathokles'in bir diğer idareci olan Sosibios ile ülkenin Seleukos tehdidiyle karşı karşıya kaldığında elinden geleni yaptığını söyleyebilmekteyiz.[56,57] Dolayısıyla Seleukos ve Ptolemaios krallıklarının birbirlerine karşı giriştikleri, her iki tarafın da kaynaklarını kurutan bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar silsilesinin[*] en kritik dönüm noktalarından biri denebilecek Raphia Savaşı'nda (MÖ 217) Philopator, Polybios'a göre bir suikast de atlatarak[58] Seleukosların en büyük krallarından III. Antiokhos Megas'a karşı ordusuna kendi komuta etmiş[59] ve kuzey sınırlarını sağlamlaştırabilmiştir. Bu zaferde Philopator'un varlığı, MÖ 217'de dikilen Raphia Fermanı adlı stelde de görülebilmektedir.

Ne var ki; asker sağlamak için ve o sırada akıllıca gibi gözüken alınan bu karar, Mısır'ın belki de Hellenistik dönemdeki en büyük ayaklanmasına zemin hazırlamıştır. Polybios, durumu çok iyi özetlemektedir:

Ne var ki; Ptolemaios (Philopator), tüm bu olaylardan hemen sonra kendi Mısırlı tebaası ile savaşa tutuştu. Onları Antiokhos'a karşı seferi için silahlandırmak için attığı adımlar, her ne kadar acil amacına başarılı bir şekilde hizmet etmişse de, sonunda bir felakete yol açmıştı. Raphia'daki zaferlerinden dolayı sevinçli olmalarıyla, kraldan emir almayı artık reddetmişler ve kendilerini temsil edecek bir lider aramışlar. Ve bu konuda çok kısa sürede sonuç elde ettiler.[60]

---

[52] Berenike'nin böylece bir iktidar mücadelesi için öldürülen ilk Mısır'daki Ptolemaios Kraliçesi olduğu söylenebilir. Bu, ilerisi için çok tehlikeli bir emsal teşkil edecektir.
[53] Clayman, op. cit., pp. 172-173, 176.
[54] P. Maas, "Oenanthe's Husbands", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 31**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1945, p. 74.
[55] Polyb., XIV.11.
[56] Polyb., V.63.
[57] Clayman, op. cit., pp. 173-174.
[*] Dördüncü Suriye Savaşı (MÖ 219-217)
[58] Polyb., V.81.
[59] Polyb., V.79-85.
[60] Polyb., V.107.

Adeta bir iç savaşa dönüşen bahsi geçen ayaklanma, MÖ 206'da patlamış ve ancak V. Ptolemaios Epiphanes zamanında, MÖ 186'da bastırılabilmiştir.[61] Horvennefer/Harmakhis/Hurganaphor adında bir kişi,[62] I. Euergetes'in bizzat temelini attığı[63] Edfu Tapınağı'nı ele geçirdikten sonra (MÖ 206) kuzeye Teb'e yönelerek kenti ve bölgeyi kontrolü altına almıştır.[64] Kendisini MÖ 205'in sonuna doğru firavun ilân eden[65] Hurganaphor'un kontrolündeki Abydos[66] MÖ 199/8'de kuşatılmış ve Teb aynı yıl kaybedilmiş, ancak kısa bir süre sonra güneydeki bu ayrılıkçı idare kaybettiği yerleri geri almış ve MÖ 186 yılının Ağustos ayında Epiphanes'in kayıtlarda adı Komanos olarak geçen bir generali tarafından bozguna uğratılıncaya kadar da devam etmiştir.[67,**] MÖ 186'da isyan bastırıldıktan sonra dikilen *İkinci Philae Fermanı*[***] diye literatürde geçen stel, Epiphanes ve eşi Arsinoe'nin nasıl 'tanrıların düşmanı' Ankhvennefer'e karşı bir zafer kazandığını anlatmaktadır. Bundan sonra da benzer huzursuzluklar/yerli ayaklanmaları ülke de yaşanmış olsa da (örn. MÖ 164 – Dionysius Petosarapis; MÖ 130 – Harsiesis[68]; MÖ 80 – Teb'in çoğunun yerle bir olduğu Yukarı Mısır'daki X. Ptolemaios'a karşı ayaklanma[69]), hiçbirisi kendini firavun ilan eden Hurganaphor'unki kadar başarılı olmamıştır.

[61] Eric Turner, "Ptolemaic Egypt", **CAH Vol. 7.1 – The Hellenistic World**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 163.
[62] Clayman, op. cit., p. 174.
[63] Turner, op. cit., p. 161.
[64] Ian S. Moyer, "Court, "Chora", And Culture In Late Ptolemaic Egypt", **The American Journal of Philology Vol. 132, No. 1, Classical Courts and Courtiers**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011, p. 20.
[65] Thomas Faucher, Catharine Lorber, "Bronze Coinage of Ptolemaic Egypt in the Second Century BC", **American Journal of Numismatics (1989-) Vol. 22**, New York. American Numismatic Society, 2010, p. 36.
[66] David B. O'Connor, **Abydos – Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris**, Londra: Thames & Hudson Ltd., 2009, p. 206.
[67] Turner, op. cit., p. 163.
[**] Arada bir tarihte Yukarı Mısır'daki 'tahtı' oğlu da olduğu sanılan Ankhwennefer/Khaonnophris'e devretmiş olması mümkündür. Bu ismin kendi isimlerinden biri olma ihtimali de vardır; zira bu kişi ya da kişilerle ilgili neredeyse hiç kayıt/belge/anıt günümüze ulaşamadığı gibi, bir firavunun beş tane adı olabilmekte ve bunların Yunancaya çevrilmesi çok farklı biçimlerde yazılabilmektedir.
[***] Aleksandreia yönetimi, bölgeyi kontrol altında tutamadığı için, MÖ 196'da dikilen Rosetta Taşı diye bilinen stelin içerik olarak bir benzeri denebilecek Birinci Philae Fermanı diye bilinen yazıtı da bu ikincinin yanında ancak MÖ 185'te dikebilmiştir. Stelin kendisi daha yeni olmasına rağmen, içeriği bakımından daha eski olduğu için bu stele birinci denmektedir.
[68] Turner, op. cit.
[69] Stanley M. Burstein, **The Reign of Cleopatra**, Londra: Greenwood Press, 2004, p. 15.

Ayaklanma sayesinde Raphia Savaşı'nda hedefine ulaşamayan Seleukos Kralı III. Antiokhos, Panium Savaşı'nda (MÖ 200)[70,71,72] Coele-Syria'yı geri alarak istediğini elde edebilmiştir.

Askeri/siyasi tarihsel sürecin içine dâhil olmasa da, bu noktada değinilmesi gereken önemli bir kültürel dönüm noktası da söz konusudur. Eski Mısır dilinin Yunan Alfabesi ile yazılmış ilk örneği de bu ayaklanma sırasında ve onunla da ilişkili olarak karşımıza çıkar. Söz konusu metin, Abydos kentinde bulunan MÖ 13. yy.'a tarihlenen 19. Hanedan mensubu Yeni Krallık firavunu I. Seti tarafından inşa ettirilen mezar tapınağının Osiris Şapeli'nde yer alır. Firavun Hyrganaphor'un beşinci yılında şapelin duvarına kazınmıştır:[73]

Firavun Hyrganaphor'un 5. yılı
Isis ve Osiris tarafından sevilen,
Tanrılar kralı büyük tanrı Amon-Ra tarafından sevilen

Burada kullanılan yazı, Mısır dilinin aynı zamanda sesli harflerin yazılabildiği bilinen ilk örneğidir ve daha sonraları Yunan Alfabesi temel alınarak oluşturulacak Kıpt Alfabesi'nin de öncüsü denebilir.

Her türlü büyük siyasi ve toplumsal buhranda olduğu gibi, Hurganaphor'un isyan bayrağını açıp bağımsızlığını ilân etmesinde birikmiş ekonomik sorunların var olduğu göze çarpar. Sıkıntıların başlangıç noktasını daha Philadelphos'un Mısır'a altın çağını yaşatmak pahasına giriştiği projelerdeki gösteriş ve savurganlığa ve bunu finanse edebilmek için kralın hazinesine en yüksek vergiyi toplayabilmeyi mümkün kılmayı hedefleyen düzene kadar götürülebilir.[74] Bununla birlikte başlayan sıkıntılar, I. Euergetes zamanından itibaren dönem dönem kanunsuzluğun kol gezdiği bir ortama dönüşmüş.[75] Bu tip sıkıntılar bir noktadan sonra olaylar isyana dönüşmüş ve devleti

[70] Domenico Musti, "Syria and the East", **CAH Vol. 7.1 – The Hellenistic World**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 183-184.
[71] H. Heinen, "The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor", **CAH Vol. 7.1 – The Hellenistic World**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 442.
[72] Polyb., XVI.18, XXVIII.1.4.
[73] Günther Hölbl, **A History of the Ptolemaic Empire**, New York: Routledge, 2001, p. 155.
[74] Turner, op. cit., p. 149 ff.
[75] Ibid., p. 162.

IV. Ptolemaios'ta danışmanların, V. Ptolemaios Epiphanes'te ise özellikle saltanatının başında naiplerin idare etmesine rastlanır.[76]

Epiphanes'in annesi III. Arsinoe'nin, Philadelphos'un ölmesinin hemen ardından 6 yaşındaki Epiphanes'e naip olmayı ve onu aynı babası Philadelphos gibi yönetmeyi hedefleyen Agathokles ve Sosibios'un azmettirmesiyle bir cinayete kurban gitmesi, Aleksandreia'da Pelusion *strategos*u Tlepolemos'un[77] da karıştığı bir halk ayaklanması ile devrilip öldürülmeleriyle sonuçlandı.[78,7980] Hanedanın ve dolayısıyla devletin naipler elinde adeta nasıl oyuncak olduğunu, böylelikle Mısır'ın gittikçe nasıl zayıfladığını en güzel gösteren örneklerden biri olmuştur.

Muhtemelen Hellenistik Mısır tarihinin en dramatik anlarından biri, VI. Ptolemaios Philometor'un tahtta olduğu sırada meydana gelen bir olaydır. Babasının MÖ 180'de öldürülmesi ile 6 yaşında tahta çıktığı için önce annesi I. Kleopatra'nın, sonra da Eulaios ve Lenaios adında son derece yetersiz iki saraylının naipliği altında hüküm sürmekteydi. Kleopatra, Seleukos Kralı IV. Antiokhos'un kız kardeşiydi ve iki ülke arasında barıştan yanaydı. Ancak Mısır için son derece önemli Coele-Syria, Mısır ile Seleukoslar en son karşı karşıya geldiklerinde[****] Seleukosların eline geçmişti. Dolayısıyla Mısır'ın burayı yeniden elde edebilmesi için bir savaş gerekiyordu. Kraliçe Kleopatra'nın naipliği MÖ 176'da ölmesiyle sona erdiğinde, yeni naipler Eulaios ve Lenaios, Coele-Syria'nın I. Kleopatra'nın çeyizi olarak verilmesi gerektiğini öne sürerek savaş hazırlıklarına giriştiler.[81] Durumdan haberdar olan Antiokhos, Ptolemaios ordusunu Pelusion yakınlarında MÖ 170/169'da bozguna uğratmıştır. Bunu takiben Seleukoslar Aleksandreia dışında tüm Mısır'ı kontrolleri altına aldılar ve ülkeyi hamiliği altına aldığı yeğeni Philometor'un yönettiği bir

[76] Claymani op. cit., pp. 176-177.
[77] Polyb., XV.25.25 ff.
[78] Clayman, op. cit., p. 177.
[79] Polyb., XV.33.
[80] Hölbl, op. cit., p. 332.
[****] Beşinci Suriye Savaşı (MÖ 202-195)
[81] Hölbl, op. cit., pp. 143-145.

protektora haline getirerek geri çekildiler.[82] Bu; Seleukosların Afrika'daki ulaşabildikleri en geniş sınırı oluşturdu.

Ne var ki; Epiphanes'in I. Kleopatra'dan olan iki çocuğu daha vardı: VIII. Ptolemaios II. Euergetes (ya da daha çok bilinen adıyla Physkon) ile II. Kleopatra. Horwennefer isyanını bastırmasıyla bilinen Komanos ile Kineas adlı başka saraylıların liderliğindeki Aleksandreia hükümeti, Seleukosların çekilmesinden yararlanarak onları tahta çıkardılar; Philometor da kardeşleri ile savaşmak yerine, onlarla ülkeyi bir arada yönetmeyi tercih etti – bu tercihini o sırada iyi gözükse de, daha sonra buna pişman olacaktır. Mısır'daki nüfuzunu doğal olarak kaybeden IV. Antiokhos, ordusuyla tekrar Mısır'a gelmiş, Aleksandreia'yı kuşatmış ve antik kaynaklarda o anda, yukarıda da sözü edilen ve Mısır-Roma ilişkileri bakımından da dönüm noktası sayılabilecek, Mısır tarihinin en dramatik olaylarından biri gerçekleştiği aktarılır.[83] Ancak ondan bahsetmeden önce, Roma'nın o sıralarda ne ile meşgul olduğuna kısaca değinmek gerek; zira Roma burada olup bitenleri normalde de çok dikkatli bir biçimde takip edebilecekken ve kendisine gerek Aleksandreia, gerek Antiokheia'dan gelen elçilik heyetleri olmasın rağmen,[84] neden daha önce müdahale edemediği sorusunun cevabı, o sıradaki meşguliyetinde gizlidir.

Roma, Kartaca ve Hannibal tehdidini bertaraf etmesine bir süre kala, yönünü Doğu Akdeniz'e ve Hellenistik krallıklara çevirdi. Roma'nın savaştığı doğudaki krallıklardan biri de Makedonia'ydı. Philometor ile IV. Antiokhos arasında tansiyon yükseldiği sırada Makedonia tahtında Perseus (MÖ 179-166) oturmaktaydı. Antigonosların sonuncusu Perseus'un Roma'yı rahatsız eden birtakım yaklaşımları, daha önce iki kere savaşan iki devlet arasında üçüncü bir savaşın çıkmasına neden olmuştur. Savaş Roma'nın Pydna'da zaferi ile sonuçlanmış, Pydna ile birlikte Antigonos Makedonia Krallığı ortadan kalkmış ve bölge Roma'nın doğrudan değilse de, dolaylı kontrolü altına girmiştir. Roma'nın Pydna'da Makedonia Krallığı ile savaşı

[82] C. Habicht, "The Seleucids and their rivals", **CAH Vol. 8 – Rome and the Mediterranean to 133 B.C.**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 343-344.
[83] Ibid., p. 344.
[84] Hölbl, op. cit., p. 145.

MÖ 168'te, yani Antiokhos'un Mısır'a ikinci kez saldırdığı sırada gerçekleşmiş ve ancak Pydna sonrası Roma, gözünü başka yerlere çevirebilmiştir.

Pydna'yı takiben yüzünü başka yöne çevirebilme fırsatı bulan Roma, Mısır ile Seleukoslar arasındaki çatışmayla ilgilenebilmiştir. Bundan önce de ara ara Roma'nın araya girmesi ve müdahale etmesini talep etmek için Aleksandreia'dan elçiler de kente ulaşmaktaydı. Bundan sonrası antik kaynaklarda Eleusis Günü[85] diye geçen bir hikayedir. Buna göre Seleukos Kralı IV. Antiokhos, ordusunun başında olduğu halde Aleksandreia'yı kuşattığı sırada, Eleusis'te Roma Senatosu tarafından elçi olarak gönderilen Gaius Popillius Laenas onunla görüşür. Livius[86] ve ondan çok daha renkli bir biçimde Polybios[87] bundan sonra olanları çok renkli bir biçimde anlatmıştır. Laenas'ın, Antiokhos'un çevresine bir daire çizip çekilmek ya da Roma'yla barış durumunun sona ermesi arasında kralı karar vermeye zorladığı anlatılan bu dramatik olay; hem Seleukosların, hem de Mısır'ın bağımsız bir biçimde varlığını sürdürebilmekten acizliğini ve Roma karşısındaki zayıflığını aleni göstergesidir. MÖ 168 Temmuzu'nda, Mısır ile Roma arasındaki ilişkilerin artık eşler arasında olmadığı iyice su yüzüne çıkmıştır. Daha güçlü ve nüfuzlu Roma, Aleksandreia merkezli Ptolemaios devletinin kimi zaman hamisi olmuş; kimi zaman ise hanedan içinde hakemlik rolü üstlenmiştir.

Eleusis Günü, Ptolemaios devletinin zayıflığını sadece belirginleştirmiştir; yeni ortaya çıkan bir durum değildir. Makedonia Kralı V. Philippos, Seleukos Kralı III. Antiokhos ile bir olup Ptolemaios ülkelerini paylaşmak için gizli anlaşma yapabilmesi, Mısır'ın kırılganlığının düşmanları tarafından anlaşılabilecek kadar göründüğünü ve daha da eskiye gittiğini gösterdiği söylenebilir.[88] Ama Eleusis'e gelindiğinde Seleukoslar Apameia Kibotos Barışı ile Roma'yla boy ölçüşemeyecek bir noktaya gelmişlerdi ve Makedonia Krallığı artık yoktu. Dolayısıyla Roma'nın karşısında duracak Hellenistik Doğu'da görünüşte kimse kalmamıştı.

---

[85] M. Gwyn Morgan, "The Perils of Schematism: Polybius, Antiochus Epiphanes and the 'Day of Eleusis'", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 39, H. 1**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990, p. 37.
[86] Livius, *Epit*. XIV.12.
[87] Polyb., XXIX.27.
[88] Hölbl, op. cit., p. 145.

Adeta bir birlik göstergesi olan Epiphanes'in oğulları ve kızının ortak hükümdarlıkları, Seleukos tehdidinin bertaraf edilmesiyle birlikte çatırdamış; Philometor ile Physkon arasındaki anlaşmazlıklar, Roma'nın da araya girmesiyle Philometor'un Aleksandreia'da, Physkon'un ise Cyrene'de hüküm sürmesiyle bir süreliğine sonuçlanmıştır.[89] Roma Cumhuriyeti'nin bundan sonra sık sık Ptolemaios devlet içişlerine müdahale etmek için her fırsatı değerlendirdiği de görülür. Physkon iki kere Kıbrıs'ı alabilmek için Roma Senatosu'nun desteğini almaya çalışmıştır. İlk sefer Senato'nun desteğini[90] muhtemelen krallığı daha da parçalamak niyetiyle kabul etmiş olmalıdır. Ne var ki genç, sabırsız ve despot Physkon, bir miktar askerle Kıbrıs'a doğru yola çıkmış, Roma'nın uyarısı üstüne askeri operasyondan vazgeçmiş, baskıcı yönetiminden bıkan Cyreneliler, onu kovmak üzere ayaklanmıştır. MÖ 155'te Cyrene'deki Apollo Tapınağı'na dikilen bir yazıtta Physkon'un 'meşru bir vârisi olmadan ölmesi hâlinde" krallığını Roma'ya bıraktığını belirten bir vasiyet bulunur. Pergamon Kralı III. Attalos'tan yirmi yıl önce Roma'ya krallığını vasiyet eden Physkon, bu yola başvuran ilk Hellenistik kral olmuştur.[91,92] İkinci kez gittiğinde de, Senato'ya bir suikasta uğradığını anlatmış,[93] desteği alabilmesine rağmen başarısız olmuştur. Hatta bu sürede Scipio Africanus'un kızı ve Gracchus Kardeşlerin annesi Cornelia Africana'ya da evlilik teklif etmiş, ancak reddedilmiştir.

Philometor bir yandan da Seleukos taht mücadelerinde de taraf olmuş, Aleksandros Balas ve II. Demetrios'u istemeyen Antiokheia'daki bürokratlar, Seleukos tahtını Philometor'a teklif etmişler, ancak hem Kartaca'nın, hem de Korithos'un yerle bir olduğu bir Doğu Akdeniz'de Roma'yı karşısına almak istemeyen Philometor, bu teklifi reddetmiştir.[94] Özetle; Physkon MÖ 145'te Philometor'un ölümüyle birlikte Aleksandreia'ya dönerek tahta çıkabilmiştir.

Mısır'ın kalbinde yer alan hanedanın üyeleri arasındaki bazen takibi zor ve karmaşık ilişkiler ve bu ilişkilerden doğan şiddetli çatışmalar, ülkenin yıpranması, her

[89] Ibid., pp. 183-184
[90] Polyb., XXX.10.2-3.
[91] David Braund, "Royal Wills and Rome", **Papers of the British School at Rome Vol. 51**, Rome: British School at Rome, 1983, pp. 16-17.
[92] *SEG* XI 7.
[93] Braund, op. cit., p. 19.
[94] Diod. Sic., XXXII.9., Joseph., *BJ*, XIII.113-114.

anlamda kaynaklarının çarçur edilmesi, iç huzursuzluklar ve bunlara bağlı ayaklanmaların patlamasına yol açmıştır. Bu durum, içerden çürüyerek zayıflayan krallığı, dışardan gelen çok daha güçlü devletlerin saldırı ve müdahalelerine açık hâle getirmiştir. Physkon ile başlayan Philometor sonrası dönemde, durumun daha da ağırlaştığını görmekteyiz. Yaşadığı iç karışıklıklara, yürüttükleri onca savaşa rağmen Roma'nın Mısır'ın iç işlerinde bu kadar belirleyici olabilmesinin en temel sebebi de budur.

Physkon'un tahta çıktıktan sonra hanedan içinde yarattığı karmaşa, krallığın sonuna kadar etkisini hissettirmiştir. Normalde Philometor'un oğlu ve yeğeni VII. Ptolemaios Neos Philopator'un ortak hükümdarı olarak tahta çıkacakken, onu annesi, yani Philometor'un eşi ve kız kardeşi II. Kleopatra'yla evlendiği gün öldürtmüştür.[95] Kleopatra'nın kızı III. Kleopatra'yı da MÖ 140'ta almış ve iki kadın arasındaki kavgaların böylece önü açılmıştır.[96] Üçünün arasında patlayan iç savaşta Kıbrıs'a kaçmak zorunda kalınca, kendisinin MÖ 144'te Memphis'teki geleneksel taç giyme töreninin olduğu yıl doğan ve bu yüzden Ptolemaios Memphites diye bilinen II. Kleopatra'dan olan oğlunu annesi tahta geçirmeye kalkınca öldürtmüştür.[97] MÖ 124'te tarafların anlaşmasıyla sonuçlanan yapı, Physkon'un MÖ 116'da ölmesiyle yeniden dağılmıştır. Physkon'un oğulları IX. Ptolemaios II. Soter/Lathyros (Kıbrıs), X. Ptolemaios Aleksandros (Mısır) ve Ptolemaios Apion (Cyrene) ile eşleri arasındaki mücadele ve ilişkiler, Mısır toprakları ile Kıbrıs ve Cyrene'yi ayırmış, her birini ayrı kişiler yönetir olmuştur.[98] Bunlardan Ptolemaios Apion, Cyrene'de hüküm sürmüş ve Cyrene, Apion'un vasiyeti gereği MÖ 96'daki ölümüyle birlikte Roma Cumhuriyeti'ne bırakılmış, Roma da şehirleri özgür ilân etmiştir.[99],[100] Benzer bir vasiyeti X. Ptolemaios Aleksandros da hazırlamış, Kıbrıs ve Mısır'ı Roma'ya miras bırakmış, ancak bunu MÖ 88'de Aleksandreialılar tarafından ülkeden kovulunca gerçekleştirememiş;[101] Kıbrıs'taki II. Soter bunun üzerine Mısır'a dönerek onun yerini

[95] Dorothy J. Thompson, "Egypt, 146-31 B.C.", **CAH Vol. 9 - The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 310.
[96] Ibid., p. 311.
[97] Ibid., p. 313.
[98] Ibid., pp. 314-315.
[99] Hölbl, op. cit., p. 210.
[100] Livius Periochae LXX.
[101] Hölbl, op. cit., p. 211.

almıştır. Kısa bir süre sonra da savaşta Aleksandros'u öldürmüştür.[102] Tüm bunlar olurken bir yandan da Yukarı Mısır'da patlak veren yerel isyanlarla da uğraşılmaktaydı.[103]

Mısır'ın zenginliği, ancak kötü idaresi Roma'nın yavaş yavaş dikkatini çekmeye başlamıştı. MÖ 140/139'da P. Cornelius Scipio Aemilianus liderliğindeki Roma elçilik heyeti çok net bir şekilde ülkenin doğal zenginliğini gördükleri, ancak bunu değerlendirecek liderleri olmadığını görmüştü.[104] Sulla'nın MÖ 87/6'da Sulla *quaestor*u L. Licinius Lucullus'u donanma kurmak için gemi almaya Mısır'a gönderdiği zaman kendisine önerilen hediyeler ve karşılama sırasında gösterilen ilgi, ülkenin ve hanedanın zenginliğini Romalılar için yine gözler önüne sermiştir.[105]

Lathyros'un MÖ 80'de ölmesiyle yerine, Sulla, zamanında Roma'ya kaçmış ve ülkesinden 23 yıldır uzakta yaşayan, X. Ptolemaios I. Aleksandros'un oğlu XI. Ptolemaios II. Aleksandros'u hâli hazırda tahtta oturan üvey annesi III. Berenike'nin yanına göndermiştir.[106] Ama Berenike ile evlendikten kısa süre sonra onu öldürttüğü haberi Aleksandreia'da duyulunca II. Aleksandros, Aleksandreia halkı tarafından linç edilmiş,[107] bunun yerine Lathyros'un gayrimeşru iki oğlundan biri – XII. Ptolemaios Mısır'a giderek taç giymiş, Ptolemaios adındaki diğer oğlu ise Kıbrıs'a vali olarak gelmiştir.[108]

4.3.4. XII. Ptolemaios Neos Dionysos Theos Philopator Theos Philadelphos: Auletes

MÖ 1. yy., Hellenistik dünyanın güçlü krallıklarının eski güçlerinden geriye hiçbir şeyin kalmadığı bir dönemdir. Büyük İskender İmparatorluğu'nun en önemli üç parçasından Makedonia çoktan Roma'nın bir eyaleti olmuştu bile. Apamea Kibotos Barışı'ndan beri gerilemekte olan Seleukos Krallığı, MÖ 2. yy.'ın ortasından beri

[102] Thompson, op. cit., p. 316.
[103] Ibid., pp. 316-317.
[104] Ibid., p. 311.
[105] Ibid., pp. 317-318.
[106] Ibid., p. 318.
[107] App., *B Civ.*, XIII.102.
[108] Thompson, op. cit, p. 316.

süregelen hanedan içi çatışmalar ve taht kavgaları 1. yy.'a gelindiğinde daha da kötüleşmiş, bir zamanlar Marmara Denizi'nden Hindistan'a kadar uzanan imparatorlukları sonunda sadece *Syria*'dan ibaret kalmıştı. Aynı yüzyıl içinde Syria, MÖ 63'te Pompeius tarafından – ironik bir biçimde adı 'Romalıların Dostu' anlamına gelen son Seleukos Kralı II. Philippos Philoromaios'u tahtından indirilmesiyle bir Roma eyaletine dönüştürülmüştür.

Bu büyük üçlü içinde geriye göreceli olarak parçalanmadan kalan bir tek Ptolemaios Mısırı gibi gözükse de, aslında durum yukarıda da görüldüğü üzere, onun için de hiç iç açıcı değildir. Hanedan içi çekişmeler, Seleukoslarda olduğu gibi, Ptolemaioslarda da görülen ölümcül bir hastalıktır. Hastalığın belirtileri MÖ 2. yy.'ın ortasından itibaren iyice belli olmaktaydı; Auletes ile durum daha da ağırlaşacak, Roma'da Mısır'ın kaderi tartışılmaya başlanacak, tahtta kalabilmek için kendisini halkına karşı koruyabilmek için Romalı birliklere bile ihtiyaç duyacaktır.

MÖ 80'de tahta geçen resmi adı Kral XII. Ptolemaios Neos Dionysios Theos Philopator Theos Philadelphos olan, ancak literatürde ve o dönemde bile halk arasında daha çok Auletes diye bilinen[109] Mısır kralının saltanatı da, işte bu çöküşün iyice hızlandığı bir devir olmuştur. Zevkine düşkün ve Osiris ile özdeşleştirilen Yunan şarap ve müzik tanrısı Dionysos'a düşkün[110] kralın hüküm sürdüğü Mısır'ın Ptolemaios devrinde iyice Roma'nın bir uydusu hâline geldiği, hatta sırayla uzun yıllar yönettikleri Cyrene ve Kıbrıs'ı Roma'ya kaptırdıkları da görülür. Cyrene vasiyet yoluyla Roma'ya intikal ettikten sonra organizasyonu MÖ 75/4'te tamamlanabilmiştir.[111] Kardeşinin vali olduğu Kıbrıs'ı ise MÖ 58'de Clodius'un Kıbrıs'a el koyma teklifi, M. Porcius Cato tarafından gerçekleştirilmiştir.[112] Caesar'ın MÖ 47'de Mısır'a iade etmesine kadar da Kıbrıs Roma'nın bir parçası olarak kalmıştır.[113] Kıbrıslı Ptolemaios ise bunu kendine yediremediği için kendi canını almıştır. Auletes'in saltanatının başlarında (MÖ 75) önce Mısır, sonra Seleukos Kraliçesi olan Kleopatra Selene'nin iki oğlunun

[109] Mary Siani-Davies, "Ptolemy XII Auletes and the Romans", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 39, H. 1**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997, p. 308.
[110] Burstein, op. cit., p. 12.
[111] Thompson, op. cit, p. 319.
[112] Ibid.
[113] Ibid., p. 321.

Roma'ya giderek Mısır tahtında hak iddia etmeleri ve bunu Roma Senatosu'na adeta bir tahkim kurulu sıfatıyla başvurulması, aslında her iki devletin de acıklı durumunu açıkça ortaya koymaktadır.[114] Cyrene ve Kıbrıs gibi Mısır'ı da Roma'nın ilhak edebilmesi için P. Servilis Rullus adlı Romalı devlet adamının MÖ 63'te verdiği teklif başarısız olmasaydı, Kleopatra belki de hiç tahta çıkamayacaktı.[115] Roma'da güçlü dostlar edinmesi gerektiğini ve Rullus'un Pompeius'un rakiplerini desteklemek amacıyla bu teklifi verdiğini bildiği için, Pompeius'a hediyeler yolladı ve onun dostluğunu elde etmiş oldu.[116] Karşılığını da, MÖ 60'ta, Birinci Triumvirlik kurulduktan sonra kendisinin Mısır Kralı ve Roma'nın dostu olarak tanınarak aldı.[117] Ancak yine de çok ciddi diplomatik manevralarla hareket etmek zorunda olduğunu biliyordu. Tahta çıkmadan birkaç yıl önce IX. Mithridates'e saldıran Romalıların Ptolemaios'tan gemi istemesine, sonradan Pontos ile ilişkileri bozulmasın diye olumsuz yanıt veren kral, karşılığında Romalıları yine de sakinleştirebilmek için hediyeler yollamak zorunda kalmıştı.[118,119]

Auletes, devletin Mısırlı kademeleriyle iyi ilişkiler yürütebilmek için Mısır çapında Edfu gibi pek çok tapınağın ya inşasını tamamlamış, ya da kendisi yeni eklemeler yapmıştır; hatta bunun da bir sonucu olarak kendisi ilk tanrı statüsüne yükselen Hellen Mısır Kralı olmuştur.[120] Ancak Kıbrıs meselesinin muhtemelen XI. Ptolemaios II. Aleksandros'un MÖ 80'de öldüğü zaman krallığı Roma'ya bırakan vasiyetinin varlığının da etkisiyle[121] Mısır'ın aleyhine bu şekilde çözülmesi ve Auletes'in etkisiz kalması, Romalılardan aldığı borçları ödeyebilmek için konmuş ve hayat şartlarının ağırlaştıran vergilerden bıkmış olan halkın MÖ 58'de ayaklanmasına ve Auletes'in devrilerek[122] Roma'ya Pompeius Magnus'un koruması altına kaçmasına yol açmıştır.[123] Bu noktadan itibaren Aleksandreia tahtı, Roma Senatosu'nun da bir

[114] Ibid., p. 318.
[115] Burstein, op. cit.
[116] Ibid., p. 13.
[117] Ibid.
[118] Siani-Davies, op. cit., p. 307.
[119] Hölbl, op. cit., p. 213.
[120] Thompson, op. cit., p. 318-319.
[121] Siani-Davies, op. cit.
[122] Israel Shatzman, "The Egyptian Question in Roman Politics (59-54 B.C.)", **Latomus T. 30, Fasc. 2**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1971, p. 364.
[123] Burstein, op. cit.

sorunu hâline gelmiştir. Eşi V. Kleopatra Tryphania ve Kızı IV. Berenike'nin babası yerine tahta çıktığı Aleksandreia'dan gelen bir elçi heyetinin büyük kısmı Auletes tarafından öldürtülünce,[124] Auletes Roma'dan kovulmuş ve Ephesus'a giderek Artemision'a sığınmıştır. Sibyllini Kitapları'nın yasaklaması nedeniyle Mısır'a askeri bir müdahale de söz konusu olamamaktaydı.[125] O nedenle Syria *proconsul*u Aulus Gabinius elindeki birliklerle birlikte Auletes'i MÖ 55'te Aleksandreia'ya getirip Berenike'nin yerine yeniden tahta çıkartıp onu öldürttü.[126] Gabinius'un yanında getirdiği *Gabiniani* denen askerler artık Auletes'i koruyacaktır.[127] Mısır, daha önce değildiyse bile, artık resmen ve fiilen Roma güdümünde bir müstemlekeye dönüşmüştür; mesela Gaius Rabirius Postumus adlı bir Romalıyı *dioiketes*i, yani baş hazinedarı/defterdarı atamıştır.[128] Tahtını geri alabilmek için borç aldığı Romalılara borcunu ödeyebilmek için olduğu kadar, vergilerle ilgili bir sıkıntı olması hâlinde çevrilecek okların kendisine değil de, bir Romalıya doğrultulmasının daha akıllıca olacağını düşünmüş olması da kuvvetle muhtemeldir. Elbette ki Rabirius, borçlarının tahsilatı ve muhtemelen daha fazlası için Mısır'ı sömürmeye kalkmış, Roma'ya tahammülü olmayan bir Aleksandreia tarafından MÖ 54'te kovulmuş,[129] Roma'da yargılanmış ve Cicero tarafından *Pro Rabirio Postumo*'da[130] kayıtlara geçtiği şekilde aklanarak kurtarılmıştır. Cicero'nun savunmasına bakıldığında Rabirius'un bir Roma dostu kral olan Auletes'in her istediğini yapmış ve ne zaman ihtiyacı olsa ona borç vermişti.[131] Suçlamaların arasında, Cicero'nun herhangi bir bağlantısı olmadığını gösterebileceğini ima etmesinden anlaşıldığı kadarıyla, yargılanmış ve mahkûm edilmiş Aulus Gabinius ile ilişkisi olması da bulunmaktaydı.[132]

Ne var ki XII. Ptolemaios Auletes, tahtını geri aldıktan 4 yıl sonra, MÖ 51'de Aleksandreia'da ölmüş, arkasında bıraktığı vasiyetine göre ülkeyi o sırada 10 yaşındaki oğlu XIII. Ptolemaios ile 17 yaşındaki ablası VII. Kleopatra Philopator'a

[124] Ibid.
[125] Thompson, op. cit., p. 320.
[126] Hölbl, op. cit., p. 229.
[127] Shatzman, op. cit., p. 368.
[128] Burstein, op. cit., p. 14
[129] Ibid.
[130] Cic., *Rab. Post.* 1-4.
[131] Cic., *Rab. Post.* 5.
[132] Cic., *Rab. Post.* 8-10

bırakmıştır. Vasiyeti, X. Ptolemaios'tan farklı olarak, Mısır'ı Roma'ya bırakmamış, ama Roma halkını şahit göstermiş, çocuklarını ona emanet etmiş[133] ve yakın dost ve müttefiki Pompeius Magnus tarafından açıklanarak ilân edilmiştir. Auletes'in ölümü ile Roma-Ptolemaios İlişkileri'ndeki son perde de başlamış oldu.

4.3.5. VII. Kleopatra Philopator ve Bağımsız Bir Mısır'ın Sonu

Bir krallığın/imparatorluğun son monarkı nadiren iyi bilinir ya da ünü nadiren ülkedeki başka hükümdarların ününü gölgede bırakır: Babil Kralı Nabonidus, Assur Kralı II. Aššur-uballit, Hitit Kralı II. Šuppiluliuma ya da Seleukos Kralı II. Philippos Philoromaios değil; II. Nebukhadnezzar, Aššurbanipal, I. Šuppiluliuma, III. Antiokhos'tur bilinen. Ancak konu Ptolemaios Hanedanı'na geldiğinde bambaşka bir durum ortaya çıkar, çünkü en sonuncusu, ülkenin son Hellen kraliçesi ve Mısır'ın son firavunu Kleopatra hayatıyla ve saltanatıyla Mısır'ın dünya çapında bilinen en ünlü hükümdarı olmuştur.

Kleopatra'nın saltanatı, babası Auletes'ten beri gelen, uluslararası ilişkilerde belirleyici faktörün devletler arasındaki temaslardan kişisel ilişkilere kaydığı bir dönemdir. Kleopatra'nın saltanatını sürdürebilmesi Mısır'ın zenginliğinin ötesinde, Roma'da Caesar ve Marcus Antonius gibi sivrilen figürlerle olan ilişkilerinin belirleyici olduğu görülür. Mısır'ın varlığı, bağımsızlığı, Roma'nın iç meselelerinin kaderi bu tip ilişkilerin rol ve önemi çok büyüktür.

Kendisi, Ptolemaiosların belki de en "Mısırlı" hükümdarıydı. Hanedan içinde aynı isme sahip yedi kraliçe bulunmasına ve söz konusu Kleopatra'nın onların sonuncusu olmasına rağmen, ismi söylendiğinde ilk akla gelen; öyküsü edebiyata, resme, tiyatroya ve sinemaya konu olan bu hükümdarın bu denli ünlü olmasının temel sebebi devrin en güçlü Romalılarıyla olan ilişkileriydi. Söz konusu ilişkileri daha tahta çıkmadan önce başlamış ve ancak ölümüyle son bulabilmişti. O sırada dünyanın en büyük gücü olan Roma Cumhuriyeti'nin en tepesindeki kilit noktalardaki kişilerle yakınlığı ve yaşadıkları, doğal olarak Mısır ile Roma arasındaki ilişkiler bakımından da belirleyici unsur olmuştur. Hatta o kadar ki; Kleopatra'yı ve Mısır'ı Roma

[133] Ibid.

Cumhuriyeti'nin son yüzyılını kasıp kavuran iç savaşlar silsilesinin merkezine yerleştirmiş, onları adeta bu kanlı ve şiddetli çatışmaların son perdesinin baş aktörlerinden biri hâline getirmiştir.

Kleopatra'nın saltanatının ilk yılları; Akdeniz Dünyasının her yerinde iktidar mücadelelerine sahne olmaktaydı: Roma'nın neredeyse Mare Nostrum'a dönüştürdüğü Akdeniz'de kendisi dışında belli bir güce sahip en önemli güç Mısır'dı. Bir yandan Roma'da Pompeius Magnus, Gauius Iulius Caesar ve Marcus Licinius Crassus arasındaki Birinci Triumvirlik düzeni yıkılmasıyla Cumhuriyet o ana kadar gördüğü en büyük iç savaşlardan birine sürüklenmekteydi: Önce Pompeius'un eşi ve Caesar'ın kız kardeşi Iulia'nın doğum yaparken çocuğunun ve kısa süre sonra da kendisinin ölmesi (MÖ 54) Pompeius ile Caesar'ı birbirine bağlayan en önemli güçlü bağlardan birini koparttı. Bir sonraki yıl Parthlarla yapılan Carrhae Savaşı'nda Crassus'un ölmesi, Caesar ile Pompeius arasındaki çekişmeyi körükledi ve kısa süre sonra Caesar ordusuyla Rubicon'u geçti.[134] Diğer yandan ise; Mısır'da Kleopatra ile kardeşi XIII. Ptolemaios arasında bir taht mücadelesi başlamıştı ve kral naipleri Pothenios ile general Akhillas, daha küçük ve o nedenle de muhtemelen kontrolü daha kolay olan Ptolemaios'u desteklemekteydi.[135] Ptolemaios Sarayı da bu arda Roma'nın iç savaşında o sırada Pompeius'u destekliyordu.[136] Bu iki çatışma, Caesar ile Pompeius'un Pharsalus Savaşı'nın ardından Pompeius'un "Mısır'ın kapısı" Pelusion üzerinden Aleksandreia'ya kaçma teşebbüsünün kapıya daha varamadan, Pelusion limanında öldürülmesiyle beklenmedik bir biçimde sona ermiştir.[137] Mithridates ve Doğu Akdeniz'deki korsanlara karşı zaferini Roma'da kutladığı gün hâkimiyeti altına aldığı ve asayişi sağladığı Akdeniz'de bu şekilde öldürülmesi bir yandan da çok ironiktir.[138] Diğer taraftan Pompeius'un Mısır'a gelme teşebbüsü, Mısır'ı Roma iç savaşına çekme ve Roma'yı da Mısır'ın iç işlerine müdahale etme ihtimalini de ortaya çıkarmıştır. Mısır'a iki gün sonra ulaşabilen Caesar'ın sempati ve desteğini kazanmak için XIII. Ptolemaios'un danışmanlarının ayarladığı bu entrika, hiç de beklendiği

[134] Hölbl, op. cit., o. 232.
[135] Thompson, op. cit., p. 321.
[136] Hölbl, op. cit.
[137] Cass. Dio, XLII.4.4
[138] Cass. Dio, XLII.5.5

sonucu elde edememiştir. Anlatılanlara göre olan biten karşısında gözyaşlarına hâkim olamayan Caesar, tam tersine *lictor*ları ile saraya yerleşti. Aleksandreia hükümeti, biraz da daha çok vakti olduğu için, Caesar'ın Ptolemaios hanedan içi çatışmasını, Auletes'in vasiyetinden aldığı yetkiye dayanarak[139] çözmeye girişmesine ve Auletes'in borçlarının ödenmesi talebiyle karşılaştılar. Kleopatra'nın dramatik bir biçimde saraya – ve Caesar'ın yatağına sokulması sonucu onun desteğini kazanınca, işler tamamen XIII. Ptolemaios ve maiyeti aleyhine çevirmiş, ancak kısa süre sonra başkent halkından ülke idaresine ve onların yanında yer alan Auletes'in kızı Arsinoe'ye kadar pek çok unsur ile arasında savaş patlamıştır. *De Bello Alexandrino*'da anlattığı şekilde süren karada ve denizde bir dizi çatışma, dışardan kendisine Pergamonlu Mithridates tarafından karadan getirilen yardımlar sayesinde kazanabilmiştir; bunların sonucunda XIII. Ptolemaios Nil'de boğularak ölmüştür[140] ve tahta kesin bir biçimde Kleopatra'yı ve bir başka küçük erkek kardeşi 10 yaşındaki XIV. Ptolemaios'u oturtmuştur.[141]

De Bello Alexandrino'da, sanki Caesar kısa bir süre sonra Mısır'dan ayrılmış gibi anlatılsa da, Kleopatra ile Nil'in yukarısına doğru yolculuğa çıktığı ve bu sırada muhtemel birlikteliklerinin sonucunda da XV. Ptolemaios Caesarion adındaki erkek çocuğu dünyaya getirdiği iddia edilmektedir. Octavianus'un hiçbir şekilde hoşuna gitmeyen bu durumu – ki Caesarion'u yıllar sonra öldürtmesi bunun en bariz göstergesidir – belli ki Caesar kabullenmiştir; zira aksi takdirde muhtemelen ismini kullanmasına bir şekilde engel olurdu. Yine de Caesarion'un adı Caesar'ın vasiyetinde hiçbir şekilde geçmeyecektir.[142]

Caesar, Mısır'dan ayrılırken, Mısır'daki çatışmalarda karşısında yer almayı tercih etmiş *Gabiniani*'nin yerine Kleopatra ve Ptolemaios'u korumak için üç *legiones* bırakmıştır. Tüm bunların yanında, MÖ 58'de Roma tarafından ilhak edilen Kıbrıs'ı

[139] Hölbl, op. cit., 235.
[140] Caes., *BAlex.*, XXXI.
[141] Burstein, op. cit., p. 19.
[142] Elizabeth Rawson, "Caesar: civil war and dictatorship", **CAH Vol. 9 - The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 434.

da iade etmiştir.[143] Caesarion Mısır'dan ayrıldıktan sonra doğmuş ve Aleksandreia'da Caesareum Tapınağı'nın inşasına başlanmıştır. [144]

Bir yıl sonra Kleopatra, XIV. Ptolemaios ile Caesar'ın zafer alayını izlemek için daveti üzerine Roma'ya gelmişler; Kleopatra, kardeşi Arsinoe'yi zincirlenmiş bir şekilde geçişini izlemiş, ancak onun Artemision'a sürgününe karar verilmesiyle bir hayal kırıklığına uğramıştır.[145]

Roma Cumhuriyet rejiminin çöküşü ile Mısır'ın bağımsızlığının sonu bir hayli paralel gitmektedir. Marius Reformları sonrasında Roma'da değişmeye başlayan düzenin ilk tek adamı Sulla olmuştu. Sulla'yı takip eden dönemlerde ortaya çıkan Birinci Triumvirlik, ülkenin üç kişiye emanet edilmesi anlamına gelmiş, onlardan da önce biri (Crassus) ortadan kalkmış, kalanlar da birbirlerine düşmüşler ve sonunda fiilen tek adamın – Caesar'ın – iktidarı kurulmuştu. Caesar'ın kendisine ve rejimine bakışının, zaten çoktan köhnemiş *Senatus* yanında, yaptığı Mısır ziyaretinde gördüğü manzara, monarklarının tanrılaşması fikrinden etkilenmiş olabilir. Biraz da bu tür tanrısal payeleri daha hayatta olduğu sırada almasının[146] da etkisiyle gidişin bu yönde olduğu görüldüğü için bir suikast sonucu öldürülmesine de biraz da bu neden olacaktı. Kleopatra'nın ikinci Roma ziyareti şüpheleri daha da arttırmış, Mısır takviminden esinlenerek Roma takviminde reforma gitmesi ve Kleopatra'nın heykelini Venus Genetrix Tapınağı'na yerleştirtmesi çok kötü karşılanmıştı.[147] Mısır Kraliçesi olanlardan sonra oğlunu da alarak apar topar Aleksandreia'ya dönmüştür.

Caesar'ın öldürülmesinden sonra kurulan düzen – İkinci Triumvirlik, zaten hâlihazırda var olan durumun, yani Roma'da Cumhuriyet'in sonundan önceki son güç paylaşımından başka bir şey değildi. Karmaşa halindeki devleti 27 Kasım MÖ 43'te yürürlüğe giren *Lex Titia*,[148] Octavianus, Marcus Antonius ve Marcus Aemilius

[143] Ibid.
[144] Burstein, op. cit., p. 20.
[145] Ibid., p. 21.
[146] Christopher Pelling, "The triumviral period", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 5.
[147] Burstein, op. cit., p. 21.
[148] Henry A. Sanders, "The So-Called First Triumvirate", **Memoirs of the American Academy in Rome Vol. 10**, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1932, p. 55.

Lepidus arasında bölüştürmüştü[149] ve bunlar olağanüstü yetkilerle donatılmıştı. Bu sistem, kıskançlıklar ve hırslar nedeniyle alev alacak şiddetli çatışmalar silsilesiyle birlikte Roma Cumhuriyeti ile birlikte yok olacaktır. Bu kavgaların tam ortasında Ptolemaios Mısırı ve Kraliçe/Firavun Kleopatra yer alıyordu.

Triumvirler, önce Brutus ve Cassius gibi Caesar'ı öldürenlerle savaşırken, Kleopatra Mısır'da iktidarını güçlendirmeye çalışmaktaydı. Oğlunu ortak XV. Ptolemaios Caesarion Theos Philopator Philometor adıyla kral ilân ettiği sıralarda, kardeşi XIV. Ptolemaios esrarengiz bir şekilde ölmüştür. Dışarda ise Kleopatra bir yandan Triumvirlik tarafına destek verirken, diğer yandan Roma'nın bu iç meselesine çekilmemeye çalışmaktaydı. Dolabella'ya Caesar'ın bıraktığı *legionne*si teslim ederken Mısır sınırında Cassius tarafından ele geçirilerek Cumhuriyetçi tarafa geçmeleri, neredeyse ölümcül bir sonuca neden oluyordu. Tehdit bertaraf edilince, Yunanistan'a donanmasıyla yola çıkmış, ancak fırtınada çoğu batmış ve apar topar Aleksandreia'ya dönmüştür.[150]

Triumvirler arasındaki paylaşım sonunda payına Gallia ile zengin Doğu Akdeniz eyalet ve *clien*sleri düşen Marcus Antonius, Kleopatra ile Caesar'ın Aleksandreia'da bıraktığı *legio*ları Cassius'a kasten teslim ettiği iddialarını görüşmek için Tarsus'a gitmiştir. Bu görüşme, Marcus Antonius'un Kleopatra'nın nüfuzu altına girmeye başladığı bir dönüm noktasıdır.[151] Mısır'ın bağımsızlığı için Kleopatra'nın Marcus Antonius gibi nüfuzlu bir Romalı'ya, Marcus Antonius'un da Kleopatra'nın Mısır'ı gibi büyük bir kaynağa, hazineye ihtiyacı vardı. Tahtını sağlamlaştırabilmek için Antonius'tan kardeşi Arsinoe'nin ve kendisinin XIII. Ptolemaios olduğunu iddia eden adamın ortadan kaldırılmasını istemiştir. Arsinoe, Artemision basamaklarında öldürülmüştür.[152]

Antonius'un bir derdi de Parthlara karşı sefere çıkmaktır. Ancak MÖ 40'ta Roma'ya gidip Octavianus'la savaşın eşiğine gelmesine kadar geçen sürede bu sefer çıkamamış, bir yandan Octavianus'un kız kardeşi Octavia Minor ile evlenmiş, bu

[149] Pelling, op. cit., p.1.
[150] Burstein, op. cit., pp. 22-23.
[151] Ibid., p. 23-24.
[152] Ibid., p. 24.

sırada da Kleopatra'dan ikiz çocuklara sahip olmuştur. Hem Antonius'un kendisini, hem Kleopatra'nın onu bir sonraki Büyük İskender gibi gördüğü, çocuklara verilen isimlerden de görülebilmektedir (Alexander Helios & Kleopatra Selene). Parth seferi hazırlıkları çerçevesinde gittikleri Antiokheia'da Antonius Mısır'a Girit, Cyrene, Kilikia'ya kadar Doğu Akdeniz kıyılarında pek çok yeri devretmiştir (MÖ 36).[153] Mısır yüzyıllardır ulaşamadığı sınırlara ulaşmakla birlikte, aslında Roma'nın inisiyatifine bağlı bir 'yalancı altın çağ' yaşamaktadır.

Büyük heyecanlar ve beklentilerle başlayan Parth seferinde, Parth başkenti Phraaspa'nın bir türlü alınamaması nedeniyle geri çekilen ordunun üçte birinin kaybı, Marcus Antonius ve dolayısıyla Kleopatra için sonun başlangıcı olmuştur. İki yıl sonra (MÖ 34) Armenia'yı istila edip kraliyet ailesini tutsak eden Antonius, Aleksandreia'da seferi takip eden zafer kutlamaları sırasında Aleksandreia Bağışı diye bilinen ve Kleopatra ile çocuklarına Roma'nın doğudaki topraklarının adeta paylaşıldığı ve Ptolemaios Caesarion'un Iulius Caesar'ın oğlu olduğunu ilân, Roma ve Octavianus'un Mısır ve Antonius ile ilişkilerinin tamamen kopmasına yol açacak sürecin de başlangıç noktası oldu.[154] Törenler sırasında Antonius, Kleopatra ile birlikte tanrısal figürler olmuş, çocuklara krallar kralı gibi monarşik unvanlar almıştır. Octavianus Caesar'ın evlat edindiği oğlu olarak MÖ 42'de tanrı ilân edilen Caesar'dan dolayı *divi filius*, yani tanrının oğlu payesini almıştır, ancak bu Marcus Antonius'unki Roma Cumhuriyeti'ne karşı Doğu tipi bir monarşinin sinyallerinden başka bir şey değildir. Siyasi nedenlerle Octavia'yla evlenen Antonius, ondan boşanıp Kleopatra'yla evlenmiş, Triumvirlik'in de MÖ 33'ün son günü süresinin dolmasıyla iki Romalı arasındaki ilişkinin sıcak savaşa dönmesi önünde engel kalmamıştır.

Octavianus elbette tüm bu olan bitenleri ve Antonius'un davranışlarını, bir yandan da Kleopatra'nın onun üzerindeki nüfuzunun bir göstergesi olarak kullanmakta, onu da karalamaktadır. Senato da taraflarını belirlemiş, bir kısmı Roma'da kalırken, bir kısmı Aleksandreia'ya Antonius'un yanına gitmiştir. Kılıçlar son kez 2 Eylül MÖ 31'de yüzlerce geminin katıldığı Actium Deniz Savaşı'nda

[153] Ibid., p. 24-25.
[154] Ibid., pp. 28-29.

çekilmiş, Octavianus'un zaferle çıkması ve neredeyse bir yıl sonra Kleopatra'nın 12 Ağustos MÖ 30'da intihar etmesiyle birlikte Ptolemaios Hanedanı idaresinde bağımsız bir Mısır ortadan kalkmıştır.[155] Augustus, zaferini çeşitli biçimlerde göstermiştir; örneğin, üzerinde AEGVPT CAPTA, yani "Mısır ele geçirildi" yazan sikkeleri mevcuttur.[156] Ancak muhtemelen Mısır dönüşü Roma'da düzenlettiği resm-i geçitten sonraki en dikkat çekici ve çarpıcı şey, Augustus'un doğrudan doğruya Actium Savaşı'nın yapıldığı yere kurdurduğu Nicopolis kenti yakınlarında, savaşta ele geçirilen gemileri de kullanarak inşa ettirdiği Nicopolis Savaş Anıtı'dır.

[155] Ibid., pp. 29-30.
[156] Molly Swetnam-Burland, **Egypt in Italy – Visions of Egypt in Roman Imperial Culture**, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, p. 72.

BEŞİNCİ BÖLÜM
PROVINCIA AEGYPTI

Octavianus'un MÖ 31'deki Actium Savaşı'ndaki başarısı, Mısır'ın bağımsız bir devlet olarak sonunun başlangıcı olmuştur. Bu son; sadece Ptolemaios idaresi ya da Cumhuriyet devri iç savaşları için değil, aynı zamanda Roma Cumhuriyeti'nin de sonu anlamına gelmekteydi. Gaius Iulius Caesar'ın gerçek varisi olarak karşısına çıkan tüm rakiplerini ortadan kaldırarak pratikte Senatus'u dize getirmiş ve (Bizans ve Ortaçağ'da çıkan Trabzon Rum İmparatorluğu gibi küçük ardılları da dâhil) yaklaşık 15 yüzyıl sürecek Roma İmparatorluğu'nun başlangıcı olmuştur. Mısır bundan sonra – kısa süreli kayıplar dışında – Arapların 7. yy.'daki gelişine kadar – her ne kadar farklı şekillerde ihtiyaca göre örgütlense de – bir Roma eyaleti olarak varlığını sürdürmüştür.

Önce Mısır'ın *PROVINCIA AEGYPTI* olarak, gerek kendi özelinde, gerek Roma'nın kendi genel siyasi tarihsel akışı içinde incelenecek, ardından çeşitli özel başlıklar altında bazı siyasi ve toplumsal konular ele alınacak, bunu takiben ise ekonomik, sosyal, idari, askeri ve dini tarih ve kültürel etkileşimlerine bakılacaktır. Tezin bundan sonraki kısımlarında, her ne kadar ileriki dönemlerde bu eyalet bölünecek olsa da, tamamını tanımlamak için 'Mısır' ya da *provincia Aegypti* ifadesi kullanılmaya devam edecektir.

5.1. Roma İmparatorluk Siyasi Tarihinin Mısır Özelinde Akışı

5.1.1. İlk *Praefecti Aegypti*

Augustus'un Ptolemaios Krallığı'nı tasfiye etmesinden sonra kurduğu düzenin başına *praefectus Aegypti* unvanını taşıyan bir vali atadı. Bu valiler, hâlihazırda var olan idari yapının başına getirilmiştir; en azından başlangıçta sanki Ptolemaios kralının yerine geçmiş gibi bile düşünülebilir. İmparator, özel mülkü olarak kabul ettiği, senatörleri bile izin vermeden sokmadığı, Roma kentinin aç kalmakla tok olmak arasındaki ince çizgideki en belirleyici faktörlerden biri olan imparatorluğun bu yeni köşesine, bu kurduğu yeni eyalete, en güvenebileceği kişilerden birini ataması gerekecekti. İlk *praefectus Aegypti*, olarak bir *eques* olan Gaius Cornelius Gallus'u

atadı.[1] Cornelius Gallus hem asker, hem de şairdir;[2] Augustus ile birlikte Mısır'ı fetheden orduda yer almıştır;[3] Dodekaskhoinos'ta yer alan bugünkü adı Kasr İbrim olan Primis'te, Latince bir edebi metne ait günümüze ulaşan en eski el yazması örneği de, muhtemelen Cornelius Gallus'a ait bir ağıtın parçasıdır.[4,5] Delta'daki Heroonpolis'te ve Yukarı Mısır'da Thebaid'de isyanlar bastırarak buradaki kariyerine başladı.[6] Bu ilk vali, Roma'nın Mısır'daki yayılımcı politikasını da başlatmış ve Triakontaskhoinos'a kadar sınırlarını genişleterek, burayı bir tampon bölge hâline getirmiştir, Nubia/Aethiopia kralını da Roma koruması altına almıştır.[7] Ne var ki; MÖ 26'da Cassius Dio'nun anlattığı kadarıyla "Mısır'da her yere kendi anıtlarını diktirdiği ve piramitlerin üstüne başarılarını yazdırttığı"[8] için Valerius Largus ve pek çok başkası tarafından suçlanarak görevinden alınmıştır. Görevden alınmasıyla mal varlığına da el konmuş ve sonunda bu utanca dayanamayarak intihar etmiştir.[9] Diğer yandan aslında Augustus tarafından Mısır'ın daha da yükselme hayalleri olan bu *eques*e emanet edilmesinden dolayı duyulan siyasi kıskançlığın bir sonucu Gallus'un intihar ettiği de düşünülmektedir; zira Augustus'un Cornelius Gallus'un intiharına üzüldüğü de iddia edilmektedir.[10][11]

Cornelius Gallus'un yerine, selefiyle hiçbir alakası olmayan ve Strabon'un yakın dostu olduğunu kendisinin de söylediği Aelius Gallus vali olarak atanmıştır.[12] Aelius'tan Augustus'un en büyük talebi, Arabia'yı önce keşfetmek, sonra da

[1] J. A. Crook, "Political history, 30 B.C. to A.D. 14", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 74.
[2] Ronald Syme, "The Origin of Cornelius Gallus", **The Classical Quarterly Vol. 32, No. 1,** Cambridge: Cambridge University Press, 1938, pp. 39-40.
[3] Ibid., p. 40.
[4] Alan K. Bowman, "Egypt", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. p. 680.
[5] R. D. Anderson, P. J. Parsons, R. G. M. Nisbet, "Elegiacs by Gallus from Qasr Ibrim", **The Journal of Roman Studies, Vol. 69**, 1979, p. 125-155.
[6] Erich S. Gruen, "The expansion of the empire under Augustus", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 148.
[7] Ibid.
[8] Syme, op. cit., p. 39.
[9] Cass. Dio, XXIII.23.5-7.
[10] Crook, op. cit., pp. 80-81.
[11] T. J. Haarhoff, "Vergil and Cornelius Gallus", **Classical Philology Vol. 55, No. 2**, Chicago: The University Press of Chicago, 1960, p. 108.
[12] Strabon II.5.12

diplomasiyle ya da güç kullanarak Roma nüfuzu altına sokmaktı.[13] Augustus, Arabia Felix'teki Saba Krallığı'nın uzak diyarlarla yapılan ticaretteki rolünün etkilerini Roma lehine çevirmek istemekteydi. Ancak işlerin hiç de Augustus ya da Aelius Gallus'un planladığı gibi gitmediği anlaşılmaktadır. Bugün Yemen sınırları içinde yer alan Saba başkenti Ma'rib'e kadar ilerleyip kuşatan ve Iudaea Kralı Herod ve Nabatea Kralı III. Obodas'ın da birliklerle desteklediği[14] Roma ordusu, Strabon'un iddia ettiği kadarıyla hastalık ve susuzluk nedeniyle ağır kayıplar vererek Aleksandreia'ya döndüler.[15] Strabon Roma ordusunun rehberi Nabati Syllaeus'un ihanet ettiğini söyler.[16] Ancak Syllaeus'un hezimetin ardından 20 yıl Nabatea'da vezirlik yapması,[17] Syllaeus'un ihaneti ihtimalini bir hayli düşürür. Augustus'un Aelius Gallus'u geri çağırması[18] su kaynaklarının yetersizliği yanında başarısızlığın sebebi olarak ortaya atılmaktadır. Durum ne olursa olsun, Roma bir daha Arabia Felix'i fiilen kontrol altına almaya kalkışmayacaktır. Aelius Gallus, *Res Gestae Divi Augusti*'nin seferin anlatıldığı kısmında[19] hiç lafı edilmeyen bu hezimetin sorumlusu olarak görevden alınıp Roma'ya geri çağrılmıştır. *Res Gestae*, ilgili kısımda sadece Ma'rib'e kadar ulaşıldığını söylemiş, ancak sonuçları hakkında bizi bilgilendirmemiştir. Bölgenin Roma egemenliğine girmeyişi de seferin Augustus için dile getirilmek istenmeyen ve hatta unutulmak istenen bir başarısızlıkla sonuçlandığı izlenimini uyandırmaktadır. Aelius Gallus'un yerine ise Augustus tarafından Gaius Publius Petronius görevlendirilmiştir.[20]

Petronius, Mısır'ı sınırlarını sabitleyen vali olmuştur. Romalılar Nubia'ya muhtemelen sefer hazırlığı yaparken, onlardan önce davranan Nubialılar, Strabon'un anlattığı kadarıyla[21] Syene'ye, Elephantine'e ve Philae'ye saldırdılar. Hemen karşılık

[13] Steven E. Sidebotham, "Aelius Gallus and Arabia", **Latomus T. Rt Fasc. 3**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1986, p. 592.
[14] Ibid., p. 590.
[15] Gruen, op. cit., p. 149.
[16] Strab., XVII.53.
[17] Sidebotham, op. cit., p. 598.
[18] Shelagh Jameson, "Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius" **The Journal of Roman Studies, Vol. 58, Parts 1 and 2**, Londra: Society for the Promotion of Roman Studies, 1968, pp. 76-77.
[19] Res Gestae, V.26
[20] László Török, **The Kingdom of Kush: Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization**, Leiden: Brill, 1997, pp. 450-451.
[21] Strab., XVII.54.

veren Petronius, MÖ 25/24'te Strabon'un yanlışlıkla Kraliçe Kandake dediği Aethiopia/Kuş Kraliçesi Amanirenas[22] üstüne yürümüş, Nubialıları geri çekilmeye zorlamış, ele geçirdikleri eserleri geri almıştır. Ancak iki yıl sonra Primis'e saldıran Kuşluları bertaraf etmek için yeniden Petronius sefere çıkmış[23], bu sefer onları başkentleri Napata'ya kadar takip etmiş ve kenti ele geçirerek yerle bir etmiştir.[24],[25] Strabon'un yaptığı yanlışlık, kraliçenin unvanı *kandake*yi ismi gibi kullanmasından ileri gelir; *kandake*, Kuş kraliçelerine denmektedir.[26] Cornelius Gallus 'hiçbir Romalı ya da Mısırlının gitmediği yere gittim' demiş,[27] ancak bunun en azından Romalılarla ilgili kısmını gerçekte Petronius'un Üçüncü Çağlayan'ın çok ötesinde, Dördüncü Çağlayan'a sadece yaklaşık 25 km uzaklıktaki Napata'ya varmasıyla gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Kuş, Napata'nın yıkılmasıyla ortadan kalkmamış; başkentini ancak Beşinci Çağlayan'ın yaklaşık 90 km güneyindeki Meroë'ye taşımış ve böylece Roma tehdidinden iyice uzaklaşmıştır. Ancak aynı zamanda Roma da Napata'yı yerle bir ederek Mısır eyaletinin güney sınırını büyükçe bir gücün muhtemel saldırılarından tamamen kurtararak ve sınırı Birinci ve İkinci Çağlayanlar arasındaki *Dodekaskhoinos*a çekerek güvence altına almıştır.[28]

Petronius'un görev süresinden sonra Mısır istikrarlı, sınırları belli bir Roma eyaleti hâline gelmiştir. Roma idaresinin nispeten oturduğunu bu noktadan itibaren söylemek mümkündür. Ancak bu göreceli sakinlik ve istikrar, aslında çok da geçmeden patlayacak birtakım etnik sıkıntıların da yavaş yavaş tohumlarının atıldığı bir dönem de olmuştur: Özellikle Aleksandreia'da yaşayan Yahudiler ile Yunanlılar arasındaki etnik çatışmalar, Roma idaresine karşı MS 1. ve 2. yy.larda Yahudilerin topluca ayaklandığı dönemlerde şiddetlenerek artacaktır.

[22] Török, op. cit., p. 454.
[23] Ibid, p. 455.
[24] Gruen, op. cit., pp. 149-150.
[25] Török, op. cit., p. 454.
[26] Ibid., p. 205.
[27] Gruen., p. 148.
[28] Török, op. cit., p. 455.

5.1.2. Roma, Mısır ve Yahudiler

Yahudiler, Mısır tarihinde önemli yeri olan bir halktır. Mısır'daki varlıkları hem eskiye gider, hem de yerel halk ya da idare ile zaman zaman ciddi sıkıntılarla karşılasalar da, uzun dönemler halinde barış içinde de yaşayabilmiş bir toplumdur.

5.1.2.1. Roma Öncesi Mısır'da Yahudiler

Yahudiler, Mısır'a yabancı bir kavim olmadıkları gibi, onların Antik Çağ'da en çok yaşadıkları coğrafyalardan da biriydi. Eski Ahit'te Mısır'ın adının ve kralı 'Firavun'un pek çok kez geçmesi bir yana[29], Mısır'da Firavun Merneptah tarafından dikilmiş, 1896'da arkeolog Flinders Petrie tarafından bulunmuş ve günümüzde Kahire Müzesi'nde bulunan Merneptah ya da İsrail Steli diye bilinen yazıt, "İsrail" sözcüğünün geçtiği en eski yazıt olduğu düşünülmektedir.[30]

Mısır'ın geleneksel güney sınırında bulunan bugünkü Asvan kentinin olduğu yerdeki Elephantine/Syene'de ciddi bir Yahudi topluluğu olduğu,[31] kentteki Yahudilerin Mısır'ın güney kapısındaki kalesinde asker olarak da görev yaptıkları,[32] yine kentte Yahova'ya adanmış bir tapınakları bile olduğu bilinmektedir.[33] Bu tapınağın varlığı özellikle *Elephantine Papirüs Arşivi*'nde bulunan papirüslerin bir kısmını oluşturan ve Pers Dönemi'nde Aramice metinlerden görülebilmektedir.[34] Bu metinlerden bir tanesi[35] 25 Kasım MÖ 407'de Yehud Valisi Bagohi'ye tapınak rahiplerinden Yedoniah tarafından yazılmış mektuptur. Mektup Yahova Tapınağı'nın Kral II. Dareios zamanında bölgenin valisi Vidranga'nın da yardımıyla ve Khnum rahiplerinin kışkırtmasıyla Mısırlılar ve diğer askerler tarafından nasıl yıkıldığını ve bu konuda kendisinden yardım istediklerini anlatmaktadır. Mektup, yıkılan tapınağın

[29] Örneğin: 2 Krallar 19:9 ve Yeşaya 37:9 Kûş Kralı Tirhaka, Yeremya 44:30, Firavun Hofra, ayrıca Yaratılış ve Mısır'dan Çıkış bölümlerinde de bir firavundan söz edilmktedir.
[30] Hans Goedicke, "Remarks on the "Israel-Stela"", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes Vol. 94**, Viyana: Department of Oriental Studies, University of Vienna, 2004, pp. 53 ff., Michael G. Hasel, "Israel in the Merneptah Stela", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research No. 296,** Chicago: The University of Chicago Press, 1994, pp. 45 ff.
[31] Stephen G. Rosenberg, "The Jewish Temple at Elephantine", **Near Eastern Archaeology Vol. 67, No. 1**, Chicago: The University of Chicago Press, 2004, p. 13.
[32] Ibid.
[33] Ibid. , pp. 7-12.
[34] Amélie Kuhrt, **The Persian Empire – A Corpus of Sources from the Achaemenid Period**, New York: Routledge, 2010, p. 856-857.
[35] Ibid.

Pers Kralı Cambyses geldiğinde bile çoktandır var olduğunu söyleyerek tapınağın uzun zamandır bulunduğunu gösterir.

Kısaca Yahudiler, Mısır Roma idaresi altına girdiği sırada uzun süredir ülkede yaşayan topluluklardan biriydi ve kendi tapınaklarını inşa etme hak ve ayrıcalığını çok uzun süredir ellerinde bulundurmaktaydı.

5.1.2.2. MS 38 Aleksandreia Ayaklanması

Yahudilerin yaşadığı topraklar ve özellikle Kudüs, Haşmonayim Hanedanı tarafından MÖ 140'tan itibaren önce Seleukoslara tâbi, sonra onlardan bağımsız bir şekilde yönetilmişti. Hanedan içi taht kavgaları sonrasında, MÖ 63'te Pompeius'un Kudüs'ü fethiyle Roma Cumhuriyeti'ne dâhil edilmiş bir *cliens* hâline gelmişti. Pompeius, Kudüs'ü aldığı zaman Kudüs Tapınağı'nın sadece başrahibin girebildiği iç kısmına girerek Tapınağın kirlenmesine neden olmuştur. Bu ve Haşmonayim Krallığı'nın bir Roma vassali haline getirilmesi, Roma ile Yahudilerin ilişkilerinde en azından hafızalarda kalacak bir olay olarak tarihlerine geçmiştir.[36]

Roma, Mısır'ı ve dolayısıyla Aleksandreia'yı devraldığında kentte de çok fazla Yahudi yaşamaktaydı; hatta kentin doğusunda kendi mahalleleri bulunmaktaydı.[37] Kentte Hellenler ile Yahudiler arasında zaman zaman gerginlikler yaşanmaktaydı.[38] Mısır'ın da içinde yer aldığı Yahudiler ile ilgili ilk büyük karışıklık MS 38'de, Mısır bir Roma eyaleti olduktan neredeyse 70 yıl sonra bu kozmopolit kentte patlamıştır. Kentte yaşayan Yunanlılar Yahudilerin dükkânlarına saldırmış, onların mal mülküne zarar vermiş, hatta öldürmüşlerdir.[39] Aradaki husumet sonucu ortaya çıkan sorunların çözülebilmesi için kaynaklarda adı Gaius olarak geçen İmparator Caligula'yla görüşmeye Yunanlılardan oluşan bir heyet ve bundan bağımsız olarak bir de Yahudi elçi heyeti Aleksandreia'dan Roma'ya gitmiştir.[40] Yahudi elçi heyetinin içerisinde,

---

[36] Arthur Kaplan, "Pompey's Influence on Orthodox Judaism", **The Classical Outlook Vol. 54, No. 9**, Oxford, Ohio: American Classical League, 1977, pp. 101-102.
[37] A. N. Sherwin-White, "Philo and Aviliras Flaccus: a Conundrum", **Latomus T. 31, Fasc. 3**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1972, p. 824, ayrıca bkz. Harita 2. Aleksandreia Şehir Planı
[38] Andrew Harker. **Loyalty and Dissidence in Roman Egypt – The Case of the Acta Alexandrinorum**. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 70.
[39] Ellen Muehlberger, "The Representation of Theatricality in Philo's "Embassy to Gaius"", **Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period Vol. 39, No. 1**, Leiden: Brill, 2008, p. 50.
[40] Sherwin-White, op. cit., pp. 821-822.

aynı zamanda kentin ileri gelenlerinden Yahudi filozof Aleksandreialı Philon ve Philon'un yeğeni ve daha sonra *praefectus Aegypti* olacak Tiberius Iulius Alexander de bulunmaktaydı.[41] Philon'un çıkan olaylar ve giden heyetleri konu aldığı *Legatio ad Gaium* ve dönemin *praefectus Aegypti*si Flaccus'u anlattığı *In Flaccum* adındaki iki eserinde, gönderilen bu elçilik heyetiyle yaptıkları ile Tiberius tarafından *praefectus Aegypti* olarak atanan Aulus Avilius Flaccus'un nasıl taraflı ve kentin Yahudi halkına karşı ne kadar kötü davrandığını anlatmaktadır.[42] Philon, *In Flaccum*'a, Flaccus'un büyük bir Yahudi düşmanı olduğunu anlatarak başlamıştı. Philon'a göre Tiberius'un yakın çevresinden olan bu adam, çok başarılı, zeki, iyi bir konuşmacıydı; bu özellikleri sayesinde *praefectus Aegypti* olarak atanabilmişti.[43] Pek çok *praefectus Aegytpti*'nin aksine, Mısır'ın genel işleyişine kısa sürede aşina olabilmesinin[44] sebebinin de biraz bu olduğunu düşünmekteydi. Philon, idari ve askeri becerisini, aslında onun ne kadar kötü biri olduğunu vurgulamak için anlattığını da ekler.[45] Tiberius'un saltanatına denk gelen altı senelik görev süresinin ilk beşini böyle sürdürürken, Gaius dediği Caligula'nın tahta çıktığı son sene idaresinde değişiklikler olduğunu aktarır. Bunun üzüntü ya da Tiberius'un saltanatının sonlarına doğru ortalığı kasıp kavuran tasfiye sürecinde yeni imparatorun annesinin ölümüne sebep olanlarla[46] birlikte yer aldığı için de olabileceğini; zira Gaius'un da kendinden intikam alabileceğini düşünmektedir.[47] Bu korkuyla başlayan süreçte, kendisine yardım edebileceğini iddia eden taraflar, bunu ancak Yahudileri kınayarak mümkün olduğunu söyleyerek taraflarına çektiler.[48] O sırada Roma'ya gitmeye çalışan ancak Caligula'nın tavsiyesiyle Aleksandreia'da biraz konaklayarak yola çıkmayı yeğleyen geleceğin Iudaea Kralı Herod Agrippa'nın ziyaretinde[49] Carabbas adında bir delinin aşağılayıcı söz ve hareketlerine Flaccus'un tepkisiz kalması, kent halkının Yahudilere karşı saldırılarına, sinagoglarını tahrip

[41] Harker, op. cit., p. 15.
[42] Sherwin-White, op. cit., p. 825.
[43] Robert Samuel Rogers, "The Prefects of Egypt under Tiberius", **Transactions and Proceedings of the American Philological Association Vol. 72**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1941, pp. 365, 367-368, Philo, *In Flacc.*, I.1-2.
[44] John Atkinson, "Ethnic Cleansing in Alexandria in 38", **Acta Classica Vol. 49,** Praetoria: Classical Association of South Africa, 2006, p. 34, Philo, *In Flacc.*, I.3.
[45] Philo, *In Flacc.*, II.
[46] Atkinson, op. cit.
[47] Philo, *In Flacc.* III.
[48] Philo, *In Flacc.*, IV.
[49] Atkinson, op. cit., p. 35.

etmelerine yol açmış; MS 38'deki Aleksandreia ayaklanmalarına dönüşmüştür.[50] Ayaklanmayı tetikleyen etkenlerden biri de, Flaccus'un Yahudi düşmanı fermanıydı.[51] Philon'un Yahudilerin çektiği eziyetleri anlattığı eserinin sonlarına doğru, Tanrı'nın Yahudi milletini yalnız bırakmadığını, Flaccus'un görevden alınıp öldürüldüğü[52] sonunu anlatırken de dile getirmiştir.[53]

Görünüşe göre ve anlaşıldığı kadarıyla Caligula Yunanlıların tarafına daha yakın bir karar verecekti; her ne kadar Yahudilere karşı 'kalbi yumuşasa da',[54] Aleksandreialılara sempati duymasını sağlayan pek çok sebebin yanında[55] imparator Yahudilerin Kudüs Tapınağı'na kendi heykelini diktirme emrini vermişti.[56] Muhtemelen MS 38/39 kışında Roma'ya gelmesine rağmen, Aleksandreia'yı görmek istediğini söyleyen imparatorun kararını bizzat açıklama isteği de olabilir.[57,58] Ancak 24 Ocak 41'de, Roma'da İmparator Augustus adına düzenlenen oyunlar sırasında karısı ve kızıyla birlikte bıçaklanarak öldürülmesi nedeniyle konuyu karara bağlamak Caligula'ya değil, ardılı ve amcası İmparator Claudius'a kalmıştır.

Claudius'un verdiği cevap *P.Lond.6.1912* kodlu papirüste[59] günümüze ulaşabilmiştir. Buna göre Claudius Hellen tarafını daha üstün tutarcasına yaklaşmakla birlikte her iki tarafa da adil davranmaya çalışmış gibi gözükmekte, her iki tarafın da sorumlulukları olduğunu ve bitmesi gerektiğini istediğini görmekteyiz.[60]

İmparatorun cevabında dikkat çeken birkaç nokta vardır; birincisi imparatorun şehrin Yahudilere ait olmadığını söyledi noktadır. Bu ifade ister istemez kentte yaşayan Yahudilerin vatandaşlık sahibi olup olmadığı sorusunu sordurmaktadır. "*Yahudilere daha önce sahip olduklarından daha fazla imtiyaz talep etmek için*

[50] Philo, *In Flacc.*, V-VI.
[51] Harker, op. cit., p. 17.
[52] Harker, op. cit., p. 13-14.
[53] Philo, *In Flacc.*, XXI.
[54] Philon, *Leg.*, XLV.363.
[55] Harker, op. cit., p. 9.
[56] Philon, *Leg.*, XXIX.188.
[57] Harker, op. cit., p. 18.
[58] *Legatio ad Gaium*, aynı zamanda Caligula'nın muhtemelen tahta geçtikten kısa bir süre sonra kişiliğinin değişmesine neden olan hastalığı hakkında bilgi vermesi bakımından da ayrıca önemlidir, bkz. Philo, *Leg.*, II.14
[59] P.Lond.6.1912
[60] Atkinson, op. cit., p. 45.

kışkırtmamaları" ifadesi kentte onlara tanınmış birtakım ayrıcalıkların bulunduğunu, ancak vatandaşlıklarının bulunup bulunmadığını düşünüdürmektedir. Roma vatandaşlığına Mısır'da giden yolun öncelikle bir şekilde Aleksandreia vatandaşlığı almak olduğuna göre,[61] pek çok yönden daha geri durumda oldukları görülmektedir.

Bir başka önemli nokta da, Aleksandreia'da aslında bir kent ama iki kutup bulunduğunu çok çarpıcı biçimde göstermesidir. Kentte yaşayan Yahudiler, kendi haklarının kesinlikle savunulmayacağını ve kentte yaşayan Yunanlıların başlarına daha büyük sıkıntılar açacağı endişesini çok güçlü bir biçimde taşıdıkları için kendi elçi heyetini de göndermiş olmalılardır. Aleksandreia'nın böylesi bir ayrım/bölünmüşlük içinde oluşunu kendi gözleriyle de görmesi doğal olarak İmparatorun hiç hoşuna gitmemiş; bu rahatsızlığını verdiği cevabında kentin bir bütün olduğunu vurgulayarak göstermiştir. MS 38 olayları, bu hareketli kentte yaşayan iki grup arasında yaşanan ilk sıkıntı değildir ve sonuncusu da olmayacaktır. İki grup arasındaki çatışma sonucu patlayacak bir sonraki olaylar silsilesi MS 66'da, Philon'un yukarıda değinilen, Claudius tarafından karışık olduğu bir dönemde Iudaea'da *procurator*luk[62] yapmış İmparator Nero tarafından da *praefectus Aegypti* olarak atanan yeğeni Tiberius Iulius Alexander zamanında, Birinci Yahudi Ayaklanması'nın patladığı sırada görülecektir.

Philon ve MS 38 ayaklanması ve sonrasındaki gelişmelerden aşağı yukarı bir nesil sonra yaşamış Flavius Iosephus'un da eserlerinde olaylara değinmiştir. Ancak görünüşe göre, Yahudiler için daha lehte olan kısımlarını özetlediği görülmektedir.[63]

Verilen cevapla birlikte, Aleksandreialılarla birlikte gelen iki kişinin – bir Isidoros ve bir Lampon'un da idam emrinin Claudius tarafından verildiği de bilinmektedir.[64]

---

[61] Aleksandreia vatandaşlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: M. A. H. El-Abbadi, "The Alexandrian Citizenship", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 48**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1962, pp. 106-123.
[62] Joseph., *AJ*, XX.200.
[63] Joseph., *AJ*, XIX.279-85.
[64] Harker, op. cit., p. 9.

5.1.2.3. *Acta Alexandrinorum*

Romalılar, Aleksandreialı Yunanlılar ve Yahudiler arasındaki bu çatışmaların en ilginç sonuçlarından biri de, olan biteni en dramatik şekilde anlatan ve bir kısmı muhtemelen resmi yazışma olan, bir kısmı ise edebi eser niteliği taşıyan, adı "Aleksandreialıların Resmi Tutanakları" anlamına gelen[65] *Acta Alexandrinorum* diye bilinen metinler topluluğudur. Roma Mısırı'nda son derece popüler olduğu anlaşılan metinler, geneli itibariyle MS 38'deki olaylar ve sonrasındaki elçilik heyetlerinin imparatorla görüşmesinden fazlasıyla etkilenmiş gibi görünmektedir. Buna göre hikâyeler genellikle "Aleksandreia'da çıkan olaylarda ölen asil ruhlu Yunanlıları, düşmanlarıyla birlik olmuş tiran bir imparatora giden elçilik heyetlerini, bunların imparatora ülkesi uğruna karşı koymasını ve bu uğurda birkaç Aleksandreialının ölüme gönderilmesini" konu alır.[66] Elçi heyetlerinin imparatorla görüşmesini konu alan tip, tek kurgu değildir; Roma ile Aleksandreia arasındaki gizli mektuplaşmalardan, Aleksandreialılarla *praefecti* arasındaki yazışmalara kadar farklı tipleri de mevcuttu.[67] İmparatorların tahta çıkmalarını takiben gönderilen Aleksandreia elçi heyetlerine verilen cevaplar[68] ya da tahta çıkan imparatorların cülus ilânları[69] da vardı. *P.Amst.I.27* kodlu papirüs, dönemin *praefectus Aegypti*si Calvisius Statianus'un MS 175'te kendini imparator ilân eden Avidius Cassius'un tahta çıkışını ilânına bir örnektir:[70]

[Gaius Calvisius Sta]tianus praefectus Aegypti der: [Her bir kişi] Efendimiz [ebedi] İmparator Caesar Gaius Avidius [Cassius]'un tahta çıkışı şerefine kutlama yapmalı, [o ki] tüm [insanların] en bariz [hayırseveri] ve tüm tanrılar onu bizim için ebediyen sağ salim koruyacak ve [yenilmez] kılacak…

CPJ II 156d papirüsünün üçüncü sütununda, Claudius tarafından öldürtülen Aleksandreialı Lampon ve Isidoros'un yargılanmalarının son kısmı bulunmaktadır.

[65] Ibid., p. 1.
[66] Ibid.
[67] Ibid., p. 2.
[68] Ibid., p. 49-50.
[69] Ibid., p. 50-52.
[70] Ibid., p. 52.

Isidoros ile Claudius arasındaki diyalog, *Acta Alexandrinorum* metinlerine güzel bir örnektir:

Lampon'dan Isidoros'a: 'Ben ölüme baktım…'

Claudius Caesar: 'Isidoros, sen benim pek çok dostumu öldürdün.'

Isidoros: 'Ben sadece o sırada tahtta olan kralın buyruklarını yerine getirdim. Aynı şekilde sizin isteyeceğiniz kim olursa onu da aynı şekilde suçlamayı isteyebilmem gerekecektir.'

Claudius Caesar: 'Isidoros, sen gerçekten çalgıcı bir kadının oğlusun.'

Isidoros: 'Ben ne bir köleyim, ne de çalgıcı bir kadının oğluyum. Ben, şanlı Aleksandreia kentinin gymnasiarkhosuyum. Ancak sen Yahudi Salome'nin reddettiği oğlusun! Ve bu nedenle…'

Lampon'dan Isidoros'a: 'Deli bir İmparator'a teslim olabiliriz.'

Claudius Caesar: 'Isidoros ve Lampon'un idamını (infaz etmelerini) söylediklerim…'

Bu metinler topluluğunun en ünlü örneklerden biri de, MS 3. yy. başında yazılmış papirüs *CPJ II 159a ve b*'de, İmparator Commodus ile Aleksandreialı *gymnasiarkhos* Appianos arasındaki diyalogları içerir.[71] Bu metin, MS 38 olayları sonrası gönderilen elçi heyetinden Claudius tarafından öldürtülen Isidoros ve Lampon'a gönderme yapan klasik bir Aleksandreialı asilin baskıcı Roma İmparatoru karşısında temsil ettiği kentinin şeref ve haysiyetini koruduğu *Acta Alexandrinorum* hikâyesidir ve *Acta Appiani*[72] diye de bilinmektedir.[73]

Acta Alexandrinorum'un, ortaya çıktığı MS 1. yy.'dan, herkese Roma vatandaşlığı verildiği ve vatandaşlık temelli ayrımın ortadan kalktığı MS 3. yy.'a kadar okunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum aslında çok da şaşırtıcı değildir. Muhtemelen Hellen Aleksandreialılar, Ptolemaios devrinden beri Romalılardan haklı olarak

[71] CPJ Vol.2 p. 100-105.
[72] CPJ Vol.2 p. 100.
[73] Bkz.: Ekler 1.3. CPJ II 159a ve CPJ II 159b: Klasik Bir *Acta Alexandrinorum* Örneği *Acta Appiani*

hoşlanmamaktadıylar. Onlar ülkelerini parça parça ellerinden almışlar (Kıbrıs, Cyrenaica), zaman zaman kovaladıkları baskıcı kralları* geri getirmişler ve kâğıt üstünde bağımsız gibi göründükleri zamanlarda bile *Gabiniani* gibi askeri birlikleri kente sokarak fiilen işgal etmişlerdi. Hatta Caesar zamanında daha da ileri giderek resmen taht mücadelesinin tarafı olup şehri savaş alanına çevirmişlerdi.

Ne var ki; tüm bunlara rağmen Aleksandreia, özellikle Augustus zamanından itibaren özel statüye sahip bir kent halindeydi: Kent halkı birtakım vergilerden muaftı.[74] Plinius'un yazdıklarına göre Traianus zamanında sadece Aleksandreialılar Roma vatandaşlığı alabilmekteydi.[75] Antik yazar Appianus gibi bir Aleksandreialı, Mısırlı olduğu için değil, Aleksandreialı olduğu için Roma imparatorluk idaresinde üst kademelere kadar yükselebilmişti. Kentte bir *boule* yoktu ama faal bir Aleksandreia senatosu (*gerousia*) mevcuttu – en azından MS 2. yy. sonuna kadar durum böyle kaldı.[76]

Özetle *Acta Alexandrinorum*, Mısır'da Yahudilerin, Yunanlıların ve hepsini yönetmeye çalışan Romalıların o dönemdeki durumları hakkında bilgi değil, ancak fikir veren önemli bir edebi külliyattır. Vatandaşlık ve etnik yapı/inanç temelli sıkıntılardan beslenen bu eserlerin popülerliğinin Caracalla'nın *Constitutio Antoniniana* ile imparatorluktaki herkese Roma vatandaşlığı verdiği MS 3. yy.'da (MS 212) azalmaya başlaması, kimin Romalı/vatandaş oluşu ile kimin olmayışı arasındaki farkın aslında eserlerin önemli bir dayanak noktası olduğunu da işaret ettiği söylenebilir. Diğer yandan Caracalla'nın ileride de değinilecek üç yıl sonraki Aleksandreia ziyaretiyle kentte yarattığı yıkımın da bir etkisi olmuş olmalıdır.

5.1.2.4. Birinci (Büyük) Yahudi Ayaklanması (MS 66-73)

MS 66'da başlayan Birinci Yahudi Ayaklanması, MS 1. yy.'da Iudaea'yı derinden etkileyen en büyük siyasi ve toplumsal olaydı. Sonuçları itibarıyla günümüzde bile etkilerini hâlâ gördüğümüz ve hissettiğimiz olaylar silsilesi,

* Ör. XII. Ptolemaios Auletes.
[74] Harker, op. cit., p. 4.
[75] Plin.M. *Ep*. 10.5–7, 10.
[76] M. A. H. El-Abbadi, "The Gerousia in Roman Egypt", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 50**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1964, pp. 164-165.

patlamaya hazır bir saatli bomba gibi olan bölgede, tarihteki benzerlerinde görüldüğü gibi ufacık bir kıvılcımla başlamıştı. Mısır'ın komşusu ve özellikle eyalet başkenti Aleksandreia'da yaşayan hatırı sayılır miktardaki Yahudi nüfusu nedeniyle, konu Mısır'ı da ilgilendirecek bir hâl almıştır. Ancak öncelikle; patlamak için bu kıvılcıma ihtiyaç duyan bombanın nasıl kurulduğuna bakmak gerekir.

İsyanlar öncesinde Iudaea'da yaşayan Yahudiler arasında mezhepsel ve dolayısıyla siyasi anlamda bir parçalanmışlık vardı. Flavius Iosephus, Farisiler, Sadukiler ve Esseniler olmak üzere toplamda üç geleneksel mezhebin olduğunu,[77] bunun yanına Gamalalı Iudas adlı birinin önderliğinde bir dördüncüsünün kurulduğunu bildirir.[78] Bu bölünmüşlük, isyan süreci sırasında Romalılara karşı gösterilecek direnişin gücünü de etkileyecektir.

Pompeius'un Kudüs'ü yağmalamasından ve bugünkü Filistin/İsrail topraklarının Roma'ya bağlamasından sonra Haşmonayim Krallığı bir protektoraya çevrilmiş, hanedanın varlığı yanında Roma'nın çıkarları doğrultusunda ülke parçalanmış ve valiler atanmıştı. Haşmonayimleri takiben Kral Büyük Herod *Senatus*'un desteğiyle tahta çıkmış, öldüğü MÖ 4'e kadar da hüküm sürmüştür[79]. Herod'un ölümünün ardından Roma tarafından önce kız kardeşi ve çocukları arasında bir *Tetrarkhia* yönetimi kurulmuş, ancak MS 6'da bu toprakların büyük çoğunluğu Augustus'un emriyle *provincia Iudaea*'ya dönüştürülmüştür. İşte Romalılar ya da onlarla ilişkili olanlarla Yahudiler arasındaki ilk sıcak çatışma, Iudaea'nın bir Roma eyaletine dönüştürüldüğü MS 6 yılında, Iosephus'un Cyrenius dediği Publius Sulpicius Quirinius'un vergi toplamak için yaptırdığı *census* ile başladı.[80,81] Yukarıda bahsedilen Gamalalı Iudas, halkı vergi ödememek için isyana teşvik etti, ödemeye kalkanı tehdit edip, malına mülküne, canına kast etti.[82] Iudas'ın iki oğlu Yakup ve Simon da, Iudas'tan neredeyse 40 yıl sonra Roma'ya karşı bir ayaklanma başlatmaya

[77] Joseph., *AJ*, XVIII.1.2.
[78] Joseph., *AJ*, XVIII.1.1.
[79] Andrew E. Steinmann, "When Did Herod the Great Reign?", **Novum Testamentum Vol. 51, Fasc. 1**, Leiden: Brill, 2009, pp. 1-2.
[80] Lily Ross Taylor, "Quirinius and the Census of Judaea", **The American Journal of Philology Vol. 54, No. 2**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, pp. 121-122.
[81] Yeni Ahit, Luka 2:1-2.
[82] Joseph., *AJ*, XVIII.1.1, 6.

çalışmış, ancak hareketleri muhtemelen Yahudi kökenli ve dönemin Iudaea *procurator*u Philon'un yukarıda bahsedilen yeğeni Tiberius Iulius Alexander tarafından bastırılmış ve kardeşler öldürülmüştür.[83]

Asıl ayaklanma ise, Tiberius Iulius Alexander'in Nero tarafından Mısır'a *praefectus Aegypti* olarak atandığı yıl başladı.[84] Iosephus'un anlattığı kadarıyla, MS 66'da Caesarea'da yaşayan Yahudilere, orada yaşayan Yunanlılar kötü davranmaktaydı. Sinagoglarının sahibi bir Yunanlıydı ve gayrimenkulü satın almak istediklerinde, bu Yunanlı satmamak için elinden geleni yapmaktaydı. Çevresine atölyeler yaptırarak, gitmelerini bile zorlaştırmaya çalışmıştı. Yahudi gençler inşaatı durdurmak için işçilerin yanına gitmek istemişler, cemaatin ileri gelenleri ise vali Florus'a başvurmuşlar, ona 8 talanton vermişler, o da inşaatı durduracağını söylemiş; ne var ki parayı alınca Florus kenti terk etmiş, böylece tarafları kendi başlarına bırakmıştır.[85] Bir sonraki gün Yahudiler sinagoglarına giderken Caesarea'daki diğer Yunanlılar tarafından desteklenen Caesarealı bir Yunanlı, sinagoglarının önünde bir kuş kurban ederek mabetlerini kirletmiştir. Genç Yahudilerle Yunanlılar arasında kavga çıkmış, olayları yatıştırmak için kolluk kuvvetleri müdahale etmiş, ancak yatıştırmakta başarısız olunca Yahudiler Narbata'ya çekilmiştir. Yahudi cemaatinin ileri gelenleri yeniden Florus'a başvurmaya gidince, Florus onları hapse attırmıştır.[86] Kudüs'te de halk daha sakinken Kudüs Tapınağı hazinesinden 17 talantonu İmparator için aldığını söylemiş ve şehirde her şey kontrolden çıkmış; Florus askerlerini şehirde katliam ve yağma yapması için yollamış, içlerinde Roma vatandaşı da olan bir sürü insanı kırbaçlattırıp çarmıha gerdirmiştir.[87]

Bu sırada Aleksandreia'ya Tiberius Iulius Alexander *praefectus Aegypti* olarak atanmıştır.[88] Hellen sempatizanı Mısırlı bir Yahudi olan bu kişi, bu karışık dönemde Mısır için biçilmiş kaftan olduğu düşünüldüyse de, Aleksandreia'da toplanmış haldeki

[83] Joseph., *AJ*, XX.5.2.
[84] Oscar William Reinmuth, "The Edict of Tiberius Julius Alexander", **Transactions and Proceedings of the American Philological Association Vol. 65**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1934, pp. 248-249.
[85] Joseph., *BJ*, 2.14.4.
[86] Joseph., *BJ*, 2.14.5.
[87] Joseph., *BJ*, 2.14.8-9.
[88] Reinmuth, op. cit.

Yunanlıların bazı Yahudileri rehin almasına karşın, Yahudilerin onları yakmakla tehdit etmesi üzerine Alexander arabulucu göndermiştir. Alexander, Yahudileri geri adım atmak konusunda uyarmış, ancak bunu yapmadıkları için Delta'da yaşayan Yahudiler üstüne askeri birlikler yollayarak onları katlettirmiş, malvarlıklarını yağmalatmıştır.[89]

Kudüs'te olanlar, kargaşayı bölgenin her yerine yaymış, Suriye'den gelen ordu Yahudi isyancılar tarafından bozguna uğratılmış, hatta kendi hükümetlerini bile kurmuştur.[90] Bir sonraki yıl içinde (MS 67) İmparator Nero, generali Vespasianus'u isyanı bastırmak için göndermiş; Vespasianus'a destek için oğlu Titus'un komuta ettiği birlikler Aleksandreia'ya gelmiştir.[91] Vespasianus kuzeyde kontrolü sağladığı sırada, Kudüs'te bölünmüş isyancı grubun birbirlerine güvenmemesi nedeniyle çıkan çatışmalarda, kurdukları yönetimin çökmesine yol açmıştır.[92]

Tüm bu olan bitenler sırasında, hiç beklenmedik bir olay, ayaklanmanın bastırılmasını geciktirmiş olmalıdır: Roma'da Nero tahttan indirilmiş ve intihar etmiştir. Dört İmparator Yılı diye tarihe geçen MS 69, Nero'dan sonra sırasıyla Otho, Galba ve Vitellius'un taht için mücadeleye geçtiği bir yıl olmuştur. Aynı yıl Vespasianus ilk olarak Tiberius Iulius Alexander tarafından Mısır'da imparator ilân edildi. Titus, Aleksandreia'dan gelip MS 70'te Kudüs'ü kuşattığı ve Tapınak ile birlikte yerle bir ettiği sırada Alexander da onun yanında yer aldı. [93]

Vespasianus, Vitellius ortadan kaldırıldıktan sonra bile uzunca bir süre Mısır'da kaldı. Bunun pek çok sebebi olabilir; ancak en önemli sebeplerinden biri muhtemelen Roma için çok kritik bir önemi haiz olan Mısır'dan getirtilecek tahıl sevkiyatını güven altına alma niyetiydi.[94] Cassius Dio da bu düşüncededir.[95]

---

[89] Joseph., *BJ*, 2.18.8.
[90] Richard A. Horsley, "The Zealots. Their Origin, Relationships and Importance in the Jewish Revolt" **Novum Testamentum Vol. 28, Fasc. 2**, Leiden: Brill, 1986, pp. 162-164.
[91] Albert Henrichs, "Vespasian's Visit to Alexandria", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 3,** Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1968, p. 77.
[92] Horsley, op. cit.
[93] Henrichs, op. cit, p. 51.
[94] Raoul McLaughlin, **The Roman Empire and the Indian Ocean Rome's Dealings with the Ancient Kingdoms of India, Africa and Arabia**, York: Pen & Sword Military Ltd, 2014, p. 235.
[95] Cass. Dio, LXV.8.1-7.

Cassius Dio, Vespasianus'a Aleksandreialıların kendisine birtakım sözlü saldırıları olduğunu, İmparatorun bunlara başta şiddetle cevap verdiğini, ancak Titus'un sakinleştirmesiyle kentlileri affettiğini ve bir süre sonra ülkede düzeni sağlayarak Roma'ya döndüğünü aktarır.[96] Öncesinde ve sonrasında görülen örneklerde de olduğu gibi, Aleksandreia halkının Ptolemaios devrinden gelen bu şekilde liderlerini yerecek cesareti veren bir kültürleri olması, Dio'nun anlattıklarını olabilir kılmaktadır.

Vespasianus'un Mısır'da geçirdiği dönem, (müstakbel) İmparatorun aynı zamanda Serapis ile olan bağının gittikçe güçlenmeye başladığı bir dönüm noktası olmuştur. Aleksandreia'da mucizevi bir şekilde kentin koruyucu tanrısı Serapis'in yönlendirmesiyle kör bir adamın Vespasianus'a gelerek gözlerini açtırdığı, bir başkasının kötürüm olan kolunu iyileştirdiğini antik kaynaklar yazmıştır.[97]

Ayaklanma birkaç sene daha sürmüş, ancak Mısır faslı Vespasianus'un Roma'ya gitmesiyle kapanmıştır. Sicarii'nin Masada'daki kaleleri MS 72'de Romalıların ele geçirmesi ve içerideki direnişçilerin intihar etmesiyle[98] Birinci Yahudi Ayaklanması sona ermiştir. Ayaklanmayla ilgili en ünlü anıt, *Forum Romanum*'da yer alan ve İmparator Domitianus tarafından ağabeyi Titus'un Kudüs Kuşatması anısına yaptırdığı Roma mimarisinin en önemli eserleri arasında yer alan Titus Zafer Takı,[99] günümüze ulaşabilmiştir. Vespasianus ve oğlu Titus'un zafer kutlamalarından önceki geceyi "Isis Tapınağı'nın yakınlarında" geçirdiği söylenir.[100]

5.1.2.5. İkinci Yahudi (Kitos) Ayaklanması (MS 115-117)

Masada'nın düşmesinden 42 yıl sonra, İmparator Traianus devrinde Yahudiler tarafından ikinci bir ayaklanmanın çıkartıldığı görülür. Bu ayaklanma, diğer iki büyük ayaklanmadan farklı olarak, Iudaea'da değil Cyrenaica'da başlamış ve Mısır ve

[96] Cass. Dio LXV.8.1-7, LXV.9.2.
[97] Cass. Dio LXV.8.1; Tac. *Hist.* IV.81; Suet. *Vesp.* 7.2-3.
[98] Solomn Zietlin, "Masada and the Sicarii", **The Jewish Quarterly Review Vol. 55, No. 4**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1965, pp. 304-305.
[99] R. Ross Holloway, "Some Remarks on the Arch of Titus", **L'Antiquité Classique T. 56**, Brüksel: L'Antiquité Classique, 1987, pp. 183-184.
[100] Joseph. *BJ*. VII.123.; Jeffrey Spier, Timothy Potts, Sara E. Cole, **Beyond the Nile – Egypt and the Classical World**, Los Angeles: Getty Publications, 2018, p. 215.

Kıbrıs'a doğru yayılmıştır.[101] Biraz da bu nedenle, yani Iudaea dışında meydana gelmesi, bazen diğer iki Yahudi ayaklanması ile birlikte sayılmadığı ve Bar Kokhba Ayaklanması'na literatürde 'İkinci Yahudi Ayaklanması' dendiği de olur.

İmparator Traianus, Armenia Kralının Parth Kralı tarafından devrilmesinin Roma için bir sorun ve Parthlarla bir savaş sebebi olarak görmesi üzerine, Parthlar üzerine bir sefere çıkmış, Armenia'yı bir Roma eyaletine çevirmiş, oradan Mesopotamia'ya inmiş, kuzeyini Roma'ya ilhak etmiş ve Parth başkenti Ctesiphon'u ele geçirmiştir. Tüm bunlar olduğu sırada MS 115'te Traianus Hatra'yı kuşatırken[102] İmparatorluğun doğusundaki pek çok yerde Yahudiler ayaklanmıştır. Mısır'da o sırada Marcus Rutilius Lupus *praefectus Aegypti*ydi.[103]

Az önce de belirtildiği gibi, ayaklanmalar özellikle üç yerde patlamıştır. Bunların ilki Cyrenaica'da başlamıştır. Cyrenaica'da Andreas[104] ya da Lukuas[105] isminde birinin önderliğinde Yahudiler, bölgede yaşayan Romalılara ve Yunanlılara saldırmışlar, oradaki yıkımdan sonra kaçan Yunanlılar Aleksandreia'ya sığınmışlar;[106] Eusebius'un aktardığı kadarıyla kentteki Yahudilere saldırmıştır.[107] Bunun üzerine Cyrenaica'daki Yahudiler Mısır'ın geri kalanını yağmalamışlar, ancak İmparator'un gönderdiği Marcius Turbo ve birlikleri tarafından durdurulabilmiştir.[108]

Artemion adlı başka bir Yahudi liderliğindeki Kıbrıs'taki ayaklanmalarda yine hedef Romalılar ve Yunanlılardı. Adada o kadar çok yıkıma neden olmuşlar ki, Cassius kendi zamanında hâlâ Kıbrıs'a Yahudilerin çıkmasının yasak olduğunu söylemiştir.[109]

---

[101] Alexander Fuks, "Aspects of the Jewish Revolt in A.D. 115-117", **The Journal of Roman Studies Vol. 51, Parts 1 and 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1961, p. 98.
[102] Cass. Dio, LXVIII.31.
[103] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.2.2.
[104] Cass. Dio, LXVIII.32.1.
[105] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.2.2.
[106] Alexander Fuks, "The Jewish Revolt in Egypt (A. D. 115-117) in the light of the papyri", **Aegyptus Anno 33, No. 1, Raccolta di Scritti in Onore Di Girolamo Vitelli IV**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1953, pp. 135ff.
[107] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.2.3.
[108] Fuks, op. cit., p 139.
[109] Cass. Dio, LXVIII.32.2-3.

Mesopotamia Yahudilerinin de ayaklanmasına fırsat vermemek için, Lusius Quietus kumandasındaki Romalılar da onlara saldırmıştır. Quietus,[**] sonrasında Iudaea'ya vali atanmıştır.[110]

115-117 ayaklanmasının Mısır Yahudi nüfusu üstündeki etkisi korkunç olmuştur: Kırsal Yahudi nüfusu resmen yok olmuş; Aleksandreia'dakilerin sayısı da çok ciddi oranda azalmıştır.[111] Ama asıl yıkım, ayaklanmanın başladığı Cyrenaica'da olmuştur. O kadar ki; Traianus ve ardılı Hadrianus,[112] Cyrenaica'yı canlandırmak, adeta yeniden kurmak[113] için yerleşimciler göndermek zorunda kalmıştır.[114] Cassius Dio, Cyrenaica'da olan bitenleri çok dramatik bir biçimde aktarmıştır;[115] anlattığı kadar vahşi bir biçimde olaylar gelişmemiş bile olsa, bu anlatım bize yıkımın seviyesi hakkında bir fikir vermektedir.

5.1.2.6. Üçüncü Yahudi (Bar Kokhba) Ayaklanması (MS 132-136)

Bar Kokhba Ayaklanması'nın, önceki ayaklanmaların aksine, Mısır ile doğrudan bir teması yoktur. Ancak bu ölçüdeki Yahudi ayaklanmaları silsilesinin en son halkası olması nedeniyle ona da değinmek gerekir.

İmparator Hadrianus'un imparatorluğun doğusuna doğru çıktığı gezisinde, Mısır'dan sonra *Iudaea*'ya geçmişti. Aşağı yukarı 70 yıl önce yerle bir edilmiş Kudüs kentini yeniden kurmak istemiş, bunu yaparken Kudüs Tapınağı'nı yeniden inşa etmek ve bu sayede bölgenin yaralarını sarmaya ve Parth sınırındaki eyaleti güçlendirmeye niyetlenmiştir. Ancak bir Samartialının aklını çelmesiyle bu fikrinden vazgeçtiği ve yerine bir Iupiter Tapınağı[116] yaptırmayı planladığı iddia edilmiştir.[117] İmparatorun bu fikrinden vazgeçmesi, önceki dönemlerde yaşanmış olaylarla birleşince bölgenin pek

[**] Kitos, Quiteus'un isminin bozulmuş hâlidir.
[110] Cass. Dio, LXVIII.32.4.
[111] Harker, op. cit., p. 7.
[112] J. M. Reynolds, "The Jewish Revolt of A.D. 15 in Cyrenaica" **Proceedings of the Cambridge Philological Society NEW SERIES, No. 5 (185)**, Cambridge: Cambridge University Press, 1958-1959, p. 26.
[113] Fuks 1961, op. cit. 98-100, *SEG* IX 136.
[114] Reynolds, op. cit., p. 27.
[115] Cass. Dio, LXVIII.32.1-2.
[116] Cass. Dio, LXIX.12.1.
[117] Menachem Mor, **The Second Jewish Revolt – The Bar Kokhba War, 132-136 CE**, Leiden: Brill Publishing, 2016, p. 115.

çok yerinde huzursuzluklar başlamıştır.[118] Başlarındaki üç lider önemlidir: İsyana adını veren Simon bar Kokhba,[119,120] Yahudi âlim Elezar[121] ve isyanın ruhani lideri olarak düşünülebilecek Haham Akiva.[122]

Mısır ile ayaklanmanın yegâne ilişkisi, isyanın büyümesi üzerine İmparatorluğun dört bir yanından birlikler ve başta Iulius Severus olmak üzere en iyi generallerini getirilirken,[123] Legio II Traiana'nın Mısır'dan buraya çekilmesidir.[124]

Ayaklanma bastırıldıktan sonra Hadrianus'un adına Kudüs Colonia Aelia Capitolina[125,126] adıyla yeniden kurulmuş, Yahudilerin yeniden inşa edilen kente girmesi yasaklanmıştır.[127] İmparatorun saltanatı sırasında Iudaea'nın ismi Syria Palaestina'ya çevrilmiştir. Yahudilerin ibadetlerini Hadrianus ölünceye kadar açıkça yerine getirmeleri de yasaklanmıştır.[128] Ayaklanmanın Yahudi nüfusu üstündeki etkisi yıkıcı olmuştur; ancak Romalıların kayıpları da bildirildiği kadarıyla azımsanacak gibi değildir.[129]

MS 2. yy.'daki bu üçüncü ayaklanma, Yahudilerle Roma arasındaki ilişkilerin sonu olmadığı gibi, Yahudilerin Roma idaresine karşı giriştikleri son ayaklanma da değildi. Fırsat buldukça ve rahatsızlık duydukça Yahudiler Roma idaresine karşı Iudaea'da zaman zaman yine başkaldırmıştır. Roma İmparatorluğu ikiye bölünmeden önceki bu tip son ayaklanma, İmparator II. Constantius'un *caesar*ı Constantius Gallus'a karşı olmuştur (351-352) ve çok şiddetli bir biçimde bastırılmıştır.[130] Roma idaresine karşı çıkan son ayaklanma bölge Hz. Ömer zamanında Kudüs'ün 637'de İslam orduları tarafından ele geçirilmesinden kısa bir süre kadar önce Doğu

[118] Cass. Dio, LXIX.13.1.
[119] Mor, op. cit., p. 403 ff.
[120] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.6.2.
[121] Mor, op. cit., p. 429 ff.
[122] Ibid., p. 439 vd.
[123] Cass. Dio, LXIX.13.2.
[124] Stephen Dando-Collins, **Legions of Rome - The Definitive History of Every Imperial Roman Legion**, New York: Quercus Publishing, Inc., 2010, p. 116.
[125] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.6.4.
[126] Mor, op. cit.
[127] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.6.3.
[128] Jerry L. Daniel, "Anti-Semitism in the Hellenistic-Roman Period", **Journal of Biblical Literature Vol. 98, No. 1**, Atlanta: The Society of Biblical Literature, 1979, p. 55.
[129] Cass. Dio, LXIX.14.1-3.
[130] R. C. Blockley, "Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II", **Latomus T. 31, Fasc. 2**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1972, p. 439.

Roma/Bizans İmparatoru Herakleios zamanında, Roma-Sasani Savaşları sırasında meydana gelmiştir.[131]

5.1.3. Yahudi İsyanlarından Severuslara

Mısır'da Yahudi isyanlarından sonraki kayıtlara geçen ilk büyük çapta sayılabilecek olay, İmparator Marcus Aurelius zamanında yaşanan Boukoloi İsyanı'dır. Adı 'çobanlar' anlamına gelen grubun MS 172'de çıkarttığı isyan,[132] Aleksandreia yakınlarında, Delta bölgesinde Isidorus adında bir rahibin önderliğinde başlamıştır. Romalı birlikleri yenen isyancılar Aleksandreia'yı kuşattılar, ancak o sırada Syria valisi olan ve çok geniş yetkilerle donatılan Avidius Cassius'un müdahalesiyle Mısır'ı felç eden bu isyan bastırılabilmiştir.[133] Cassius Dio, olayları şu şekilde nakletmiştir:[134]

Boukoloi denen halk, Isidorus adından bir rahibin liderliğinde, Mısır'da bir huzursuzluk başlattı ve Mısırlıları isyana sevk etti. Başta, kadın kıyafetleri giydiler, Romalı centurionu kandırdılar, kendilerinin Boukoloi kadını olduğuna inandırdılar ve kocaları için ona fidye olarak altın vereceklerine ikna ettiler, yaklaşınca da onu devirdiler. Ayrıca yoldaşını da kurban ettiler, iç organları üstüne yemin ettikten sonra onu bir çırpıda yediler. Isidorus, cesarette tüm çağdaşlarını geçmişti. Sonra, Romalıları Mısır'da meydan savaşında yenince, neredeyse Aleksandreia'yı bile ele geçiriyorlardı ve yapabilirlerdi de, eğer Cassius Syria'dan onlara karşı gönderilmiş olmasaydı. O, aralarındaki uyumu bozmanın ve onları birbirinden ayırmanın yolunu buldu, zira hem onlar çaresizlerdi, hem de sayıları yüzünden birlik halindeyken onlara saldırmaya cesaret edememişti ve böylece onlar birbirlerine düştükleri zaman, onları bastırdı.

Ne var ki; aynı Avidius Cassius, 175'te, kendisinin de konuşlu olduğu doğu eyaletlerinin de desteğiyle taht için mücadeleye girişti. Kendisi de Suriye doğumlu Avidius Cassius'un babası bir dönem *praefectus Aegypti* de olan Heliodorus adında

[131] Edward Gibbon, **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire**, David Womersley ed., Londra: Penguin Books, 1994, pp. 908-909.
[132] Anthony R. Birley, "Hadrian to the Antonines", **CAH Vol. 11 – The High Empire, A.D. 70-192**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 172.
[133] Ibid., p. 173.
[134] Cass. Dio, LXXII.4

bir adamdı.[135] Üstelik, bulunduğu doğu eyaletlerinde de Seleukos Krallarının soyundan geldiği için prestijli bir yeri vardı; aynı zamanda *senator*du.[136]

Cassius Dio'nun isyanı aktardığı bölümler, konunun nasıl beklenmedik bir biçimde başladığını göstermektedir. Buna göre; aslında isyanı bilerek ya da istemeyerek tetikleyen kişi Marcus Aurelius'un eşi İmparatoriçe Faustina'ydı. Bir önceki imparator Antoninus Pius'un kızı olan imparatoriçe, Cassius'a kocasının hasta olduğunu, her an ölebileceğini, oğlu Commodus'un ise fazla küçük ve naif olması nedeniyle tahta geçecek durumda olmadığını, bu nedenle İmparatora bir şey olursa hem tahtı, hem kendisini alabileceğini söyleyerek onu kandırır.[137] İmparatoriçe, kızının kocası Tiberius Claudius Pompeianus'a güvenmemektedir ve yaşı ileri ve sağlığı çok iyi durumda olmayan İmparatorun ölmesi hâlinde, hem Senato, hem ordu tarafından sevilen başarılı bir general olması, onun yerini alma ihtimalini güçlü tutmaktadır.[138] Daha bunu sindiremeden Cassius'a 54 yaşındaki imparatorun öldüğü haberi gelir, ancak bunu teyit ettirmez ve isyan eder. Kendisini Mısır eyaleti de desteklemektedir.[139] Kısa süre içinde yaptığı hatanın farkına varsa da, yolundan geri dönmez. İster İmparatoriçe'nin 'yardım çağrısına' icabet ettiği için, ister kendisinin güçlü bir aday olduğunu düşündüğü için buna kalkışmış olsun, bu isyan Marcus Aurelius'un hiç beklemediği bir gelişmeyi ve hazırlıksız yakalanmış olmalıdır.

İsyan başladığı sırada İmparator, Marcomanni Savaşları sırasında Sarmatialı bir kavim olan Iazyges ile savaşıyordu. İsyanla birlikte, Marcus Aurelius Iazyges ile barış yapmış ve o sırada 14 yaşındaki oğlu ve vârisi Commodus'u Roma'dan yanına getirtmiş, onu ordunun karşısına *toga virilis*[140] giydirilmiş hâlde çıkartmıştır.[141]

Bir süre durumu birliklerinden saklamaya çalışsa da, söylentiler artınca, Cassius'un aktardığı kadarıyla *Meditationes*'in yazarı filozof imparator, askerlerin

[135] Maria Laura Astartia, **Avidio Cassio**, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1983, p. 27.
[136] Anthony R. Birley, **Marcus Aurelius – A Biography**, New York: Routledge, 2001, p. 130.
[137] Cass. Dio, LXXII.22.
[138] Birley 2001, op. cit., p. 185.
[139] Birley, op. cit., p. 177.
[140] Roma'da hukuken bir erkek çocuğunun rüştünü ispat etmesi üzerine giydiği *toga*ya verilen ad. Dominic Montserrat, "The Representation of Young Males in 'Fayum Portraits'", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 79**, Londra: Sage Publications, Ltd., p. 220.
[141] Birley, op. cit., pp. 176-177, Cass. Dio, LXXII.22.

karşısına çıkarak bu durumun kendisini ne kadar şaşırttığını, eğer isteseydi ona tahtını seve seve bırakabileceğini, ancak bunun mümkün olmayacağını anlatmış; devleti için kendisini adeta feda eden bir hizmetkâr gibi tarif etmiştir.[142]

Cassius Dio'nun aktardığı konuşmanın doğruluğu/kesinliği tartışılabilir; böyle bir söylev verdiyse bile genel hatlarıyla aktarmış olmalıdır. İmparator, barbarların yardım tekliflerini, konuya "Romalıların iç meselesi" diyerek reddetmiş; Avidius Cassius ve Marcus Aurelius karşılıklı birbirlerini rencide edecek hiçbir söz sarf etmemiştir.[143]

İsyana başlamak için Mısır'ı ve Aleksandreia'yı kullanması çok tutarlı ve stratejik açıdan doğru bir karar olmalıydı: Mısır'ı kontrol altında tutmak demek, Roma'ya ve dolayısıyla ordularına tahıl sevkiyatını kontrol etmek demekti.[144] Doğu eyaletleri ile olan yakınlığı da burayı makul bir karargâh yapmıştı. Ancak herkesten istediği desteği de alamadığı görülmektedir: İmparatorun da dostu olan dönemin zengin ve hayırseverlerinden Herodes Atticus, kendisine destek vermesini isteyen Avidius Cassius'a 'delisin' anlamına gelen Yunanca 'emanes' diye cevap vermiştir.[145]

Ne var ki; Faustina'nın tetiklediği iddia edilen isyan, daha iç savaş hazırlıkları sürerken sona ermiştir: Kendisini imparator ilân ettikten üç ay kadar sonra[146] Avidius Cassius yaya giderken bir *centurion* ona saldırmış, bir başkası da sonra yarım kalan işi tamamlayarak onu öldürmüştür. Başı kesilerek İmparatora yollanmış, ancak manzara karşısında çok üzgün olan İmparator, kafayı görmek istememiş ve gömdürmüştür.[147] İmparator aynı zamanda Cassius'a yardım ettiği için kimseyi şiddetle cezalandırmamış; Cassius'u destekleyen *praefectus Aegypti*'yi bile sadece bir adaya hapsetmekle yetinmiş, Cassius'la yapılan muhtemel yazışmaları da okumadan yok ettirmiştir. Onunla ilişki içindeki herkesi de serbest bırakmıştır.[148] Cassius Dio, eğer Avidius Cassius canlı ele geçirilseydi, onun canının bile bağışlanacağına

[142] Cass. Dio, LXXII.24-27.
[143] Cass. Dio, LXXII.27.
[144] Birley 2001, op. cit., p. 186.
[145] Ibid., p. 187.
[146] Pat Southern, **The Roman Empire from Severus to Constantine**, Londra: Routledge, 2001, p. 18.
[147] Cass. Dio, LXXII.28.
[148] Cass. Dio, LXXII.28-29.

inanmaktadır.[149] Dolayısıyla Roma iç savaşları içindeki en centilmence geçen iç savaş olduğunu söylemek çok da yanlış değildir.

Marcus Aurelius'un MS 180'de ölmesinden sonra tahta geçen oğlu Commodus'un saltanatı, MS 193'te öldürülmesi ve Pertinax'ın yılın hemen başında tahta geçmesiyle sonuçlandı. Ancak tahtta sadece 3 ay kadar kaldıktan sonra *Cohortes Praetorianae* tarafından öldürüldü. Tiberius'un *praefectus Praetorio*su Seianus zamanından itibaren başlayan ve Caligula'nın öldürülmesinden itibaren yavaş yavaş kronikleşen bir sıkıntı hâline gelen bu özel muhafız birliğinin daha belirleyici bir rol almaya başladığı da görülmektedir. Beş İmparator Yılı diye bilinen MS 193, Pertinax'ın ardından Severus Hanedanı'nı kuran Septimius Severus'un iktidarını sağlamasına kadar imparator değişikliklerine sahne olmuştur. Didius Iulianus *Praetorianae*dan tahtı satın almış ve kısa süre sonra yine onlar tarafından öldürülmüş, Pescennius Niger ve Severus'un *caesar*ı Clodius Albinus[150] ile birkaç yıl daha savaş sürmüştür. Bu andan itibaren Roma'da birtakım şeylerin çatırdadığını görmekteyiz; Diocletianus'a kadar Septimius Severus'tan sonraki imparatorların hemen hemen hiçbiri doğal yollarla ölmeyecektir. Doğal olarak Mısır da bu çalkantılı durumdan nasibini alacaktır.

Septimius Severus, asker bir imparatordu ve dolayısıyla askerlerin alacağı para, mutlaka hazır olması gereken en önemli kaynaktı. İmparatorluğun sınırlarının en geniş sınırlara bu imparator döneminde ulaşmasında orduya yönelik bu bakışı taşımasının da rolü vardır. Ancak bu rol, ordunun zaten artmakta olan rolünü, gücünün de artışına yol açmış, hanedanının sonunu da hazırlamış olmalıdır.

İmparator Hatra'yı kuşattıktan sonra Palaestina üstünden Mısır'a da gelmiştir. Buraya geldikten sonra Mısır'ın yerel idaresiyle ilgili köklü bir değişiklik yapmış, başta Aleksandreia kenti olmak üzere, ülkedeki tüm *metropolei*se şehir meclisleri kurulmasına izin vermiştir.[151] Ancak Cassius Dio'nun anlattığı kadarıyla, Mısır'daki yegâne ilgisi yerel yönetimler olmamıştır. Mısır'a geldikten sonra, bu ülkeyle ilgili her

[149] Cass. Dio, LXXII.29.
[150] C. E. van Sickle, "The Legal Status of Clodius Albinus in the Years 193-96", **Classical Philology Vol. 23, No. 2**, Chicago: The University of Chicago Press, 1928, pp. 123-124.
[151] Brian Campbell, "The Severan dynasty", **CAH Vol. 12 – The Crisis of Empire, A.D. 193-337**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 7.

şeyi öğrenmeye çalışmış, görülebilecek her yeri görmek, bilinebilecek her şeyi bilmek istemiştir. Mısır'a ve kültlerine zaten ilgisi olan imparator,[152] bununla da kalmamış, tapınaklarda ne kadar kitap varsa hepsini toplatıp Aleksandreia'daki Büyük İskender'in mezarına koyduktan sonra mezarı kitletmiş ve böylece bu bilgilere ve İskender'in cenazesine ulaşımı engellemiştir.[153]

Firavun III. Amenhotep'in mezar tapınağının önünde bulunan ve ıslık ya da çığlık denebilecek sesleriyle o dönem meşhur olan ve Memnon Heykelleri diye bilinen heykellerdeki bu çığlığı sona erdiren restorasyon da yine onun bu ziyareti sırasında gerçekleştirilmiştir.[154]

Septimius Severus'tan sonra tahta geçen oğulları Geta ve Caracalla arasındaki sıkıntılı ilişkinin Geta'nın Caracalla'nın emriyle öldürülmesinden bir süre sonra, İmparatorun *Constitutiu Antoniniana*'yı yürürlüğe sokmasından üç yıl sonra, onu yönetenlere isimler takan ya da onları zaman zaman aşağılamaya da alışık olan Aleksandreia'ya uğrayarak, kentin ileri gelenlerini bir ziyafette öldürtmüş ve kenti sistemli bir biçimde yağmalatmıştır.[155] Ancak MS 215'te meydana gelen bu sıra dışı katliamın, basitçe sadece Caracalla'nın Geta'ya yaptıkları nedeniyle – yani öldürtmesi sonrasında giriştiği *damnatio memoriae* ile ilişkili olamayacağı, şehirde zaten Caracalla'nın gelişi öncesinde birtakım sıkıntılar olduğu ve hemen ardından kalkışacağı Parth seferi öncesinde Mısır'da sorun çıkmasını istemediği yönünde düşünceler de mevcuttur.[156]

Kentteki bu katliama rağmen, Caracalla'nın kentin tanrısı Serapis ile iyi ilişkileri olduğu da bilinmektedir. Quirinale Tepesi'ndeki Palazzo Colonna yakınlarında günümüzde kalıntıları ulaşmış Serapis Tapınağı'nın Caracalla tarafından inşa ettirildiği bilinmektedir. Bunun dışında Caracalla zamanında Roma'da darp ettirilen ve bir yüzünde imparatorun, diğer yüzünde ise tanrının ayakta duran figürünün

[152] John Wilkies, "Provinces and frontiers", **CAH Vol. 12 – The Crisis of Empire, A.D. 193-337**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, p. 248.
[153] Cass. Dio, LXXVI.13.
[154] Wilkinson, **Complete Temples of Egypt**, Hong Kong: Thames and Hudson, 2000, p. 188.
[155] Cass. Dio, LXXVIII.22-24, R. W. Davies, "Cohors I Numidarum and a Roman military document from Egypt", **Aegyptus Anno 57, No. 1/4**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1977, p. 153.
[156] Campbell, op. cit., p. 19.

yer aldığı sikkeler de mevcuttur.[157] Caracalla ile birlikte Isis'in olduğu sikkeler de darp edilmiştir.

Aleksandreia'daki katliamdan üç yıl önce, Caracalla demografik olarak Mısır'daki tek bir hamledeki en büyük değişikliği de meydana getirmiştir. *Constitutio Antoniniana* MS 212'de Mısır'dakiler de dâhil, imparatorlukta yaşayan tüm özgür erkeklere Roma vatandaşlığı vermiş, böylece vatandaşlık ve kısmen etnisiteye dayalı Mısır'da oluşmuş bir nevi kast sistemi de – en azından kâğıt üstünde – ortadan kalkmış olmalıdır. Vatandaşlık kavramında bu denli büyük bir değişimin sebepleri çok farklı olabilir; Romalı olan ile olmayan arasındaki farkı ortadan kaldırarak daha homojen ve böylece daha bütün bir yapı oluşturmaktan, ekonomik birtakım katkılara kadar pek çok şey olduğu düşünülebilir. Mısır'da yarattığı demografik etkiye ilgili bölümde de değinilecektir.

Caracalla'nın MS 217'de Carrhae'da Martialis adında bir asker tarafından öldürülmesinin ardından[158] *praefectus praetorio*su Macrinus'un oğlu Diadumenianus ile birlikte imparator ilân edilmesi, kısa süreli bir iç savaş başlatmış, ancak Elagabalus tarafının onlara karşı yürüttüğü mücadele, devrilmeleri ve öldürülmeleriyle sonuçlanmıştır. Elagabalus'un 4 yıllık 'renkli' saltanatı, 18 yaşında onun da öldürülmesiyle ve yerine eş imparatoru Alexander Severus'un geçmesine yol açmış, ancak MS 235'te Germania'daki savaşlar sırasında tutumundan memnun olmayan askerleri tarafından öldürülmüştür. Alexander'in öldürülmesi, kurucusu dışında hiçbir imparatoru 30 yaşını aşamamış Severus Hanedanı'nı sona erdirmiş,[159] ancak ordunun kontrolden çıkacak kadar güçlü olduğu bir durumu gün yüzüne çıkarmıştır. Siyasi ve iktisadi çöküşün ve karmaşanın olduğu ve aşağı yukarı 50 yıl sürecek bir kriz dönemi, Alexander'in yerini, *praefectus praetorio*su ve senatör ya da *eques* olmayan ilk imparator Maximinus Thrax'ın almasıyla başlamıştır.[160,161]

[157] Bkz.: Ekler, Sikkeler. Ayrıca seleflerinin yaptığı gibi Caracalla ile birlikte Isis'in olduğu sikkeler de darp edilmiştir. Bu sikkelere örnekler yine eklerde mevcuttur.
[158] Cass. Dio, LXXIX.5.
[159] Geta 22, Caracalla 29, Elagabalus 18, Severus Alexander 27 yaşında öldü(rüldü)ler.
[160] Michael Peachin, "P.Oxy. VI 912 and the Accession of Maximinus Thrax", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 59**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1985, pp. 76-77.
[161] P.Oxy. VI 912

5.1.4. Üçüncü Yüzyıl Krizi

"οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη: εἷς κοίρανος ἔστω,

εἷς βασιλεύς…"

"İyi değildir sayısız efendinin olması; tek efendi,

tek kral olsun…"[162]

Homeros'un *Illias*'ta Odysseus'a söylettiği bu söz, doğal olarak Roma İmparatorluğu için denmemişti; değil İmparatorluk, daha o sırada Vergilius'un soyunu *Illias*'ta geçen Prens Aeneas'a dayandırdığı şehrin kurucuları Romulus ve Remus bile yoktu. Ancak bu söz o kadar doğrudur ki; yazıldıktan aşağı yukarı 1000 yıl sonra başka bir diyarda olanlar onu, üstünden bu kadar çok zaman geçmesine rağmen haklı çıkarabilmiştir. İmparator Severus Alexander'in öldürülmesi ve Severus Hanedanı'nın ortadan kalkması ile başlayan süreç, Roma dünyası için çok yıkıcı olmuştur. Duruma biraz istatistiksel bakalım: Alexander'in öldürüldüğü 235'ten İmparator Diocletianus'un iktidarı ele geçirdiği 284'e kadar 26 kişi imparatorluğunu ilân etmişti; 16'sı 235 ile 253 arasındaydı.[163] Bunlardan sadece 7 tanesi 5 yıldan fazla hüküm sürebilmiştir ki bunların bir kısmı da ortak imparatordur. 11 tanesi ise 1 yıl ya da daha kısa süre tahta kalmıştır. (Tablo 00. Roma İmparatorları) Dönemin imparatorlarının hiçbiri ise yatağında ölmemiştir: Neredeyse hepsi ya kendi askerleri tarafından öldürülmüş, ya çoğu Romalılar arasında olmak üzere savaşta ölmüş, ya aynı dönemde Roma'yı vuran ve Cyprianus Salgını diye de bilinen salgında gitmiş, ya da üstüne yıldırım düşerek ölmüştür. İçlerinde sadece bir tanesine tam olarak ne olduğu hakkında kesin bilgimiz yoktur; çünkü Roma sınırları dışında, doğuda, Sasani İmparatorluğu'nda öldüğü sanılmaktadır. İmparator Valerianus, Sasani Şahı I. Şapur ile 260'ta yaptığı Edessa Savaşı'nı kaybetmekle kalmamış, tüm ordusuyla birlikte esir düşerek İran'a götürülmüştü. Bu nedenle akıbeti belli değildir. Özetle görülüyor ki, dönemin istikrarsızlığı imparator sayı, saltanat uzunluğu ve saltanatlarının sona eriş biçimiyle net bir biçimde görülebilmektedir.

[162] Hom., *Il.*, II.204-205.
[163] Southern, op. cit., p. 20.

İmparatorluğun ne kadar aciz bir duruma düştüğü, Severus Alexander'in öldürülmesinden sonraki süreçten anlaşılabilir: Alexander öldürüldükten sonra yerini alan Maximinus Thrax, Senato'nun çok tercih ettiği biri değildi; o nedenle dayanabildiği kadar dayanmış ve eline geçen ilk fırsatı değerlendirmiş gibi gözükmektedir. MS 238'te yüksek vergilerden şikayetçi Africa'daki birtakım bölgenin ileri gelenleri proconsul Gordianus'u ve oğlunu imparator ilân etmiş,[164] ancak kendisine karşı kin besleyen Maximinus'a sadık Numidia valisi Capellianus elindeki birlikleri alarak Gordianusların üstüne yürümüş ve savaşta onları öldürerek ortadan kaldırmayı başarmıştı. Senato Africa'dan çıkan iki imparatoru desteklemek niyetindeyken ve Maximinus'u devlet düşmanı ilân etmişken böylesine bir olay doğal olarak planlarını alt üst etmiş, bunun üstüne içlerinden Pupienus ve Balbinus adında birbirlerine hiç güvenmeyen iki senatörü çifte imparatorlar seçmiş, Maximinus da o sırada kuşattığı Aquileia'daki Legio II Parthica'nın askerleri tarafından öldürülince çifte imparatorlar devleti idare etmeye başlamışlar. Yanlarına da *caesar* olarak II. Gordianus'un yeğeni 13 yaşındaki III. Gordianus katılmış. İki imparatorun güven vermemesi ve orduyu memnun etmemesi ikisinin de Praetoriani tarafından öldürülmesiyle sonuçlanmış. Tüm bu olan bitenler – Gordianusların imparator ilân edilmesinden çifte imparatorların öldürülmesine kadar geçen süreç – aşağı yukarı altı ay içinde gerçekleşmiştir.[165]

Bundan sonrası da sakin geçmemiştir: III. Gordianus tam nasıl olduğu bilinmeyen bir biçimde birkaç yıl sonra öldükten sonra yerini Philippus Arabs almış, onun döneminin sonuan doğru isyanlar başlamış, sonunda Philippus ve ailesinin tasfiye edilerek büyük Hıristiyan zulüm süreçlerinden birini başlatan Decius imparator olmuştur. Ne var ki; Decius da Gothlarla yapılan savaşta öldürülmüş, yerine Triboninauns Gallus geçmiş, ona karşı imparator ilân edilen Aemilianus'a karşı hazırlık yaparken ve Gallia'dan gelecekteki imparator Valerianus çağırtmasına rağmen, Valerianus yetişemeyince Aemilianus ile yaptığı savaşı kaybedip öldürülmüş, Valerianus Gallus'un öldürülmesi üzerine birlikleri tarafından imparator ilân edilince de Eutropius'un "çok önemsiz bir aileden geldiğini" söylediği Aemilianus üstüne

[164] I. ve II. Gordianus
[165] Southern, op. cit., pp. 67-69.

yürüyerek onun "daha da önemsiz 3 ay süren saltanatını"[166] ortadan kaldırarak sona erdirmiş ve imparator olmuştur.[167] Tüm bu karmaşa içinde kuzeyden gelen Gothların yanında İran'da çöken Parthların yerine güçlenerek gelen ve imparatorluğu yeniden ayağa kaldıran Sasanilerin doğudan saldırıları da yıkıma neden olunca, başka imparatorlar da türemiş ve bunların isyanları da aynı şekilde basıtırlmıştır. Ancak belki de düzen ve istikrar vaadeden bir imparator olabilecekken I. Şapur liderliğindeki Sasanilerle Romalıların MS 260'ta yaptığı Edessa Savaşı Valerianus'u ilk esir düşen Roma İmparatoru olarak tarih sayfalarına unutulmayacak şekilde geçirmiştir.[168]

Bu dönemde böylesine bir iç karmaşa yetmiyormuş gibi Roma; bir de parçalanma sürecine girmiştir. Valerianus'un esir düşmesiyle doğan otorite boşluğunu oğlu ve ortak imparator Gallienus ipleri eline alarak doldurmaya çalışmış, ama saltanatı boyunca çok sayıda isyanla uğraşmak zorunda kalmıştır. Çıkan ilk isyanlardan biri doğuda başlamış, Valerianus'un yenildiği ve Sasanilerin insafına kalan bölgede Macrianus ve Quietus imparator ilân edilmiştir; destekleyen eyaletlerin arasında Mısır da bulunmaktaydı.[169] İsyan bir Suriye kenti olan Palmyra'nın hükümdarı Odaenathus'un Macrianus'un karşısında yer alıp Gallienus'u desteklemesi ve Macrianus'un Balkanlarda bir seferde ölmesiyle sona ermiştir.[170] Ancak bu destek, bambaşka bir durumu da beraberinde getirmiştir. Gallienus tek başına doğu eyaletlerini koruyacak güce sahip değildir. Bunu da ancak Odaenathus'un desteğiyle, onun inisiyatifiyle sağlayabilmektedir. Kendisine Gallienus tarafından *dux* ve *totius orientis* unvanları ve doğudaki orduların komutası verilen Odaenathus bu desteği hiçbir zaman çekmemiş, Sasanilere karşı fiiliyatta Roma'yı korumayı başarmıştır.[171] Ancak Odaenathus MS 267'de öldürülünce, gücünün farkında olan eşi Kraliçe Zenobia oğlu Vaballathus[172] ile birlikte idareyi ele aldıktan sonra Roma'ya karşı cephe almıştır. Zenobia ve oğlu Vaballathus'un ihanet ve saldırısıyla ortaya çıkan Palmyra

[166] Eutr. IX.6
[167] Southern, op. cit., pp. 70-75.
[168] Ibid., p. 79.
[169] Alaric Watson, **Aurelian and the Third Century**, Routledge: Londra, 2003, p. 31; Southern, op. cit.
[170] Southern, op. cit., pp. 79-80; Watson, op. cit., pp. 31-32.
[171] Watson, op. cit., p. 32.
[172] Nathanel J. Andrade, **Zenobia, Shooting Star of Palmyra**, Oxford: Oxford University Press, 2018, pp. 165-166.

İmparatorluğu ile Roma doğudan da darbe yiyerek üçe bölmüştür. Zenobia'nın, Mısır'ı da içine alacak şekilde krallığını genişleterek bir imparatorluk oluşturmaya çalışmıştır.[173] Başlangıçta Roma'yı karşısına almak istemeyen Zenobia, Gallienus'un MS 268'de öldürülmesinden sonra yerine geçen ve bölgede bu kadar güçlü bir başka hanedanın olmasını istemeyen İmparator Claudius Gothicus tarafından gönderilen bir orduyla müdahale edilmeye çalışılmış, ancak başarılı olunamamıştır. Odaenathus ve Gallienus arasındaki özel *status quo*nun sona erdiği anlamına geldiğiden MS 270'te Zenobia saldırmaya başlamıştır.[174] Bu sırada Mısır'da görev yapan *Praefectus Aegypti* Tenagino Probus, Balkanlardan gelen Gothların kıyılara zarar vermesini engellemek için donanmayla Yunanistan taraflarındaydı. Mısır'a dönüp işgali durdurmaya çalışmasına ve düşmüş Aleksandreia'yı geri alabilmesine rağmen Zenobia karşısında en sonunda yenilince intihar etti.[175] Aynı dönemde İmparator Claudius Gothicus da ölünce imparator ismi olmayan resmi metinler ortaya çıktı; tâ ki Aurelianus ile Vaballathus'un aynı anda ismi yazılan metinler görmeye başlanana kadar.[176]

Septimius Zabdas önderliğindeki ordusu Mısır'ı ele geçirdiğinde,[177] kendisini Kleopatra'yla özdeşleştiren ve ona öykünen Zenobia, Vaballathus ile Aurelianus'un birlikte olduğu sikkeler bastırmıştır. Bu durum, ve oğlunun Augustus, kendisinin Augusta unvanlarını almaması Aurelianus ve Roma'nın idaresini tamamamen yok saymadığı şeklinde yorumlanmaktadır.[178] Mısır'dan gelen tahıl sevkiyatında da bir durmanın olmadığı kesin değildir.[179] Aurelianus muhtemelen MS. 272'de Mısır'ı geri almayı başarabilmiştir. Zenobia ile çatışmalar ise Aurelianus tarafından tasfiye edilinceye ve Palmyra kenti yağmalanıncaya kadar da devam etmiştir.

Doğuda Zenobia ayaklanırken, batıda ise Valerianus'un ölümünden hemen sonra bir Postumus önderliğinde Gallia ve Germania, ardından Hispania ve Britannia'daki eyaletleri içine alacak şekilde MS 274'e kadar varlığını sürdürebilecek

[173] Zos., I.44.1
[174] Andrade, op. cit., pp. 171-173.
[175] Southern, op. cit., p. 109. Andrade, op. cit., p. 176.
[176] P.Oxy 1544; P.Oxy 2908.
[177] Andrade, op. cit., p. 175.
[178] Ibid., pp. 176-179.
[179] Southern, op. cit, p. 108; Watson, op. cit., p. 54.

Gallia İmparatorluğu diye bir devlet Roma'dan ayrılarak ortaya çıkmıştır (MS 260).[180] Kargaşayı bitirebilecek gibi görünürken Aurelianus'un saltanatı MS 275'te uğradığı suikastla yarıda kesilmiş ve Üçüncü Yüzyıl Krizi diye adlandırılan bu dönem ancak İmparator Diocletianus'un dokuz yıl sonra MS 284'te tahta çıkmasıyla sona ermiştir.

5.1.5. Diocletianus'tan Constantinus ve Theodosius'a

İmparator Diocletianus'un tahta geçmesiyle birlikte, Roma İmparatorluğu'nu dizleri üstüne çöktüren ve yok olma ile burun buruna getiren Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin sona erdiği kabul edilir. Ancak bu 'kriz' döneminin İmparatorluğu çok değiştirdiği söylenebilir. Yeni imparatorun Roması, Augustus, Traianus ya da Severuslarındakinden çok daha farklıdır. O kadar ki; tarihçiler onunla başlayan yeni dönemi efendi anlamına gelen *dominus*tan türetilmiş ve daha otokratik *Dominatus* die anarlar ve adını Augustus'un kullandığı *princeps* unvanından alan, göstermelik bir biçimde Cumhuriyet'in devamı niteliği taşıtmaya çalışılan *Principatus* dedikleri dönemden ayırırlar.

Diocletianus'un Roma'da yönetimi eline almasıyla birlikte imparatorluk çapında pek çok reformlara girişmiştir. Bunların başında Tetrarkia'nın kuruluşu gelir. Her ne kadar imparatorluğun o günün şartlarıyla tek bir kişi tarafından yönetilemeyecek kadar büyük olduğu fikri daha eskiye dayansa da,[181] Tetrarkhia adıyla daha sistemli bir idari yapının kuruluşu Diocletianus zamanının işidir. Başlangıçta kendisi dışında sadece Maximianus *Augustus* olarak görev alılarken,[182] MS 1 Mart 293'te imparatorluğu dört parçadan oluşan bir bütün hâline getiren bir hamle yaparak iki *Augustus*'un yanına onların vârisleri iki *Caesar*'ı eklemiştir: Kendi yanına Galerius'u almış, Maximianus'un yanına ise *Caesar* olarak İmparator Constantinus'un babası Constantius gelmiştir.[183] Tetrarkhia ile idari anlamda bölünen imparatorluğun içinde Mısır, Diocletianus'un yetkisi altında kalan Nicomedia

[180] Southern, op. cit., pp. 97-98; Watson, op. cit., p. 33.
[181] Benzer bir fikir, Macrus Aurelius tarafından yürürlüğe konmuş; kendisi ve Lucius Verus birbirine denk iki imparator, Aurelius'un iki oğlu ise onların iki yardımcısı olarak belirlenmişti. Roma'da eş imparator fikri ise Vespasianus ile Titus'a kadar gitmektedir. Southern, op. cit., p. 21.
[182] Kendisi Doğu'da, Maximianus Batı'da görev almaktaydı.
[183] Southern, op. cit, p. 145.

başkentli kısmında kalmıştır.[184] Ancak bu düzen, hem bir yandan imparatorluğun ikiye bölünüşüne doğru giden süreci tetiklemiş, hem de dengeler üzerine kurulu olması gereken sistem, *Augustus*lar ve *Caesar*lar arasında zaman zaman savaşlara da neden olmuştur; zira Diocletianus'un ve batıdaki *Augustus* Maximianus'un MS 305'te tahtı bırakmasından sonra kurulan Tetrarkhia yavaş yavaş çatırdamaya başlamış, kendi ordu ve bürokrasilerini oluşturmaya başlayan iki *Augustus* ve *Caesar* ve onların ardıllarının birbirleriyle savaşmaları kaçınılmaz olmuştur.[185] Roma tarihinin en ünlü savaşlarından biri olan Milvius Köprüsü Savaşı bu dönemde, Maxentius ile I. Constantinus arasında MS 312'de olmuştur. Savaştan sonra Constantinus ile kız kardeşiyle de evli Licinius imparatorluğun iki tarafını paylaşmış, ancak aralarında çıkan çatışmaların sonunda MS 324'te Byzantium'a sığınan ve sonunda Chrysopolis'te savaşıp kaybeden Licinus'un ortadan kalkmasıyla Constantinus tek başına imparator olmuştur. Bundan sonraki süreçte batı-doğu ayrımı iyice belirgin olmaya başlamıştır ve taht mücadelesi için savaşlar bundan sonra eksik olmayacaktır: Constantinus'un MS 337'de ölmesinden sonra oğulları arasında ülke önce dörde bölünmüşken, kısa süre içinde bu paylaşım yine batı-doğu şekline dönmüştür. Constantinus'un oğullarından II. Constantius en sonunda tek başına imparator olmuş, yerine son pagan imparator Iulianus geçmiş, halefi Iovianus'un yerini alan I. Valentinianus, tahta geçer geçmez kardeşi Valens'i doğuya imparator yapmıştır. İmparatorluğun çöküşünün başlangıcı sayılabilecek MS 378'deki Hadrinopolis Savaşı bu imparator tarafından Gothlara karşı yapılmıştır ve Valens savaş alanında ölmüştür. II. Valentinianus, Gratianus, Magnus Maximus ve I. Theodosius arasında taht için ortaya çıkan mücadele sürecini en nihayet Theodosius kazanarak, Sassani İmparatorluğu'na dayanan doğu sınırından Atlas Okyanusu'na bir bütün hâlindeki Roma İmparatorluğu'nun son İmparatoru olmuş; ölümünden sonra da ülke iki oğlu arasında – Batı'da Honorius, Doğu'da Arcadius – bölünmüştür.

Özetlenmeye çalışılan Diocletianus ve sonrasındaki dönemde görülmektedir ki; İmparatorluk Dominatus devrinde ve özellikle Kriz sonrası dönemde de devam

[184] Nicomedia başkentli ifadesi, kritik bir gerçeği ortaya koyar. Her ne kadar fiilen Roma şehri, İmparatorluğun başkenti olsa da, Tetrarkhia sırasında ve sonraki dönemde fiili başkentler değişmiştir. Augustus kentleri de olan başkentler Mian (Batı) ve Nicomedia (Doğu) olmuş, Caesarlar ise Augusta Treverorum (Batı) ve Sirmium'dan (Doğu) yönetmişlerdir. Southern, op. cit., p. 146.
[185] Southern, op. cit., pp. 147-148.

edecek şekilde idari anlamda bölünmeye meyilli hâle gelmiştir. Belki de istikrar sağlaması hedeflenen Tetrarkhia, aslında önlemeye çalıştığı iç savaş ve bölünmelerin katalizörü olmuş gibi gözükmekte, en azından dolaylı olarak bunu kolaylaştırmaya hizmet etmiş olmalıdır.

Bütün bu idari parçalanmışlık ya da en azından merkezi imparatorluk makamı ile ilişkilendirilen siyasi ve askeri gücün bu şekilde paylaşımı içinde Mısır, coğrafi konumu nedeniyle doğal olarak İmparatorluğun tarafındaki idari birimlerin parçası olmuştur. Diocletainus, muhtemelen İmparatorluğa zarar verdiğini düşündüğü büyük eyaletlerin tek bir kişinin altında olmasıyla çok fazla gücün bu kişide toplanmasının önüne geçmek amacıyla *provincia*ları parçalara ayırıp, bunu daha üst bir birim olan ve *dioecesis* denen idari birimler altında birleştirmiştir. Diocletianus örgütlemesinde bunların sayısı 7'si Batı'da, 5'i Doğu'da olmak üzere toplamda 12'dir. Bu zamana kadar tek başına bir *provincia* olan Mısır; bunlardan Dioecesis Orientis içinde kalmıştır; bunların sayısı daha sonra artmıştır; Mesela Mısır, yak. MS 381'de Dioeceis Orientis'ten ayrılarak Dioecesis Aegypti adıyla kendi *dioecesis*i hâline gelmiştir.[186] Bu yapılanma MS 4. yüzyılın ortasına gelindiğinde bir üst idari birimin daha oluşturulmasıyla ikinci seviye hâlini almıştır. *Praefectura Praetorio* denen bu yeni birimlerden dört tane bulunmaktaydı. Dolayısıyla Mısır, Praefectura Praetorio Orientis içindeki Dioecesis Orientis'te[187] yer almaktaydı. İmparatoruk bölününceye kadar da bu şekilde kalan ve kendi başına bir *dioecesis* olarak örgütlendiğinde Cyrenaica ile birleştirilen Mısır, altı tane *provincia*ya bölünmüştü.[188] Theodosius'un ölümünden sonraki dönemde de ülkenin örgütlenmesinde daha çeşitli değişiklikler yapılacak ve birimlerin sayısı artarak boyutları küçülecek, dolayısıyla Kilise örgütlenmesi karşılaştırıldığında devletten daha güçlü kalacaktır.

Palmyra Kraliçesi Zenobia'nın Üçüncü Yüzyıl Krizi sırasında işgaline uğrayan Mısır, Kriz sonrasında göreceli olarak dışarıdan gelen tehditler veya iç savaş vb. yıkımlardan etkilenmemiştir. Ancak başta Aleksandreia merkezli olanlar olmak

[186] Bernhard Palme, "The imperial presence: Government and army", **Egypt in the Byzantine World, 300-700**, ed. Roger S. Bagnall, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 245.
[187] Valens'in yaptığı değişiklik sonrasında Dioecesis Aegypti olarak kendi başına. Tüm bu yeni düzenlemeler için ilgili haritalara bkz.
[188] *Not. Dign., Or.* 23.1-14*;* Palme, op. cit. İdari birim değişiklikleri için ayrıca bkz.: Tablo ve Harita

üzere ayaklanmaların da olmadığını söylemeyiz. Özellikle MS 395'e kadar şehri karıştıran ve Hıristiyanlara yönelik Diocletianus'un zulümleri dışında kalan üç olaydan bahsedebiliriz. İlki; Diocletianus'un Galerius ile birlikte Sassanilerle yaptığı savaş sırasında, Sassanilerin kışkırtması ya da İmparatorun vergi reformu nedeniyle Mısır'da başlayan ayaklanmadır. MS 297'de başlayan ayaklanmanın başında Domitius Domitianus ve Aurelius Achilleus vardı. Mısır'a bizzat gelerek Aleksandreia'yı kuşatan Diocletianus, aylar sonra MS 298'de ele geçirmeyi başarmıştır.[189] Roma'dan sonra Akdeniz Dünyası'nın – ve dolayısıyla da İmparatorluğun – en büyük kentini cezalandırmak isteyen İmparatorun 'atının diz kapaklarına kadar kan akıncaya kadar katliama devam edilmesi' emrini verdiği, ancak şehre girerken atının takılıp yer düştüğü ve dizlerinin kana bulandığını görünce tanrıların olaya müdahale ettiğini düşünerek vazgeçtiği, Aleksandreia halkının da bunun üstüne İmparatorun atının tunçtan heykelini diktirdiği rivayet edilir. Zaferinin bir nişanesi olarak İmparator Sarapeion'a Pompeius Sütunu diye bilinen zafer sütununu diktirtmiştir. Ülkeyi gezen imparator, MS 302'de tekrar Mısır'a gelmiş, bu da bir Roma İmparatorunun Mısır'a son gelişi olmuştur.[190]

MS 356'daki ikinci bir karışıklık, Hıristiyanlık ve Kilise'nin iç meselesinden kaynaklanmaktaydı. Hıristiyanlık'ın artık devletin de resmi dini hâline gelmesiyle birlikte, ruhban arasında teolojik farklar da gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. MS 4. yüzyılda ortaya çıkan fikir ayrılıkları, sonraki yüzyıllarda o kadar artacaktı ki, Kiliseler bir daha birleşmemek üzere ayrılacaktı. Bu dönemin en büyük çatırdamalarından birinin sebebi ise Arius adında Libyalı ve Aleksandreia'da görev alan bir papazdı. Arius'un sebep olduğu tartışma, Hıristiyanlık'ta Tanrı kavramının en önemli unsurlarından biri olan Teslis'in içindeki alt unsurların birbirleriyle olan ilişkileri konusunda yaşanan bir sıkıntıydı. Arius özetle Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan Teslis'teki bu üç unsurun birbirine denk olamayacağını, zira Baba'nın Oğul'dan önce var olması gerektiğini, dolayısıyla Oğul'dan üstün olduğunu savunuyordu. Hepsinin denk olduğunu savunan Teslis inancını savunanlar ise bu duruma şiddetle karşı çıkıyordu. Arius'un karşısında ise Aleksandreia Patriği Athanasius vardı. Kendisini

[189] Southern, op. cit., p. 150.
[190] Palme, op. cit.

yeni yeni özgürce ifade etmeye başlayan Hıristiyanlar ve onun ruhban sınıfının arasındaki teolojik tartışmaları sona erdirmek için I. Constantinus MS 325'te ilk Ekümenik Konsil olan Nikaia Konsili'ni topladı. Konsil'in sonunda Nikaia Amentüsü kabul edildi ve Teslis taraftarları tartışmayı kazanarak, Arius mahkûm edildi. Ancak sorunlar burada bitmedi; taraftarları hâlâ vardı ve bunlardan biri İmparator Constantius'tu.[191] Kardeşi ve Teslis taraftarı olan Constans MS 350'de öldürüldükten sonra Ariusçu Constantius, Teslis taraftarlarını paganlarla birlikte hedef almaya başladı. Aleksandreia'da paganların kendisini desteklemeye zorladı, MS 356'da Teslis taraftarı Athanasius sürgüne gidince, paganlar bir zamanlarki Caesarion adındaki tapınağın olduğu Büyük Kilise'ye saldırıp yağmaladılar.[192] Athanasius'un yerine MS 357'de gelen Cappadocialı George adında Ariusçu yeni patrik ise, hem Teslis taraftarlarını, hem de paganları hedef alarak her iki tarafla karşı karşıya geldi.[193] İmparatora sırtını vererek herkese saldırgan ve kötü bir tavır içinde olan George için olabilecek en kötü şey oldu ve İmparator Constantius MS Kasım 361'de öldü; dahası, onun yerine Roma'nın son pagan imparatoru Iulianus tahta geçti. George önce hapse atıldı, bir ay sonra da hapisten çıkartılarak öldürüldü.[194]

Aleksandreia'daki değinilecek son büyük kargaşa Sarapeion'un Hıristiyanlar tarafından yıkılmasıdır. Zaten önceki dönemlerde tapınaklarına el konulan, yağmalanan, yıkılan, ritüellerini yapmalarına izin verilmeyen paganların en büyük kalesi konumundaki mabet, MS 391'de İmparator I. Theodosius'un yayınladığı fermanlardan da cesaret alan Aleksandreia Patriği Theophilus'un başını çektiği kalabalık tarafından saldırıya uğrayıp yıkılmıştır.[195]

Özetle, İmparator Diocletianus'un sona erdirdiği Üçüncü Yüzyıl Krizi ardından sonunda başarısızlığa uğrayan Tetrarkhia sistemi ve eyaletlerin yeniden düzelenmesi, hem İmparatorluğun ileride nasıl parçalanabileceğinin öngörüsü olmuş, hem de Mısır'ın daha şanssız olan Batı Roma ile arasındaki bağları iyice

[191] Christopher Haas, "The Alexandrian Riots of 356 and George of Cappadocia", **Greek, Roma and Byzantine Studies Vol. 32:3**, Durhan, NC: Duke University Press, 1991, pp. 281-282.
[192] Ibid., p. 283.
[193] Ibid., pp. 291-292.
[194] Ibid., pp. 297-298.
[195] Muhtemelen Sarapeion MS 391'de yok olduktan hemen sonra (MS 392) yapılmış ve günümüze parçalar hâlinde ulaşmış İskenderiye Dünya Kroniği'nin bir parçası bu yıkımla ilgilidir.

kopartabilmiştir. Zenobia'nınki sonrasında doğru düzgün işgal edilmemiş ve bu tür dış saldırılardan uzak kalabilmiş Mısır, ne yazık ki din temelli birtakım iç karışıklıkların yaşandığı bir yer olmaktan da kaçamamıştır.

5.2. Mısır'da Askeriye, Ekonomi, Kültür ve Toplum

Tarihsel gelişiminin yanında Mısır'ın bu dönemki resmini çizebilmek için, ülkeyi başka boyutlarıyla da ele almak gerekir. Askeri anlamda önemli bir eyalet olan Mısır, Roma ekonomisi açısından da çok kritiktir; karşılıklı kültürel etkileşimlerin, daha Ptolemaios devrinden itibaren başladığı görülmekte, Mısır'ın eyalet olmasıyla birlikte bunun yoğun bir biçimde arttığı anlaşılmaktadır.

5.2.1. Mısır'da Roma Askeri Varlığı

Roma'nın Mısır'daki askeri varlığı, aslında ülkenin ilhakından önceye gider. İsyan sonucu devrilen XII. Ptolemaios Auletes, Romalı general Aulus Gabinius'un komutasındaki birliklerin yardımıyla yeniden tahtına oturunca, onun koruması için Aleksandreia'da bırakılan ve *Gabiniani* adıyla bilinen birlikler, Mısır'ın ilhakı öncesi en çarpıcı örnektir denebilir.[196] Bunlar sonra Gaius Iulius Caesar Mısır'a geldiğinde, Aleksandreialıların yanında ona karşı savaşmıştır. Bu da doğal olarak Caesar'ın zaferini takiben onların başka *legiones* ile değiştirilmesine neden olmuştur.

MÖ 31'deki Actium Savaşı'nın ardından Mısır bir Roma eyaleti haline geldikten sonra ve Roma'nın MÖ 27'de Roma Senatosu'nun Octavianus'a *Augustus* ve *Princeps* unvanlarını bahşetmesi sonucu İmparatorluğa resmen dönüşmesiyle birlikte, burada bulunan birlikler kendi ülkelerinde bulunan askerler haline gelmiştir.

Actium'un hemen sonrasında aşağı yukarı orduda 60 *legio* bulunuyordu.[197] Ancak Augustus'un reformlarıyla birlikte bunların sayısı 28'e düşmüştür.[198]

Strabon, MS 1. yy.'ın başındaki askeri durumu şöyle anlatmıştır:

---

[196] Shatzman, op. cit., 368.
[197] Kate Gilliver, "The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army", **A Companion to the Roman Army** Ed. Paul Erdkamp, Oxford: Blackwell Publishing, 2007, p. 184.
[198] Dando-Collins, op. cit., p. 18.

"... Ayrıca biri şehirde[****], diğerleri ülkenin geri kalanına konuşlandırılmış üç legio asker bulunur; bunlar dışında üçü şehirde, üçü Aethiopia sınırında bölgeyi korumak için Syene'de, geri kalan üçü de ülkenin kalanında olmak üzere toplam dokuz da cohortes *vardır. Bunların yanında üç süvari birliği vardır ki; bunlar da aynı şekilde çeşitli kritik noktalara yerleştirilmiştir."*[199]

Yani eyalette erken dönemde 3 *legio*, 9 *cohortes*, 3 de süvari birliği vardı. Bu kadar birliğin bulunması da bir hayli doğaldır; zira Mısır hem çok büyük ve kritik bir gelir kaynağıdır, hem de imparatorluğun doğu sınırında bulunan imparatorun özel mülküdür. Mısır'ın Akdeniz'in en büyük tahıl üreticilerinden biri olduğu gerçeği bir yana, Diodoros sadece Aleksandreia'nın "*Ptolemaios Kralına* [*yılda*] *6000 talanton gelir sağladığını"*[200] söylemekte; bunun da aşağı yukarı 36 milyon *sesterces*'e karşılık geldiği ve yıllık 3 *legio*nun masrafından (*legio* başına 11 milyon *sesterces*) biraz fazla olduğu anlaşılmaktadır.[201] Dolayısıyla Aleksandreia'nın tek başına en azından *legio* masrafını yüklenebilecek kadar bir gelir getirdiği görülebilmektedir.

En fazla Roma askerinin Mısır'ın bir Roma eyaletine dönüştürüldüğü bu dönemde bulunduğunu söylenebilir;[202] zira MS 1. yüzyılın sonlarında ve 2. yüzyılın hemen başında ise lejyon sayısının iki olduğu,[203,204] eyalette konuşlandırılmış asker sayısının da zaman içinde çeşitli değişikliklere rağmen azaldığı anlaşılmaktadır. Bu garnizonun büyüklüğünün, eyaletin güvenliğini ve Roma'nın elinde oluşunu tehdit eden birtakım isyanlara rağmen değişmediği de görülebilmektedir.[205]

Burada bulunan birliklerin Doğu seferlerine katılmak dışındaki en önemli görevi Aleksandreia ve çevresinde asayişin sağlanmasıydı. Ancak bunun dışında askerler imar faaliyetlerinde de kullanılmaktaydı.[206]

[****] Aleksandreia
[199] Strab., XVII.12.
[200] Diod. Sic., XVII.52
[201] McLaughlin 2014, p. 12.
[202] Richard Alston, **Soldier and Society in Roman Egypt**, Londra: Routledge, 1995, p. 31.
[203] D. L. Kennedy, "Legio VI Ferrata: The Annexation and Early Garrison of Arabia", **Harvard Studies in Classical Philology Vol. 84**, Boston: Department of the Classics Harvard University, 1980, p. 289.
[204] Alston, op. cit., p. 32.
[205] Ibid., p. 31.
[206] Ibid., p. 81.

Mısır'da konuşlandırılmış ve buradan geçmiş sekiz *legio* bulunur. Bunlar, Augustus'un askeri reformları sonrasında kurulmuş lejyonlardır. Principatus ile Dominatus dönemi Roma ordusu çok farklıdır, dolayısıyla bunlara ayrı ayrı bakmak gerekir. İlk incelenecek lejyonlar kökenleri Principatus'ta kurulan ya da Cumhuriyet devrine dayananlardır.

Bu *legio*ların ilki **LEGIO II TRAIANA**'dır. İmparator Traianus'un ikinci *legio*su anlamına gelen ve MS 105'te kurulan bu birlik, İmparatorun adını taşıyan iki *legio*dan da biridir.[207] Parthlara karşı seferinde kullanılmak üzere Cermen kabileleri arasından toplanan askerlerden oluşturulmuştur. [208] Koruyucu tanrısı Hercules'tir ve Cermen savaş tanrısı Donar'la da ilişkilendirilmektedir. Sembolleri arasında Hercules'in çekiç ve yıldırımı yer almaktadır.[209] Parthlarla yapılan savaşlar sırasında Syria'ya gemiyle taşınmış, oradan Mısır'a getirilip Aleksandreia yakınlarındaki Nikopolis'e yerleştirilmiştir. Bar Kokhba Ayaklanması'nda (132-136) görev almıştır. Legio XXII Deiotariana eğer bu ayaklanma sırasında yok olduysa, Legio III Cyrenaica'nın da yüzyılın başında Bostra'ya taşınması nedeniyle Legio II Traiana Mısır'da kalan tek lejyon hâlini aldı.[210] Marcus Aurelius zamanında patlak veren Boukoloi İsyanı'nda (172) Aleksandreia kuşatıldığı sırada da kentte olmalıydılar. Palmyra Kraliçesi Zenobia Mısır'ı istila ettiğinde onun yanında yer aldığı sanılmaktadır.[211] *Not. Dign.*'da Mısır'da konuşlandırılan birlikler arasında sayılmıştır.[212]

Bir diğer *legio* ise **LEGIO III CYRENAICA**'dır. Yak. MÖ 36'da Marcus Antonius tarafından İkinci Triumvirlik sırasında, adından da anlaşılacağı üzere Kuzey Afrika'daki Cyrenaica'da oluşturulmuş, Actium Savaşı sonrası Marcus Antonius'un çağrısına uymayarak Cyrenaica'yı terk etmedikleri için müstakbel İmparator tarafından adlarına Cyrenaica'yı eklemişler[213] ve Octavianus'un 28 *legio*dan biri haline gelmiştir. Simgesi kesin olmamakla birlikte, Zeus Ammon olması

[207] Diğeri **LEGIO XXX ULPIA**.
[208] Dando-Collins, op. cit., p. 116.
[209] Ibid.
[210] Alston, op. cit., p. 25.
[211] Ibid, pp. 72-73.
[212] Dando-Collins, op. cit., pp. 116-117.
[213] Alston, op. cit., p. 23.

mümkündür.[214] Üssü Aleksandreia olan *legio*, Strabon'un bahsettiği ülkede konuşlandırılmış üç lejyondan biridir. kentteki bir Yahudi isyanını bastırmış ve MS 70'teki Kudüs Kuşatması'na da katılmıştır. MS 106'da Nabatea'ya saldıran birlikler arasında yer alan Legio III Cyrenaica,[215] üssünü burada bulunan Bostra'ya taşımış ve yüzyıllarca burada kalmıştır.[216]

LEGIO V MACEDONICA, çok sık üs değiştirmiş bir *legio*dur. Simgesi boğa olan *legio*, Octavianus tarafından MÖ 30 civarında, bir kısmı Marcus Antonius'un ordusunun da parçası olan[217] daha önceki birtakım Cumhuriyet devri *legio*larının birleştirilmesiyle oluşturulmuş ve MS 6'ya kadar da ismini aldığı Macedonia'da kalmıştır. Oradan Moesia'daki günümüzde Macaristan sınırlarında kalan Oescus'a geçtiği[218] ve daha sonra Nero zamanında Armenia'daki harekâtlara katılmak üzere Syria'ya çekildiği bilinmektedir.[219] Aleksandreia'ya üssünün taşınması ise 70'teki Kudüs Kuşatması'nın hemen öncesindedir. Birinci Yahudi Ayaklanması bastırıldıktan[220] sonra Moesia'ya geri dönmüş, Traianus'un Dacia Seferleri'ne katılmış, Üçüncü Yahudi Ayaklanması sırasında da görev almıştır. Marcus Aurelius'un doğu seferlerinden sonra Dacia'ya konuşlandırılmış ve Roma bölgeden çekilip Moesia'ya dönünceye kadar da *legio* orada kalmıştır (274). *Legio* 4. yüzyıl sonunda dörde bölünmüş; bunlardan biri yine Mısır'a konuşlanmıştır.[221]

LEGIO XII FULMINATA, MÖ 58'de Gaius Iulius Caesar tarafından Gallia Cisalpina'da oluşturulmuş bir *legio*dur. Simgesi Mars'ın yıldırımlarıdır. Caesar tarafından Gallia Seferi ve iç savaşı sırasında kullanılmıştır. Octavianus ve Marcus Antonius arasındaki mücadele sırasında her ikisinin de birer 12. *Legio*su varken, savaşlar sonrasında bunlardan sadece bir tanesi kalmış ve Mısır'a gönderilen üç *legio*dan biri olmakla birlikte, Suriye'ye taşınışı MS 14'tür. Armenia seferine de katılan *legio*, patlayan Birinci Yahudi Ayaklanması sırasında çok adam ve *legio* kartalı

[214] Dando-Collins, op. cit., p. 120.
[215] Alston, op. cit., p. 25, 73.
[216] Ibid.
[217] E. G. Hardy, "Movements of the Roman Legions from Augustus to Severus", **The English Historical Review Vol. 2, No. 8**, Oxford: Oxford Unversity Press, 1887, p. 628.
[218] Ibid., p. 630.
[219] Ibid., p. 634.
[220] Ibid., p. 636.
[221] Dando-Collins, op. cit., pp. 135-137.

ile birlikte itibar da kaybetmiştir. Titus 70'te buna rağmen Kudüs Kuşatması'nda ona kullanmış,[222] Cappadocia 71'te ilhak edilip imparatorluğun yeni eyaleti haline gelince de Melitene,[223] *legio*nun üssü haline gelmiştir ve bu *legio* 300 yıl orada kalmıştır. *Not. Dign.* Armenia'da konuşlandırıldığını kaydetmiştir.[224]

LEGIO XIII GEMINA, simgesi aslan olan ve MÖ 58'de Caesar tarafından kurulduktan sonra Octavianus tarafından başka bir *legio* ile birleştirilen bir *legio*dur. Gallia Cisalpina kökenli *legio*nun Dört İmparator Yılı'ndan (69) Traianus'un Dacia Savaşları'na kadar pek çok farklı bölge ve savaşta yer aldığı görülür.[225] Mısır'a ise bölündükten sonra bir kısmının 4. yüzyılın sonunda geldiği *Not. Dign.*'da görülmektedir.[226]

LEGIO XV APOLLINARIS, MÖ 53'te Caesar tarafından kurulan ve 3. yy.'da zafer simgesi palmiyeyi simge belirlemiş bir *legio* idi. Legio XIII Gemina gibi Gallia Cisalpina'da kurulmuş, Pannonia Savaşı (MS 6-9), Birinci Yahudi Ayaklanması (66-71) ve Kudüs Kuşatması (70) ve Traianus'un Dacia (101-106) ve Parth (114-116) Seferlerinde görev almıştır. MS 1. yy.'ın ilk yarısını Carnuntum'da geçirmiş, Nero'nun saltanatının sonlarına doğru İmparatorun planladığı ama hazırlık aşamasında kalan seferi için kısa süreliğine Mısır'a gelmiş[227], Carnuntum'a geri dönmeden önce[228] Titus tarafından Iudaea'ya getirilerek Kudüs Kuşatması'na katılmıştır.[229] 117'de Cappadocia'daki Satala *legio*nun üssü hâline gelmiş ve bu durum 4. yy.'ın sonlarına kadar sürmüştür.[230]

LEGIO XVIII, aslında **LEGIO XVII** ve **LEGIO XIX** ile birlikte Quintilius Varus'un MS 9'da Teutoburg Ormanı Savaşı'nda Arminius/Hermann önderliğindeki Cermen kabileleri karşısında yok edilen üç *legio*dan biriydi.[231] Ancak Nero tarafından

[222] Alston, op. cit., p. 73.
[223] Brian W. Jones, "Titus in the East, A.D. 70-71", **Rheinisches Museum für Philologie Neue Folge, 128. Bd., H. 3/4**, Frankfurt am Main: J.D. Sauerländers Verlag, 1985, p. 349.
[224] Dando-Collins, op. cit., pp. 165-166.
[225] Hardy, op. cit., p. 645.
[226] Ibid., pp. 166-168.
[227] Alston, op. cit., p. 164.
[228] Kennedy, op. cit., p. 302.; Alston, op. cit., p. 73.
[229] Alston, op. cit., p. 72.
[230] Dando-Collins, op. cit., pp. 171-173.
[231] Hardy, op. cit., p. 628.

yeniden oluşturulmuş, bunun bir kısmı ya da tamamı bir şekilde Kudüs Kuşatması'ndan birkaç yıl önce Aleksandreia'ya yerleştirilmiş ve kuşatmaya katılmış, Vespasianus tarafından feshedilmiştir.[232]

LEGIO XXII DEIOTARIANA, ismini Armenia Minor Kralı Deiotarus'a ithafen alan, onun Roma ordusunu model alarak oluşturduğu ve Zela Savaşı'nda Pharnakes'e karşı Caesar yanında savaşan[233] *legio*dan kalanların bir araya getirilmesiyle meydana gelmiş bir *legio*dur. Octavanius MÖ 30'da Mısır'a göndermiştir. MÖ 23'te Aethiopia'ya yönelik sefer dışında bir faaliyeti gözükmez. MS 98'de de varlığı bilinen[234] Legio XXII Deiotariana'nın isminin geçtiği en geç tarihli yazıt MS 119'da Mısır'da Nikopolis'te dikilmiştir.[235] Lejyonun en geç MS 161'de Armenia'da yok edildiği düşünülmektedir.[236] Bunun temel sebebi, MS 162'ye tarihlenen Roma'daki bir yazıttaki lejyon listesinde adının geçmemesidir.[237] Ancak MS 120lerde Iudaea'da bulunan Legio II Traiana'nın yerini aldığı ve Bar Kokhba Ayaklanması sırasında MS 132'de de yok edildiği yönünde görüşler mevcuttur.[238]

Geç İmparatorlukta konuşlandırılmış birliklerle ilgili bilgilerimizin çoğunlukla *Not. Dign.*'dan gelmektedir.[239] Özellikle Üçüncü Yüzyıl Krizi sonrasında imparatorlar Diocletianus ve I. Constantinus'un yaptığı reformlar, şartlar gereği bambaşka bir Roma ordusunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. İdari anlamda bile Augustus'un Roması yokken, askeri bakımdan aynı kalması beklenemezdi. *Not. Dign.*'un yazıldığı sırada Roma Mısırı Cyrenaica'yı da içine alacak şekilde 6 *provinciae*dan (Aegyptus, Augustamnica, Arcadia, Thebais, Libya Inferior ve Libya Superior) oluşan *Dioecesis Aegypti*'ye dönüştürülmüştür.[240]

---

[232] Ibid., pp. 176-178.
[233] Lawrence Keppie, **Legions and Veterans: Roman Army Papers 1971-2000**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000, p. 25.
[234] Kennedy, op. cit., 1980, p. 283.
[235] Menachem Mor, "Two Legions: The Same Fate? (The Disappearance of the Legions IX Hispana and XXII Deiotariana)" **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 62**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1986, p. 267.
[236] Dando-Collins, op. cit., pp. 185-187.
[237] *ILS* 2288.
[238] Keppie, op. cit., pp. 230-231.
[239] Ibid., p. 116.
[240] Bunlarda yer alan birliklerin tamamı, üsleriyle birlikte *Notitia Dignitatum*'un ilgili yerlerinden alınarak Tablo 1.'de verilmiştir.

Bu liste yapıldıktan sonraki yüz yıl içinde bölünmüş imparatorluğun batısı ve hatta Roma kentinin kendisi (410) barbar kavimler tarafından işgal edilecek, Romulus Augustulus'un Odoacer tarafından tahttan indirilmesi ve imparatorluk alametlerinin Doğu Roma İmparatoru Zenon'a göndermesi ile ortadan kalkacak (476), Batı Roma tahtında hak iddia eden Iulius Nepos Dalmatia'da bir suikasta kurban gidecek (480), Dalmatia'da Nepos'un yerini alan son Romalı idarecisi Ovida da aynı yıl ölecek ve Dalmatia Ostrogot Krallığı tarafından ilhak edilecek, Syagrius'un Gallia'da kurduğu ve literatürde Soissons Krallığı diye geçen devlet, Frank Kralı I. Clovis tarafından ortadan kaldırılacaktır (493).

Donanmaya söz konusu olduğunda ise durum şudur: Actium Savaşı sonrası Octavianus'un Roma'nın tek hâkimi olmasıyla birlikte Akdeniz'in tam anlamıyla bir Roma denizine dönüşmüş ve karşısında onunla mücadele edebilecek güçte bir denizi gücü kalmamıştı. Bu durum da Akdeniz'de büyük ölçekli bir donanma ihtiyacının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Augustus, Roma donanmasını *praetoriani* denen ana iki ve çok sayıda daha küçük eyalet filosu şeklinde örgütlemiştir.[241] *Praetoriani* diye bilinen filolar, doğrudan imparatora bağlılardı ve üsleri İtalya'daydı. Bunlardan biri Misenum merkezli Classis Misenensis'ti ve MÖ 22'de kurulmuştu.[242] MÖ 23'te kurulan[243] Classis Ravennas'ın limanı ise adından da anlaşılacağı üzere Ravenna kentiydi. Özellikle Classis Ravennas mürettebatı genellikle Mısır'dan gelmekteydi. Bu donanmaların müfrezeleri de Roma'da castra Misensis ile castra Ravennate denen kendi karargahları vardı.[244] Toplam kaç kişiden oluştuğu bilinmemekle birlikte Dört İmparator Yılı'nda, bu iki filodan üç *legio* çıkartılabilmekteydi.[245]

Çok sayıdaki ve daimi nitelikteki[246] eyalet filolarından biri MÖ 30'da Augustus tarafından kurulan Aleksandreia merkezli Classis Alexandrina'dır. Actium

[241] Ibid., p. 18.
[242] Michael Pitassi, op. cit., p. 46.
[243] Ibid.
[244] Ibid., p. 131.
[245] D. B. Saddington, "*Classes*. The Evolution of the Roman Imperial Fleets" **A Companion to the Roman Army** Ed. Paul Erdkamp, Oxford: Blackwell Publishing, 2007, p. 209.
[246] Ibid., p. 216.

Savaşı'ndan kalan gemilerin çekirdeğini oluşturduğu donanma, çoğunlukla Delta'da yaşayan Yunanlılar yer almaktaydı.[247] Taşıdığı en önemli sorumluluk, kuşkusuz Aleksandreia Limanı'ndan Roma'ya yollanan tahılı taşıyan gemilere eşlik etmekti. Bunun dışında Nil'de ve Kızıldeniz'de[248] devriye gezmekteydiler. Hellenistik dönemden kalan ve *potamophylakia* denen bir polis gücünün yerini almıştı.[249] Birinci Yahudi Ayaklanması sırasında Titus tarafından Mısır'dan birliklerin taşınması için kullanıldığı da bilinmektedir.[250] Gothların MS 3. yüzyıldaki Rodos, Girit ve Kıbrıs'a saldırılarını da Classis Alexandrina geri püskürtmüştür.[251]

Classis Alexandrina'nın en azından 5. yy.'ın başında varlığını sürdürdüğünü *Corpus Iuris Civilis*'in ilk kısmı *Codex Iustinianus*'taki bir bölümden bilmekteyiz. Buna göre; "gemi azlığı nedeniyle Aleksandreia tahıl ambarlarındaki tahılın güvenli bir biçimde İmparatorluk başkentine ulaştırılabilmesinin sağlanmasında ortaya çıkabilecek sorunların çözümü için İmparatorlar Theodosius ve Honorius zamanında *Praefectus Augustali et Insularum*'un Classis Alexandrina ve Classis Carpathia'nın donanma kaptanları ile başka gemi kaptanlarının bir araya geldiği, sorumluluk almaları karşılığında da 409'da bu kişilere başta 'haraç' ve '*philikon*' denen bir vergiden muaf tutulmak olmak üzere, birtakım imtiyazlar verilmesine karar verildiği" anlaşılmaktadır.[252]

Bahsedilen garnizonlar için Roma, Mısır'daki ordusunu desteklemek amacıyla MÖ 1. yy.'dan MS 7. yy.'a kadar 100'den fazla kale inşa etmiştir. Çok fazla işgal/saldırı ihtimali olan bir eyalet olmaması nedeniyle, daha çok iç güvenliği sağlama görevi üstlenmişlerdi.[253] Ancak bu kalelerin garnizonlarının bazı altyapı çalışmalarında da kullanıldıkları bilinmektedir. Bunlara MS 1. yy.'da Doğu Çölü'ndeki birtakım tesislerin tamirinde çalışan birlikler örnek gösterilebilir.[254]

---

[247] Michael Pitassi, **The Roman Navy - Ship, Men & Warfare 350BC - AD475**, Yorkshire: Seaforth Publishing, 2012, p. 150.
[248] Ibid., p. 14.
[249] Ibid., p. 47.
[250] Saddington, op. cit., p. 215.
[251] Pitassi, op. cit., pp. 14, 157.
[252] *Cod. Iust.*, 11.2.4.
[253] Bard., op. cit., p. 832.
[254] Ibid., p. 833.

Bu kaleler genellikle önemli yollar üzerinde konuşlandırılmıştı. Bunun yanında güneydekiler, özellikle bölgede bulunan Nubia kökenli *Nobatae* ve *Blemmyae* gibi[255] halkların saldırılarına karşı da bir koruma sağlamaktaydı. Doğu Çöllerindekiler, Mons Claudianus ve Mons Porphyrites gibi taş ocaklarını ya da hem onlara, hem de Nil Vadisi ile Kızıldeniz arasındaki bu ocaklara ve Kızıldeniz kıyısındaki liman kentlerine giden yolları korumaktaydılar. Batı Çöllerindekiler ise Nubia tarafından kuzeye doğru gelen ticaret yollarının güvenliğini sağlamaktaydılar; bunun için de özellikle de Harga, Dahla, Farafra ve Siva gibi birtakım vahalarda veya onlar arasındaki yollarda konuşlu birlikler için inşa edilmişlerdi. Kasr Karun gibi Fayyum, Pelusion gibi Sina Yarımadası'ndaki kaleler de bölgedeki yerleşimleri korumak için yapılmışlardı.[256]

Düzenli Roma birlikleri daha çok Nil Vadisi'ndeki daha büyük ölçekli *legio* kamplarında yer alırken, daha çok atlı veya develi birlikler ile diğer yardımcı birliklerin çöldeki garnizonları oluşturdukları görülmektedir.[257]

Kale yapıları genellikle dörtgen ya da daha nadiren oval planlı inşa edilmekteydiler. Diğer bölgelerdekilerden farklı olarak, Doğu Çöllerinde yollar üstüne kurulu *hydreuma (*çoğulu *hydreumata)* diye adlandırılan özel müstahkem su tesisleri denebilecek istasyonlar bulunmaktaydı.[258] Bunların duvarları dışında büyük sarnıçları ve kuyuları vardı.[259]

Kalelerin günümüzdeki durumu ise oldukça kötüdür; çoğunda doğru düzgün kazılar bile yapılamamıştır. Ancak Kahire yakınlarındaki Babil, Edfu'nun güneyindeki Kal'at el-Baben ve Luksor Tapınağı üzerine kurulu kale gibi müstahkem yapılarda kazılar yürütülmüştür.[260]

---

[255] Krzysztof Grzymski, "Landscape Archaeology of Nubia and Central Sudan", **The African Archaeological Review Vol. 21, No. 1**, New York: Springer, 2004, p. 17.
[256] Bard, op. cit., p. 832.
[257] Ibid., p. 833.
[258] David Meredith, "The Roman Remains in the Eastern Desert of Egypt", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 38**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1952, p. 94.
[259] Bard., op. cit.
[260] Ibid.

5.2.2. Tahıl Ticareti

...panem et circenses… [261]

Daha en baştan, örneğin İmparator Tiberius'un *Praefectus Praetorio*su Seianus'un yaptığı reformlarla[262] içi çürümeye başlamış bir İmparatorluğun başkenti için tahılın ne kadar önemli olduğunu gösteren ve tarihe geçen en ünlü söz, MS 1. yy.'da yaşamış Romalı satirist Iuvenalis'in onuncu satirinde geçen "ekmek ve oyunlar" olsa gerek. Özellikle belli bir tarihten sonra, Cumhuriyet ya da İmparatorluk fark etmeden – Roma devletinin başkentine – önceleri Roma, sonra ise Konstantinopolis – tahıl sevkiyatı çok kritik bir önem taşımıştır. Her ne kadar daha öncesinde düzensiz dağıtımlar olsa da, başta bedava değil de parayla yapılan bu dağıtımın ve bir Romalı erkek vatandaşın sabit bir tahıl alabilme hakkının sistemli bir hâle gelmesi MÖ 123'te Gracchus Kardeşlerden Gaius Gracchus'un düzenlemesiyle başlamıştır.[263] MÖ 58'de dağıtımlar Publius Clodius Pulcher tarafından bedavaya çevrilmiş, MÖ 40lara doğru ise yararlanabilenlerin sayısı 320.000 kişiye kadar çıkmış, Caesar'la birlikte sayı 150.000'e çekilmiş, en son Augustus tarafından ise, yapılan bir *census* sonucu 200.000 kişiyle sabit hâle getirilmiştir.[264]

Gittikçe artan ve bir dönem nüfusu çevre köy ve kasabalarıyla birlikte neredeyse 1 milyona yaklaşan Roma kent nüfusunun[265] tahıl ihtiyacının karşılanabilmesi için daha Cumhuriyet devrinden itibaren her yıl belli bir miktarda tahıl dışardan alınmakta ve yukarıda da söylediği gibi halkın belli bir kısmına dağıtmaktaydı.[266] Yıllık aşağı yukarı 88.000 ton tahılın, durumu iyi olmayan yaklaşık 200.000 erkek Roma vatandaşına dağıtıldığı tahmin edilmektedir.[267] 2. yüzyıl sonu ya da 3. yüzyıla gelindiğinde tahıldan ekmeğe dönen[268] bu dağıtım için gereken tahılın sadece üçte birinin Mısır'dan gelmekte olduğu antik kaynaklarda geçmektedir.[269]

---

[261] Juv., *Sat*. X.77-81.
[262] Cass. Dio, LVII.19.
[263] Paul Erdkamp, "The Food Supply of the Capital", **The Cambridge Companion to Ancient Rome**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 264-265.
[264] Ibid., pp. 265-266.
[265] Ibid., p. 269.
[266] McLaughlin, op. cit., p. 23.
[267] Ibid.
[268] Erdkamp, op. cit, p. 266.
[269] Joseph., *BJ*, 2.16.4.

Tahılın geri kalanı ise Roma'ya Kuzey Afrika'dan, Sicilya'dan ya Sardinya'dan ulaşmaktaydı. Bu hesapla 30.000 tona yakın miktarı ya da dört aylık kısmının veya en az 66.000 erkek Romalıya yıllık dağıtılan tahılın Aleksandreia'dan geldiği anlaşılmaktadır.

Tahıl üretiminin Mısır ayağı şu şekilde gerçekleşmekteydi. Bölgeden bölgeye Nil taşkının başlama süresi farklılık göstermesi nedeniyle; bölgeye göre hasat Nisan başından Haziran başına kadar tamamlanırdı. Hasat edilen tahıl köylerde toplanır, çer çöpünden temizlendikten sonra *sitologos* denen ilgili memur tarafından teslim alınarak silolarda depolanır, buradaki silolardan daha büyük siloları olan *metropoleis*e gönderilir; bunların da Roma'ya yollanacak kısmı Nil üstündeki limanlara yük hayvanları sırtında taşınır ve bu limanlardan gemilerle Aleksandreia'ya ulaştırılırdı.[270] Aleksandreia'da da daha büyük silolarda saklanır, gerektiğinde de Roma'ya gönderilirdi. Teslimatlar sırasında, günümüze örnekleri ulaşabilmiş Oxyrhynchus Papirüs Arşivi'nde ele geçirilen *P. Oxy. 1259* gibi birtakım fiş benzeri kayıtlar da tutulmaktaydı.[271]

Aleksandreia'dan yola çıkan bir geminin Roma'ya varışı 40 gün sürerken, Mısır'a iki haftada dönebilmekteydi ve sadece Nisan-Eylül arası yolculuk yapabilmekteydi.[272] Söz konusu ticaret hacminin büyüklüğünü anlamak için şöyle bir şey düşünülebilir: Ortalama 150 ton kapasiteli ortalama 200 kargo gemisinin Roma-Aleksandreia arasında 6 aylık bir süre içinde en az bir sefer yaparak bu ihtiyacı karşılaması mümkün olabilmekteydi. Roma'nın bunu gerçekleştirebilmesinin, çok büyük bir örgütsel beceriye bağlı olduğu açıktır.

Doğal olarak bu tür yardımlardan yararlanmayan ve doğrudan doğruya tüccarlardan tahıl ihtiyacını karşılayanlar da vardı. Fiyatların çok yükseldiği dönemlerde devlet duruma kendi elindeki artı ürünleri satarak ya da tüccarlardan tahılı

[270] G. E. Rickman, "The Grain Trade under the Roman Empire", **Memoirs of the American Academy in Rome, Vol. 36, The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History**, Rome: University of Michigan Press for the American Academy in Rome, 1980, pp. 264-265.
[271] Ibid., p. 265. Metnin çevirisi için bkz.: Ekler 1.6. P.Oxy.1259 – Tahıl Teslimatı İle İlgili Bir Belge
[272] McLaughlin, op. cit., p. 235.

alıp daha düşük fiyattan satarak müdahale etmekteydi.[273] Örneğin; Tacitus, Tiberius zamanında tahıl fiyatlarıyla ilgili bir isyanı şu şekilde aktarmıştır:

Avam, tahıl fiyatlarındaki korkunç pahalılığı protesto edince, o (İmparator Tiberius) alıcının ödemesi için sabit bir fiyat belirlemiş ve kendisi satıcıya birim başına 2 sesterces sübvanse edeceğinin bizzat garantisini vermiştir.[274]

Özetle; içindeki ve çevresindeki üretimle tahıl ihtiyacını karşılayamayacak bir noktaya gelen dünyanın en kalabalık şehirlerinden olan İmparatorluk başkentinin halkı için Aleksandreia ve Kuzey Afrika hatlarının ne kadar önemli olduğu açıktır. Dört İmparator Yılı'nda (MS 69) Vespasianus'un, orduları İtalya'da ilerlerken kendisinin Mısır'da kalmasının en önemli sebeplerinden biri Mısır ile Roma arasındaki tahıl ticaret hattını kontrolünü sağlamaktı. Mısır'ın Palmyra Kraliçesi Zenobia tarafından, Üçüncü Yüzyıl Krizi'nin en şiddetli dönemlerinden birini fırsat bilerek ele geçirilmesine rağmen, İmparator Aurelianus'un iktidarı ele geçirdikten sonra hemen müdahale etmek istememesinin sebebi biraz da Roma'ya yapılan tahıl seferlerinin kesintiye uğramasının önüne geçmektir.[275] MS 5. yüzyılda dahi dağıtım için Mısır'daki Aleksandreia merkezli eyalet donanması Classis Alexandrina ve başka gemilerin *Corpus Iuris Civilis* gibi hukuk metinlerinden de anlaşıldığı üzere kullanılması ve bunlar için ayrıcalıklar ve kolaylıklar tanınmasının temel nedeni, artık başkent olan ve aynı bir zamanlar Roma gibi tahıl seferlerine ihtiyaç duyan Konstantinopolis'e tahıl akışının devamlılığını sağlamaktan başka bir şey değildir.[276] Roma devleti Aleksandreia ve Mısırsız Roma'nın aç kalacağının farkındadır.

5.2.3. Roma'nın Uzak Diyarlarla Ticari İlişkileri Ortasında Mısır

Mısır'ın; Afrika ile Asya kıtalarının kesiştiği noktada, hem Akdeniz, hem de Kızıldeniz kıyısındaki konumu, onu ticari anlamda çok özel bir noktaya taşımıştır. Bulunduğu yer sayesinde Mısır, Roma dünyasının Antik Çağ standartlarındaki küresel ticaretteki doğudaki uzak diyarlara açılan belki de en önemli kapısıydı. Roma, Mısır'ın

[273] Ibid., p. 24.
[274] Tac., *Ann.*, II.87.
[275] Pat Southern, **Empress Zenobia: Palmyra's Rebel Queen**, Londra: Continuum Books, 2008, p. 115.
[276] *Cod. Iust.*, op. cit.

Kızıldeniz limanları sayesinde Etiyopya kıyılarından başlayarak Somali'nin güney kıyılarına ve hatta Tanzanya'ya, Arap Yarımadası'nda yer alan Himyar ve Saba Krallıklarına ve Hindistan'ın en azından batı kıyılarına kadar olan kısmıyla – muhtemelen daha da ötesine – ticaret yaptığı bilinmektedir. Hatta en geç Han Hanedanı dönemi Çin'in Mısır'ın varlığı ve yeri hakkında bilgisi olduğunu söyleyebilmekteyiz.

Uzak diyarlarla temas ve ticaret İskender öncesinde de mevcuttu; ilerleyen dönemlerde 'uzak diyar' kavramı mesafe bakımından değişmiştir. Firavun-Kraliçe Hatşepsut devrinde gizemli 'Punt Ülkesi'ne düzenlenen ve Deir el-Bahri'deki kendi adına inşa ettirdiği mezar tapınağının duvarlarını süsleyen tasvirlerde anlatılan ticari seferler bilinmektedir. Söz konusu Punt'un neresi olduğu tam kestirilemese de, Somali kıyıları başta olmak üzere, bölgede birtakım yerler, muhtemel konumlar olarak önerilmektedir.[277]

Pers İmparatorluğu Ortadoğu dünyasını MÖ 6. yy.'da birleştirdiğinde, Hellen dünyası ve Mısır'dan Hindistan sınırlarına kadar uzanan bir devlet hâline gelmişti. Dolayısıyla bu diyarlar artık birbirlerine dokunmaktaydı ve birlik içinde oldukları için aralarında birtakım yolların/hatların oluşturulabilmesi mümkündü. Biraz da bu amaçla Pers Kralı Dareios hem Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal açtırmış, hem de bir Yunan denizci Scylax'ı Mısır'dan Hindistan'a göndermişti. Yaklaşık 30 ay süren bir yolculuk, böyle bir rotanın mümkün olabileceğini göstermiştir.[278]

Büyük İskender, Pers İmparatorluğu'nu Baktria'ya kadar fethedince, Nearkhos adındaki bir amiralini Scylax'ın gittiği rotayı yeniden keşfetmesi için göndermiştir.[279] İskender İmparatorluğunun parçalanmasından sonra Seleukosların Hindistan'dan fil temin etmesi, Mısır'daki rakipleri Ptolemaiosları Afrika filleri yakalamaya itmiş, onlar da bu amaçla Kızıldeniz kıyısında Berenike gibi limanlar inşa edip restore ettirmiştir.[280] İşte bu limanların restorasyonu ve/veya açılmasının beklenmedik bir sonucu, bu limanlarla Nil Vadisi arasındaki yolların da yardımıyla uzak diyarlarla

[277] Raoul McLaughin, **Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China**. p. 23
[278] Ibid., p. 23.
[279] Ibid., p. 24
[280] Ibid.

ticaretin altyapısının kurulması olmuştur.[281] Berenike ile Antinoopolis arasındaki Via Hadriana gibi Roma devrinde yapılan yollar da bu hatlara eklenmiştir.

Hindistan'a deniz ticaret yolunun varlığıyla ilgili Strabon, VIII. Ptolemaios II. Euergetes zamanında geçen bir hikâyeyi aktarır.[282] Buna göre; MÖ 118'de Kızıldeniz kıyılarına vuran, daha önce hiç görmedikleri tipteki bir gemideki Hintli bir adamı kurtaran sahili korumakla görevli askerler, kralın huzuruna bu adamı getirirler. Kral, adamı durumunu anlatabilmesi için Yunanca öğrenebileceği birilerinin korumasına verir. Adam dili öğrendikten sonra kendisinin Hindistan'dan geldiğini anlatmış, buna inanılmayınca da kendisini ülkesine götürmeleri karşılığında onların gönderecekleri bir gemiye rehberlik ederek bunu kanıtlayabileceğini söylemiş. Durum II. Euergetes'in ilgisini fazlasıyla çekmiş ve Kyzikoslu Eudoxus diye bir adamın da başında bulunduğu bir gemi ile Hindistan'a doğru yola çıkmışlar. Gemi Hindistan'a varmış, bir sürü malla geri dönmüş, ancak Euergetes, Eudoxus'un getirdiği malların 'diplomatik bir yolculuk olması nedeniyle kralî hediyeler' olduğunu söyleyerek onlara el koymuş. II. Euergetes'in yerine geçen III. Kleopatra, bir başka gemiyle Eudoxus'u tekrar göndermiş, bu sefer de dönüşte getirdiği bazı malları zimmetine geçirdiği için Kraliçe tarafından mallarına el konmuş. Mısır'ı atlayarak doğrudan Hindistan'a gidecek bir deniz yolu ararken, Gades'ten gelen (bugünkü Cadiz, İspanya) bir geminin kalıntılarına Afrika'nın doğu sahillerinde rastlandığını öğrenmiş ve bu yolu takip etmek üzere yola çıkmış; ne yazık ki kendisinden bir daha haber alınamamış.

VII. Kleopatra'nın Mısır'dan Hindistan'a Kızıldeniz yoluyla muhtemel kaçma planları[283] ve bunun bir parçası olarak Caesar'dan olduğu söylenen oğlu Caesarion'u gönderdiği de antik kaynaklarda aktarılmaktadır.[284] Bu da bu yolların o dönemde var olduğunun işaretidir.

Roma'nın Mısır'ı kontrol altına almasıyla, ülkenin ekonomik dönüşümü başlamıştır; Aleksandreia'daki Hellenistik hükümetin son yüzyılı ülke için sadece siyasi anlamda değil, ekonomik anlamda da yıkımdan başka bir şey getirmemiştir.

[281] Ibid.
[282] Strab., II.3.4
[283] Plut., *Vit., Ant.*, 69.
[284] Ibid., 81.

Özellikle tarımsal üretim ülke çapında çökmüştü. Sulama kanalları başta olmak üzere tarımın altyapısı, ülkede bulunan Romalı askerlerce restore edilmiştir. Aynı dönemde Doğu Çöllerinde başta Mons Porphyrites ve Mons Claudianus gibi taş ocakları ile altın vb. madenler işletilmeye başlanmış ya da elden geçirilmiştir. Doğu Çöllerindeki faaliyetler, Nil ile Kızıldeniz arasında Firavunlar döneminden beri var olan ve Ptolemaios idaresinde de çok gelişmemiş yollar, Romalılar için çok önemli olduğu için devrim niteliğindeki altyapı çalışmalarıyla bunları geliştirmiş ve daha güvenli hâle getirmiştir.[285] Hatta çölden geçen bu yollar üstünde kuyuları, sarnıçları olan *hydreumata* denen istasyonlar ve yolların güvenliğini sağlamak üzere *phrouroi* denen kaleler kurulmuş, bunların aralarına çok sayıda gözetleme kulesi inşa edilmiştir.[286] Akdeniz dünyasının Augustus zamanında *Pax Romana* ile birleştirilmesi ile ortaya çıkan huzur ortamının sonucu ekonomik canlanmayla, Antik Çağ ölçekli bir küresel ticaretin de önü iyice açılmıştır. Bunun gerçekleşmesinde tüm bu sayılanların yanında, Romalıların Arabia seferi için gemi inşa etmek üzere Kızıldeniz kıyısındaki kentlerde tersaneler kurmasının da etkisi olmuştur.[287]

Yukarıda belirtilen Hindistan'a kadar uzanan ticaret yollarının günümüzde bilinebilmesinin en önemli nedeni ise, MS 1. yy.'ın ortalarında yazılmış, kimin tarafından kaleme alındığı bilinmeyen, *Kızıldeniz Periplusu/Kızıldeniz Çevresinde Keşif Gezisi*[288] (*Περίπλους τῆς Ἐρυθράς Θαλάσσης/Periplus Maris Erythraei*) adlı eserdir. MS 54 civarında yazıldığı düşünülen eser[289], 66 paragraftan oluşan Doğu Afrika, Arabistan, İran ve Hindistan'ın batı kıyılarındaki limanlar hakkında pratik bilgiler veren Yunanca bir metindir.[290] Bahsettiği rotayı görmüş, tecrübe etmiş bir kişi tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır; birtakım malların asıl geldikleri yerlerden denizde karşılaşılabilecek risklere, demir atılabilecek güvenli bazı noktalara kadar pek çok farklı konuda bilgi vermektedir.

Bir diğer değinilmesi gereken ve Roma'nın Mısır üzerinden temas kurduğu yer, Roma İmparatorluğu'nun Uzakdoğu'daki karşılığı Çin'deki Han İmparatorluğu'ydu.

[285] McLaughlin, op. cit., p. 27.
[286] Ibid., pp. 27-28.
[287] Ibid., p. 28.
[288] Howatson, "Periplus maris Erythraei", op. cit., p. 713.
[289] McLaughlin, op. cit., p. 8.
[290] Ibid., p. 7.

O dönemde Çin; Batıda Akdeniz Dünyası'nda Roma'nın yaptığı gibi, Uzakdoğu'da özellikle MS 1. ve 2. yy.'da altın çağını yaşayan çok büyük ve güçlü bir imparatorluktu. Bu dönemde Roma ile arasındaki temasların varlığı da, bazı Çin kaynaklarında geçmektedir. Bunlardan biri Çin'in Üç Krallık Devri'nin (220-280) başında, döneme adını veren üç büyük krallıktan Cao Wei'de yaşamış tarihçi ve devlet adamı Yu Huan'ın kaleme aldığı *Wei-lio* ya da *Weilüe*'dir.[291] MS 3. yy.'ın ortasında yazıldığı düşünülen ve orijinali kayıp olan eser, aynı Eutropius'un epitomu nasıl bir Roma Tarihi özetiyse, o da bir *Kısa Wei Tarihi*'dir; adı da bu anlama gelmektedir. F. Hirth tarafından 1885'te yayınlanan *China and the Roman Orient: Researches Into Their Ancient and Mediæval Relations As Represented In Old Chinese Records* adlı eserinde *Weilüe*'den de parçalar bulunmaktadır. Eserin "Batı Halkları" denen bölümünde Roma ile ilgili bilgiler verilmektedir.[292] Hirth, Çinlilerin muhtemelen hiçbir zaman kara ya da denizden Roma'ya ulaşamadığını,[293] ancak öte ülkelerden gelen ve uzak diyarlara giden kendi malları olduğunun farkında olduklarını söylemektedir.[294] Ne var ki Yu Huan, muhtemelen elinde çok fazla ve doğru veri olması sayesinde, bazı konularda isabetli bir biçimde belli bir yere kadar Roma dünyasının doğusunu tarif edebilmiştir:

"*Bu ülke denizin batısında yer almakta ve genellikle buraya Haixi denmektedir. Bu ülkenin batısında boylu boyunca bir nehir uzanır ve burada ayrıca bir başka büyük deniz vardır*[295]*... o denizin batısında ise Chisan şehri vardır."* Firth, Haixi'nin doğusundaki denizin Kızıldeniz, nehrin Nil, büyük denizin Akdeniz, Chisan şehrinin de Aleksandreia olduğunu düşünmektedir. Bundan sonraki bölümlerde Roma ile ilgili daha da farklı ayrıntıların verildiği görülmektedir.

[291] Ibid., p. 21.
[292] Ibid.
[293] Friedrich Hirth. **China and the Roman Orient: Researches Into Their Ancient and Mediæval Relations As Represented In Old Chinese Records**. p. 180.
[294] Ibid.
[295] Ibid., pp. 180-181.

Bir başka Çin kaynağı olan MS 5. yy.'da kendisinden önceki kaynaklardan yararlanılarak bir araya getirilmiş *Hu Hanşu*'nun "Batı Bölgeleri" bölümünde[296] ise Roma İmparatorluğu'nu şu şekilde anlatmaktadır:[297]

"Da Qin Krallığı, Lijian diye de bilinmektedir. Denizin batısında yer aldığı için, Haixi (Mısır) Krallığı diye de bilinmektedir. Ülkesi birkaç li boyunca uzanmaktadır. Dört yüzden fazla surlu kenti vardır. Kendisine bağlı birkaç on küçük krallık bulunur. Kentlerin duvarları taştandır."

Consul ve *dictator*un biraz idealize edilmiş hâlinin anlatıldığı bu kısım, Roma'nın Çin gözünden bir bakışını yansıtmaktayken, *Weilüe*'nin Mısır için kullandığı Haixi ifadesinin de yine geçtiği görülür.

Roma İmparatorları aslında Han'a hep elçiler göndermek istemekteydi, ancak Çinlilerin *Anxi* dedikleri Parthlar engellemekteydiler.[298] İmparator Antoninus Pius 161'de öldükten sonraki dönemde Armenia'nın iç işlerine karışan ve aralarında patlayan çarpışmalar nedeniyle ağır kayıplar veren Roma, bir yandan Parthlara karşı sefer hazırlığı yaparken, diğer yandan da Çin İmparatorluğu ile doğrudan temas kurabilmek için 165'te elçiler yolladıklarını ve başarılı bir şekilde Çin İmparatoru Huan'ın Luoyang'da[299] huzuruna varabildiklerini görmekteyiz.[300]

Dokuzuncu yanxi yılında (MS 166), İmparator Huan'ın saltanatı sırasında, Da Qin Kralı Andun (Marcus Aurelius Antoninus), fildişi, gergedan boynuzu ve kaplumbağa kabukları sunabilmek için sınırların ötesinden Rinan (Vietnam kıyıları) yönünden elçiler yollamıştır. Bu, ilk kez (iki ülke arasında doğrudan) temas kurulduğu zamandır. Gelen hediyeler ne nadideydi, ne de ender, bu da gelenlerin (elçiler) anlattıklarının abartılı olduğu şüphesini uyandırmaktaydı.[301]

Vietnam kıyılarına giden yolun denizden geçtiği ve denizin batısındaki ülke diye kastettikleri yerin Mısır olduğu düşünüldüğünde ve ayrıca Mısır'ın Hindistan

[296] McLaughlin, op. cit.
[297] Hu Hanşu, 12.
[298] Ibid., 11.
[299] McLaughlin, op. cit., p. 209.
[300] Ibid., pp. 207-208.
[301] Hu Hanşu, 12.

kıyılarındaki ticaret yollarının Roma kapısı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Mısır'ın Hint Okyanusu üzerinden uzak diyarlarla yapılan ticarettik rolü açıkça ortaya çıkar. Bu rotanın oluşması, Mısır'ın Yeni Krallık'taki bilgisinin üstüne Strabon'un anlattıkları ve sonrasındaki temaslarla mümkün olabilmiş, doğudan gelen mallar Akdeniz Dünyası'na, Roma'dakiler de Uzakdoğu'ya ulaşabilmiştir.

Her iki imparatorlukta da çeşitli dönemlerde siyasi ve askeri krizler patlamasına rağmen, her ikisini dizlerine çöktürecek çapta olaylar çok da uzakta değildi. 184'te Sarı Türbanlılar Ayaklanması yerel idareyi yok etmiş, merkezi hükümeti ve imparatorun otoritesini adeta buharlaştırmış ve saray içi kavgaların önünü açmıştır. Doğan otorite boşluğunu dolduran savaş beyleri tarafından parçalanan imparatorluk, 220'de Cao Cao'nun oğlu Cao Pi'nin, 250 yıl sonra Odoacer'in Romulus Augustulus'tan tahtı bıraktırdığı gibi son Han İmparatoru Xian'ı tahttan indirmesiyle Han Hanedanı sona ermiş, böylelikle Çin'de her biri tüm ülke üzerinde hak iddia eden üç krallığın olduğu Üç Krallık Dönemi başlamıştır.

İmparator Xian'ın tahtı bıraktırılmasından 15 yıl sonra Severus Alexander'in öldürülmesiyle başlayan süreç, Roma'yı iç savaşlar silsilesiyle sarsmış ve Mısır da bundan nasibini almış, İmparatorluğu bir süreliğine parçalamış, ülke siyasi anlamda göreceli istikrara kavuştuğu Diocletianus'a kadar neredeyse yok olmanın eşiğine gelmiştir. Üçüncü Yüzyıl Krizi'ni bitirerek Diocletianus, Roma'nın batıda neredeyse 200 yıl, doğuda ise 1200 yıl kadar daha ayakta kalabilmesini sağlamıştır.

5.2.4. Mons Claudianus ve Mons Porphyrites Taş Ocakları

Roma Mısırı'nda değinilmesi gereken iki tane çok önemli taş ocağı vardır. Her ikisi de Mısır'ın Doğu Çölü denen Nil Vadisi ile Kızıldeniz arasındaki bölgesinde yer alan Mons Claudianus ile Mons Porphyrites'tir.

Mons Claudianus, imparatorluk idaresinin tekelinde bulunan ve Roma'daki pek çok yapının inşasında kullanılmış granodiorit çıkartılan bir taş ocağıydı. Bugünkü Kahire'nin yaklaşık 500 km güneyinde, Nil Vadisi'nin 120 km doğusunda yer almaktaydı. Bir müstahkem alan dışında hamam, silo, kuyular, tapınak alanı gibi yapılar bulunmaktadır. İklim koşulları sayesinde bunlar çok iyi durumda günümüze ulaşabilmiştir. MS 1. yy. ilâ 2. yy. ortasına kadar yoğun bir biçimde işletildiği anlaşılan

taş ocağına yiyeceğin, muhtemelen aşağı yukarı 5 gün uzaklıktaki Nil Vadisi'nden geldiği düşünülmektedir. Roma ordusu tarafından işletilen taş ocağında Nil Vadisi'nden gelen memur ve askerler, kalifiye sivil işçiler, kalifiye olmayan işçiler ile bunların ailelerini oluşturan kadın ve çocukların bulunduğu[302], bölgede bulunan 9000'den fazla *ostraka*dan anlaşılmıştır.[303]

Mons Porphyrites de Mons Claudianus'un yaklaşık 50 km kuzeyinde, Kızıldeniz kıyısındaki bugünkü Hurgada'nın da 50 km batısında[304] yer alan antik bir taş ocağıdır. Ocaktan çıkartılan taşların Nil'e taşınması için kullanılan yolun başı sayılabilecek, hemen yakınlarındaki Umm Sidre Vadisi'nin Nil Vadisi'ne uzaklığı ise 150 km'dir.[305] Bugün Gebel Ebu Dukhan denen yerde yer alan[306] Mons Porphyrites'i özel kılan şey, ocaktan çıkan taşın rengidir. *Porphyry* denen özel bir mor renkteki bu taş, heykel, sütun ya da başka türlü monolitlerin yapımında kullanılmıştı[307] ve bu taşın imparatorluktaki tek kaynağıydı;[308] dolayısıyla Mısır, İmparatorluğun elinden çıktıktan sonra, imparator ile ilişkilendirilen bu taş çok daha değerli hâle gelmiştir. Genel olarak imparatorluk başkentleri Roma ve Konstantinopolis'e gönderilen taşların parçalarına imparatorluğun başka yerlerinde de rastlanmıştır.[309]

İklim koşulları ve ücra konumu sayesinde arkeolojik veriler, aynı Mons Claudianus'ta olduğu gibi çok iyi korunabilmiştir. Bölgede taş ocağının yanında, içinde Isis ve Serapis'e adanmış birer tapınak bulunan müstahkem bir yerleşim[310] ve bunun yanında daha küçük boyutlarda ve muhtemelen taş ocağı işçilerine ayrılmış çok sayıda yerleşke yer almaktaydı.[311] Çok ücra bir yerde olduğu için üzerinde arkeolojik çalışmalar yapması da zor olan Mons Porphyrites'teki buluntulardan anlaşılan, MS 1. yy. ilâ 4. ya da 5. yy. arasında faaliyette olduğudur. Mons Claudianus'ta bulunan

[302] Marijke van der Veen, S. Hamilton-Dyer, "A life of luxury in the desert? The food and fodder supply to Mons Claudianus", **Journal of Roman Archaeology Vol. 2**, 1998, p. 101.
[303] Ibid., p. 102.
[304] Ibid.
[305] Kathryn A. Bard, "Mons Porphyrites", **Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt**, p. 642.
[306] Jennifer A. Sheridan, Jonathan Roth, "Greek Ostraka from Mons Porphyrites (Gebel 'Abu Dukhan)", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 29, No. 3/4**. Durham: American Society of Papyrologists, 1992, p. 117.
[307] Plin., *HN*, XXXVI.56, 88.
[308] Bard, op. cit., p. 640.
[309] Ibid.
[310] Sheridan, Roth, op. cit., p. 117.
[311] Bard, op. cit., p. 641.

birtakım ostrakaya göre Mons Porphyrites'in askeri ve idari merkez olduğu da anlaşılmaktadır.[312] 19. yy.'da tespit edilmiş ve o zaman Lykabettos, Rammius adlarındaki iki tanenin yanında, kuzeybatı ve doğu ocakları olmak üzere dağların tepesinde toplamda dört taş ocağı bulunmaktadır.[313, 314] Bölgenin yiyecek ihtiyacının Nil Vadisi'nden ve Kızıldeniz'den karşılandığı düşünülmektedir.[315] Su ihtiyacı ise temelde iki ana kuyudan sağlanmaktaydı.

Müstahkem yerleşmedeki Isis ve Serapis Tapınağı dışında, tanrı Pan-Min'e adanmış bir başka tapınak da bulunmaktadır. Bu tapınakta bulunan bir yazıt, Mons Porphyrites'in 23 Temmuz 18'de Caius Cominius Leugas tarafından keşfedildiğini ve kaydetmektedir.[316] Plinius'un *Naturalis Historia*sına göre, Roma'ya bu taştan yapılmış heykeller ilk kez İmparator Claudius zamanında Mısır'daki bir *procurator*u Vitrasius Pollio tarafından getirtilmiştir.[317] Dolayısıyla Mons Porphyrites'e Romalılar tarafından ne zaman yerleşildiği hakkında çok daha net bilgi sahibi olabilmekteyiz.

Mons Porphyrites'ten çıkan taşlarla yapılan Roma dünyasından kalan çok sayıda eser bulunmaktadır. Bunlara Roma'da görülebilecek tüm *porphyry* sütunlar, İmparator I. Constantinus'un annesi Helena ve kızı Constantia'nın Vatikan Müzerleri'nde ve İmparator Iulianus Apostata'nınki başta olmak üzere İstanbul Arkeoloji Müzeleri bahçesinde yer alan *porphyry* lahitler gibi pek çok lahit, Çemberlitaş'taki Constantinus Sütunu, IV. Haçlı Seferi'nde Konstantiopolis'in yağmalanması sırasında götürülen eserler arasında yer alan ve büyük bir kısmı bugün Venedik'teki San Marko Bazilikası'nın köşesinde, küçük bir parçası yine İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde yer alan 4. yy. başına tarihlenen ve sanat tarihine *Dört Tetrark Portresi* diye geçen heykeller örnek gösterilebilir.

Mons Claudianus ve Mons Porphyrites taş ocakları Mısır'da Roma idaresi altında işletilmiş en büyük taş ocaklarıydı. Ancak onlar dışında da Mısır'da ocak ve madenler vardı. Bunların içinde Vadi Umm Vikala, Vadi Umm Balad, Vadi Barud,

[312] Ibid., p. 642.
[313] Ibid.
[314] Sheridan, Roth, op. cit.
[315] Bard, op. cit.
[316] Ibid.
[317] Plin., *HN*, XXXVI.11.57.

Vadi Magribiye, Kızıldeniz'deki St. John Adası, Gebel Ebu Diyeiba ve Vadi el-Hudi gibi yerler sayılabilir.[318] Örneğin Vadi Barud, küçük bir mermer ocağıydı; *marmor Tiberianum* denen bir mermerin kaynağıydı.[319]

5.2.5. Kültürel Etkileşimiler

Dünya tarihinin en köklü ve devamlılık arz eden uygarlıklarından biri olması nedeniyle Mısır'ın kültürel anlamda hem kendisini yöneten devlet ve uygarlıklardan etkilenmesi, hem de onları etkilemesi doğaldır. Dolayısıyla Eski Mısır'ın bu son perdesinde Roma İmparatorluğu'nun idaresi altındaki ülkenin kültürel açıdan Mısır Roma'yı, Roma da ciddi bir biçimde Mısır'ı etkilediği görülmektedir. O kadar ki; bazı durumlarda melez örneklerin ortaya çıktığını da görmekteyiz. Bu bölümde önce Mısır'ın Roma, sonra da Roma'nın Mısır üzerinde kültürel bakımından yaptıkları etkiler incelenecektir.

5.2.5.1. Mısır Kültür ve Sanatının Roma'daki Yansımaları

Mısır'ın kültürel açıdan günlük hayata dâhil olacak kadar Roma'yı ciddi biçimde etkilediğini söylemek mümkündür. Actium sonrasında Roma'nın bir eyaleti olduğu MÖ 30'dan itibaren, özellikle Mısır kökenli eserlerin Roma'ya daha kolay ve yoğun olarak taşınmaya başlamasıyla birlikte, Hellenistik dönemden başlayan kültürel etkileşimin hız kazandığı görülür. Bu etkiler çok çeşitlidir; Mısır'ın Roma üzerindeki kültürel temaslarının en bariz yansımaları olmaları nedeniyle özellikle dini, mimari, sanatsal ve edebi bakımdan etkilerine değinmek gerekir. Roma'ya Mısırlı kültler – özellikle Isis ve Serapis kültleri ve onlarla ilişkili kültler – daha Ptolemaios Krallığı zamanında ülkeye girmeye başlamıştı. Bu nedenle ülkenin pek çok yerinde Mısır'ın ilhakından önce ve sonra Mısır kültlerine adanmış tapınakların inşa edildiği; onlarla ilişkili birtakım festivallerin kutlandığı görülmüştür. Mimari bakımdan ele alınabilecek unsurların başında ise bu tapınakların dışında, getirtilen dikilitaşlar gelmektedir. Bunlar, sadece şehri süsleyen parçalar değillerdi; aynı zamanda bir tür

[318] S. E. Sidebotham, H. Barnhard, J. A. Harrell, R. S. Tomber, "The Roman Quarry and Installations in Wadi Umm Wikala and Wadi Semna", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 87**, Londra: Sage Publications, Ltd., 2001, p. 141-142.
[319] Adam Bülow-Jacobsen, "O.Claud. IV 870 and 895 Joined", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 183**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 2012, p. 219.

güç gösterisi ve saygınlık sebebiydiler. Sanatsal anlamda ise Romalıların hem Mısır'dan getirttikleri eserler, hem de bunların Romalı kopyaları veya bunlardan bağımsız olarak Mısır kültür öğelerini kullanarak veya tamamen kendi üsluplarıyla yaptıkları ve genel adı *aegyptiaca romana* olan eserler de sayılabilir. Dikilitaşlarda da durum böyle olmakla birlikte, onları mimari bir öğe olarak değerlendirmek gerektiği için, ayrı bir başlıkta toplanmıştır. Son olarak ise; Mısır kültür öğelerinin geçtiği birtakım edebi eserlerden de burada söz edilecektir.

5.2.5.1.1. Dini Yansımalar

Mısır dini, çok tanrılı bir pagan dindi. Sayısı yüzlerle ifade edilen insan biçimindekilerin yanında zoomorfik tanrı ve tanrıçalardan da oluşan bir pantheonu, varlığını sürdürdüğü binlerce yıl boyunca teolojik ve mitolojik hikayeleri tarihsel sürecine göre değişikliğe uğramış, Hellenistik dönemde bile eskileri üzerinden yeni tanrılar ortaya çıkmış ve ancak Hıristiyanlıkla birlikte tapınımı sona ermiştir. Bu dinin Roma'ya girişi, başkaları da olmakla ve bunlarla sınırlı kalmamakla birlikte temelde iki tanrıyla olmuştur: Isis ve Serapis.

Isis, Mısır'ın en eski tanrıçalarından biridir. Mısırlı Isis, tanrı Osiris'in eşi ve kız kardeşi, Set ve Nephtys'in kız kardeşi, Horus'un annesi, Geb ve Nut'un kızı, Şu ve Tefnut'un torunuydu. Yaşayan firavunun Horus, ölenin Osiris ile ilişkilendirilmesi, Isis'i firavun ile ilişkilendirerek krali bir tanrıça hâline getirmiştir. Zaman içinde başta Hathor olmak üzere birtakım tanrıçaların özelliklerini de bünyesinde toplamış ve Hellenistik döneme gelindiğinde Serapis ile birlikte tapınım görmeye başlamıştır. Kral ile ilişkilendirilen ve kötülüğü temsil eden oğlu Horus'un Set'e karşı mücadelesi nedeniyle, özellikle Çocuk Horus/Hellenistik Harpokrates'in kucağında oturur biçimdeki birlikte tasvirleri, ikonografik anlamda benzerlik nedeniyle Hıristiyanlık üzerinde etkili olup olmadığını düşündürtmekte ve günümüzde de tartışmaya neden olmaktadır. En önemli kült merkezi Philae'deki Isis tapınak külliyesi, Mısır'da ve muhtemelen tüm Roma İmparatorluğu'nda resmen kapatılan son pagan tapınak[320]

[320] Procop., *Bell. Pers.* 1.19.37.

olarak da bilinmektedir. Kültün Hellenistik biçiminin intisap törenleri ile Demeter'in Eleusis gizem ritüelleri arasında bir ilişki olduğu düşünülmektedir.[321]

Serapis ise Osiris ile Apis'in birleşiminden oluşturulmuş bir tanrıdır. Asar-Api'nin Yunanca'ya çevrilmiş hâli olan Serapis, I. Ptolemaios Soter tarafından, Aleksandreia'nın ve Ptolemaios Hanedanı'nın baştanrı ve koruyucu tanrı ihtiyacını gerek Mısırlıların, gerek Hellenlerin kabul edebileceği bir tanrıyla karşılayabilmek için Hellenistik dönemdeki biçimini oluşturtmuştur.[322] Yani kökenleri Mısırlı olan Hellenistik bir tanrıdır ve bu haliyle Isis ile karşılaştırıldığında bir hayli yenidir.

Bu iki tanrının Roma İmparatorluk sınırları içinde yüzlerce mabedi inşa edilmşitir ve bunlar, arkeolojik ve epigrafik veriler ışığında tespit edilebilmiştir. Bunların en başında Roma'daki Iseum Campense ile yanı başındaki, o yüzden birlikte anılan, ancak birbirinden ayrı Sarapeion gelir.[323] Adından da anlaşılabilecek gibi her iki tapınak da Campus Martius'ta inşa edilmiştir; Isis Tapınağı'nın Saepta Iulia yakınlarında olduğunu Iuvenalis[324] de söylemektedir. Tapınaklar MS 80'de bir yangında yandıktan sonra Domitianus tarafından çok daha güzelleştirilip Mısır'dan gelen dikilitaşlarla süslenerek restore edilmiştir.[325] Bu tarihten itibaren, pagan tapınakların kapatıldığı MS 4. yüzyıla kadar çifte tapınak işlevini sürdürmüş olmalıdır.

Vatikan Müzerleri'nin bir parçası olan Gregoriano Profano Müzesi'nde bulunan ve MS. 2. yüzyıla tarihlenen Haterii Mozoloesi'nden bir panelde Roma'daki çeşitli anıtsal ve dini ya da seküler kamusal yapıların ön cephe kabartmaları görülür. Bunlardan en soldaki, alınlığında ARCVS·AD·ISIS yazmaktadır. Şeklen bir zafer takını andıran kabartmadaki görüntü, Iseum Campense'nin ihtişamlı bir girişi olduğunu göstermektedir. Sağındaki yapı ise İmparator Vespasianus tarafından yapımına başlanan ve oğulları Titus ve Domitianus zamanında son şeklini alan Amphitheatrum Flavium diye de bilinen Colosseum'dur. Dolayısıyla panelin

[321] P. D. Scott-Moncrieff, "De Iside et Osiride", **The Journal of Hellenic Studies Vol. 29**, Londra: The Society for the Promotion of Hellenic Studies, 1909, p. 89.
[322] Scott-Moncrieff, op. cit., pp. 87-88.
[323] Samuel Ball Platner, **A Topographical Dictionary of Ancient Rome**, Londra: Oxford University Press, 1929, p. 285.
[324] Juv. *Sat.* VI.528-529.
[325] Eutr. VII.23.5.; Gary Forsythe, **Time in Roman Religion: One Thousand Years of Religious History,** New York: Routledge, 2012, p. 130.

uyandırdığı izlenim her ne kadar birbirine yakın yapılarmış gibi gözükse de, Iseum'un Saepta Iulia yakınlarında bulunması nedeniyle bu mümkün değildir.

Gerek Isis, gerek Serapis kültlerinin iz ve tasvirlerine sikkelerde de karşılaşmaktayız. Vespasianus'un Serapis'e olan bağlılığı, Aleksandreia'da kendisini göstermiş, Iseum Campense'de[326] ise Roma'ya geldikten sonra Yahudi Ayaklanması'nın bastırılması şerefine düzenlenen zafer kutlamaları öncesinde zaman geçirmişti, en azından hakkında öyle yazılacak kadar Isis'e yakındı. Roma'daki Iseum'un olduğu sikkelerinde de bu görülmektedir.[327] Domitianus,[328] Caracalla[329] ve başka imparatorların da benzer şekilde sikkeler bastırdıkları bilinmektedir. Ancak şaşırtıcı olan, paganizmin İmparator Constantinus tarafından yavaş yavaş terk edilip yerinin Hıristiyanlık'a bırakıldığı dönemde ve hatta ondan sonra Gratianus, Valens ve I. ve II. Valentinanus gibi Hıristiyan imparatorların da Mısır tanrıları tasvirlerinin olduğu sikkeler darp ettirmeleridir. Üstelik; sadece Isis ve Serapis değil, Anubis, Harpokrates gibi tanrılar ya da ikonografik anlamda benzerliği olan çocuk Horus'u emziren Isis tasvirleriyle de karşılaşmaktayız.[330] Bu nedenle uzunca bir süre Mısır kültlerinin Roma'da egemen olduğunu ve devletin en azından Augustus'un Roma değerlerini öne çıkartmaya çalıştığı bir dönemde kısıtlamalar getirdiği Tiberius'un Isis tapınağını yıktırdığı ve kült heykelini Tiber'e attırdığı[331] dönemi atlatıp, en azından Vespasianus'tan itibaren desteklediğini de anlıyoruz.

Augustus'un Mısır kültleri de dâhil, yabancı kültlerle ilgili yaklaşımını yanlış anlamamak gerekir. Edebi yansımaların ele alındığı ileriki bölümlerde de görüleceği gibi, Augustus için karşı olunması gereken Mısır'ın 'kötü kraliçesi' ve onun 'köhnemiş devleti'ydi. Mısır düşman değil, Augustus için bir değer olmalıydı; zira MÖ 28'deki kültleri kısıtlama kararı, sadece *pomerium* içinde yabancı kültlerin yer almaması anlamına gelen bir durumdu. Yoksa kendisi hem kült yapılarının restorasyonu için kaynak ayırmıştı, hem de Mısır'da bile tapınaklara kendisini geleneksel biçimde

[326] Forsythe, op. cit.
[327] Bkz.: Sikke Katalogu Vesp. Isis
[328] Domitianus Sikke
[329] Caracalla Sikke
[330] Andrew Alföldi, **A Festival of Isis in Rome Under the Christian Emperors of the IVth Century**, Budapeşte: Institute of Numismatics and Archeology of the Pázmány-University, 1937, pp. 68-71.
[331] Platner, op. cit. p. 284; Joseph. AJ XVIII.3.4.

tasvirlerinin yapılmasına izin vermişti.[332] Iseum Campense'nin Augustus dönemi Roma'nın *pomerium*u dışında yer alan Campus Martius'ta bulunması da bundan dolayı olmalıdır.[333]

Eldeki sınırlı miktardaki belgeden, özellikle Isis kült rahiplerinin en azından bir kısmının Mısırlı olduğu ve bunların Mısır ile temaslarını sürdürdüğü düşünülmektedir. Rahip ve rahibelerin tasvir edildikleri çok fazla karakteristik büst ve heykel bulunmuştur; bu da kültün imparatorluk çapında yaygın olduğunu gösterdiği şekilde yorumlanabilir. Bunların en azından Mısırlı olan bir kısmı muhtemelen hiyeroglif yazıya ve Eski Mısırca'ya hâkimdiler.[334] Hem dini törenlerini gerçekleştirirken kullanılan metinleri okuyabilmek için, hem de gerektiğinde örneğin Domitianus'un Benevento'daki Iseum için yaptırdığı dikilitaşlara hiyeroglifle yazılacak Eski Mısırca yazıtları oluşturan[335] uzmanlar olmalıydılar. Bunun yanında, Mısır üslubuyla eser yapan ya da yapılmış eserleri kopyalayabilecek yine Mısırlı ya da yolu bir şekilde Mısır'dan geçmiş ustalar da olmalıydı.[336]

Gerek İtalya'da, gerek İmparatorluk çapında da çok fazla Roma devrinde yapılmış ya da kullanımı sürdürülmüş Isis ve Serapis tapınakları bulunmaktaydı. Roma'da da Iseum Campense ve yanındaki Serapeum dışında başka Isis ve Serapis tapınakları bulunmaktaydı. Örneğin; İmparator Augustus'un Roma kentinin idari birimlerini yeniden düzenlemesiyle ortaya çıkan 14 *regio*dan üçüncüsü *Regio III Isis et Serapis* adını taşımaktaydı. Bölgede Via Labicana yakınlarında bir Isis ve Serapis tapınağı vardı Metellus adında biri tarafından yaptırılmıştı.[337]

Şehirde bunun dışında en az üç tane daha küçük Isis tapınağı olma ihtimali bulunur. Bunlar; bir Q. Curius tarafından yaptırılmış Isis Curiana; Regio V'te Vicus Patricius'ta bulunduğu sanılan Isis Patricia; ve hakkında sadece bir yazıttan bilgi

---

[332] Eric M. Orlin, "Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romanness", **The American Journal of Philology Vol. 129, No. 2**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008, p. 231.
[333] Bkz.: Harita 8: Augustus Dönemi Roma *pomerium* sınırları.
[334] Anne Roullet, **The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome**, Leiden: Brill, 1972, pp. 16-18.
[335] Forsythe, op. cit.
[336] Roullet, op. cit.
[337] Platner, op. cit., p. 285.

edindiğimiz Isis Pelagia adında bir tapınak.[338] Kentte ayrıca muhtemelen Caracalla döneminde var olduğu bilinen, Hadrianus ya da Antoninus Pius döneminde inşa edildiğine dair tezler bulunan[339] ve kalıntıları günümüze ulaşmış bir Serapis Tapınağı, Quirinalis Tepesi'nde bulunmaktaydı.[340] Hadrianus'un villasında da Serapis' adanmış bir tapınak vardı.

Isis ve Serapis tapınakları Roma kentiyle de sınırlı değildi. Roma'nın liman kenti Ostia'dan[341], Libya'daki Sabratha'ya, İspanya'daki Empúries'ten Pergamon'daki Kızıl Avlu'ya, Selanik'ten[342] Antiocheia'ya[343] kadar pek çok yerde Serapis'e adanmış tapınaklara rastlanmaktadır. İngiltere'de York kentinde keşfedilen bir yazıttan[344] anlaşıldığı kadarıyla orada da bir Sarapeion vardı. Isis tapınakları da Serapis'e adananlar kadar yaygındı. Pompeii'de günümüze Mısır dışında ulaşan en iyi durumdaki Iseum bulunur; kentteki Iupiter ve Apollon tapınaklarından sonra en önemli mabet konumundadır. Herculaneum'da Isis'in tasvir edildiği bir freske rastlanmıştır. Sicilya'da Isis kültüne işaret eden sikkeler vardır; bunlar, kültün İtalya'ya yayıldığını göstermektedir.[345] Bunlar dışında İspanya'da Cadiz yakınlarındaki *Baelo Claudia'da*[346] ve Tarraconensis'in başkenti Tarraco'da[347], Macaristan'da Pannonia Superior başkenti Savaria'daki (Szombathely) ve Savaria'nın aşağı yukarı 50 km kuzeyinde kalan Scrabantia (Sopron)'da Isis tapınakları bulunmuştur. Özellikle İmparatorluğun Savaria ve Scrabantia gibi böylesine sınırında bulunan ve birbirine göreceli olarak yakın iki kentte de birer tapınağın yer alması

---

[338] *CIL* VI 8707; Platner, op. cit., p. 286.
[339] Rabun Taylor, "Hadrian's Serapeum in Rome", **American Journal of Archaeology Vol. 108, No. 2**, Boston: Archaeological Institute of America, 2004, p. 223ff.
[340] Platner, op. cit., p. 487.
[341] Herbert Bloch, "The Serapeum of Ostia and the Brick-Stamps of 123 A. D. A New Landmark in the History of Roman Architecture", **American Journal of Archaeology Vol. 63, No. 3**, Boston: Archaeological Institute of America, 1959, p. 225ff.
[342] R. Merkelbach, "Zwei Texte aus dem Sarapeum zu Thessalonike", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 10**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1973, p. 45ff.
[343] Frederick W. Norris, "Isis, Sarapis and Demeter in Antioch of Syria", **The Harvard Theological Review Vol. 75, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, pp. 189ff.
[344] J. S. Wacher. **The Towns of Roman Britain**. Los Angeles: University of California Press, 1975.
[345] Sharon Kelly Heyob. **The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World**. Leiden: E. J. Brill, 1975, p. 11.
[346] Bu tapınak hakkında ayrıntılı bilgi için: Sylvie Dardeine, Myriam Fincker, Jannie Lancha, Pierre Sillières, **Belo VIII Le Sanctuaire d'Isis,** Rome: Casa de Velázquez, 2009.
[347] Isaías Arrayás Morales. **Morfología Histórica del Territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)**. Barcelona: Publicacions I Edicions de la Universitat de Barcelona, 2005, p. 101.

dikkat çekicidir. Mogontiacum'da (Mainz) bir Isis ve Magna Mater Tapınağı'nın kalıntıları 1999'da keşfedilmiş ve 2001'de ortaya çıkartılmıştır. Tunus'ta Bulla Regia,[348] Fransa'da Musée de la Cour d'Or'da sergilenen ve 19. yüzyılda bulunmuş Isis heykeline dayanarak Metz'de, bir ihtimalle Arelate (Arles) ve Nemeausus'ta (Nîmes)[349] ve İngiltere'de Londra'da[350] Isis kült izlerine rastlanmıştır, bunlar sayılan yerlerde bir zamanlar tapınakların da olabileceğine işaret etmektedir. Burada dile getirilen az sayıdaki örnekten çok daha fazlası İmparatorluk çapında yer almaktaydı; ancak bu örnekler bile Isis ve Serapis tapınımlarının ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını arkeolojik olarak göstermektedir.

Tanrıça Isis adına yapılmakla birlikte, Mısır kültlerinin Roma'daki en büyük ve bilinen festivali *Navigium Isidis*'ti. Bir sonraki kısımda da değinileceği üzere, bu festivalin kutlandığı dönemde bizzat görebilecek bir kişi tarafından yazılabilecek ve süreci hakkında bilgi veren en önemli edebi kaynak, Romalı roman yazarı Apuleius'un MS 2. yüzyılda muhtemelen kendisinin de bizzat şahit olduğu festival sürecini anlattığı *Asinus Aureus*'tur. En az MS 416'ya, yani örneğin antik Olympiad oyunlarının yasaklanmasından en az 20 yıl kadar sonra da devam edebilmiş bu festival, Isis'in, Osiris'in vücudunu almak için Byblos'a gidişi ve vücudu Set tarafından parçalandıktan sonra bir araya getirişini anmak ve canlandırmak amacını taşımaktaydı. Ptolemaios devrinde de kutlanmakta olduğu anlaşılan festival, her sene 5 Mart'ta kutlanmaktaydı ve Isis'in koruyuculuğunda gemiciliğe tekrar başlanması anlamına gelmekteydi. Hıristiyanlık'ın yayıldığı pek çok ülkedeki 'karnaval'ın kökenini de oluşturduğu düşünülen bu festivalin, aynı zamanda Osiris'in dirilişiyle de ilişkilendirilmesi nedeniyle Paskalya'nın da kökeni olduğu yönünde tezler vardır.[351]

5.2.5.1.2. Edebi Yansımalar

Mısır, sadece eskiçağ tarihçilerinin eserlerinde bahsedilmiş bir konu değildi; aynı zamanda belli yönleriyle gerek Mısır, gerek onun kültleri edebi eserlerine de konu

[348] "Bulla Regia". Eds. Simon Hornblower, Antony Spawforth. Esther Eidinow. **The Oxford Classical Dictionary**. Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 255.
[349] Franz Cumont. **The Oriental Religions in Roman Paganism**. Londra: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1911, p. 84.
[350] Martin Henig. **Religion in Roman Britain**, Londra: Routledge, 2005, pp. 99-103.
[351] Richard Valantasis. **Religions of Late Aniquity in Practice**. Princeton: Princeton Univeristy Press, 2000, pp. 370-378.

olmuştur. Bunun burada dört örneği ortaya konacaktır. İlk ikisi, Roma'nın Mısır'ı ilhak edişine giden süreçten ve Actium Savaşı'ndan etkilenen/esinlenen Vergilius'un *Aeneis*'inin küçük bir kısmı ile günümüzdeki adı *Carmen de Bello Aegyptiaco* ya da *Actiaco* olan şiirdir. Her iki şiir de, muzaffer Octavianus'un Antonius ve Kleopatra ittifakı ile mücadelesini ve onları yenişini konu alır. Bunların yanında, bir de Plutarkhos'un *Moralia*sı'nın bir bölümünü oluşturan *De Iside et Osiride*'ye de değinmek gerekecektir.

Aeneis'in sekizinci cildinin bir bölümünde [352] Antonius'un ve yanında yer alan, ismi bile verilmeden, sadece "Mısırlı eşi" diye söz edilen Kleopatra, tanrıları iki ölümcül yılan ve "havlayan Anubis", Romalı ve Olymposlu tanrıları Neptün, Venüs, Minerva ve Mars yanında olduğu hâlde ve Apollon savaşı izlerken, İtalya'nın oğullarına komuta eden Caesar Augustus, büyük Agrippa ile birlikte Actium'da karşılaşmaları efsanevi bir biçimde dillendirilmiştir. Nil ağlar ve kraliçe ölürken, Caesar üçlü zaferini kutlar. Epik bir biçimde anlatılan olaylar, Augustus'un İmparator olduğu dönemde yazılıp yayınlanmış ve zaten İmparatorun kendisi tarafından siparişi verilmiş[353] bir eser olması, Mısır'ın ve Kleopatra'nın bu şekilde yerilmesini makul ve anlaşılır kılmıştır.

Carmen de Bello Aegyptiaco[354] ise 52 satırdan ve 8 sütundan oluşan, P.Herc.817 adıyla bilinen papirüs ile günümüze çoğunlukla bir bütün olarak ulaşmayı başarmış[355] bir şiirdir. Şiir; Octavianus'un Mısır seferinin nedenini Kleopatra olarak gösterir. Octavianus'u da, işgale rağmen Mısırlıların köleleştirilmesine karşı çıkan ve onların kraliçeleri tasfiye edildikten sonra 'affedileceğini' işaret eden[356] bir nevi 'insaniyetli' bir fatih gibi ortaya koyar[357] ve Aleksandreia'nın ele geçirilmesiyle biter.

---

[352] Verg., *Aen.* 8.675–8.723.
[353] William T. Avery, "Augustus and the "Aeneid"", **The Classical Journal, Vol. 52, No. 5**, Chicago: The Classical Association of the Middle West and South, Inc. (CAMWS), 1957, pp. 225-226.
[354] P.Herc.817.
[355] Aslında metnin 20'den fazla kopyasının günümüze ulaşmakla birlikte, bunlar çok ufak ya da yıpranmış parçalar olup, okunamamaktadır. P.Herc.817 ise diğerlerinden farklı olarak çoğunlukla bir bütün hâlinde ele geçebilmiştir.
[356] Egil Kraggerud, "Some notes on the so-called Carmen de bello Actiaco (Pap. Herc. 817)", **Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies Vol. 65**, Londra: Taylor & Francis, 1990, p. 85.
[357] *Carmen de Bello Actiaco*, Col.IV.

Her ikisinde de kötü ve Mısırlı kraliçenin karşısında iyi, güçlü, başarılı ve muzaffer Augustus ve Romalıların, Mısırlı tanrıların karşısında Latin Roma tanrılarının galibiyetini göstermekteydi. Kötü Mısır karşısındaki iyi Romalıların kurgusu, şiirlerin propaganda aracı olarak kullanıldığını da göstermektedir. Bir dönem İmparatorluğun düşmanı olan bu en önemli eyaletlerinden birinin dahil oluşunu konu alan eserler, Roma'nın hem Mısır'a, hem de Kleopatra'ya olan resmi bakışı hakkında bize fikir de vermektedir.

Ama aynı zamanda Romalıların Mısır ve onların kültürel öğeleri ile ilk kez Actium sonrası karşılaşmadığına da işaret ediyor olabilir. Mısır kadar eski Isis ile Hellenistik Serapis, andromorfik tanrılardır ve Ptolemaios devrinden beri Mısır'da bilinmekteydiler. Ancak Hellen ve Roma dünyasında onlarla aynı derecede tanınıp bilinmeyen Anubis'in[358] isminin *Aeneis*'te geçebilmesi, dikkat çekicidir. Anubis de özel olarak seçilmiş olmalıdır: Çakal başlı bir tanrıdır, yani Hellen ve Romalıların çok kabul edemedikleri tipte zoomorfik bir tanrıydı. Hellen mitolojisinde Kerberos, Typhon ya da Ekhidna gibi birtakım canavarlar vardı; ancak bunlar ya andromorfik tanrıların hizmetindeydiler, ya da onlarla savaşan, sonunda da kaybeden düşmanlarıydılar. Dolayısıyla örneğin Helios gibi insan formundaki bir Güneş Tanrısı'nın yerine şahin başlı Ra düşünülemezdi. O nedenle mumyalama ve Kerberos gibi ölüler diyarı ile ilişkilendirilen Anubis'in kullanılması şaşırtıcı olmamalıdır.

Diğer iki eser ise, tanrıça Isis referansları içeren iki eserdir. Bunlar; Ovidius'un *Metamorphoses*'i ile Apuleius'un *Asinus Aureus*'udur.

Metamorphoses, Ovidius'un neredeyse 12 bin dizeden ve 250'den fazla mitten oluşan ve *Aeneis* ile *Carmen de Bello Aegyptiaco* gibi İmparator Augustus zamanında yayınlanan 15 ciltlik eseridir. Eserin dokuzuncu cildinde geçen son mit, Iphis ve Ianthe'nin hikâyesidir. Buna göre[359] Girit'in Phaistos kentinde Ligdus adında bir adamın hamile eşi Telethusa'nın, kızı olması hâlinde tanrılara onu öldüreceğini söylemesi üzerine yalvaran Telethusa'nın imdadına bir gece yarısı Isis, Anubis,

[358] Verg. *Aen*. 8.698-699. *omnigenumque deum monstra et latrator Anubis/contra Neptunum et Venerem contraque Minervam*
[359] Ov., *Met*. IX.666-797.

Bubastis[360], Apis ve Osiris rüyasında gelir. Tanrıça kendisine inanlara yardım ettiğini ve çocuk doğar doğmaz getirmesini söyler. Kız doğar, kimse bilmez, adını da Ovidius'un dediği kadarıyla hem kızlara, hem erkeklere verilebilen bir isim olan Iphis koyarlar. Yıllar sonra Ianthe adında bir kıza aşık olur, ama iki kadının bir ilişkisi olamayacağını, kabul görmeyeceğini, keşke birisinin cinsiyeti farklı olsaydı diye söyler. Tam düğün günü Telethusa Isis'e yeniden yakarır. Tapınak ve altar sallanır ve Isis Iphis'i erkeğe çevirir. Tanrıçalar Venus, Iuno ve Hymen de bu birleşimi kutlarlar.

Eser; Mısır'ın popüler tanrılarını dile getirir ve bunu Batı'daki bakışıyla yapar. Isis Mısır'da en çok hürmet edilen tanrıçadır; ancak nihayetinde Yeraltı dünyasının efendisi Osiris'in eşi ve kız kardeşidir. Burada ise, Osiris sanki muktedir Isis'e eşlik eden herhangi bir tanrıymış gibi gösterilmiştir. Ovidius'un Isis için yaptığı tarif, Romalılar tarafından yapılmış birtakım Isis heykellerindeki tasvirlerini de andırmakta olduğu söylenmiştir.[361] Anubis, ölülerle ilişkili bir başka tanrı olmakla birlikte, burada, bu sefer başka bir biçimde, P.Herc.817'dekinden farklı bir biçimde karşımıza çıkar. Hanenin koruyucusu tanrıça Bastet, Hestia ile Vesta neyse Hellen Dünyası ve Roma için neyse, Mısır için odur. Kutsal hayvanı kedi Mısırlılar için çok önemlidir; Auletes zamanında Aleksandreia'ya diplomatik bir ziyaret yapan Romalı kafiledekilerden birinin bir kediyi yanlışlıkla öldürmesi üzerine, kralın adamlarının kraldan bizzat ilettikleri ricaya rağmen halkın galeyana gelip adamı linç ettiğini Diodoros kendi gözleriyle gördüğünü söyleyerek aktarmıştır.[362] MÖ 1. yüzyılın ortalarında yaşanan bu olay, Bastet'in, en azından kedinin Mısırlılar için kutsiyetinin Romalılar tarafından bilindiğini göstermektedir. Ancak isminin Ovidius tarafından karıştırılarak kült merkezi kentin adıyla anmasından,[363] konuya belli oranda hâkim olduğu anlaşılmaktadır. *Sistrum* denen vurmalı çalgı grubuna giren ve Eski Mısır'a özgü müzik aleti gibi[364] kültürel bir unsurun edebi bir Roma metninin içinde bahsedilmesi, Romalıların belli oranda Mısır kültleri ve kültürüyle haşır neşir olduğunu ortaya

[360] Burada muhtemelen kastedilen kedi başlı ve evin koruyucusu Tanrıça Bastet olmalıdır. Bubastis, modern Zagazig kenti yakınlarındaki Tell Basta'nın olduğu yerdeki Bast'ın kült merkezi kent *Pr-Bȝst.t*'tir.
[361] Swetnam-Burland 2015, op. cit., pp. 2-3.
[362] Diod. Sic., I.83.8
[363] Ov., *Met.* IX.691.
[364] Ov., *Met.* IX.778.

koymakta, ancak yaptığı hata, en azından yazarın bu konuya tamamen hâkim olmadığı intibaını uyandırmaktadır.

Apuleius'un *Asinus Aureus*'u ise, diğer üçünden farklı olarak, Augustus'tan yüzyılı aşkın bir süre sonra, MS 2. yüzyılın ortasında yazılmıştır. Romanı ilginç ve özel kılan sadece tamamı günümüze kadar ulaşabilmiş yegâne antik Roma'ya tarihlenen Latince roman olması değil,[365] Apuleius'un kendi yaşadığı dönemdeki Isis kült ve ritüellerinin nasıl olduğu ile ilgili bize bilgi vermesinden, onlara ışık tutmasından kaynaklanmaktadır. Büyü yaparak bir akbaba olmak isterken, yanlışlıkla eşek olan Lucius'un başından gelen olaylar silsilesini anlatan 11 ciltlik eserin en son cildinde, başından geçenlerin yarattığı korkunun da etkisiyle 'Göklerin Kraliçesi'nin pek çok görünüşü olduğu tanrıçaya seslenerek, kendisini eski hâline getirmesini ya da canını alması için yalvarır. Venus Urania, Iuno, Ceres, Phoebus'un kız kardeşi ve Persephone'nin ismini zikreder,[366] ancak deniz kıyısındaki yakarışı sonrası gördüğü düşte karşısına elindeki tunç sistrumdan da anlaşılan 'Kraliçe Isis' görünür. Kendisine diğer milletlerin nasıl hitap ettiğini sayıp ona en iyi ve doğru bir biçimde Etiyopyalıların ve Mısırlıların hürmet ettiğini söyler; o tanrı ve tanrıçaların en yücesidir. Isis Lucius'a bir sonraki gün burada bir dini tören, bir resmi geçit olacağını, elinde sistrum olan bir rahibin taşıdığı güllerden yiyerek eski hâline döneceğini, ancak bundan sonra kendisine adayacağını, bunu da samimi ve sadık bir biçimde yaparsa, öldükten sonra da Eleusis Tarlaları'nda devamlı ebediyen var olacağını söylerek kaybolur. Gerçekten de törende gülleri yiyen Lucius eski hâline döner; halk da bu mucize ve tanrıçanın iyilikseverliği karşısında hayran kalırlar.

Eserin bu kısmının hemen öncesi ve hemen sonrası, tanrıçanın Roma dünyasındaki en büyük festivali olan *Navigium Isidis*'in tarif ve tasviri bakımından önem taşır, çünkü festival süreciyle ilgili ayrıntıları aktarır. Festivalin tören alayında kimlerin olduğu, nasıl kıyafetler giydikleri, rahibin rolü, yapılan adaklar, Mısır'a özgü süslemelerle dekore edilmiş bir gemi ve onun denize bırakılışı,[367] alayın resmi geçidinden sonra tapınakta yapılanlar – İmparator'a, Senato'ya, *equite*se ve Roma

[365] James Allan Evans, **Arts & Humanities Through the Eras, Vol. 2 Ancient Greece and Rome (1200 B.C.E.-476 C.E.)**, Farmington Hills, MI: Thomsan Gale, 2005, p. 78.
[366] Apul. XI.1-2.
[367] Apul. XI.16.

halkına ve denizcilerine önceden yazılmış dualar, ardından Yunanca deniz sezonunun açılışının ilânı gibi, sanki okuyanı törenin içindeymiş gibi gözünde canlandırmasına yardımcı olacak kadar çok ve çeşitli ayrıntılara yer vermesi, bu ritüelleri bizzat gördüğü, hatta içinde rol bile almış olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.

Buradaki Isis'in, Hellenistik dünya üstünden geldiğini düşündüren ilginç bir ayrıntı da, Isis'in kendisini farklı şekillerde anan halkları ve bunların kendisine verdikleri isimleri sayarken, Phrygialılar için 'insanlığın ilk doğanları' demesidir;[368] Kral I. Psammetikhos'un Herodotos'ta da bahsi geçen hangi halkın dünyanın en eskisi olduğuna dair yaptırdığı deneye gönderme olmalıdır.[369]

Kitabın ve dolayısıyla eserin en sonunda, Osiris'in kendisine göründüğünü ve *pastophori* denen[370] kutsal kurulun içine dâhil olacağını söylemiştir. Kurulun Sulla zamanında oluşturulduğunu söylediğine göre,[371] eser yazıldığı sırada yaklaşık 250 yıldır varlığını sürdürmekteydi. Ancak en azından Isis kültünün Roma'ya gelişinin Sulla'dan önceye dayandığı yazıtlardan anlaşılmaktadır.[372]

Plutarkhos'un *De Iside et Osiride*si, diğer dört eserin aksine, İmparatoru övmek için yazılmış bir şiir ya da roman gibi bir metin değildir; ancak günümüzde Isis ve Osiris'i, onların kültleri ve genel olarak çevresindeki mitoloji hakkında bilgi veren ve Roma ve Hellen bakışını yansıtan önemli antik kaynaklar arasındadır. Isis'in Hermes'in ya da Prometheus'un kızı olduğuna inanılması; Set'le özdeşleştirilen Typhon'un onun düşmanı olması; kendisi, Osiris ve Typhon dışında Nephtys adında bir kardeşleri olduğu, ebeveynleri Kronos (Geb) ile Rhea'yı (Nut), 360 günlük Mısır takviminin nasıl 365'e çıktığı, Apollon ile özdeşleştirilen Arueris ya da Haroeris; Osiris ile Set/Typhon'un mitini ve Set/Typhon'un Horus ile günler süren savaşını aktarır. Kısacası; Mısır dininin temel birtakım mitlerini, mümkün ölçüde Mısırlı kökleriyle örtüşür biçimde anlatmıştır.[373]

[368] Apul. XI.5.
[369] Hdt. II.2.
[370] Apul. XI.17.
[371] Apul. XI.30.
[372] *CIL* VI 2247, 2248.
[373] Scott-Moncrieff, op. cit., p. 89.

Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken şey, Plutarkhos'un eserini yazdığı dönemde Mısır dininin ve onun temellerinin ne durumda olduğudur; MS. 2. yüzyıldaki durumuna göre değerlendirmek gerekir. 2. yüzyıla gelindiğinde, Mısır aşağı yukarı 5 yüzyıldır Hellen kültürünün etkisi altındadır; bunun neredeyse son 2 yüzyılı da Roma idaresinde geçmiştir. Her iki kültürün – Hellen ve Mısır – birbiriyle tüm kast yapısı ve düzenlemelere rağmen birbirini etkilediği ve iç içe geçtiği bir Mısır söz konusudur. Tapınaklar ve ruhban, benzer örneklerinde olduğu gibi, kültürel kimliğin en büyük ve sağlam kaidesi olması nedeniyle, geneli itibarıyla Hellen ve sonraki dönemlerde Romalıların yorumlamalarını ve muhtemelen Demeter'in Eleusis Gizemleri'nden esinlenerek oluşturulmuş Isis Gizem İntisap Ritüelleri'ni kabul etmeleri zor gibi görünmektedir. Ancak en önemli kültürel öğe ve göstergelerinden hiyeroglif yazısını bilenler gittikçe azalmakta, dolayısıyla dinleri aslında Hıristiyanlık'ın serbest kalışından çok daha önce ölmeye başlamış olmalıydı.[374]

Kült taraftar ve inananlarının kafalarını traş etmeleri ve keten elbiseler giymeleri, kültün Roma/Hellen yorumunda ve Plutarkhos'un aktardığı kadarıyla kültün bir gereği gibi gözükmekle birlikte,[375] bunlar Mısır'da binlerce yıldır yapılan uygulamalardı.[376] Mısır'da zaten günlük yapılan birtakım faaliyetlerin bu egzotik kültür ve dinin takipçileri tarafından tekrar edilmesinde başka bir şey olmasa gerekir.

Biraz da dönemin konjonktürü çerçevesinde siyasi anlamda kötülenerek yansıtılmaya çalışılarak yazılan, kahraman Roma'nın yendiği, kötü kraliçesinden kavram olarak ayrı tutulmaya çalışılan Mısır'ın sunulduğu edebi eserlerin yanında Isis'in hayırseverliğini ortaya koyan edebi eserler ve bilimsel bir üslupla durumu ortaya koymaya çalışan Plutarkhos'un eserini inceledikten sonra, Roma'nın Mısır'a bakışını gösterebilecek bir başka şiir ve şairi de burada atlamamak gerekir: Satirist Decimius Iunius Iuvenalis.

Mısırlıların yamyamlığını iddia ettiği şairin 15. satirinin bir kısmı,[377] aynı zamanda Romalılar ve Hellenlerin nasıl hayvanlara tapınma ya da onları bir şekilde

[374] Ibid., p. 83.
[375] Plut., *De Is.et Os.*,
[376] Scott-Moncrieff, op. cit., pp. 85-86.
[377] Juv., *Sat*. XV.1-92.

kutsal sayma/görme inancını yadırgadıklarını da göstermektedir. İkinci Hanedan döneminden itibaren bile krallarla birlikte köle ve hizmetkârlarının gömülmesi uygulaması terk edilmiş ve yerini uşabti denen heykelcikler almıştı. Kuşatma ve savaş hallerinde bazen ortaya çıkabilen tipteki yamyamlık dışında, yasal bir biçimde hayvanlara/bitkilere tapıp insan yiyen bir topluluk olarak Mısır'ı tasvir etmesi, bahsedilen yadırgama ve bir aşağı görmenin sonucu olmalıdır. Diğer yandan, bir yoruma göre aslında Iuvenalis'in burada yapmaya çalıştığı, konuşmacısının barbar olarak nitelendirdiği toplumun, 'uygar' olandan çok da farklı ya da üstün olmadığını göstermektir.[378]

Iuvenalis'in Mısır referansı ve Isis, Osiris ve Anubis'ten bahsinin geçtiği tek satiri 15. satiri değildir; örneğin 6. satirinde de Isis'in Campus Martius'ta olduğu bilinen Iseum Campense tapınağının bir *ovile*, yani oylama yeri yakınında olduğunu söyler; bu da muhtemelen Saepta Iulia idi;[379] böylece Isis'in ve dolaylı olarak Serapis'in Roma'daki en önemli tapınaklarının yeri hakkında fikir vermektedir.

5.2.5.1.3. *Aegyptiaca romana*

Burada *aegyptiaca romana* başlığı altında incelenecek şey, Roma'da – kentte ve imparatorlukta – bulunan Mısırlı ya da Mısır'la ilişkilendirilebilecek eserlerin gruplanması ile ilgilidir. Ancak öncelikle şunu belirtmek gerek ki, bu gerçekten hem çok zor, hem de tartışmalı bir konudur. İfadenin kendisinin çok fazla kullanılmaması bir yana, bu tip eserlerin hangisinin Mısırlı, hangisinin Romalı, neye ve hangi zamana göre bu adları alması gerektiği vb konulardaki tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Örneğin Mısır'da yapılmış ve daha sonra Roma'ya getirilmiş ve üstüne birtakım eklemeler yapılmış ya da Romalı bir başka esere entegre edilmiş bir eser, Romalı mı yoksa Mısırlı mı sayılacaktır? Bu tartışmalar ayrı bir çalışmanın konusudur. Ancak yine de burada ve makul olabilecek belli bir sınıflandırmayla eserler hakkında fikir vermek amaçlanmıştır.[380]

---

[378] Richard McKim, "Philosophers and Cannibals: Juvenal's Fifteenth Satire", **Phoenix, Vol. 40, No. 1,** Toronto: Classical Association of Canada, 1986, p. 60ff.
[379] Juv., *Sat.* VI.527-529; in aede Isidis, antiquo quae proxima surgit ouili.
[380] Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Molly Swetnam-Burland, "Egyptian Objects, Roman Contexts", **Nile Into Tiber – Egypt in the Roman World, Proceedings of the IIIrd International**

Aegyptiaca romana'yı dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki Mısır'dan gelen, Mısırlıların zamanında yapmış olduğu eserlerdir. Mısırlı zanaatkârlar tarafından belirli bir amaca hizmet edilmek için yapılmış, ancak şu ya da bu şekilde Mısır'dan Roma'ya ve İmparatorluğun bir yerine gelmiş ve çoğunlukla asıl amacının dışında kullanılmaya başlanmış eserlerdir. Örneğin; bugün Napoli Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde bulunan ve Pompeii'deki Iseum'dan gelen bir yazıt bulunur. Yazıt aslen Mısır'ın Herakleopolis kentinden gelmiştir ve Tanrı Herişef'e adanmıştır. Dini bir metindir, ancak Isis ile ilgisi yoktur.[381] Dolayısıyla özellikle bunlar üstünde Eskiçağ'da Romalılar tarafından oynanması ve kullanılması durumunda bu eserlerin Romalı mı, yoksa Mısırlı olarak mı değerlendirilmesi gerekliliği tartışma konusunu oluşturmaktadır.

İkinci grupta, birinci gruptaki orijinal Mısırlı eserlerin (bazen neredeyse) birebir kopyaları yer alır. Neredeyse denmesinin sebebi, kopyanın[382] yapan ve/veya kullanacak olan ya da kullanılacak yerin amacına uygun olarak yapılmış eserlerdir. Roma'daki Iseum Capense'de dışarıdan bakıldığında birbirine çok benzeyen iki tane sfenks bulunmuştur. Bunlardan bugün Roma'daki Museo Barraco di Scultura Antica'da bulunan siyah granit dişi sfenks, III. Thutmose dönemine, yani yak. MÖ 15. yüzyılın ortasına tarihlenmektedir. Sfenkste tasvir edilen kişi, [383] Thutmose'un eşi Kraliçe Meritre-Hatşepsut'tur.[384] Diğer heykel ise, MS 1. yüzyıla İmparator Domitianus'a tarihlenen, Thutmose heykelinden biraz daha büyük, yeşil *porphyry*den yapılmıştır ve üstünde hiyeroglif yazı bulunmamaktadır.[385] Domitianus tarafından yaptırılmış bu ikinci sfenks, işte bu ikinci gruba girmektedir. Bir başka örnek, Mısır ve kültüründen esinlenilerek yapılmış pek çok eserin keşfedildiği Horti Sallustiani'de bulunmuş Ptolemaios Kraliçesi II. Arsinoe'nin iki heykelidir. Bunlardan biri 2,5 metre yüksekliğindeki Mısır'dan gelen heykelken, diğeri onun benzer bir taştan yontulmuş

Conference of Isis studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11-14 2005, eds. Laurent Bricault, Miguel John Versluys, Paul G.P. Meyboom, Leiden: Brill, 2007, pp. 113-136.

[381] Bkz.: Resim: 127'deki yazıt; Swetnam-Burland 2007, op. cit., pp. 126-128.

[382] Swetnam-Burland 2007, op. cit., pp. 122-123.

[383] A. M. Lythgoe, N. de Garis Davies, "The Egyptian Expedition 1925-1926: The Work of the Graphic Section", **The Metropolitan Museum of Art Bulletin Vol. 21, No. 12, Part 2: The Egyptian Expedition 1925-1926**, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1926, p. 13.

[384] Meritre-Hatşepsut, daha ünlü Firavun Hatşepsut ile karıştırılmamalıdır. Firavun olan, III. Thutmose'un üvey annesi ve teyzesi iken, Meritre-Hatşepsut eşidir.

[385] Swetnam-Burland 2007, p. 122.

Romalı kopyasıdır. İkisi arasındaki büyüklük farkı dışında, heykellerden Roma kopyasının, arka yüzü hiyeroglif yazıtla dolu orijinal Mısırlı heykelin aksine, yazının belli bir noktaya kadar devam edilip yarım bırakılması dikkat çeker.[386] Piazza del Poppolo'da bulunan orijinal Mısırlı Flamino Dikilitaşı'nın bir kopyası da İspanyol Merdivenleri'ndeki Sallustiano Dikilitaşı adıyla durmaktadır; bu dikilitaş, Flamino'dan daha küçüktür. Dolayısıyla Sallustiano'daki kabartmalarla yazılar arasında, Flamino'dakinden farklı bir oran ortaya çıkmıştır.[387]

Bir üçüncü grup ise, Romalıların Mısırlıların üslubunu kullanarak tasarladıkları, birebir kopya olmayan eserlerdir. Bu gruptaki eserleri de ikiye ayırmakta fayda vardır. Konunun uzmanı olmayan bir kişinin kolayca Mısırlı olduğuna inanabileceği tipteki eserlerden oluşur. Ancak bu noktada eserleri ikiye ayrımak gerekir. Birincisi; bir Mısırlının yaptırabileceği tipteki sıfırdan üretilen eserlerdir; her ne kadar burada incelenmeyecek demiş olsak da, Domitianus'un diktirdiği, üzerinde hiyeroglifle yazı yazdırttığı dikilitaşlar buna güzel bir örnektir. Ancak diğeri ise, bir Mısırlı için anlam ifade etmeyecek, ancak Romalı için son derece güzel ve estetik bir parça olarak adlandırılabilecek tipteki eserlerdir. Bu grup içinde sayılabilecek örnekler arasında *Mensa Isiaca* başta gelir. Muhtemelen MS 1. yüzyılda yapılmış hiyeroglif benzeri işaretlerle donatılmış gümüş ve altın kakmalı tunç yazıt, 16. yüzyılda yeniden gün yüzüne çıkmış ve o dönem o kadar çok Mısırlı sanılmıştır ki, zaman zaman Mısır hiyerogliflerinin çözümü için kullanılmaya çalışılmıştır. Günümüzde ise okunabilir bir metin olmadığı bilinmektedir.[388]

Son olarak Romalıların kendi üsluplarıyla yaptıkları Mısır ile ilgili eserler sayılabilir. Bunları *aegyptiaca romana*'ya dâhil etmemek gerekir, ancak Roma'nın Mısır ile olan kültürel ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan eserler oldukları için burada değinilmesi gerekmektedir. Pompeii'deki Iseum'dan çıkartılmış ve hem Arkaik Hellen heykellerini, hem de onların da benzerlikleri nedeniyle Mısır heykellerini andıran Isis heykeli[389] ya da MS 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ve Viyana'daki Kunsthistorisches Museum'daki yine Isis heykeli gibi heykeller yanında

[386] Swetnam-Burland 2015, op. cit., pp. 50-52.
[387] Ibid., p. 50.
[388] Ibid., pp. 6-7.
[389] Swetnam-Burland 2007, op. cit., p. 117

Herculaneum'dan Mısır ritüelini gösteren panel gibi panellerle[390] en meşhur ve en eski Roma örneği Palestrina Nil Mozaiği olan Nil manzaralarının tasvir edildiği mozaik vb sayılabilir.[391] Nil manzarları tasvirleri Roma'nın pek çok yerinde rastlanmaktadır. Şu ana kadar karşımıza çıkan toplam 131 Nil manzarası tasviri yer almaktadır; bunlar MÖ 2. yüzyıldan MS 6. yüzyıla kadar geniş bir döneme tarihlendirilmektedir ve yarıdan fazlası İtalya'da bulunmuştur.[392] Sadece Pompeii'de şimdilik 39 mozaiğe rastlanması, bunun ne kadar popüler bir konu olduğunu ve muhtemelen çok daha fazla mozaiğin yaptırıldığını göstermektedir. Pompeii'deki mozaiklere evler ve villalar gibi konutlardan, Roma ve Mısır tanrıları için yapılmış tapınaklar gibi dini yapılara ve hamam gibi kamuya açık yapılarda bulunmuştur.[393] Dönem olarak sayıları İtalya'da 2., Afrika'da 3-4., Avrupa'da 1. ve 3., Yakındoğu'daki eyaletlerde ise 5-6. yüzyıllarda en fazladır. MS 5-6. yüzyıllara tarihlenen Nil manzaralarına Hıristiyan unsurlar da girmiştir.[394] Nil'in ülkesi Mısır'da ise sadece 3 tane örneğine rastlanması dikkat çekicidir.[395]

5.2.5.1.4. Mimari Yansımalar

Roma Cumhuriyeti'nin imparatorluğa, Ptolemaios Krallığı'nın *Provincia Aegypti*'ye evrildiği andan itibaren, Mısır'la en çok ilişkilendirilen yapı tiplerinden dikilitaşlar, Roma'ya getirtilerek İmparatorluk başkentindeki çeşitli anıtların inşasında kullanılmıştır. Bu Mısır'a özgün formun Romalılar üstündeki etkisi, onların kendi Mısır tipi dikilitaşlarını dikmesine de yol açmıştır. Bu dikilitaşlar dışında da Mısır'a özgü başka tip yapılar da inşa edilmiştir. Bu bölümde değinilecek dikilitaşlar ya Antik Çağ'da Roma tarafından Mısır'dan başka yerlere taşınmışlar, ya da bunlara bakarak ya da şeklinden esinlenerek yapılmış kendi kopyalarına bakılacaktır.[396] Mimari

[390] Swetnam-Burland 2015, op. cit., p. 13.
[391] Paul G. P. Meyboom, **The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy**, Leiden: Brill, 1995, p. 83.
[392] Miguel John Versluys, **Aegyptiaca Romana, Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt**, Leiden: Brill, 2002, pp. 239-240.
[393] Ibid., p. 241.
[394] Ibid., pp. 244-245.
[395] Ibid., p. 240.
[396] *Kleopatra'nın İğnesi* diye bilinen Paris (Luksor'dan), Londra ve New York'taki (İskenderiye'den) dikilitaşlar bugünkü yerlerine 19. yy.'da taşınmıştır; dolayısıyla Mısır'a ait olmakla birlikte Antik Çağ'da taşınanlar arasında sayılamazlar. Aynı şekilde İngiltere'nin Dorset kentindeki Kingston Lacy'de bulunan Philae Dikilitaşı da 19. yy.'da getirildiği için, listeye dâhil edilmemiştir.

unsurun parçaları olmakla birlikte, getirtilmiş ya da sonradan yapılmış birtakım heykeller vb.'ne burada değinilmeyecektir.

Günümüzde 8'i Roma'da, 1'i Floransa'da, 1'i Urbino'da, 1'i de İstanbul'da olmak üzere Mısır'dan Antik Çağ'da taşınmış toplam 11 dikilitaş bulunmaktadır. Bunların İstanbul'a taşınanı dışındakilerin tamamının Antik Çağ'daki hedefi Roma'dır; Floransa ve Urbino'dakiler yüzyıllar sonra (16. ve 18. yy.larda) Roma'dan buralara götürülmüştür.

Roma'da San Giovanni in Laterano Meydanı'nda bulunan **Laterano** Dikilitaşı, Mısır'ın Yeni Krallık devrinde, III. ya da IV. Tutmose tarafından, MÖ 15. yy.'da, Karnak'taki Amon Tapınağı'na dikilmiştir. Aşağı yukarı 45 metrelik yüksekliğiyle dünyanın en uzun Mısır dikilitaşıdır. İstanbul'daki Theodosius Dikilitaşı ile birlikte İmparator II. Constantius tarafından 357'de Aleksandreia'ya getirilmiş, ancak bir yıl sonra yolları ayrılarak Roma'ya taşınmış ve Circus Maximus'un *spina*sına yerleştirilmiştir.[397] 16. yy.'da da bugünkü yerine taşınmıştır.[398]

San Pietro Meydanı'nda, San Pietro Bazilikası'nın önünde yer alan **Vatikan** Dikilitaşı, aslen muhtemelen Heliopolis'teki Ra Tapınağı önüne, tam olarak bilinmemekle birlikte Orta Krallık kralı II. Amenemhat tarafından yak. MÖ 19. yy.'da dikilmişti. Augustus'un emriyle Aleksandreia'ya getirilmiş ve Cornelius Gallus tarafından kentteki Forum Iulium'a yerleştirilmiş,[399] Caligula zamanında özel bir gemiyle Roma'ya taşınarak Circus Vaticanus'un *spina*sına yerleştirilmiştir. İmparator I. Constantinus tarafından bugünkü San Pietro Bazilikası'nın yerindeki ilk kilise yapısı inşa edildiğinde onun yanında kalmış, oradan 16. yy.'ın sonunda bugünkü yerine taşınmıştır.[400]

Bugün **Montecitorio** Meydanı'nda bulunan Montecitorio Dikilitaşı ise, aslen II. Psamtik (MÖ 594-589) tarafından Heliopolis'teki Ra tapınağına konan bir dikilitaştı. MÖ 10'da Augustus tarafından Roma'ya getirilen iki dikilitaştan biriydi.

[397] Amm. Marcell. XVI.10.17; XVII.4.12.
[398] Platner, op. cit., pp. 367-368.
[399] Erik Iversen, "The Date of the So-Called Inscription of Caligula on the Vatican Obelisk", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 51**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1965, p. 149.
[400] Forsythe, op. cit., pp. 129-130.

Mısır'ın fethedilişinin yirminci yılı için inşa ettirilen ve *Horologium Augusti* diye bilinen güneş saatinin mili olarak,[401] Facundus Novius adındaki matematikçiye tasarlatılarak dikilmiştir.[402] Ara Pacis ile aynı hatta bulunan yapı, takvimde yaşanan sapma sorunlarını, MÖ 46'da *Pontifex Maximus* olduğu sırada Caesar'ın 365 günlük takvimin sonuna her dört yılda bir bir gün ekleyerek çözdüğünü gösterebilmeyi amaçlamaktaydı.[403] Her ne kadar MÖ 9'da Augustus sorunun çözüldüğünü ilân etmişse de, Plinius *Naturalis Historia*sı'nda, Horologium'un en az otuz yıldır[404,*****] düzgün çalışmadığını ifade etmektedir. Dikilitaş MS 12. yüzyıla kadar ayakta kaldıktan sonra devrilmiş ve 1792'de yeniden ayağa kaldırılmıştır.[405]

Montecitorio Dikilitaşı ile birlikte Augustus tarafından MÖ 10'da Roma'ya getirilen diğer dikilitaş ise, Circus Maximus'un *spina*sına yerleştirilen, Montecitorio gibi Heliopolis'teki Ra tapınağından getirtilen, MÖ 13. yy.'a II. Ramses ya da Merneptah'a tarihlenen 24 metrelik **Flaminio** Dikilitaşı'dır. Laterano Dikilitaşı ile bir arada Circus Maximus'ta bir dönem durmuştur; günümüzde ise 16. yy.'ın sonundan beri durduğu Piazza del Popolo'dadır. Augustus'un getirdiği bu iki dikilitaşın ikisinin de altında aynı yazıt bulunmakta; İmparator, 'Mısır'ın Roma halkı egemenliğine girmesi nedeniyle, kendisinin onları Güneş'e armağan ettiğini' yazmaktadır.[406] Akdeniz'i ilk kez aşan bu iki dikilitaş için Mısır'ın fethinin Roma'daki sembolleri olduğu söylenebilir.

Minerveo Dikilitaşı, İmparator Diocletianus tarafından Iseum'a yerleştirilmek üzere Roma'ya getirilmiş ve aslen MÖ 6. yy.'da Apries tarafından Sais'te diktirilmiştir. Bu dikilitaş Piazza della Minerva'da, Santa Maria sopra Minerva Kilisesi'nin hemen önünde ve Pantheon'un çok yakınında bulunmaktadır.[407]

---

[401] Swetnam-Burland 2015, op. cit., p. 65.
[402] Amanda Claridge. "Augustan Obelisk and Meridian (*Horologium Augusti*)", **Rome: An Oxford Archaeological Guide**, Oxford: Oxford University Press, 2010, pp. 214-215.
[403] Forsythe, op. cit., p. 126.
[404] Plin., *HN* XXXVI.73; Claridge, op. cit.
[*****] Yani MS 40ların sonundan beri.
[405] Swetnam-Burland 2015, op. cit., p. 68.
[406] *CIL* VI 701, 702; Forsythe, op. cit., p. 128.
[407] Platner, op. cit., p. 368.

Urbino'daki dikilitaş ise Minerveo Dikilitaşı'nın eşidir ve onun gibi Apries tarafından MÖ 6. yy.'da Sais'te dikilmiş ve kentteki Iseum için muhtemelen MS 1. yy.'da Roma'ya getirilmiştir. Minerveo Dikilitaşı Roma'da kalırken, bu dikilitaş 18. yy.'da Urbino'ya taşınmıştır.[408]

Bir başka dikilitaş ise 19. yy.'da Etiyopya ile İtalya arasındaki Dogali Savaşı'nı anan anıtın bir parçası olarak Roma Termini İstasyonu'nun önünde bulunan **Dogali** Dikilitaşı'dır. II. Ramses dönemine tarihlenen dikilitaş, Domitianus tarafından Roma'daki pek çok dikilitaş gibi Heliopolis'ten getirtilmiş ve Iseum'a yerleştirilmiştir.[409] Onun eşi, Floransa'daki Palazzo Pitti'nin önünde bulunan Boboli Bahçeleri'nde yer alması nedeniyle günümüzde **Boboli** Dikilitaşı diye de anılan anıtla birlikte MS 1. yy.'da Roma'ya taşınmış, ancak Boboli Dikilitaşı 16. yy.'da Floransa'ya götürülmüştür.[410]

Roma'da bulunan son iki Mısır dikilitaşı ise günümüzde Pantheon'un önünde bulunan Piazza della Rotonda'daki **Macuteo** Dikilitaşı ile Villa Celimontana'daki **Matteiano** Dikilitaşı'dır.[411] Her ikisi de II. Ramses tarafından Heliopolis'teki Ra Tapınağı'nda dikilmiş ve Iseum'a konmak üzere Roma'ya getirilmiş, zaman içinde kaybolup yeniden ayağa kaldırıldıktan sonra farklı yerlere yerleştirilmiştir.

İtalya dışında Firavunlar devri Mısır'da yapılmış olup da Antik Çağ'da ülke dışına taşınmış yegâne dikilitaş, İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda bulunmaktadır. III. Tutmose'un Mitannilere karşı kazandığı zaferin anlatıldığı MÖ 15. yy.'dan kalma dikilitaş, Laterano Dikilitaşı ile birlikte II. Constantius tarafından Aleksandreia'dan Roma'ya getirtilmek istenmiş, ancak önceden de belirtildiği gibi bunlardan sadece biri bu yolculuğu tamamlamıştır. **Theodosius** Dikilitaşı olarak da bilinen diğeri, 4. yy.'ın sonlarına doğru İmparator I. Theodosius tarafından İstanbul'a getirilerek buradaki hipodromun *spina*sına, günümüzde hâlâ durduğu noktaya yerleştirilmiştir.[412] Romalıların taşıdığı ve taşındıktan sonra yeri değişmeyen tek Mısır dikilitaşıdır.

---

[408] Platner, op. cit., pp. 368-369.
[409] J. C. Zietsman, "Crossing the Roman Frontier: Egypt in Rome (And Beyond)", **Acta Classica Vol. 52**, Praetoria: Classical Association of South Africa, 2009, p. 15.
[410] Platner, op. cit., p. 368.
[411] Ibid., pp. 367-368.
[412] Zietsman, op. cit., pp. 10-14.

Bu 11 dikilitaş dışında Romalılar tarafından yapılan ve Roma'da dikilen günümüze ulaşmış 5 dikilitaş daha bulunmaktadır. Bunlardan ikisi – Piazza del Quirinale'deki **Quirinale** Dikilitaşı ile Piazza dell'Esquilino'daki **Esquiline** Dikilitaşı – Augustus'un mozolesinin girişinde bulunmaktaydı. Farklı tarihlerde bugünkü yerlerine dikildiler.[413] Üçüncüsü; Sallustius'un MÖ 1. yy.'da Roma'da oluşturduğu Horti Sallustiani bahçelerinin ortasına dikilmiş Flamino Dikilitaşı'nın İmparator Aurelianus zamanında yapılmış bir kopyasıdır ve günümüzde İspanyol Merdivenleri diye bilinen bölgede **Sallustino** Dikilitaşı adıyla durmaktadır[414]. Kalan iki dikilitaştan biri Domitianus tarafından Serapis Tapınağı'na konmak üzere yaptırılıp, 4. yy.'ın başında İmparator Maxentius tarafından Circus Maxentius'un *spina*sına taşınan ve günümüzde Piazza Navona'da bulunan **Agonalis** Dikilitaşı'dır.[415] Üstünde Mısır hiyeroglifleriyle yazılmış ve taşın Mısır'ın Güneş'in doğan hâlini temsil eden tanrısı Harakhte'ye adandığını söyleyen bir yazıt bulunur.[416] Diğeri de Hadrianus'un Tivoli'de gözdesi Antinous için yaptırdığı mezara konmak üzere diktirdiği, sonrasında Elagabalus tarafından Circus Varianus'un *spina*sına taşınan ve günümüzde **Pincio** Tepesi'nde bulunan dikilitaştır.[417]

Roma dışında bulunup da Romalılar tarafından dikilmiş başka dikilitaşlar da bulunur: İsrail sınırlarında kalan Caesarea Maritima'nın hipodromundaki yazıtsız dikilitaş[418] ile yak. MS 50'de diktirilmiş ve bugün Münih'te Staatliches Museum Ägyptischer Kunst'ta sergilenen Titus Sextius Africanus Dikilitaşı[419], Benevento kentindeki Iseum için Domitianus adına bir Lucilius tarafından diktirilmiş ve bugün Piazza Papiniano'da bulunan dikilitaş Sicilya'nın Catania kentindeki Piazza del

[413] Ibid., p. 16.
[414] Swetnam-Burland 2015, op. cit., p. 50.
[415] Platner, op. cit., p. 368.
[416] Forsythe, op. cit., p. 130.
[417] Zietsman, op. cit., pp. 16-17.
[418] Bu dikilitaş yakın zamana kadar devrilmiş ve parçalanmış bir haldeyken, birleştirilerek tekrar ayağa kaldırmak suretiyle restore edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yoram Sa'ad, "Anastylosis of the Obelisk in the Eastern Circus at Caesarea Maritima", **'Atiqot /עתיקות**, Kudüs: Israel Antiquities Authority, 2018, pp. 175-192.
[419] Platner, op. cit., p. 369.

Duomo'da bir fil heykeliyle birleştirilerek anıt hâline getirilmiş biçimde duran Catania Dikilitaşı ile İstanbul Hipodromu'ndaki Örme Dikilitaş[420] sayılabilir.

Ancak bütün bu sayılan anıtlar dışında, muhtemelen en ilginç ve Roma'da görülmesi beklenmeyecek tipteki eser, Lucius oğlu Gaius Cestius Epulo adındaki yedi *epulones*ten birinin yaptırdığı piramit şeklindeki mezarıdır. Cestius Piramidi diye bilinen 37 metre yüksekliğindeki yapı, MÖ 18-12'de, yazıtının dediği kadarıyla 330 günde Mısır'ın İmparatorluk'a dâhil olduğu sıralarda inşa edilmiştir. Mısır'dakilerden çok, şekli itibarıyla Nubia piramitlerini andırmakta; dolayısıyla bir dönem orada görev aldığı düşünülmektedir. MS 3. yy.'da inşa edilen Aurelianus Surları'na dâhil edilmiş piramidin bu tipteki tek yapı olmadığı, "Vatikan'la Hadrianus'un Mozolesi[******] arasında bir yerlerde de benzer bir piramidin bulunduğu, ancak bunun 15-16. yy.'da yıkıldığı" kaydedilmiştir.[421]

5.2.5.2. Mısır'daki Roma İzleri

Kültürel etkileşimin bir doğal sonucu olarak Roma'da Mısır'a dair izler olduğu kadar, Roma'nın ikiye bölünmesine kadarki aşağı yukarı dört yüzyıl boyunca, hatta ondan sonra da Amr İbn ül-As komutasındaki İslam ordularının gelişine kadarki Mısır'da da Roma izlerine rastlamak mümkündür. Bu izler, daha çok mimari kalıntılarda karşımıza çıkar. Bunları da iki grupta inceleyebiliriz: Mısırlı üslubuyla inşa edilenler ve Roma'ya özgü olarak yapılanlar.

Romalılar tarafından yapılan veya restore edilen çok sayıda tapınak Mısır'ı süslemiş ve günümüze kadar ulaşabilmiştir. Aşağıda, bir şekilde Roma ile ilişkisi olan Mısır'daki tapınaklar ve onlarla ilgili bilgiler, Nil'in akışı bakımından Aşağı'dan Yukarı'ya doğru verilmiştir. Bunların bir kısmı Romalılar tarafından yaptırılmış, bir

---

[420] İlginç bir biçimde Circus/Hipodromlar içinde çift dikilitaşa sahip tek örnekler, Roma'daki Circus Maximus ile İstanbul'daki Konstantinopolis Hipodromu'dur. İstanbul'dakine Örme Dikilitaş'ın yapılma sebebini Circus Maximus'ta iki tane dikilitaş olmasından kaynaklandığı şeklinde yorumlayanlar vardır; bunu da Konstantinopolis'in Roma'nın doğrudan mirasçısı olduğu iddiasını gösterme çabasına dayandırmaktadırlar. Sarah Guberti Bassett, "The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople", **Dumbarton Oaks Papers, Vol. 45**, Cambridge, MA: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1991, pp. 92-93. Dolayısıyla; 10. yüzyılda Bizans İmparatoru VII. Konstantinos Porphyrogennetos tarafından restore edilen ve tam inşa tarihi bilinmeyen Örme Dikilitaş, Circus Maximus'taki ikinci dikilitaştan daha sonra dikilimiş olmalıdır.

[******] Bugünkü Castel Sant'Angelo.

[421] Claridge, op. cit., pp. 397-401.

kısmı restore edilmiştir. Listede bir tane de tarihsel bakımından Roma ile ilgisi olan bir Yahudi mabedi yer almaktadır.

Bu ayrıntılı listenin burada veriliş amacı; bir yandan Romalılar tarafından Mısır'da inşa ya da restore edilmiş yapıların sayıca çokluğu ve coğrafi yayılımının genişliğini ortaya koymak, diğer yandan Romalıların başka eyaletlerinde yaptıklarının aksine, çoğunlukla kendi kültürel üslupları yerine yoğun bir biçimde yerel Mısır'a özgü üslubu tercih edişlerini göstermektir. Dolayısıyla burada Roma devrinde aktif olan ancak onlar tarafından müdahale edilmemiş yapılara yer verilmemiştir. Özellikle belirtilmediği takdirde, tapınaklar geleneksel Mısır mimari üslupları ile inşa edilmiştir.

Manetho'nun doğduğu ve 30. Hanedan'a başkentlik yapmış Sebennytos kentinin yakınlarındaki **Behbeit el-Hacer**'de, Ptolemaios döneminde, Philae'dekinin ikizi niteliğinde tamamen granitten bir Isis tapınağı inşa edilmiştir. Bu tapınaktan gelen bir taşın Roma'daki Iseum Campense'nin inşasında ya da restorasyonunda kullanıldığı bilinmektedir.[422]

Kahire'nin aşağı yukarı 20 km kuzeydoğusunda kalan ve **Nay-ta-hut/Leontopolis** diye bilinen bugünkü **Tell el-Yahudiye**'de Onias adında bir Yahudi rahip tarafından VI. Ptolemaois'un verdiği izinle kurulan[423] ve adı Onias Tapınağı diye de geçen bir mabet olduğu bilinmektedir.[424] Bu mabet, MS 71'de Yahudi Ayaklanması ve Kudüs Kuşatması'nı takiben İmparator Vespasianus tarafından kapatılmıştır.[425]

Antik Çağ'da **Karanis** diye bilinen ve papirüs arşiviyle meşhur Fayyum bölgesindeki **Kom Auşim**'de üç tane tapınak var. Bunlardan ikisi Pnepheros ve Petesukhos[426] adında iki timsah tanrıya adanmış Ptolemaios devri tapınaklarıyken, daha küçük olan kuzeydeki diğeri[427] MS 1. yy.'da yapılmış ve 3. yy.'da terk edildiği anlaşılan bir tapınaktır.[428]

---

[422] Wilkinson, op. cit., pp. 104-105; Bard, op. cit., p. 191.
[423] Joseph., *AJ*, XIII.65, 70.
[424] Abraham Wasserstein, "Notes on the Temple of Onias at Leontopolis", **Illinois Classical Studies Vol. 18**, Chicago: University of Illinois Press, p. 124.
[425] Ibid., p. 111.
[426] S. Yeivin, "Notes on the Northeren Temple at Karanis", **Aegyptus Anno 14, No. 1**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1934, pp. 72, 74.
[427] Ibid., p. 73.
[428] Wilkinson, op. cit., p. 136.

Bugünkü **Kasr-ı Karun**'un olduğu yerde, Antik Çağ'da **Dionysias**'ta iki tapınak vardır. Bunlardan biri ve daha küçük olanı Roma döneminde tuğladan yapılmış bir Sobek-Ra tapınağıdır ve Ion düzende sütunlar da kullanmıştır.[429]

Fayyum'daki **Bakhias**'ta yapılan kazılarda ikisi kerpiç tuğladan, biri kumtaşından yapılmış üç tapınak bulunmuş; muhtemelen bir timsah başlı tanrıya adanmış MÖ 2. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen kerpiç tuğladan yapılanların yanında, MS. 1. Yüzyıl ikinci yarısı ilâ 2. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlenen ve muhtemelen Nero veya sonrasına ait Roma devri kumtaşı yapı bir Soknobkonneus tapınağıdır.[430]

Soknopaiou Nesos'ta ise, ST 18, ST 19 ve ST 20 şeklinde numaralandırılmış tapınak olduğu tespit edilmiş üç anıtsal yapıya rastlanmıştır. Bu yapılardan ST 20 ile ST 18'e ait kumtaşı anısal kapılar Hellenistik dönemin sonu ya da daha muhtemelen Roma devrinin başına tarihlenmekte olup, ilerleyen kazılarda daha net bir sonucun çıkması düşünülmektedir.[431]

Medinet Madi diye bilinen ve Antik Çağ'da **Narmouthis** diye anılan yerde Sobek, Horus ve Renenutet adlı bir kobra şeklindeki tanrıya adanmış, aslen III. ve IV. Amenemhat tarafından inşa ettirilmiş bir Orta Krallık tapınağı, Hellenistik ve Roma devrinde genişletilip elden geçirilmiştir.[432]

Hermopolis Magna ya da **el-Aşmuneyn**'de de Roma devrinde Ptolemaios devri tapınaktan alınan taşlarla inşa edilmiş bir bazilika ile Nero devrinde yapılmış daha küçük bir tapınak bulunur.[433] Bunun dışında Domitianus Tapınağı diye bilinen ve MS 6. yüzyıla kadar faaliyet göstermiş bir başka tapınağa ait kalıntılar daha yer almaktadır.[434]

---

[429] Ibid., pp. 136-137.
[430] Paola Davoli, "Examples of Town Planning in the Fayyum", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists, Vol. 42, No. 1/4**, Durham: American Society of Papyrologists, 2005, pp. 219-220.
[431] Ibid., pp. 228-232.
[432] Wilkinson, op. cit., p. 137; Edda Bresciani, Antonio Giammarusti, **I templi di Medinet Madi nel Fayum**, Pisa: Pisa University Press, 2015, pp. 78, 80, 91-95.
[433] Ibid., pp. 139-140.
[434] S. R. Snape, **A Temple of Domitian – British Museum Occasional Papers No. 68**, Londra: British Museum Publications Ltd., 1989, pp. 1-3; Bard, op. cit., pp. 169-170.

Kau el-Kebir'de (Çebu/Antaiopolis) IV. Ptolemaios tarafından yaptırılan ve VI. Ptolemaios ve Marcus Aurelius tarafından genişletilen, ancak 19. yy.'da taşkınlarla yok olan bir tapınak bulunuyordu.[435]

Athribis/Wannina'daki Ptolemaios devri tapınağının taşlarının Beyaz Manastır diye bilinen Kıpt manastırının inşaatında[436] kullanıldığı anlaşılmıştır.[437]

Hiu/Hou'da (Diospolis Mikra/Diospolis Parva) bulunan tapınaklardan bir tanesi Nerva'dan Hadrianus'a kadar inşa edildiği anlaşılmaktadır.[438] Kentte ayrıca Ptolemaios devri tapınaktan devşirme bir Roma kalesi de bulunmuştur.[439]

Dendera/Iunet/Tentyris, Hathor Tapınak Külliyesi ile meşhur bir merkezdir. Eski Krallık'tan itibaren bu noktaya tapınak inşa edildiği görülür. Kalan yapılar Yeni Krallık'tan Roma'ya kadar farklı dönemlere aittir. Roma devrinde inşa edilen kısımlar[440] arasında Domitianus ve Traianus devrinde inşa edilen Dendera Külliyesi'nin *propylon*u, bu *propylon*un hemen önünde yer alan birkaç Roma köşkü, İmparator Tiberius tarafından yaptırılan bir *hypostyle* salon Augustus döneminden kalma ve Traianus zamanda süslenmiş bir *mammisi*, 5. yy.'a tarihlenen bir bazilika kalıntısı ve tapınağın arkasında bir *Iseum* sayılabilir. Tiberius'un yaptırdığı *hypostyle* salonun tavanı, Romalılar tarafından Mısır'a getirilmiş burçlar kuşağı işaretleri ile süslenmiştir.[441] Tapınağın en arkasında VII. Kleopatra ve Caesarion'un devasa kabartmaları yer almaktadır.[442]

Hammamat Vadisi girişine yakın **Kift/Gebtu/Koptos/Keft**'te bulunan üç tapınaktan biri Min ve Isis'e ithaf edilmiş, II. Ptolemaois tarafından yaptırılmış ve IV. ve VIII. Ptolemaios ile Caligula ve Nero tarafından genişletilmiştir. İkincisi; Eski Krallık sonundan itibaren parçaların bulunduğu, II. Ptolemaios tarafından yaptırılan ve Caligula, Claudius ve Traianus döneminde büyütülen, Koptos Stelleri'nin

---

[435] Wilkinson, op. cit., p. 142.
[436] Alan H. Gardiner, "The Supposed Athribis of Upper Egypt**", The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 31**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1945, p. 111.
[437] Wilkinson, op. cit.
[438] Ibid., p. 148.
[439] Bard, op. cit., p. 449.
[440] Christiane Saulnier, "Les titulatures pharaoniques des empereurs romains", **Revue historique de droit français et étranger (1922-) Quatrième série, Vol. 62, No. 1**, Paris: Editions Dalloz, 1984, p. 3.
[441] Wilkinson, op. cit., p. 149.
[442] Ibid., p. 151.

bulunduğu tapınaktır. Sonuncusu ise Geb'e ithaf edilmiş ve Kleopatra ile Caesarion tarafından yaptırılan şapelleri olan Geç Dönem'e ait tapınaktır. Bu üç tapınağın biraz kuzeydoğusunda da Claudius tarafından inşa ettirilen Min, Isis ve Horus'a adanmış küçük bir Roma dönemi tapınak daha bulunur. 'T' şeklindeki planıyla dikkat çeken Augustus zamanında inşasına başlanmış ve muhtemelen Nero döneminde tamamlanmış küçük bir Roma devri tapınak da Kift yakınlarındaki **el-Kal'a**'da ortaya çıkarılmıştır.[443]

Teb'de günümüze kadar ulaşabilmiş en önemli Mısır tapınaklarının bir kısmı bulunur. Doğu yakasında Karnak'taki Amon, Mut ve Montu Külliyeleri ile Luksor Tapınağı; batı yakasında ise Orta ve Yeni Krallık firavunları tarafından yaptırılan mezar tapınakları yer almaktadır. Bunların önemli bir kısmında Roma devrine ait kalıntılara rastlanır. Mısır'da günümüze ulaşabilmiş en büyük tapınak külliyesi olan Karnak'taki Amon Tapınağı'nın ortasında bir zamanlar tek başına durduğu düşünülen ve daha sonra Lateran Dikilitaşı olan dikilitaşın durduğuna inanılan bir yapı bulunmaktadır.[444]

Aynı bölgedeki Honsu Tapınağı'nın Yeni Krallık sonlarında dekore edilen iç bölümlerinin Ptolemaios ve Roma idaresi altında restore edildiği görülür. Onun arkasına inşa edilen **Opet Tapınağı** bir Ptolemaios yapısıdır; VII. Ptolemaios tarafından inşa edilmiştir ve Augustus da dâhil halefleri tarafından restore edilmiştir.[445]

Memphis kökenli yaratıcı tanrı Ptah'ın Amon külliyesindeki Yeni Krallık zamanında inşa edilen küçük tapınağı Roma da dâhil olmak üzere pek çok dönem restore edilmiştir.

---

[443] Margaret Alice Murray, **Egyptian Temples**, Mineola, N.Y: Dover Publications, 2002; Bertha Porter, Rosalind L. B. Moss, **Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings (Upper Egypt: Sites), Vol. 5**, Oxford: Griffith Institute, 2004; Wilkinson,op. cit., pp. 151-52.

[444] Wilkinson, op. cit., p. 160.

[445] Ian Shaw, Paul T. Nicholson, **The British Museum Dictionary of Ancient Egypt**, Cairo: American University in Cairo Press, 2002; George Hart, **The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses, 2nd ed, Routledge Dictionaries**, Londra: Routledge, 2005; Alberto Siliotti, **Luxor, Karnak, and the Theban Temples, Egypt Pocket Guide**, Cairo : American University in Cairo Press, 2002; John Baines, Jaromír Málek, **Atlas of Ancient Egypt**, New York: Facts on File Publ, 1980; Wilkinson, op. cit., p. 162.

Aslen muhtemelen önce Hatşepsut, sonra III. Amenhotep tarafından bir Amon tapınağı olarak inşa ettirilen **Luksor Tapınağı**, MÖ 1. yy.'da Mısır'ın Roma egemenliği altına girmiş, ancak İmpartor Diocletianus tarafından bir *castrum*a, yani askeri müstahkem bir yapıya[446] dönüştürülmüştür. 4 ilâ 6. yy.'da bu özelliğini sürdürdüğü görülmekteydi. Hıristiyanlığın geldiği Geç Antik Çağ ile birlikte bölgede kiliselerin yapıldığı, 13. yy.'da da Ebu el-Haccac Camii'nin inşa edildiği görülür.[447] Luksor'un iç tapınak kısmı *castrum*da kalan Romalılar tarafından İmparator kültü şapeline dönüştürülmüştür.[448] Ayrıca Hadrianus tarafından yaptırılmış tuğladan küçük bir Serapis ve Isis şapeli de duvarlarının hemen dışında yer almaktadır.[449]

Batı yakasındaki mezar tapınaklarının olduğu bölgede bir Roma izine daha rastlanır. Bunlardan III. Amenhotep tarafından inşa ettirilen ve günümüzde neredeyse kendisinden hiçbir şey kalmamış tapınağın önünde, kralın oturur halde tasvir edildiği bir çift heykeli bulunur. MÖ 26'da bölgeyi vuran deprem, kumtaşından heykelleri çatlatınca, hiç beklenmedik bir şey olmuş ve bunlardan kuzeydeki adeta bir ıslık sesine benzer bir ses çıkartmaya başlamıştır.[450] Sabahleyin taşın genleşmesiyle ortaya çıkan bu ses nedeniyle heykellere **Memnon Heykelleri** adı verilmiştir. Memnonium[451] diye de bilinen heykelin, ikinci *praefecuts Aegypti* Aelius Gallus ile yakın dostu Strabon tarafından da ziyaretleri sırasında duyulan[452] bu 'çığlığı' İmparator Septimius Severus dönemindeki onu sonsuza kadar susturan restorasyona kadar devam etmiştir.[453]

Batı yakasındaki en büyük tapınaklardan biri olan III. Ramses'in mezar tapınağı külliyesi **Medinet Habu**'da Roma devrine ait eklemeler, ana külliyede değil de, ön tarafındaki **Küçük Tapınak** diye bilinen ve aslen 18. Hanedan'da yapılmış ve o zamandan bu yana eklemelerle büyütülmüş yapıda olmuştur. Antoninus Pius zamanında sütunlu bir giriş ile avlu inşasına başlanmış, ancak yarım kalmış,

---

[446] M. P. Speidel, M. F. Pavkovic, "Legion II Flavia Constantia at Luxor", **The American Journal of Philology, Vol. 110, No. 1**, Baltimore: The John Hopkins University, 1989, p. 151.
[447] Wilkinson, op. cit., p. 167.
[448] Ibid., p. 170.
[449] Bard, op. cit., p. 541.
[450] G. W. Bowersock, "The Miracle of Memnon", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 21, No. 1/4**, Durham: American Society of Papyrologists, 1984, p. 25.
[451] Alan H. Gardiner, "The Egyptian Memnon", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 47**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1961, p. 92.
[452] Strab., XVII.46.
[453] Wilkinson, op. cit., p. 188.

tamamlanmamıştır. Diğer taraftan bu yapı, Roma devrinde koca külliyenin faal tek kısmı olarak kalmıştır.[454]

Medinet Habu'nun 3 km ötesinde **Deir eş-Şelvit** denen yerde kapısı Galba, Otho ve Vespasianus; ana yapısı ise Hadrianus ve Antoninus Pius[455] zamanında inşa edilen bir Isis tapınağı bulunmaktaydı.[456]

Luksor'un 15 km güneyindeki **Armant**'ta en erken 11. Hanedan'da inşa edilmiş ve Yeni Krallık'ta eklemeleri devam etmiş, Geç Dönem'de yıkılmış ancak II. Nektanebo tarafından yeniden yapılmış tapınağa[457] Roma devrinde de Antoninus Pius zamanında bir anıtsal kapı[458] inşa edilmiştir. Onun yanında VII. Kleopatra ve oğlu Caesarion devrinde[459] yapılmış bir *mammisi* bulunmaktadır. [460]

Bugün **Tod** diye bilinen **Certi/Tuphium**'da çok sayıda irili ufaklı Eski Krallık'tan bu yana inşa edilmiş yapının yanında, Ptolemaios devri bir tapınağın yanında Roma devri bir köşk[461] yer almaktadır.[462]

Eski Mısır'dan günümüze en iyi ulaşan tapınaklardan **Iunet/Tasenet/Latopolis/Esna**'daki Knum Tapınağı'nın sadece *hypostyle* salonu kalmıştır. Ptolemaios zamanına tarihlenen bu yapının arka duvarıdır; geri kalanı ise Roma idaresi altında MS 3. yy.'a kadar inşa edilmiştir.[463] Nil ile tören yoluyla bağlantısı olan tapınağın, üstünde İmparator Marcus Aurelius'un kartuşlarının da olduğu rıhtımı da

[454] Donald B. Redford, ed., **The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt**, Oxford : Oxford University Press, 2001; Jill Kamil, **Luxor: A Guide to Ancient Thebes, 3rd ed.**, Londra : Longman, 1983; Wilkinson, op. cit., p. 196.
[455] David Klotz, "Λογεία-Receipts and the Construction of Deir Shelwit", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 168**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2009, p. 254.
[456] Wilkinson, op. cit., p. 199.
[457] Ibid., p. 200.
[458] Bard, op. cit., p. 165.
[459] Robert Mond, Oliver H. Myers, "Temple at Armant", **The Geographical Journal Vol. 87, No. 1**, Londra: The Royal Geographical Society, 1936, p. 95.
[460] Wilkinson, op. cit.; Mond, Myers, op. cit.; Bard, op. cit., p. 165.
[461] J. Brett McClain, "Review of Tôd: les inscriptions du temple ptolémaïque et romain II. Textes et scènes nos 173–329 III. Relevé photographique (J.-Fr. Gout) (clichés nos 244–28 et 305–315: A. Lecler)" by Christophe Thiers, **Journal of Near Eastern Studies 68, No. 4**, Chicago: The University of Chicago Press, 2009, p. 316.
[462] Wilkinson, op. cit., p. 200; Roger S. Bagnall, Paola Davoli, "Archaeological Work on Hellenistic and Roman Egypt, 2000–2009", **American Journal of Archaeology 115, No. 1**, New York: Archaeological Institute of America, 2011, p. 128.
[463] Wilkinson, op. cit., p. 201.

mevcuttur.[464] Bir imparatora ait bilinen en geç kartuş İmparator Decius'a (MS 249-251) aittir ve o da Esna Tapınağı'nda yer almaktadır.[465]

Daha güneydeki **Nekheb/el-Kab**'da çok sayıda tapınak içinde Roma dönemi küçük bir tapınak ile bir *mammisi* bulunmaktadır.[466]

Pa-Sebek/Kom Ombo, Mısır'daki belki en ilginç tapınaklardan birine ev sahipliği yapmaktadır. Sobek ve Hareoris'e adanmış çifte tapınağın inşası Hellenistik dönemde başlamış ve bazı bölümlerinin dekorasyonu da dâhil olmak üzere Roma devrinde tamamlanabilmiştir.[467] Burada Augutus, Tiberius, Claudius, Traianus'un kartuşlarına ve Marcus Aurelius' ait olduğu düşünülen bir başkasına rastlanmıştır.[468]

Elephantine kentinde ise Knum Tapınağı yakınlarında muhtemelen Domitianus dönemine ait[469] küçük bir Roma şapeli bulunmaktaydı,[470] karşısındaki **Asvan**'da da günümüze ulaşamamış, Tiberius, Claudius ve Traianus dönemi eklentileri olan ve MS 3. yüzyıla kadar kullanılmış bir küçük Roma tapınağı vardı.[471]

Mısır'da Aleksandreia'daki Sarapeion kadar Roma dünyasında bilinen bir başka tapınak varsa, o da Isis'in en önemli kült merkezlerinden **Philae**'deki Isis Tapınak Külliyesi'dir. Pagan tapınakların kapatıldığı bir dönemde de açık kalmayı başarabilmiş, ancak MS 550'de Doğu Roma İmparatoru I. Iustinianus tarafından kapatılmıştır.[472] En eski yapısı I. Nektanebo'ya tarihlenen külliye, ağırlıkla Hellenistik

---

[464] Ibid., p. 202.
[465] Alan K. Bowman, **Egypt after the Pharaohs 332 BC – AD 642**, Hong Kong: University of California Press, 1996, p. 169; Bard, op. cit., p. 349; Martina Minas-Nerpel, "Egyptian Temples", **The Oxford Handbook of Roman Egypt**, ed. Christina Riggs, Oxford: Oxford University Press, 2012, p. 362.
[466] Wilkinson, op. cit., p. 203; Luc Limme, "Elkab, 1937-2007: Seventy Years of Belgian Archaeological Research", **British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan, No. 9**, Londra: British Museum Press, 2008, p. 25; Philippe Derchain, **Elkab I: Les monuments religieux à l'entrée de l'Ouady Hellal**, Brüksel: Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1971.
[467] Wilkinson, op. cit., pp. 209-210; A. Rosalie David, **Discovering Ancient Egypt**, New York: Facts on File, 1994, p. 99.
[468] Saulner, op. cit., p. 4
[469] Bard, op. cit., p. 175.
[470] Wilkinson, op. cit., p. 212;
[471] Bard., op. cit.; Wilkinson, op. cit., p. 213.
[472] Eugene Cruz-Uribe, "The Death of Demotic Redux: Pilgrimage, Nubia and the Preservation of Egyptian Culture", **Honi soit qui mal y pense. Studien zum pharaonischen, griechisch-römischen und spätantiken Ägypten zu Ehren von Heinz-Josef Thissen,** Knuf, H, et al, eds., Leuven: Peeters, 2005, p. 506; Wilkinson, op. cit., p. 214.

devre tarihlenmekle birlikte, Roma'dan kalan[473] çok sayıda yapı da bulunmaktadır. Bunların içinde bir şapel, Hadrianus zamanında yaptırılan bir kapı, Augustus zamanından bir tapınak ve Diocletianus'a tarihlenen bir rıhtım ile bir başka kapı yer almaktadır. Külliyedeki yapılar içinde en ünlüsü Traianus Köşkü diye bilinen, üstü açık, 5 sütuna 4 sütunlu yapıdır. [474]

Mısır'ın bu geleneksel sınırının güneyinde de birtakım tapınakların Roma devrinde yapıldığı görülür. Bunlar; **Dabod**'da Augustus ve Tiberius tarafından tamamlanan ve İspanya'ya Asvan Barajı'nın inşası nedeniyle yapılan kurtarma çalışmalarındaki katkılarından dolayı hediye edildiği için bugün Madrid'de bulunan tapınak;[475] aslen **Kertassi**'deyken aynı baraj nedeniyle **Yeni Kalabşa**'ya taşınan Roma devri köşk;[476] Kertassi'nin hemen güneyindeki **Tafa**'daki biri Hollanda'ya Dabod gibi 1960'ta hediye edilen ve Leiden'e taşınan, diğeri 19. yy.'ın sonlarında yok olan iki küçük tapınak; **Kalabşa**'daki Augustus'a tarihlenen ve üstünde onun da kabartmasının olduğu Kalabşa Tapınağı;[477] 1963'te ABD'ye hediye edilen ve New York'a taşınan, Augustus dönemine tarihlenen ve bugün Metropolitan'da yer alan **Dendur Tapınağı,**[478] Meroe Kralı Arkamanni tarafından inşa edilmeye başlanan ve Augustus ile Tiberius zamanında tamamlanan **ed-Dakka**'daki Tot Tapınağı'dır.[479]

Batı çöllerindeki vahalarda da Roma döneminden kalma tapınaklar vardır. **Dahla Vahası**'nda Tanrıça Neith'in oğlu Tanrı Tutu'ya ithaf edilmiş küçük bir tapınak,[480] bunun dışında bir Tot Tapınağı ve ayrıca Nero, Vespasianus, Titus ve Domitianus'a tarihlenen bir başka tapınak[481] daha vardır.[482] Harga Vahası yakınlarında

---

[473] Saulner, op. cit., p. 4.
[474] Donald B. Redford, ed., "Philae", **The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 3**, Oxford: Oxford University Press, 2001, p. 43; Wilkinson, op. cit., pp. 214-215; Dieter Arnold, **Temples of the Last Pharaohs**, Oxford: Oxford University Press, 1999, pp. 235-36.
[475] Arnold, op. cit., p. 193.; Dieter Arnold, Helen Strudwick, Nigel Strudwick, **The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture, English language ed**, Princeton: Princeton University Press, 2003, p. 64.
[476] Lorna Oakes, **Pyramids, Temples & Tombs of Ancient Egypt: An Illustrated Atlas of the Land of the Pharaohs**, Londra: Hermes House, 2006, p. 193.
[477] David, op. cit., p. 103.
[478] Saulner, op. cit., p. 4.
[479] Wilkinson, op. cit., pp. 216-219.
[480] Bard, op. cit., p. 262.
[481] Oakes, op. cit.
[482] Robert B. Jackson, **At Empire's Edge: Exploring Rome's Egyptian Frontier**, New Haven: Yale University Press, 2002; Wilkinson, op. cit., p. 235.

ve Harga'nın 30 km güneyindeki **Kasr-ı Zeyyan**'da, her ikisi de Antoninus Pius'a tarihlenen[483] tapınaklar bulunur. Kasr-ı Zeyyan'daki tapınak Amon'a adanmıştır.[484] Vahalar bölgesindeki son tapınak, Nerva ile Traianus'a tarihlenen bir Serapis ve Isis tapınağıdır.[485]

Açıkça görülebilmektedir ki; Mısır'da Romalılar Mısır'ın geleneksel üslubunu kullanarak çok sayıda tapınak inşa ya da restore etmiştir. Bunu da sadece belirli bölgelerde uygulamamış, Nil'in en kuzeyinden, ülkenin güney sınırlarına ve hatta batıdaki vahalara kadar pek çok yerde yapmıştır.

Mısır'da Roma devrinde günümüze ulaşabilmiş Hellenistik ve Roma üslubunda inşa edilmiş yapı kalıntılarına gelince.

Mimari bakımdan Roma'nın da izlerine kendi üslubunda Mısır'da rastlanmaktadır. Ancak bunların daha çok yukarıdaki listedekinin aksine, tapınak gibi dini değil de, daha çok askeri ya da sivil kamusal mimari örnekleri olduğu görülür. Önceki bölümlerde değinilmiş İmparator Diocletianus tarafından Aleksadreia'daki bastırdığı ayaklanma için diktirdiği ve niteliği bakımından İmparatorluğun başka yerlerinde de örneklerine rastlanan[486] Aleksandreia Sarapeionu'ndaki zafer sütunu, belki de en çok ve iyi bilinen örnek olmalıdır. Eserler bunlarla sınırlı değildir. Kentin Kom ed-Dikka denen bölgesinde Kuşlar Villası gibi Erken Roma dönemi villa, hamam, tiyatro gibi yapı kalıntılarına kentte rastlanmış ve gün yüzüne çıkartılmıştır.[487] Şehrin içinde İmparator I. Constantinus tarafından inşa ettirilmiş hamam da bulunmaktadır.[488] Bunların yanında aynı bölgede Geç Antik Çağ'dan 7. yüzyılın başına kadar geniş bir döneme tarihlenen birtakım sınıf benzeri odalardan oluşan bir yapı ortaya çıkartılmıştır.[489]

---

[483] Saulner, op. cit, p. 5
[484] Wilkinson, op. cit., p. 237; Cassandra Vivian, **The Western Desert of Egypt: An Explorer's Handbook**, Cairo: American University in Cairo Press, 2000, pp. 82-83.
[485] Wilkinson, op. cit., p. 238.
[486] Örneğin; İstanbul'da Sarayburnu'nda yer alan Gotlar Sütunu.
[487] Wojciech Kolataji, **Imperial Baths at Kom El-Dikka (Alexandrie)**, Krakow: Archeobooks, 1992; Bagnall, Davoli, op cit., p. 106.
[488] Bard, op. cit., p. 148.
[489] Roger S. Bagnall, Paola Davoli, op. cit., pp. 105-106.

Ancak Aleksandreia'daki en önemli Roma dönemine ait kalıntılardan biri de Kom eş-Şokafa Katakombları'dır. Burası, Mısır ile Helen-Roma kültürel sentezinin Mısır'da görülen en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır. Adı "çömlek kırıkları höyüğü" gelen yeraltı mezarlığı, Pompeius Sütunu olarak da bilinen ve İmparator Diocletianus tarafından Alexandreia Sarapeionu'na diktirilen zafer sütununun hemen batısında yer alır. MS 2-4. yy.'da kullanıldığı anlaşılan mezarlıkta Hellen ve Roma etkisi yoğun olarak görülmektedir. Anubis gibi geleneksel Mısır tanrılarının Roma kıyafetleriyle tasvir edildiği mezarlıkta Mısır'a özgü sütun başlıklarının da kullanıldığı görülür. Bunun yanı sıra bazı kabartmalı sahnelerde geneksel Mısır üslubu varken, bazılarında ise Hellen-Roma ve Mısır kültürünün karıştığı sahneler de bulunur. Bu durum kültürlerin ayrılamaz bir biçimde iç içe girmişliğini ve doğallığını da yansıtır. Kayanın 35 m. derine oyularak inşa edilmiş mezarlık üç kattan oluşur; en alt katına günümüzde sular altında kalması nedeniyle ulaşmak mümkün değildir. Katakomb içinde bulunan Caracalla Salonu diye bilinen yer MS 215'te İmparator Caracalla tarafından atlarının gömülmesi için yaptırılmıştır. Bu atalara ait olduğu tahmin edilen kemikler 1900'de tesadüfen bir eşeğin mezarlığa düşmesi sonucunda bulunmuştur. Tek bir aileye mi ait olup olmadığı bilinmeyen mezarlıkta üç lahit ve çeşitli insan ve hayvan kemiklerine de rastlanmıştır.

Aleksandreia dışındaki yerleşimlerden birkaç örnek daha verilebilir. Marina el Alameyn mevkiinde Polonyalı ekip tarafından yapılan kazılarda şehir merkezinde MS 1. yüzyıla tarihlenen ve muhtemelen Geç Antik Çağ'da bir depremle yıkılmış sivil bir bazilikaya rastlanmıştır.[490] MS 3. yüzyıl ilâ 6. yüzyıl arasında kullanılmış Kızıldeniz kıyısında yer alan Ebu Şa'ar adlı kalede Tetrarkhia dönemine ait[491] yazıtlar bulunmuştur. Askerler tarafından terkedildikten sonra Hıristiyanlar buraya yerleşmiş ve kalenin *principia*sını kilise olarak kullanmıştır.[492] El Aşmuneyn diye de bilinen Hermopolis Magna'da I. Euergetes ve Kraliçe Berenike tarafından inşa ettirilmiş bir tapınağın içine MS 5. yüzyıldan kalma bir katedral,[493] Asvan'ın güneyinde Roma devrinde inşa edilmiş duvar ve üç kule kalıntısı bulunmaktadır. Kahire'ye 70 km

[490] Ibid., p. 108.
[491] Özellikle Galerius, Licinius, Maximinus ve I. Constantinus'a ait yazıtlara rastlanmıştır.
[492] Bard., op. cit., pp. 90-93.
[493] Ibid., p. 169.

uzaklıkta ve Delta'nın batı sınırındaki Kom Ebu Bello'da iki tane Roma devrinden kalma hamama, Oxyrhynkos'ta ve Pelusium'da birerr Roma devri tiyatrosunun kalıntılarına rastlanmıştır. [494]

Özel bir örnek olan Antioopolis ise, İmparator Hadrianus tarafından MS 130'da Mısır ziyareti sırasında kurulan bir şehirdir. Adını, gözdesi olduğu söylenen Bithynialı Hellen bir genç olan Antinoos'tan alır. İmparatoriçe Vibia Sabina'nın yanında Antinoos ile birlikte gelen İmparatorla bu genç ile aralarındaki ilişkinin kesin bir biçimde bilinmemekle birlikte, en azından İmparator tarafından Antinoos'a değer verdiğini gösteren işaretler bulunmaktadır. Bunun en bariz göstergesi, Nil'de gemiyle giderken Hermopolis Magna yakınlarında Antinoos'un nehre düşüp boğulması sonrasında İmparator'un tepkisi ve anısını yüceltmek için giriştiği faaliyetler olsa gerekir. Şehir, sadece Antinoos'a bir anıt ve onun kült merkezi olmakla kalmamış, Bizans devrinde bile bulunduğu vilayetin başkenti olacak kadar önemli bir kent hâlini almıştır.[495]

Hermopolis Magna'nın hemen karşısında yer alan Antinoopolis, Hadrianus tarafından, Aleksandreia dışında Mısır'daki üçüncü Hellen *polis*i olarak[496] kurulmuştur. Yak. 5,5 km uzunluğunda duvarları olan, ızgara planlı, her iki yanında Dor düzeninde sütunlar sıralanmış iki ana caddesinin kesiştiği noktada 4 yüksek sütun bulunmaktaydı. Caddelerin genişliği 20 metreydi. İki caddenin kesiştiği noktanın yakınlarında tapınaklar, hamamlar, Antinoos'un mezarı olduğu düşünülen bir yapı, tiyatro ve hipodromu bulunuyordu.[497] Kendi *boule*si de var olan kentin başta kanunları olmak üzere pek çok konu için Naukratis model olarak kullanılmıştır.

Roma idaresi tarafından Mısır topraklarında kurulmuş bir Hellen kenti olan Antinoopolis, ne yazık ki zaman zaman çok zarar da görmüş bir arkeolojik alandır. Örneğin 19. yüzyılın başında yapılmış bir gravürde kentte inşa edilmiş bir zafer takı

[494] Ibid., pp. 414-415, 718.
[495] Myrto Malouta, "Antinoite Citizenship under Hadrian and Antoninus Pius A Prosopographical Study of the First Thirty Years of Antinoopolis", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 46**, Durham: American Society of Papyrologists, 2009, p. 81.
[496] Naukratis ve Ptolemais'ten sonra.
[497] H. I. Bell, "Antinoopolis: A Hadrianic Foundation In Egypt", **The Journal of Roman Studies Vol. 30, Part 2**, Cambridge: Society for the Promotion of Roman Studies, 1940, p. 135; Bard, op. cit., p. 160.

görülebilmekteydi; günümüzde bu artık yoktur. Kazı ekibi 10 Ekim 2012'de bölgeye sonbahar sezonu için döndüğünde, alanın yüzlerce kişi tarafından bütün arazide irili ufaklı çukurlar açılarak delik deşik edildiğini, özellikle yeni açılmış yerlerde veya yeni restore edilmiş duvarların yıkıldığını görmüş ve tespit etmiştir.[498]

Örneklerin sayısını arttırmak mümkün olmakla birlikte, çöllerinden Delta'ya, Bahr Yusuf'tan Kızıldeniz kıyılarına kadar Mısır'ın her köşesinde Roma'nın izine mimari olarak da rastlanmıştır.

Mısır'ın Roma'nın idaresi altına girmesiyle ortaya çıkan ilginç bir kültürel öğe de Fayyum Mumya Portreleri denen ahşap paneller üstüne yapılmış tablolardır. Bunlar Roma'nın Mısır ile kültürel etkileşimi sonucu ortaya çıkmış, şaşırtıcı bir biçimde renkleri dahi kolay kolay kaybolmadan günümüze ulaşabilmiş portrelerdir. En çok Fayyum bölgesinde görüldüğü için bu adı taşıyan eserlere aslında ülkenin pek çok yerinde rastlanmıştır. Mumya maskesi geleneğinin Roma Mısırı'nda görülen aşaması olduğu düşünülür. MÖ 1. yy.'dan MS 3. yy.'ın ortası arasına tarihlenen 900'den fazla bu tip portre bulunmuştur. Çok farklı ağaçlardan yapılmış ahşap zemin üzerine resmedilmiş kişilerin çocukluktan ileri yaşlara kadar farklı dönemlerinin tasvir edildiği görülür. Ahşap zemin üzerine yağlı boya ile yapılmış olmalarına rağmen bu kadar iyi durumda kalabilmeleri, portrelerin bulunduğu coğrafyanın son derece sıcak ve kuru olmasından kaynaklanır. Genellikle portreler boyanın balmumuyla karıştırılması ve *encaustic* denen bir malzeme ile yapılmakla birlikte, yumurta akının su ve boyanın karıştırılması ile elde edilen ve bu nedenle de Latince *temperare* fiilinden türetilen ve *tempera* denen tipte boya kullanılarak yapılmış örneklerine de rastlanılmıştır. Bu iki teknikten *encaustic* ile yapılanların daha yüksek kalitede olduğu görülür. Renk olarak ise yaldız, siyah ve birtakım farklı aşı boyaları kullanılmıştır.

Genellikle şehirli orta sınıftan ve farklı meslek gruplarından kişilerin bu resimleri Mısır'a yerleşmiş Hellen ustalara yaptırdıkları anlaşılmaktadır. Adeta birer vesikalık fotoğraf gibi Hellen üslubuna göre resmedilmiş portrelerdeki kişiler son

[498] Peter Grossmann, "Antinoopolis October/November 2012 Work in the Church at the Eastern Gate and at the Supposed "Praetorium"", **Aegyptus Anno 91, Raccolta di Scritti Dedicati a Orsolina Montevecchi — IV**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 2011, p. 111.

derece canlı görünmektedirler; kıyafetleri, ziynet eşyaları ve saçları dönemin Graeco-Roman modasına uygundur. Önemli bir kısmında yaptıran kişinin ismi ve ne iş yaptıklarının da yazması dikkat çekici bir başka özelliktir.

Mısır'ın mevcut tarihsel sürecinin, yani Roma, Hellen ve Mısır kültürünün karışımının doğal bir sonucunun gömü adetlerindeki karşılığı olduğu söylenebilir. Ortak kültür ürünü olan bu portreler, Eski Mısır'ın binlerce yıllık gömü adetleri ve onun parçası olan mumya maskeleri geleneğinin ilerleyen yıllar içerisindeki yeni formudur. Bir başka deyişle bugün Kahire Müzesi'nde bulunan 18. Hanedan Kralı Tutankhamon'un dünyaca ünlü MÖ 14. yy.'a tarihlenen maskesinin MS 1-3. yy.'daki dönüşmüş halidir. Bunlar kişi mumyalandıktan sonra cenaze ile birlikte gömülmekteydi. Dolayısıyla aslında görülmek için değil, ölümsüzleşmek için yaptırılmaktalardı.[499]

Günümüzde dünyanın pek çok müzesine dağılmış bu portreler, sanat tarihinin önemli bir mihenk taşı olarak Roma Mısırı'nın günümüze ulaşmış en önemli eserleri arasında yer almaktadırlar.[500]

5.2.6. Demografik Yapı

Önceki bölümlerde değinildiği üzere uzun ve karmaşık bir tarihi olan Mısır'ın demografik yapısının da çeşitlilik göstermesi beklenen bir olgudur. Bu yapıya ilişkin belki de en önemli kaynaklar da *census*lardır. *Census* sürecinin ve bize sağladığı verilerin ışığında ülkenin nüfus yapısını gözlemleme; doğum, ölüm, evlilik oranlarını, cinsiyetlerin toplum içindeki durumunu ve birbirlerine olan sayısal ilişkisini inceleme şansımız olmaktadır.

5.2.6.1. Mısır'da *Census*

Mısır'da, ülke Roma'nın bir eyaleti olduktan kısa bir süre sonradan itibaren nüfus sayımı yapıldığı görülür. Bununla ilgili günümüze MS 12 ilâ MS 259 arasında değişen yıllara tarihlenen 300'e yakın çoğu beyanlardan oluşan papirüse

[499] John Berger. **Portreler**, Çev. Beril Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 2015, p. 32.
[500] Ibid., pp. 30-34.

ulaşmıştır.*******,[501] *Census*un MS 33/34'ten itibaren 47/48, 61/62 şeklinde 14 yıllık arayla yapıldığı ve MS 258'e kadar bu şekilde devam ettiği söz konusu papirüslere bakılarak anlaşılmaktadır. Ne var ki durumun MS 33/34'ten önce nasıl olduğu biraz karanlıktır.[502] Augustus'un 41. yılında,[503] yani MS 11/12'de sayım yapıldığına yönelik işaretlere üç farklı papirüsten yararlanılarak varılmıştır. Bunlardan bir tanesi, *P.Oxy II 288.35* içinde yer alan ve επίκρισις diye bilinen liste güncellemesine yapılan göndermedir. Söz konusu επίκρισις, 11/12 sayımına aittir. Bundan önceki dönemde de yedişer yıl arayla üç tane daha nüfus sayımı yapılmış olabileceğine yönelik kanıtlar bulunmaktadır.[504] Bagnall ve Frier, 7'şer yıllık bu aralığın, sonraki *census* döngüsünün 14 yıllık olması üzerinde etkili olma ihtimalinin yüksek olduğunu söylemektedir.

14 yıllık döngünün sona ermesinin sebebi tam olarak bilinmemekle birlikte, bu durumu açıklamaya yönelik çeşitli tezler bulunmaktadır. Bunlardan ilki, döngüye göre 257/258'deki sayımdan bir sonraki sayımı sırasında Aleksandreia ve Mısır'ın Roma'nın değil, Palmyralıların elinde olmasıdır. İmparator Severus Alexander'ın öldürülmesi (235) ile başlayan kargaşa döneminden nasibini alan işgal altındaki bir Mısır, işgal sırasında ve sonrasında da yaşanan sıkıntılar nedeniyle döngüye/sisteme geri dönüşü mümkün kılmamış olabilir.[505] *Constitutio Antoniniana*'nın 212'de yürürlüğe girmesi ile pek çok Mısırlının Roma vatandaşlığına geçmesi de Romalı ve Romalı olmayan arasındaki ayrımın önemini ortadan kaldırmış olmasının da etkisi belki olabilir, ancak açıklamaya yeterli değildir. Aleksandreia'daki idarenin 270lerde nüfusu sınıflandırarak tutmuş olduğu birtakım listelerin bulunması, işgalden sonra Roma idaresine dönmüş olan Mısır'da neden tekrar eski *census* sistemine dönülmediği sorusunu haklı olarak sorduracaktır. *Census*un vergi sistemiyle ilişkisi ve 284'te iktidara gelerek III. Yüzyıl Krizini sona erdiren İmparator Diocletianus'un yürürlüğe

******* Bunlardan 259'a ait bilgilerin yer aldığı papirüs 266'da yazılmıştır.

[501] Roger S. Bagnall, Bruce W. Frier. **The Demography of Roman Egypt**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 1.

[502] Ibid., p. 2.

[503] Octavianus'a her ne kadar Senatus tarafından *Augustus* ve *Princeps* unvanları MÖ 27'de verilmişse ve onun "imparator" olarak Roma'yı idaresi bu tarihten itibaren başlatılsa da, Mısır'daki idaresinin başlaması MÖ 30'dur ve bu tarih, aynı firavunlar dönemi Mısır'daki saltanat yıllarına dayanan tavim sisteminin başlangıç noktası olarak kabul edilecektir. O nedenle, buradaki "Augustus'un 41. yılı" metin içerisinde MS 14/15'e – yani öldüğü ya da öldükten sonraki seneye değil, 11/12'ye karşılık gelecektir.

[504] Bagnall, Frier, op. cit., p. 4-5.

[505] Ibid., p. 9

koyduğu vergi reformu sonucu söz konusu sistemde meydana gelen köklü değişiklikler de bu döngünün kırılmasında büyük rol oynamış olması da mümkündür.[506] 4. yy.'ın başında yapılmış olan 309 ve 310'a ait iki *census*un karakterinin öncekilerden çok farklı oluşu, Diocletianus Reformlarının etkisini göstermektedir.[507]

5.2.6.2. *Census* Süreci

Census süreci, muhtemelen Praefectus Aegypti tarafından en geç censusun yapılacağı tarihte yayınlanan bir ferman ile başlıyordu. Burada muhtemelen denmesinin sebebi, MS 89'dan itibaren düzenli olarak *census* sonuçlarının bulunduğu papirüslerde böyle bir belgeye gönderme yapılmasına rağmen, henüz bu fermanlardan bulunamamış olmasıdır.

5.2.6.2.1. Kayıt Yeri

Beyanda bulunulacak, *census*ta kayıt altına alınacak noktaya gelince. Bu aslında çok sıkıntılı ve karmaşık bir konudur. 21. yy.'ın kayıt tutmada bundan yarım asır önce görülemeyecek düzeyde kolaylık sağladığı yadsınamaz teknolojisine sahip olmaktan bir hayli uzak olan *Provincia Aegypti*'de *metropoleis*te kayıtlı olanların, söz konusu metropoliste yaşadığının bir garantisi yoktur. Köyden göç edip gelen bir kimsenin kaydının köyden aldırılmış olup olmaması da aynı derece bulanıktır. Boş olduğu kayıtlara geçmiş olan evlerin, *census* için sahibinin kayıtlı olduğu adrese dönmüş olması nedeniyle boşaltılıp boşaltılmadığını da bilmemize imkân yoktur, ancak bu da pekâlâ mümkündür.[508] Tüm bunlar akılda tutularak, MS 104'te *Praefectus Aegypti* olan Gaius Vibius Maximus'un Aleksandreia'da yaşayanların *census* için şehirden gitmelerini emreden fermanı, konuyla ilgili fikir vermektedir:

"Ev ev dolaşılarak yapılacak censusun başlaması sebebiyle, her ne sebeple olursa olsun, nomosu dışında bulunan herkes, geleneksel kayıt işlemleri için evlerine dönmeli ve kendilerini yapmaları gereken işlemlere vermelidir."[509]

[506] Ibid.
[507] Ibid., pp. 10-11.
[508] Ibid., pp. 15-16
[509] Ibid., p. 14.

*Praefectus*un, parçaları günümüze ulaşmış olan bu fermanda kastedilenlerin Aleksandreia'da bulunan *χώρα*da yaşayanları kapsamakta olduğu kesinken, konunun sadece Aleksandreia ile sınırlı olduğunu söylemek de doğru olmayacaktır. Bulundukları yerleri terk ederek ikametgâhlarına dönmeleri istenen kişilerin nereye dönmeleri gerektiği ise başka bir sorundur. *Census*un vergilendirmeyle yakından ilgili olması ve bu bağlamda *census*ta beyanda bulunacak olan bir kişinin farklı yerlerde vergiye tâbi olmasını gerektirecek bir başka merkezin bulunması hâlinde nereye gideceği önemlidir. Bu noktada kayıtların tutulmasında sürekli konutun tercih edildiği ve ikametgâhın değiştirilmesinin idareye yapılacak başvurularla ancak mümkün olabildiği görülmektedir.[510] Burada görülen bu fermanın içeriği de, Yeni Ahit'te de bahsedilen dönemin Syria *legatus*u Quirinius tarafından yaptırılan *census* çağrısıyla paralellik göstermektedir.[511]

Köylerde mesken konut, sürekli ikamet edilen yer ile *census*ta kaydedilen yer genellikle aynı yer olmaktaydı ve buradaki işlemler çok kısa süre içinde halledilmekteydi; zira köyde *census* işlemleri köyü ziyaret eden seyyar memurlar tarafından yapılmaktaydı.[512]

Söz konusu şehirler olduğu vakit, durum biraz daha farklı olmaktaydı. Kayıtlar her zaman ikametgâhın bulunduğu yerde tutulmamakta; kimi zaman gayrimenkul sahibinin gayrimenkulünün bulunduğu yerde, hatta bazen kiracılar söz konusu olduğunda, eğer kayıtlı yer ile ilgili değişiklik olmuşsa, kayıt olunan eski yerde kayıtlar tutulabilmekteydi.[513]

5.2.6.2.2. *Census* Zamanı

Kayıtlar incelendiğinde görülmüştür ki, *census*un yapıldığı yılın Mısır takvimine göre 10. ayı Payni öncesine ait kayıt yoktur; kayıtların çoğu bir sonraki seneye tarihlenir ve ondan da sonraki yıla ait veri bulunmamaktadır. Hızlıca ve etkin bir biçimde bu işin bitirilebildiğini göstermekte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar elimizdeki belgelerde farklı bölgelerde farklı zamanlarda

[510] Ibid., p. 15
[511] Yeni Ahit, Luka 2:1-2.
[512] Bagnall, Frier, op. cit.
[513] Ibid., p. 16.

kayıt tutulduğu görülse de, her bölge kendi içinde aşağı yukarı aynı dönemde, hatta örneğin bazı köylerde kayıt tutulduğu güne kadar aynı zamana denk geldiği görülmüştür.[514]

5.2.6.3. Mısır Nüfusu

Ülkenin Roma idaresi altındaki nüfusu ile ilgili tahminler sıkıntılıdır; bunun sebebi konuyla ilgili antik iki temel kaynağın birbiriyle çelişki içerisinde olmasıdır. Bu iki temel kaynak Diodoros ile Iosephus'tur. Diodoros, MÖ 1. yy.'daki ülke nüfusunun 3 milyon olduğunu söylerken Iosephus,[515] MS 1. yy.'da nüfusun Aleksandreia hariç 7,5 milyon olduğunu bize aktarmaktadır.[516] Alexandriea ile birlikte bu sayı 8-9 milyona kadar çıkmaktadır ki; bu seviyeye 19. yy.'da ancak gelinebilmiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda Diodoros'un ortaya koyduğu verinin daha gerçekçi olduğu söylenebilir;[517] nüfusun 5 milyona yakın olduğu günümüzde tahmin edilen durumdur.[518, 519] Bu noktada şu notu düşmek gerekir: Mısır'ın genel olarak nüfusu ile ilgili değerlendirme yaparken ülkeyi üçe bölmek gerekir. Eyalet başkenti olan ve İmparatorluğun en önemli merkezlerinden Aleksandreia, diğer *metropoleis* ve kırsal – yani köyler. Buna göre yaklaşık 500.000 nüfuslu Aleksandreia'nın yanında, ortalama nüfusları 1,000-1,500 olan aşağı yukarı iki ilâ üç bin köyde toplanmış kırsal nüfus aşağı yukarı 3 milyon kişi yaparken, *nomos* merkezi 50 kentte ortalama 25,000 kişinin yaşadığı düşünüldüğünde[520] kent nüfusu 1 milyon 250 bin kişi yapmaktadır. Aleksandreia ile birlikte 4,75 milyon kişinin Mısır'da yaşadığını söyleyebiliriz. MS 166'da İmparatorluk'u vuran Antoninus Salgını dışında Mısır nüfusunda ciddi dalgalanmalar bulunmamaktadır.[521]

---

[514] Ibid., pp. 17-18.
[515] Joseph., *BJ*, II.385
[516] Diod. Sic, I.31.6.
[517] Ibid., pp. 53-54.
[518] Ibid., p. 54.
[519] David Peacock. "The Roman Period." **The Oxford History of Ancient Egypt**. Oxford: Oxford University Press, 2000, p. 435.
[520] Bu çok imkânsız bir figür değil. Dominic Rathbone'un yaptığı bir incelemeye göre, MS 3. yy.'a ait bir papirüste Hermopolis'in dört semtinin ikisinde 4,200 ev bulunduğu, kentte toplamda 7,000 ev olduğu varsayımında bile şehir nüfusunun 37,000 yaptığını ortaya koymuştur.
[521] Bagnall, Frier, op. cit., p. 56.

*Census*a ilişkin papirüslerin ne yazık ki hiçbiri Aleksandreia'ya ilişkin değildir. 300 papirüsün 149'u 7 *nomoi*'a ait olup (Oxyrhynkhos ve Arsinoë ağırlıklı olmak üzere, Hermopolis, Memphis, Antinoopolis, Herakleopolis ve Lykopolis) geri kalanlar kırsal kesime aittir. Bunların 98'i Arsinoë *nomos*una aittir. Yukarı, Orta ve Aşağı Mısır'a dağıtıldığında, Orta Mısır en çok papirüsün geldiği yer iken, Yukarı Mısır'dan gelenlerin sayısı çok düşüktür.[522]

5.2.6.4. Mısır'da Sosyal Hiyerarşi

Roma önceki işgal dönemlerinin Mısırlılar için gittikçe kötüleşmekte olan şartlarını – muhtemelen kendilerinin efendi statüsünü korumak ve Mısırlıları kontrol altında tutmak için olsa gerek – etnik temele bağlı dört gruba bölmüştür.[523] Bu yapının en tepesinde, çoğunlukla Aleksandreia'da yaşayan Romalılar vardı. İnce bir tabaka halinde ve Roma Hukuku'na tabi yaşamakta olan bu grup, genellikle eski ve mevcut askerlerle *provincia*yı yöneten bürokratlar ve ailelerinden oluşmaktaydı. Bunların hemen altında yer alan grupta, dört Hellen kentin – Aleksandreia, Naukratis, Ptolemais ve kurulduktan sonra Antinoopolis'in sakinleri Hellenler[524] vardı. Bu dört büyük kentte yaşayanları takiben, Mısır'ın birliğini sağladığı ilk dönemlerden itibaren, Roma idaresine kadar çeşitli değişikliklerle kullanılagelmiş idari yapısının temel birimi *nomoi*un yönetim merkezleri *metropolei*ste yaşayan Yunanlar üçüncü grupta yer almaktaydı. Batı uygarlığının temsilcileri olan ve son iki yabancıyı temsil eden bu üç grubun üyelerinin altında ise büyük kitleleri oluşturan 'Mısırlılar' bulunmaktaydı. Çoğunlukla kırsal bölgelerde yaşayan bu son grubun üyeleriyle evlenen Yunanlar da aynı gruba dâhil edilmekte, yani Mısırlı sayılmaktaydılar. Mısırlıların yedek kuvvetlere katılmaya başladığı MÖ 2. yüzyıldan itibaren Yunan-Mısırlı evliliklerinde bir artış gözükmektedir. Nil boyunca idaresi altında etnik bir sınıf yapısına sahip olmayı tercih eden Roma yönetimi için bu durum, ciddi ve anlaşılır bir sıkıntı teşkil etmekteydi. Bu nedenle, bir kişinin Roma'nın gözünde Mısırlı sayılmaması için MÖ 4'te ve sonrasında anne ve babasının safkan Yunan olduğunu kanıtlaması gerekiyordu.

---

[522] Ibid., p. 57.
[523] Seymour Parker, "Full Brother-Sister Marriage in Roman Egypt: Another Look", **Cultural Anthropology Vol. 11, No. 3**, New Jersey: Wiley, 1996, pp. 369-370.
[524] Bunların en azından Aleksandreia, Naukratis ve Antinoopolis kentleri anayasaları, Mısırlılarla Hellenler arasında evliliklere izin vermemekteydi. El-Abbadi 1962, op. cit., p. 114.

5.2.6.5. Hane Halkı

Mısır'da hane halkına dayanarak (*οικία*) yapılan *census*un amacı sadece hane halkını kayıtlara geçirmek değil, vergi ödeyebilecek tüm erkekleri ve yaşanabilir toprağı da kayıt altına almaktı. Birbirinin içine geçebilen bu amaçlar ister istemez ilginç sonuçların doğmasına da neden oluyordu. Örneğin, evli bir çift farklı listelerde yer alabiliyorlardı. Bunun nedeni, eşlerin kendilerinin ya da geniş ailelerinin her birinin ayrı ayrı toprak sahibi olmalarıydı. Memphis'te bir adamın 14 yaşındaki oğlu, vergi ödeyebileceği yaşta olması nedeniyle, aynı evde yaşıyor olmasına rağmen, farklı bir listede yer almaktaydı. Garip sayılabilecek durumlar bunun da ötesine geçmekte, ölmüş bir yakın, o hanede bir önceki sayımda yaşayan ancak artık orada olmayan bir kişi, eski eş, önceki evlilikten çocuklar, evlenip giden kızlar da – bazen yaşları ile birlikte – kaydedilebiliyorlardı.[525]

5.2.6.6. Mısır'da Ortalama Ömür ve Cinsiyetler Arası Oran

Nüfusu aşağı yukarı sabit olan bir ülke olan Mısır'da, ortalama ömür ile ilgili yapılacak her türlü değerlendirme, ne yazık ki bölgesel ve sayısal anlamda son derece sınırlı olan elimizdeki 300 papirüsle yapılabilmektedir. Bu sınırlı materyal ışığında çalışmalar ve hesaplamalar sonucu ortaya çıkmış olan şey, Mısır'da kadınlarda doğumdan itibaren ortalama ömür 25,7-26,1 olmakta, pek azı 60lı yaşlarına varabilmektedir. Nüfus artışının ise son derece düşük ve nüfustaki sabitliği sağlayabilecek, ancak kriz dönemlerinde de ayakta kalmasını sağlayacak %0,2 civarında olduğu ortaya çıkmıştır.[526]

Erkeklerde ise durumun tespiti ve konuyla ilgili yapılacak değerlendirmeler, materyalin sıkıntılı olması nedeniyle daha zordur ve kadınların yaşam oranıyla ilgili yapılan tespit ve tahminlerden daha az riayet edilmesi gerekir.[527] Bundan ve nüfus artışının kadınlardaki gibi %0,2 olduğu varsayımından yola çıkarak erkeklerdeki ortalama ömür tahmini, doğum sırasında en az 25 olduğu söylenebilir.[528]

[525] Parker, op. cit.
[526] Ibid., pp. 75-90
[527] Ibid., p. 92.
[528] Ibid., pp. 94-105.

Listelerde tespit edilebilen ve cinsiyeti belli (ve listenin eksik olmasından doğan sıkıntılar nedeniyle gerçekçi bir hesap yapılmasına engel olacak 10 erkek ve 2 kadın çıkarıldıktan sonra kalan) 1010 kişinin 540'ı erkek, 470'i kadındır; bu da oranı her 100 kadın için 110,4 erkek yapmaktadır.[529]

5.2.6.7. Evlilik ve Boşanma

Evlilik, Mısır'da günümüzden pek çok yönüyle farklılık göstermekteydi. Öncelikle evlilik, devletin neredeyse hiç karışmadığı bir konuydu. Bu, çiftler (ve zaman zaman aileleri) arasındaki özel bir mevzuydu ve sadece evlilik akdinin yapılması değil, başta boşanma olmak üzere akdin şu ya da bu şekilde sonuçlanması sırasında devlet müdahil olmadığı gibi, durum kimi zaman devlete bilgi bile verilmeyebiliyordu. Ancak buradan evlilik akdinin hiçbir hukuki sonuç doğurmadığını da çıkarmamak gerekir. Bu anlamdaki en önemli sonuç, evlilik içine doğan çocuğun meşruluğudur.[530] Burada sayısal değerlendirmeye girmeden önce, elimizdeki verinin bölgesel anlamda çeşitlilik gösterdiğini de akılda tutarak, çok sınırlı sayıdaki kayda dayandığını da bir kez daha hatırlatmak gerekmektedir.

12 yaşında ya da bu yaştan itibaren kadınların evlenmeye başladıkları görülür.[531] 20 yaşına geldiklerinde kadınların 3/5'i, yirmili yaşların sonunda ise neredeyse tüm özgür kadınların en az bir kere evlenmiş oldukları tespit edilmiştir. Ancak hâlâ evli olan kadınların oranında ciddi iniş çıkışlar olmakta, oran 40ların ortasına gelindiğinde %30'un altına bile düşmektedir.[532] Kadınların ömür boyu bekâr kalmaları ise sıra dışı bir durumdu.[533]

Durum erkeklerde biraz daha karışıktır. Günümüze ulaşan kayıtlarda gözüken en erken evlilik yaşı 19'dur, onu 20 yaşında bir adam takip etmektedir. Ancak en erken babalık yaşı 13'tür; bunu 17 yaşında baba olan bir başkası takip eder. Bu durum, aslında evlilik yaşının erkekler için de 12'ye kadar inebildiğine işaret etmektedir. Yine de erkeklerde ilk evlilik yaşı genelde 20'lerin ortasından sonra artış göstermekte, 50

[529] Ibid., p. 92.
[530] Ibid., pp. 111-112.
[531] Peacock, op. cit., p. 435.
[532] Bagnall, Frier, op. cit., pp. 113-115.
[533] Ibid., p. 112.

yaşına gelen erkeklere bakıldığında hepsinin en az bir kere evlenmiş olduğu anlaşılmaktadır.[534]

Köylerle metropoleis arasında bir karşılaştırma yapıldığında, köylü kadınlarla şehirli kadınların evlilik oranları 15-25 yaş arasında ciddi farklılık göstermekteyken (%54'e %39), yaş aralığı 26-35'e geldiğinde her ikisinde de evlilik yapmış kadınların oranı %93'e çıkmaktadır. Evlenmeye başlama yaşı aynı yaşlarda başlamasına rağmen, evlilik yapanların sayısı köylerde 20'nin hemen öncesinde metropoleise oranla daha çoktur. Erkeklerde ise 15-25 yaş aralığı köyde %31, metropoleiste %20; 26-35 arasında ise %65'e %52'dir.[535]

Aegyptus nüfusu tekeşlidir. Genelde evlilikle birlikte kadın, kocanın ve ailesinin evine gelin gelir. Kimi durumlarda kadının yakın akrabaları da kocanın evine gelmekte, ama tam tersi asla olmamaktadır. Uzun süren evlilikler olduğu gibi (40 sene gibi) boşanmayla da sona erenleri vardır. Genelde neden sona erdiği not düşülmese de, eşin ölümü çok sık rastlanabilecek bir durum olması nedeniyle, pek çoğunun sebebi eşlerden birinin ölümü olabilir.[536]

Eldeki verilere dayanarak, İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi Mısır'da da herkese tanınmış olan boşanma hakkının hiç de az kullanılmadığını söylemek mümkündür. Bilinen, yani kayıt altına alınmış on yedi boşanmanın hiçbirisinin kadının kısırlığına dayanmamasının sebebi, boşanma ile sona eren bir evlilikte *census*ta boşanma kaydının düşülmesi için evlilik içine doğmuş çocukların varlığının gerekmesiydi. Bu durum, aslında boşanma oranlarının tahmin edilenden çok daha yüksek olabileceğine işarettir. Boşananlar arasında öz ve üvey kardeşler de bulunmakta, genelde boşanma sebebi şiddetli geçimsizlik gibi durmakta ve çok sayıda küçük yaşta çocuğun varlığı, evliliğin çocuklar için yürütme gibi bir düşünce içinde çiftlerin olmadığı görülmektedir.[537]

Boşanmayla sonuçlanan bir evlilikteki çocuklar hem anneyle, hem babayla kalabilmektedir. Çocukların boşanma ve tekrar evlenme durumunda nereye gittiği ve

[534] Ibid., p. 116.
[535] Ibid., pp. 117-118.
[536] Ibid., pp. 121-123.
[537] Ibid., pp. 123-124.

evlilik ilişkilerinin ne kadar karmaşık olabildiğini gösteren hepsi Arsinoë'den iki örnek vereceğim.

Bunlardan ilki, *census*ta beyanda bulunan bir adamın durumu. Hukuk fakültelerinde pratik çalışmalarda yapılan yöntemi kullanarak durumu açıklamaya çalışmak, karmaşıklaşma riskini biraz azaltacak gibi görünüyor. Şöyle ki; olayın merkezindeki beyanda bulunan adam **(B)** iki kere evlenip boşanmıştır. İlk eş **(A)**, ikinci eş **(C)**'dir. **(B)**'nin her iki eşinden de birer oğlu olmuştur. Bunun dışında, **(C)**'nin **(B)** ile evlenmeden önce sona ermiş bulunan **(D)** ile yapmış olduğu bir evlilik ve bu evlilikten doğan çocuklar da bulunmaktaydı. **(C)**'nin **(D)** ile yaptığı evlilikten doğan bu çocuklar, **(C) (B)** ile evlenince **(B)**'nin evine gelmişler, ancak bu evlilik sona erince **(D)**'nin evine gitmişlerdir. **(B)**'nin her iki evlilikten doğan birer oğuldan biri **(B)**'de, diğeri ise eski eşte kalmış olup, hangisinin hangisinde kaldığı belirsizdir.[538]

İkinci örnek ise daha ilginçtir. 61 yaşındaki erkek **(E)** ile 40 yaşındaki kadın **(K)**'nın yaptığı evlilik içine, kayıt tutulduğu sırada 5 yaşlarında olan bir kızları **(A)** doğmuştur. Bu; **(E)**'nin üçüncü evliliği olup, **(B)** ile yaptığı ilk evliliğinden 30 yaşında bir oğlu **(O)**, **(C)** ile yaptığı ikinci evliliğinden de 18 yaşında bir kızı **(D)** olmuştur. **(K)**'nın da eski eşi **(F)**'den 22 yaşında bir kız **(G)** ve 18 yaşında bir erkek **(H)** çocuğu bulunmaktadır. Üvey kardeş olan **(O)** ile **(D)** de evlenmiştir. **(E), (K), (A), (O), (D), (G)** ve **(H)** de aynı evde yaşamaktadır. [539]

Kardeşler ve yakın akrabalar arası evlilikler, Mısır'ın geleneğinde bulunmaktaydı ve bunun sıklığı *Constitutio Antoniniana*'nın yürürlüğe girdiği ve Roma Hukukunun iyice egemen olduğu 212'ye kadar devam etmişti. Evliliklerin altıda biri öz kardeşler arasında yapılmaktaydı. Bu oran, üvey kardeşler ve birinci derece kuzenler arası evliliklerin katılması ile daha da yükselmekte ve %20'yi aşmaktadır. Ailelerin %40'ının evlilik yaşına ulaşabilen hem kız, hem erkek çocuğa sahip olduğu düşünüldüğünde, bu çok yüksek bir orandır.[540]

[538] Ibid., p. 125.
[539] Ibid., p. 126.
[540] Ibid., p. 127-128.

5.2.6.8. Aleksandreia ve Antinoopolis Vatandaşlıkları

Mısır'ın Roma idaresi altındaki nüfus yapısıyla ilgili verilerin azlığı, konuyla ilgili çalışmaların yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak ülkenin iki kenti – başkent Aleksandreia ile Hadrianus'un kurdurduğu Hellen kenti Antinoopolis'in vatandaşlığının nasıl olduğu ya da nasıl olabileceğine dair tezler ile ilgli kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Aleksandreia vatandaşlığı ile ilgili konuya damgasını bir dönem vurmuş en önemli çalışmalardan birini Wilhelm Schubart'ın yapmıştır.[541] Buna göre; Aleksandreia'da biri diğerine üstün iki tip vatandaşlık vardı; temelde vatandaşlığın bu üstünlüğünü belirleyen şeyin de, vatandaş olan kişinin bir *demos*a üye olup olmamasına bağlamıştı. Dolayısıyla da Aleksandreia vatandaşı olan bir kişi üç farklı konumda bulunabilirdi. Bir *demos*a üye olmayan vatandaş; ki bunun anlamı sadece medeni haklara sahip olabilmekti ve Hellen kentlerindeki kadın vatandaşlarla aynı konuma sahiplerdi. Eğer vatandaş bir *demos*a üyeyse, o tam vatandaştı ve siyasi hakları da var demekti; yani bir makama seçilebilmekte ve bunun için oy kullanabilmekteydi. Bunun dışında ikisi arasında denebilecek tam vatandaşlık haklarını haiz ancak bir sebepten ötürü bir *demos*a üye olmayanlardı. Tam vatandaş olanlar *demos* isimlerini kullanmaktayken, diğer grup *Alexandreus* ifadesini kendileri için kullanabilmekteydiler.[542] Belgelerde *demos*unu yazmadan sadece *Alexandreus* ifadesinin kullanılması, onların bir *demos*u olmayan vatandaşlar olduğu şeklinde yorumlanmıştı.

Ancak yazılı kaynaklardan ve çalışmasının üstünden geçen zamanda yapılan araştırmalar ve başka buluntular ortaya Schubart'ın attığından farklı bir durumun çıktığını göstermektedir. Buna göre Hellenistik dönemin başından itibaren tipik bir Hellen *polis*i gibi örgütlenmiş kentte bulunanlar askerler, (sivil) vatandaşlar ve diğerleri diye üç gruba ayrılmaktaydı; ilk ikisi Aleksandreia vatandaşlarını – vatandaşlığa bir şekilde başvuru süreci içinde olanlar da dâhil olmak üzere - kapsamaktaydı.[543] Roma idaresi altında da Romalılar, Aleksandreia vatandaşları ve

[541] Wilhelm Schubart, **Alexandrinische Urkunden aus der Zeit des Augustus**, Berlin: Teubner, 1913.
[542] El-Abbadi 1962, op. cit., pp. 106-108.
[543] P.Hamburg 168, El-Abbadi 1962, op. cit., p. 109.

Mısırlılar olmak üzere kentte üç ana grup bulunuyordu.[544] Evraklarda *demos*un yazılıp yazılmamasının ya da kişinin sadece *Alexandreus* diye adlandırılmasının, iki tip vatandaşlığa işaret edilmediğini, her ikisinin de dönüşümlü olarak kullanıldığını, hatta *politai* ve *astos*/*asté* gibi başka terimlere de rastlandığı görülmüştür.[545]

Her iki dönem için de geçerli olmak üzere, bir kişinin Aleksandreia vatandaşlığına sahip olması iki yoldan biriyle mümkündü. Roma devrinde de böyle olduğu bilinen ve muhtemelen Hellenistik devirde de olan iki yöntemden biri, kişinin *ephebia* denen eğitimini tamamlamasıydı. Bu eğitimi sadece her iki taraftan da üstsoyları vatandaş olanlar alabilmekteydi ve babalarının *demos*una kaydedilmekteydiler. Diğer yöntem ise – ki Hellenistik dönemde de muhtemelen var olan bir yöntemdi bu – İmparator (dolayısıyla Hellenistik devirde Ptolemaios Kralı) tarafından vatandaşlığın bahşedilmesiydi.[546]

Antinoopolis vatandaşlığının niteliğini büyük ölçüde kurucusu İmparator Hadrianus belirlemişti. Tamamen ve olabildiğince saf bir Hellen *polis*i yaratmak isteyen Hadrianus, kente yerleşeceklerin bu özelliğe sahip kolonistler olmasını hedeflemekteydi. Yeni kurulan kenti cazip hâle getirmek için de, yerleşeceklere birtakım özel ayrıcalıklar sağlanması da kaçınılmazdı. Mısırlılarla evlenmeleri hâlinde vatandaşlıklarını kaybetmemek, Romalılar ve diğer Hellen kentleri vatandaşları gibi kafa vergisi ve başka birtakım mali yükümlülüklerden muafiyet, doğduktan sonraki 30 gün içinde kayıt altına alındığı takdirde Antinoopolis'te doğan her çocuk için İmparator tarafından yapılan beslenme yardımı, lejyona katılma gibi ayrıcalıklar sayılabilmektedir.[547]

5.3. Mısır ve Hıristiyanlık

Amr ibn'ül As ve İslam orduları 640'ta Mısır'a saldırdıklarında, ülkeyi Doğu Roma/Bizans İmparatoru Herakleios adına Melkit Aleksandreia Patriği[548] Kyros

[544] Ibid., p. 116.
[545] Ibid., p. 118.
[546] Ibid., p. 113. Daha fazla bilgi için bkz.: Diana Delia, **Alexandrian Citizenship During the Roman Principate Society for Classical Studies American Classical Studies (Book 23),** Oxford: Oxford University Press, 1991.
[547] Malouta, op. cit., pp. 81-83.
[548] Aleksandreia Kilisesi; genel olarak teolojik nedenlerle 451 Khalkedonia Konsili ile birlikte Melkit (krali, imparatora bağlı; yani Khalkedon Konsili taraftarı olanlar) Rum Ortodoks Kilisesi ve Kıpti

praefectus olarak yönetmekteydi. Konumuzun her ne kadar yaşadığı dönem itibarıyla bir hayli dışında olsa da, nasıl oldu da en az üç bin yıllık güçlü bir çoktanrılı geleneği olan Mısır'da, Hıristiyanlık gibi dışardan gelen bir din ülkeye yayılabilmiş ve ilk Hıristiyan imparatordan sadece 300 yıl sonra bir patrik Mısır'ı vali olarak yönetebilmiş, Hz. Muhammed gibi dönemin başka siyasi aktörleriyle yazışabilmiş[549] ve Mısır'ın savunmasını devredilebilecek kadar güçlenebilmişti? Bu sorunun cevabı, Mısır tarihindeki en dramatik sosyal değişimlerden birini sağlayan Hıristiyanlığın Mısır'a gelişi ve bunu takip eden süreçte gizlidir. Dolayısıyla öncelikle bu yeni dinin ne olduğuna, ülkeye nasıl geldiğine ve ne şartlar altında yayıldığına bakmak gerekir.

Hıristiyanlık, MS 1. yy.'da Nasıralı İsa ya da Hz. İsa diye bilinen kişinin öğretileri ve hayatı çevresinde şekillenen, Iudaea çıkışlı bir dindir. Aslen o sırada Yahudiliğin pek çok mezhebinden biri olarak ortaya çıkmış, Yahudi toplumunun dışındakilere yayılmaya başlamasıyla birlikte de kendi başına bir din haline gelmiştir. Günümüzde dünyanın en fazla inananı bulunan dinlerinden biri olan Hıristiyanlık, tarihsel gelişimi içinde daha başlangıcından itibaren çok fazla mezhebe bölünmüştür. Bu bölünmeler teolojik tartışmalardan kaynaklandığı gibi, özellikle Hıristiyanlık dini örgütlenmesinin siyasi bir güç halini almasıyla birlikte zaman zaman siyasi sebeplere de dayanmıştır.

Hıristiyanlık'ın Mısır'daki erken dönemine ait kutsal kitaplar ve Eusebius gibi dini kaynaklar dışında kayıtlar neredeyse yok gibidir, dolayısıyla aslında bu devrini nispeten mitolojik/efsanevi bir dönem olduğu söylenebilir.[550] Bir başka söylenecek önemli şey ise, Hıristiyanlık'ın Yahudiliğin bir mezhebi gibi ortaya çıkması nedeniyle erken dönemde ayırt edilememesidir. Dikkat çekici bir iddia ise, bu durumdan yola

Ortodoks Kilisesi olarak ikiye bölünmüştü. Araplar geldiği sırada var olan bu bölünmüşlük günümüzde de hâlen sürmekte; her iki kilise de kendisini Aziz Marko'nun gerçek varisi olarak görmektedir.

[549] Aleksandreia Patriği ve *praefectus Aegypti* Kyros, Araplarca 'Kıpt Hükümdarı el-Mukavkıs' diye bilinmektedir. el-Mukavkıs, Hz. Muhammed'in mektup gönderdiği birtakım devlet adamları arasında yer almaktadır. Söz konusu mektup, bugün Topkapı Sarayı'nda saklanmaktadır.

[550] Birger A. Pearson, "Earliest Christianity in Egypt: Some Observations", **The Roots of Egyptian Christianity**, eds. Birger A. Pearson, James E. Goehring, Philadelphia: The Institute for Antiquity and Christianity, 1986, p. 134.

çıkılarak MS 38'deki Aleksandreia olayları sonrasında Claudius'un yazdığı mektupta bahsi geçen 'dışardan gelen Yahudiler'in bu Hıristiyanlar olabileceği şeklindedir.[551]

Din Iudaea çıkışlı olmakla birlikte, Mısır'ın Hz. İsa'nın ve ailesinin hayatındaki yeri biraz daha özeldir. Matta İncili'ne göre "Kutsal Aile" öncelikle Iudaea Kralı Büyük Herodes'in gazabından korunabilmek için Mısır'a kaçmış ve onun öldüğü MÖ 4'e kadar da geri dönmemiştir.[552] Geri döndüklerinde ise Nasıra kentine yerleşmişler ve böylece Hz. İsa, Nasıralı İsa adını almıştır.[553]

Hz. İsa, bu yeni inancı yayabilmeleri için çok sayıdaki müridi arasında yer alan ve havari denen 12 kişi, dünyaya dağılarak "Tanrı'nın oğlu" İsa'nın öğretilerini insanlığa anlatmaya başlamıştır. Bunlardan biri de, Marko İncili'ni kaleme aldığına inanılan, MS 40larda Mısır'la Hıristiyanlık dinini tanıştıran ve Roma ve Antiokheia ile birlikte ilk üç büyük patrikhaneden biri olan Aleksandreia Kilisesi'ni kuran Aziz Marko'dur.[554] Bu tarih, MS 38'deki olayların hemen sonrasına denk geldiği ve belki de Claudius'un konuyla ilgili cevabının kaleme alındığı sıralarda olduğu anlamına gelmektedir. Yahudi Hıristiyanların Aleksandreia'daki muhtemel varlığına işaret edebilecek bir veri ise, adı Elçilerin İşleri 18:24'den bilinen bir Apollos'tur. "Kendi ülkesine gelip Tanrı'nın sözünü öğretti" şeklindeki ifadedir. Ancak tekrar söylemek gerekir ki, somut olarak Hıristiyan nüfusunun Aleksandreia'da MS 1. yüzyılda ne durumda olduğunu ve ışardan gelen Yahudilerin bu Yahudi Hıristiyanları kastedip kastetmediğini söylemenin imkanı bulunmamaktadır.[555]

Eusebius, İsa'ya yapılanlardan Yahudileri sorumlu tutmakta ve Aleksandreia'daki olayları ve onu takip eden Kudüs'ün yerle bir edilmesine kadarki tüm süreçleri birer ilahi adaletin tecellisi olarak görmektedir.[556] İlahi adalet ya da değil, Aleksandreia'daki olaylarla İsa'nın çarmıha gerildiği iddia edilen zaman ve Aziz Marko'nun kilisesini Aleksandreia'da kurduğu an arasındaki yakınlık dikkat çekicidir.

---

[551] Ibid., pp. 134-135.
[552] Otto F. A. Meinardus, **Two Thousand Years of Coptic Christianity**, Cairo: The American University in Cairo Press, 2002, p. 13.
[553] Ibid., p. 28.
[554] Euseb., *Hist. eccl.*, II.24.1.
[555] A. F. J. Klijn, "Jewish Chirsitianity in Egypt", **The Roots of Egyptian Christianity**, eds. Birger A. Pearson, James E. Goehring, Philadelphia: The Institute for Antiquity and Christianity, 1986, p. 110.
[556] Euseb., *Hist. eccl.*, II.6.

Eğer Eusebius'un tarihlendirmesi doğruysa, Aziz Marko, İmparator Nero'nun saltanatının sekizinci yılına kadar hayatta kaldığı (yak. MS 68), yerine de sırayla Annianus,[557] Domitianus'un dördüncü yılında (yak. MS 85) Abilius,[558] Traianus'un ilk yılında (yak. MS 98) Cedron'un geçtiği,[559] on ikinci yılında Cedron'un yerini alan (yak. MS 110) Primus'un[560] Aleksandreia piskoposluk tahtında 12 yıl oturduğunu[561] söylemektedir. Eusebius Aziz Marko'yu bu silsilenin içinde saymaz; ona göre Annianus'u birinci piskopostur. Annianus, Marko'nun Aleksandreia'da karşılaştığı bir ayakkabı tamircisidir. Onu ve ailesini vaftiz edip Hıristiyan yaptıktan çok da uzun olmayan bir süre sonra, Aleksandreia'da Serapis festivali yapıldığı sırada Paskalya Günü paganlar tarafından yakalanıp şehit edilmiştir.[562] Eusebius'un Marko'nun Kilise'yi kurması ile ilgili anlattıkları Kilise geleneğini yansıtmaktadır.[563]

Mısır'ın Hırisitiyanlık'a kattığı en önemli kavramlardan biri de manastır ve manastırcılık olmalıdır.[564] Peki manastır nedir, manastırcılık Mısır'da nasıl ortaya çıkmış, Roma idaresi altında nasıl gelişmiştir?

Manastır sözcüğün Yunanca *μοναστήριον*'dan türetilmiştir. *Μόνος*, tek başına; *-τήριον* ise sözcüğe "bir şeyin yapıldığı yer" anlamını katmaktadır; *βουλευτήριον* (*βουλή*nin toplandığı yer, halk meclisi) veya *δικαστήριον*da (*δικάζω*: *yargılamak*tan yargılama yeri, mahkeme) olduğu gibi. Dolayısıyla manastır; tek başına olunan, kalınan yer anlamını taşır. Dini nedenlerle dünyevi hayattan uzaklaşarak inzivaya çekilenlerin yaşadığı, genellikle dünyevi yerlerden uzak ve yaşanması daha zor alanlarda kurulurlar. Örneğin; Türkiye'deki en ünlü örneklerinden biri olan Trabzon'daki Doğu Hıristiyanlarına ait Sümela Manastırı, sarp bir yamaca ve bir hayli yükseğe kurulmuştur. Hristiyanlıkta olduğu kadar, Budizm ve Hinduizm'de de var olan bir kavramdır. Manastırda yaşayan kişi, yukarıda da belirtildiği gibi, dünyevi

[557] Euseb., *Hist. eccl.*, II.24.1.
[558] Euseb., *Hist. eccl.*, III.14.
[559] Euseb., *Hist. eccl.*, III.21.1
[560] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.1.1.
[561] Euseb., *Hist. eccl.*, IV.4.
[562] Meinardus, op. cit., pp. 29-30.
[563] Henry A. Green, "The Socio-Economic Background of Christianity in Egypt", **The Roots of Egyptian Christianity**, eds. Birger A. Pearson, James E. Goehring, Philadelphia: The Institute for Antiquity and Christianity, 1986, p. 110.
[564] Meinardus, op. cit., p. 35.

hayatın getirdiği hazlardan uzak, tamamen maneviyata odaklanan bir yaşamı tercih eder. O nedenle, her tarafı çöllerle kaplı Mısır'ın, manastırcılığın başladığı yerlerden biri olması çok da şaşırtıcı değildir.

Dünyevi zevklerden el etek çekerek yaşamayı tercih edenlere, asketik denmektedir. Her ikisi de dünyevi mal varlıklarından geçtikten sonra yaşamayı tercih edişlerine göre ikiye ayrılırlar: İlk grup ücra bir yerde, – örneğin çölde – tek başlarına, her şeyden uzakta yaşarlar. İkincisi ise, manastır dendiğinde akla gelen yapıyı daha çok çağrıştırır şekilde, yine hücrelerde, bir topluluk şeklinde bir arada yaşarlar. Burada bir araya gelen asketikler/keşişlerin oluşturduğu topluluğun başında bir başkeşiş vardır ve onun idare ettiği düzen ve dikte ettiği kurallara göre topluluk üyeleri yaşarlar.[565]

Mısır'da özellikle natron[566] vadisi anlamına gelen Vadi el-Natrun denen yerde üç bölgede – Sketis, Nitria ve Kellia[567] – Çöl Babaları tarafından kurulan ve günümüzde sadece Sketis'teki dört tanesi kalmış bölgede çok sayıda manastır özellikle 4. yüzyıldan itibaren Çöl Babaları diye bilinen birtakım azizlerden Aziz Makarius tarafından kurulmaya başlanmıştır. Sketis'teki manastırlar o kadar büyümüşler ki, bir daha kendisini eskisi gibi toparlayamayacağı şekilde MS 407'de yağmalandıktan sonraki bir dönemde, 410'da Alaric'in Roma'yı yağmalamasıyla birlikte durumu dile getirirken "Dünya Roma'yı, keşişler Sketis'i kaybetti" denmiştir.[568]

Çöl Babaları arasında manastırcılığın kurulması bakımından Aziz Büyük Antonius ve Aziz Pakhomius'a değinmek gerekir.[569] Hayatı hakkındaki bilgilerin çoğu Aleksandreia Patriği Athanasius'un eseri *Vita Antonii* gelen Aziz Büyük Antonius, MS 3. yy.'da varlıklı bir Mısırlı ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, ancak erken bir yaşta yetim kalmış, belli bir yaştan sonra her şeyini bağışlayıp bir keşiş hayatı yaşamaya başlamış, zamanın önemli bir kısmını çöllerde geçirmiştir. Mısır'da manastırclığın temellerinin atılmasına katkıda bulunmuştur. Aslen asker olan

[565] Meinardus, op. cit., p. 35.
[566] İronik bir biçimde natron; pagan Eski Mısır'da mumyalama işlemi için kullanılan tuzdur.
[567] James E. Goehring, "Withdrawing from the Desert: Pachomius and the Development of Village Monasticism in Upper Egypt", **The Harvard Theological Review Vol. 89, No. 3**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 267.
[568] William Harmless, "Remembering Poemen Remembering: The Desert Fathers and the Spirituality of Memory", **Church History Vol. 69, No. 3**, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, p. 483.
[569] Meinardus, op. cit., p. 35.

Antonius'un çağdaşı Aziz Pakhomius[570] ise Antonius'unki kadar zorlu şartlarda yaşamanın sıkıntısı nedeniyle, bildiğimiz anlamda manastırı ilk kuran o olmuştur. MS 323'te Yukarı Mısır'daki Tabennese'de kurduğu manastır,[571] hem keşiş, hem rahibelerin olduğu ilk manastırdı[572] ve kendi adıyla anılan manastırcılık hareketinin ilk merkeziydi.[573] MS 346'da bir salgın sonucu ölünceye kadar da başında kaldı.

Bu azizlerin getirdikleri yeni fikir – manastırcılık – onları ziyaret edenleri de etkilemiş ve pek çok yerden kişiler gelerek yanlarında kalmışlar, vatanlarına döndüklerinde kendi manastırlarını kurmuşlardır. Marsilya'da Ioannes Cassianus, Aziz Honoratus Lerium'da, Aziz Eugenius Nusaybin'de, Aziz Aragawi Etiyopya'da, Azize Paula Bethlehem'de, Aziz Epiphanius Iudaea'da yolları Mısır'dan geçtikten sonra manastırlar kurmuştur.[574]

Başta İmparator Diocletianus'un Hıristiyanlara yönelik zulümleri olmak üzere, özellikle MS 3. ve 4. yy.'daki zulüm dönemi önce Serdica, ardından Milan Fermanları ile son buldu. İmparator Constantinus'un resmen Hıristiyanlık'ı serbest bırakmasıyla birlikte paganlara ve paganizme karşı bir zulüm dönemi başladı: Yeni pagan tapınakların yapılmasını yasakladı, eskilerin yağmalanmasına izin verdi, hatta emretti. Mısır'daki iğdiş rahiplerin 'kendi ahlaki anlayışına ters düşmesi' nedeiyle öldürttü.[575] Paganlar kaynak sıkıntısı da çekmekteydiler: Mülklerine, gayrimekullerine el konulmaktaydı. İmparator Iulianus'un kısa süreli saltanatı dışında devlet de karşısında durmaktaydı.[576] MS 380'de İmparator Theodosius'un Thessalonica Fermanı ile Nikaia Öğretisi'ni takip eden Hıristiyanlık'ın devletin resmi dini hâline gelmesiyle birlikte paganizm iyice zayıf düşmüştür. Mısır'da hızla yayılmaya başlamış olan Hıristiyanlık, 4. yy.'ın sonlarına gelindiğinde ülkedeki baskın din olmuştu. O kadar ki, Patrik Theophilus ve Aleksandreia'daki Hıristiyan kalabalık tarafından Paganizm'in Mısır ve tüm Roma dünyasındaki en önemli tapınaklarından biri olan Aleksandreia Sarapeionu

[570] Goehring, op. cit., p. 271.
[571] Ibid., p. 268.
[572] Meinardus, op. cit., p. 130.
[573] Goehring, op. cit.
[574] Meinardus, op. cit., pp. 36-37.
[575] Ramsay MacMullen, **Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400**, New Haven: Yale University Press, 1984, p. 50.
[576] Ibid., p. 53.

MS 391'de yıkılabilmiştir. Sarapeion ile birlikte Dionysos Tapınağı da yıkılmış, eski tapınakların yerini kısa süre içinde kiliseler almıştır. Sarapeion külliyesi içie bir Aziz Yuhanna Kilisesi yapılmış; Saturn Tapınağı Aziz Mikhail Kilisesi olurken Caesareaum katedrale dönüştürülmüştür.[577] Mısır'da tüm bunlar olurken Ara Pacis Senato'nun dışına çıkarılmış, Vesta Tapınağı ateşi söndürülmüş, kısa bir süre sonra da Olimpiyatlar yasaklanmıştır. İmparatorluk sınırındaki resmen açık son tapınağın – Philae'deki Isis Tapınağı'nın – kapanması ise Prokopios'un bize söylediği kadarıyla İmparator I. Iustinianus devrinde[578] olmuştur. Yine de bu baskılara rağmen, Sarapeion'un yıkıldığı sırada pagan nüfus imparatorluğun yarısını oluşturmaktaydı.[579]

Diocletainus zamanında başlayan idari reformlardan etkilenmeyen Mısır Kilisesi'nin idari yapısı, devlet idarecilerinin yetki alanlarının bölünüp küçülmesine rağmen doğrudan Aleksandreia Patriği'ne bağlı kalabildiği için de devlet memurlarının aksine en güçlü idari nüfuza sahip kişi olabilmiş ve bu sayede de 7. yy.'da Araplar geldiği sırada hem Mısır'a vali atanabilmiş, hem de yabancı devletlerle yazışabilecek noktaya ulaşabilmiştir.

Yalnız Mısır'da Kilise'nin yekpâre bir yapısı olduğu izlenimi de uyanmamalıdır. Daha önce de değinildiği gibi, özellikle Hıristiyanlar üstündeki baskının kalkmasını takip eden dönemde, yani MS 4. yüzyılın ikinci çeyreğinin başından itibaren Mısır'da da dâhil olmak üzere ruhban sınıfı içinde yapılan teolojik yorumlar ve tartışmalar sonucu ortaya çıkan büyük ihtilaflar, İmparator Constantinus'un muhtemelen bir birleştirici unsur olmasını hedeflediği Evrensel Kilise'nin çatırdamasına neden olmuştur. Bir yandan Donatius ve Arius gibi 4. yüzyılda heretik olarak adlandırılan ve mahkûm edilen birtakım papazlar ve öğretileri ile onların taraftarları arasında, diğer yandan toplanan Ephesus (MS 431) ve Khalkedonia Konsilleri (MS 451) gibi birtakım konsillerin kararlarını alan ve onları yok sayan, tanımayan çeşitli gruplar arasındaki ayrımlar hem bölgesel olarak Mısır'da, hem de Hıristiyanlık çapında tamir edilemez bölünmelere yol açmıştır. Teolojik tartışmaları siyasi çekişmeler de ateşlemiştir; günümüzde Aleksandreia Patriği olan ve

[577] Bard, op. cit., p. 148.
[578] Procop., *Bell. Pers.* 1.19.37.
[579] MacMullen, op. cit., pp. 84-85.

kendilerini Aziz Marko'nun varisi gören Kıpt Kilisesi ve İskenderiye Rum Ortodoks Kilisesi olmak üzere birbirinden farklı iki kilisenin olmasının sebebi Khalkedonia Konsili ile başlamış neredeyse 1600 yıllık skhizmadır.

SONUÇ

Tezin amacı, Roma ile Mısır arasındaki, MÖ 3. Yüzyılda Hellenistik Mısır Kralı Ptolemaios Philadelphos'un Roma'ya elçiler göndermesiyle başlayan diplomatik ilişkilerin evrimsel gelişimini ve Mısır'ın bir Roma *provincia*sına dönüşmesinden, bir bütün olarak İmparatorluğun Theodosius'un MS 395'te ölmesiyle bir daha birleşmemek üzere ikiye ayrılmasına kadar geçen süre içinde İmparatorluk tarihindeki yeri ve bu siyasi tarihsel sürecin dışında Roma'nın Mısır, Mısır'ın da Roma üstündeki kültürel, toplumsal, ekonomik vb. etkilerini inceleyerek ortaya koymak ve bu süreçte karşılaşılan birtakım soruların cevaplarını aramaktır. Tezin hazırlanması sürecinde pek çok antik yazara ait eser incelenmiş, bunların yazdıkları arkeolojik, epigrafik, nümismatik ve papirolojik veriler ışında değerlendirilmiş ve modern yazarlar tarafından yapılan incelemelerin de toplanması ve karşılaştırılmasıyla Mısır'ın Eski Batı uygarlığı altındaki idaresinin bir tablosu ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Çalışma sırasında her ne kadar Roma Cumhuriyeti ile Ptolemaios Krallığı arasındaki resmi temasların MÖ 273'te Aleksandreia'dan giden bir elçi heyetinin ziyareti ve bir sonraki yıl Romalıların iade-i ziyaretiyle başladığı kabul edilse de, coğrafi anlamda İtalya Yarımadası ile Nil Vadisi temaslarının çok daha öncesine dayandığı görülmüştür. Arkeolojik veriler ışığında varılan bu kanının kanıtları Tarquinii yakınlarındaki bir Etrüsk mezarlığında bulunan ve Eski Batı Dünyasının Bokhoris dediği Bakenranef adlı MÖ 8. yüzyılın son çeyreğinde Nil Deltası'nda hüküm sürmüş Mısırlı bir kralın adının yazdığı bir vazo başta olmak üzere ele geçirilmiş birtakım eserlerdir. Diodoros başta olmak üzere birtakım antik yazarların eserlerinde de isminin Hellence biçimi geçen Bakenranef, aslında Mısır tarihi bakımından daha az önemli hükümdarlardan olmasına rağmen, bu vazo ve Eski Batı literatüründe geçen adı ile ticari de olsa temasların çok daha geriye gittiğini somut veriler ışığında görebilme ve kanıtlayabilme olanağı sağlamıştır.

Aleksandreia sarayının elçilerinin Roma Senatosu'na gitmesiyle başlayan Roma ile Mısır arasındaki sürecin, aslında herhangi iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin ötesinde, ekonomik, kültürel, askeri, dini boyutları da olan ve sıklıkla değişiklik göstermekle birlikte her daim devamlılık arz eden dinamik ilişkiler olduğu

görülmüştür. İki eş devlet arasında başlayan ilişkilerin nasıl olup da ilişkilerin başlamasından neredeyse 250 yıl sonra, ilk tanıştıklarında daha güçlü ve zengin görünen Mısır'ın daha yakın zamana kadar İtalya yarımadasının aşağı yukarı ortasından hallice yere hükmeden bir devlet olan Roma tarafından bir eyalete dönüştürüldüğünün süreci takip edilerek görme ve anlama fırsatı bulunmuştur. Hellenistik Dönem'deki ilişkilerinin belirleyici unsuru, günümüzde dahi herhangi iki devlet arasında olduğu gibi karşılıklı çıkarlardı. Devrin en güçlü ve zengin Hellenistik krallığını yöneten Ptolemaios hükümeti, belki de bölgedeki ticari kazanımlarını koruyabilmek ve bir nevi onları yoklamak, kim olduklarını kendi gözleriyle görerek öğrenebilmek için Etrüsklerin yavaş yavaş yerini alan Roma'ya elçiler göndererek MÖ 273'te ilk ziyaretlerini gerçekleştirmişti. Kimi bilim insanları, bu dönemdeki ziyaretlerin sonucunda ticari ilişkilerini daha da geliştirerek para birliği benzeri bir antlaşma yaptıklarını bile iddia etmektedirler. Ne var ki; çıkarlar doğrultusunda karşılıklı eşit iki güç arasında başlayan ilişkiler, bir yandan Epiros, Kartaca, Makedonia gibi Roma'nın kendisine denk olan devletleri yenerek ve sonunda ortadan kaldırarak gücüne güç katması, bir yandan tahta ülkeyi yönetemeyecek yaşta[580] ya da devlet işlerini umursamayan[581] kralların çıkması sonucu idarenin naip ve Agathokles ve Sosibios gibi saraylı bürokratların oyuncağı hâline gelmesi, nüfuzu ve karakterleri de zayıflayan kralların yerini doldurmaya aday aile bireyleri arasındaki taht kavgaları, Diadokhoi Savaşları'ndan beri en büyük rakipleri sayılabilecek Seleukoslarla yaptıkları kaynak, zaman ve enerji sömüren Suriye Savaşları ve devletin zaman zaman ülkenin önemli bir kısmında kontrolü kaybetmesine yol açabilecek büyüklükte çıkan iç isyanlar[582] durumu Mısır aleyhine yavaş yavaş çevirmesi adeta bir evrimsel süreç gibi karşımıza çıktığı görülür. Kendi içinde bölünmüş bir hane ayakta kalamaz; kalamamıştır da. Mısır bir dönemden sonra Roma istediği için ya da müdahale etmesinin önünde bir iç savaş ya da dışarıda birtakım başka meşguliyetler gibi bir engel olduğu durumlarda bağımsız kalmış, yine onun istek, tercih ve kararıyla bağımsızlığını yitirmiştir. Mısır, bu anlamda tek örnek de değildir; Seleukos Krallığı, Makedonia Krallığı, Nabatea Krallığı, Galatia Krallığı gibi pek çok devlet, o sırada

[580] Epiphanes gibi.
[581] Philopator gibi.
[582] Horwennefer'in Yukarı Mısır'daki isyanı gibi.

Roma'nın çıkarlarına uygun olmadığı için bir Roma eyaletine dönüştürülmemişler; bunlar sonradan yine Roma'nın tasarılarına uygun olarak İmparatorluğa dâhil edilmiştir.

Müdahaleler başta dışardan gelen bir tehdidi bertaraf etmesi için Roma'nın yanında durmasını talep etmekle başlamış,[583] sonra bu hanedan arası çatışmalarda hakemlik yapması istenmesine dönüşmüş,[584] daha sonra hem krala borç verilmiş, hem de devrilince tahtını geri alsın diye ve geri alınca da kendi halkından korunabilmek için ona askeri birlikler tahsis edilmiş[585], en sonunda da Mısır yine Ptolemaios kardeşler arasında bir tür iç savaşın içinde olduğu sırada Roma'nın bir iç savaşına müdahil olmuş, bu sayede tahta kimin geçeceğine Roma ve iç savaşının muzaffer tarafı, olaya taraf olmak istediği için dikte edebilmiştir.[586] En ünlüsü Pergamon Kralı III. Attalos'unki olan Roma'ya ülkenin vasiyet edilmesi 'modasını' da bir Ptolemaios kralı başlatmştır;[587] kendi tahtı için dışarıdan bu şekilde iç işlerine karışmasına yine kendileri talep ederek ülkeyi ve devleti güçlü bir emperyalist düşmanın her türlü keyfi müdahalesine açık hâle getirmişlerdir.

Özetle; Roma'nın yükseldiği ve askeri başarılarının olduğu bir dönemde Mısır'dakiler ellerindeki zenginliği çarçur ettikleri, birbirlerine düştükleri ve bırakın kendilerini dış müdahaleye karşı korumayı, bunu bizzat davet ettikleri için Mısır ile Roma'nın eşler arası ilişkiler hâlindeki iki ülke olmaktan zaman içinde çıkarak sonunda, Roma'nın bir eyaleti hâline gelmiş olduğu anlaşılmıştır.

Roma'nın, her ne kadar imparatorluk devri hukuken MÖ 27'de Octavianus'un Augustus olmasıyla birlikte başlar denilebilse de, İmparatorluk devrinde oluşturulan ilk eyalet olarak kabul edilen Mısır'ın fiilen ele geçirilmesiyle başladığı da söylenebilir. Mısır'ın, diğer eyaletlerden farklı olarak özel bir valinin idaresindeki bir imparator eyaleti olmasının, sadece *eques* sınıfından bir kişinin vali olarak atanabilmesinin sebeplerinin, yani Mısır'ın bu özel statüsünün en temel sebebi Africa

[583] IV. Antiokhos Epiphanes'in Aleksandreia kuşatmasında olduğu gibi.
[584] Philometor ve Physkon arasında olduğu gibi.
[585] Auletes'e tahsis edilen Gabiniani gibi.
[586] Kleopatra'nın Aleksandreia Savaşı sonrasında fiilen Mısır'ın Roma destekli tek başına hükümdarı oluşu gibi.
[587] Physkon.

eyaletiyle paylaştığı tahıl üretimi olmalıdır, ancak bununla sınırlı olduğu söylenmemelidir. Tahıl üretimi Roma kentinin ve ordunun, dolayısıyla İmparatorluğun kontrolü için kritik bir öneme sahiptir ve doğrudan doğruya imparatora sadık olan bir kişinin bu eyaleti yönetmesi, imparator açısından stratejik olarak bir zorunluluk olmalıdır. İmparator Vespasianus, onun adına Roma hâkimiyetinin ele geçirildiği MS 69'da değil de, uzunca bir süre bulunduğu Mısır'da kaldıktan sonra Roma'ya geçmesinin sebeplerinin başında belki de bu tahıl akışını güven altına almak istemesi bunun göstergesiydi. Nüfusu 1 milyona yaklaşan ve hatta aşmış kentin aç kalmaması, yıl içinde çok kısıtlı zamanlarda gerçekleştirilebilen bu akışa bağlıydı.

Provincia Aegypti kurulduktan sonra Mısır'ın siyasi tarihi içindeki konumuna baktığımızda, bölgesel birtakım olaylara dâhil olduğu görülmektedir. Bunların MS 1 ve 2. yüzyıldaki en önemlilerinin bir kısmını Yahudileri içeren olay ve ayaklanmalar oluşturmuştur. Yahudilere karşı yapılan Aleksandreia merkezli olaylardan MS 38'deki ilkinden itibaren Mısır'ın Roma içindeki Yahudi meselelerine coğrafi olarak ister istemez dâhil olduğu görülür. Kudüs'ün yerle bir edilmesiyle sonuçlanan ilk ayaklanmanın askerlerinin bir kısmı Mısır'dan geçerek gitmiştir. İkinci ayaklanma Mısır ve Cyrenaica'daki Yahudi nüfusunun neredeyse yok olmasıyla sonuçlanmış, sonuncu ayaklanma için de yine ilkinde olduğu gibi, birlikler Mısır'dan kuzeydoğusuna çekilmiştir. Diğer yandan Aleksandreia'daki MS 38'deki o ilk ayaklanma, hem Roma devletinin Yahudilere bakışını yansıtan Claudius'un mektubunun yazılmasına, hem de *Acta Alexandrinorum* diye bilinen bir edebi metinler külliyatının oluşmasına yol açmış olduğu da anlaşılmıştır. Buna göre Yahudiler imtiyaz sahibi bir gruptu, ama Aleksandreia vatandaşı değildi; yani kast hiyerarşisinde kesinlikle Romalıların ve Aleksandreia vatandaşlarının altında; ancak muhtemelen Hellen kentleri, Naukratis, Ptolemais ve sonradan kurulan Antinoopolis vatandaşlarından da sonra yer almaktalardı. Bu şehirlerde yaşamayan, ancak yine de saf Hellen olduğunu belgeleyebilen, yani Mısırlılarla karıştıkları için hukuken Mısırlı olarak değerlendirilmeyenlerin de Yahudilerden üstün sayılmaları mümkündü.

Ekonomik olarak Mısır'ın bir eyalet olarak Roma'ya başka bölgelerden farklı olarak katkısının ve bu anlamdaki önemini sağlayan şeyin ne olduğu sorusunun

cevabının temelde üç konuda olduğu görülmüştür. Bunların en başında Mısır'ın can damarı Nil'in sağladığı bereketli topraklar sayesinde ortaya çıkan tarımsal üretimi saymak gerekir. Bu üretim, doğrudan doğruya Roma imparatorluk başkentini ve Roma ordusunu besleyen iki temel kanaldan biriydi.[588] Aleksandreia'dan yılın belli dönemlerinde belli miktar seferlerle yapılabilen nakliyat, Roma ve sonraları onun yerini alan Konstantinopolis'i beslemiştir. Nakliyatta sıkıntıların olması, bir şekilde kesintiye uğraması açlık anlamına gelmekteydi. Siyasi ve askeri arenada da önemli bir unsur olarak kullanıldığını, Vespasianus'un tahta çıkmadan hemen önce uzunca bir süre Aleksandreia'da kalmasından ve Palmyra Kraliçesi Zenobia'nın Aurelianus ile uzlaşmak için pazarlık masasından tamamen kalkmamasına rağmen elinden bir an önce Mısır'ı geri almak istemesinden de çıkartılabilir.

İkincisi; Mısır'da işletilen taş ocakları ve madenlerin İmparatorluk ekonomisine katkılarıdır. Mons Claudianus ve Mons Porphyrites gibi ocaklardan çıkartılan taşlar imparatorluğun dört bir yanındaki belli başlı büyük ve önemli yapıda kullanılmıştır. Özellikle bu anlamda Mons Porphyrites önemlidir, çünkü burası Eskiçağ'daki *porphyry* denen taşın bilindiği ve çıkartılabildiği tek yer olarak bilinmekteydi. Çöllerde bulunan ocak ve madenler için ayrıca geniş bir yol ve yol üstünde konaklama/koruma/su içme noktalarından oluşan bir ağın da inşa ediliği görülür. Bu Roma'nın bu bölgeye bir hayli yatırım yaptığını, özellikle doğu çöllerinin kaynaklarının önemsediğine işaret etmektedir.

Üçüncüsü ise Uzakdoğu yönüne yapılan ticaretle ilgilidir. Çin'deki Han Hanedanı döneminde (MÖ 206-MS 220) ortaya çıkan bu ticaret hattı sayesinde Roma ile Uzakdoğu ülkeleri arasında temaslar dahi sonradan kurulabilmiştir. Bu hat, Eskiçağ standartlarında Eski Dünya'da küresel ticaretin can damarıydı denebilir. İmparatorluk döneminde özellikle Çin Dünyası/nüfuz bölgesiyle Roma İmparatorluğu arasındaki en büyük kara engeli Roma'nın doğudaki ezeli düşmanları Parthlardı. Dolayısıyla daha Hellenistik dönemde kurulan Berenike Troglodytika ve Myos Hormos gibi Kızıldeniz kıyısındaki limanlardan açılan gemilerin çıktıkları ve hattı *PME* ile izlenebilen ticari seferlerle ancak bu engel aşılabiliyordu; Mısır da Roma'nın bu uzak diyarlara açılan

[588] Diğeri Africa eyaletinden geliyordu.

kapısı görevini üstlenmiştir. Üstelik; Mısır'ın coğrafi yapısı, Kızıldeniz'e gelen malların Roma Dünyası'na dağıtımı sağlanabilmekteydi: Doğu Çöllerindeki bahsedilen tesisler, aynı zamanda Kızıldeniz ile Nil Vadisi arasında gelen malların sevkiyatının sağlıklı bir biçimde yapılabilmesini sağlamakta; bu mallar, adeta bir otoban görevi gören Nil Nehri sayesinde aşağı Aleksandreia'ya aktarılmakta ve buradan tüm Akdeniz'e yayılmaktaydı.

Özetle Mısır'ın İmparatorluğa diğer eyaletlerin katamadığı tipte ekonomik katkıları olduğu görülmüş ve tespit edilmiştir.

Kültürel anlamda hem Roma'nın Mısır'ı, hem Mısır'ın Roma'yı çok yoğun ve ciddi bir biçimde etkilediği de tespit edilmiştir. Teknik anlamda kökeni Hellenistik dünyaya giden Fayyum mumya portrelerinin ilk örnekleri, Mısır'da Roma yönetimiyle görülmeye başlamıştır. Gelenek olarak muhtemelen Mısır gömü adetlerinin önemli bir parçası olan ölü maskesi kavramından etkilenmiş gibi gözükmektedir. Şehirlerde tiyatro, hamam, hipodrom gibi kamusal yapıların inşası, kültürel hayat bakımından da Mısır'ın bir dönüşüm içinde olduğunu göstermektedir. Ancak diğer yandan, İmparatorluğun hemen hemen her yerinin aksine, Mısır'da tapınak yapıları söz konusu olduğunda kendi yerel üslubuyla inşaatları sürdürmeyi tercih ettiği ve bu yaklaşımla inşa ya da restore edilmiş/eklemeler yapılmı yapıların çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı görülmüştür. Bu yapılarda imparatorlar firavunların yaptığı gibi kartuşlara isimlerini yazdırmışlar, kendilerini geleneksel resmi Mısır sanatına özgü bir biçimde Augustus'un Kalabşa'da yaptırdığı gibi tapınak duvarlarında restmetmekten çekinmemişlerdir. Bunun genel geçer kaide olmadığı, istisnaları bulunduğu da görülmüştür. Bunun en bariz örneklerinden birisi, Yukarı Mısır'daki Luksor'da bulunduğu kentin modern ismini veren tapınağın içinde yer alan ve kalıntıları günümüze ulaşabilmiş Roma İmparator Kültü şapelidir. Aynı tapınağın çok sonraları bir castruma çevrildiği de bilinmektedir.

Mısır'ın kültlerinin İtalya'ya gelmesiyle başlayan ve muhtemelen İmparatorluğa dâhil edilmesiyle gelişen bir Mısır 'modası'nın başladığını da söyleyebiliriz. Cestius Piramidi adıyla bilinen ve bir Romalı tarafından inşa ettirilmiş mezar yapısı yanında *Aegyptiaca Romana* diye adlandırılan ve doğrudan Mısır'dan

getirtilen dikilitaşlarla süslenen yapılar, Mısır'dan ithal edilen heykeller, bunların yontulan kopyaları, Romalılar tarafından tasarlanan ya yorumlanan örneklerini içinde sayabileceğimiz eser grupları, bu kültürel etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Edebiyatlarında bile Mısır ve kültleri kullanılan bir konu olmuş, Apuleius, Vergilius, Ovidius ve Iuvenalis gibi yazar ve şairler onlardan yararlanmıştır. Bunlardan Apuleius'un Mısırlı kültlerle de haşır neşir olduğu, verdiği ayrıntılar nedeniyle düşünülmektedir.

Tarihsel süreci bakımından hep hareketli bir kent olmuş olan Aleksandreia ayrı tutulduğunda, Mısır Roma yönetimi altında göreceli bir barış ortamı içinde varlığını sürdürdüğü de görülmüştür. Aleksandreia ayaklanmalar şehriydi; Hellenistik dönemden beri süre gelen olaylar silsilesi, *provincia*nın başkentini sık sık vurmaktaydı. Augustus'un saltanatının ilk yıllarında güney komşusu Kuş Krallığı'nın başkenti Napata'nın yerle bir edilmesi ve başkentlerinin Meroë'ye taşınmasından sonra güneyiyle bir daha sorun yaşanmamıştır.

Mısır'ın Roma idaresi altındaki nüfus yapısıyla ilgili verilerin azlığı, konuyla ilgili yapılacak herhangi bir değerlendirmenin ne kadar gerçeği bütünüyle yansıtacağı konusunda soru işaretleri doğurmaktadır. Nihayetinde elimizde sadece çok kısıtlı bir bölgeyle ilgili çok az sayıda kişi hakkında veri bulunmakta ve bunların hiçbiri İmparatorluğun en önemli kentlerinden biri olan eyalet başkenti Aleksandreia'dan dahi gelmemektedir. Buna rağmen, birkaç yüzyıllık bir dönem içinde milyonlarca kişinin yaşamış olduğu bu ülkenin nüfusuyla ilgili elimizde bulunan kaynakların bize verdiği bilgilerin genişliği her ne kadar adeta küçük bir anket çalışması sınırlılığında olsa da, yine de önemli bulguları ortaya koymaktadır.

Her şeyden önce *census*lar, Mısır gibi İmparatorluk merkezinden bir hayli uzak bir ülkede nüfus sayımı gibi son derece iyi örgütlenmesi gereken bir idari uygulamanın büyük bir beceri ve başarı ile gerçekleştirilebildiğinin çok önemli bir göstergesidir. Üstelik – her ne kadar ilerleyen dönemlerde daha sağlam bir biçimde sistemleştirilmiş olsa da – Mısır'ın İmparatorluğa katıldığı andan itibaren o dönemin şartları ile uygulanabilmesi dikkat çekicidir. 14 yıllık arayla bir yere neredeyse – ve hatta bazen tam olarak – aynı gün gidilebilmesi ve kayıtların tutulabilmesi, sözleşmelerinde

‘Kartaca’dan gemi gerlise’ gibi ifadeleri koyma ihtiyacı duyacak kadar belirsizliklerin yaşanabildiği bir dönemde çok sistemli çalışabilen bir idarenin başarısıdır.

İkincisi; Mısır’ın en başta Roma’dan ne kadar farklı bir yapıya sahip olduğunu da göstermektedir. Erken yaşta evlilikler Roma’da da gözükmektedir; örneklerine özellikle siyasi evliliklerde sık rastlanmaktadır. Ancak evlilik akdinin yapılmasının öz kardeşler arasında oluşu ve Roma’nın buna göz yumması bambaşka bir konudur. Tabii Mısır’da kardeşler arasındaki evliliklerin bu kadar çok sayıda olmasının mitolojileri ile de ilgisi olduğunu söylemek isabetsiz olmayacaktır. Pantheonunda yüzlerce tanrı barındıran Mısır dininin en önemli bazı tanrıları kardeş oldukları hâlde evlenmiş ve üstelik çocuk sahibi de olmuştur. Önlerinde popülerlikleri Mısır’ın dışına da taşan Osiris ile Isis ve oğulları Horus gibi örnekler bulunmaktaydı. Mitlerin ve tanrıların geldikleri ülkenin toplumunun özelliklerini yansıttığı ve Romalılar geldiğinde Mısır’ın ilk kez birliğini sağlamasının üzerinden üç bin yıl geçtiği düşünüldüğünde, Mısırlıların bazı alışkanlıklarını – en azından bir yere kadar – bırakmamalarına çok da şaşırmamak gerekir.

Hellenistik dönemde Ptolemaios Hanedanı’nın da benzer evlilikler yapması ve hatta hanedan üyelerinin bu tür birleşimlerden çocuk sahibi olması ise ancak dini sebeplerle ve önceki dönemlerde örneklerinin varlığı ile açıklanabileceği gibi, taht kavgalarının önüne geçmek için de yapıldığı düşünülebilir – ki eğer böyle idiyse, bunun ne kadar büyük bir felaketler silsilesiyle sonuçlanarak başarısız olmuştur. Ancak eldeki verilerden çıkan sonucun, İmparator Augustus’tan itibaren yürütülen politikalarla Roma’nın adeta Mısır’ı son damlasına kadar sömürdüğü bir ülke hâline gelmesiyle ve dolayısıyla kişilerin sahip olduğu gayrimenkullerin parçalanmasının önüne geçilmesiyle ilişkilendirmek, konuyu açıklamaya yönelik bir sav olarak öne sürülebilmektedir. Diğer yandan tam olarak neden bu kadar çok kardeş evliliğinin yapıldığının bilinmemektedir.

Mısır’da kardeşler arası evliliğe kendi kültürel yapısına son derece ters olan Roma’nın göz yumması, aynı zamanda Mısır’ı bazı konularda tamamen kendi hâline bırakmayı tercih ettiğinin de bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür.

İstediği takdirde kardeş evliliğinin sonunu getirebildiğini *Constitutio Antoniniana* ve sonrasında İmparator Diocletianus'un çabaları ile göstermiştir.

Bu derece örgütlü ve her şeyi kayıt altına almayı hem seven, hem de zorunluluk olarak gören bir devletin evlilik ve boşanmaların hepsinin kaydını tutmaması ya da kaydetse de bunları aynı günümüzde olduğu gibi birtakım prosedürlere bağlamaması da dikkat çeken bir durumdur. Görünüşe bakılırsa devlet bu konuda herhangi bir düzenlemee ihtiyaç duymamış veya düzenleme gerektirecek kadar sorun yaşamamıştır. Diğer taraftan konuya tamamen ilgisiz kalmadığı ve gerektiği yerde ilgilendiğini de söylemek gerekir; bir çocuğun evlilik içine doğup doğmadığı konusunun ilgisini çekmektedir. İhtiyacın vergi mükelleflerinin durumunu takip etmek için olmalıydı.

Hıristiyanlığın Mısır'la nasıl tanıştığı, onun nasıl kısa süre içinde Hıristiyanlaşabildiği ve Hıristiyanlığa erken dönemlerinde ne katabildiği de irdelenen konular arasındadır. Mısır Roma idaresi altına girdikten sonra kültürünü güçlü bir biçimde koruyan, bunun en somut parçası olan hiyeroglif yazı sistemini yaşatan, dinin de temel unsuru tapınakların gücü bir hayli zayıflatılmıştır. Dolayısıyla Mısır'a Hıristiyanlık ulaştığı zaman, teolojik bakımdan onunla mücadele edebilecek firavunlar zamanındaki gibi güçlü bir dini yapılanma da yoktu. Bundan, devletin konuyla ilgili hiç desteğinin olmadığı anlamına gelmemelidir. Decius ve Diocletianus'unki gibi Hıristiyanlara zulüm dönemlerinden Mısır da etkilenmiş, bu zulüm dönemi ancak Galerius'un Serdica Fermanı ile durmuş, İmparatorlar Constantinus'tan itibaren özgürleşerek Theodosius zamanında resmi din hâlini alarak pagan Mısır dinine son darbeler indirilebilmiştir. Bu darbeler Aleksandreia Sarapeionu'nun yıkılmasından Neoplatonist filozof Hypatia'nın MS 415'te kentte Hıristiyanlarca katledilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Baskı altındaki grupların gücü elde ettikten sonra baskıyı uygulayanlara karşı aynı yöntemlerle baskı yaparak ortadan kaldırmaya çabasının bir örneği olduğu söylenebilir.

Manastırcılık kavramının da Mısır'da ortaya o dönemde çıkışı çok şaşırtıcı olmamalıdır. Hıristiyanlık inancının yayılmaya başladığı ve taraftar bulduğu bir sırada, İmparatorluğun parlak günlerini terk edip Kriz'e girdiği bir dönemde, kişilerin dünyevi

hayatı ve onun getirdiği zevkleri, zenginlikleri bırakıp terk ederek münzevi bir hayat yaşamak istemesinin bir sonucudur. Ancak aynı zamanda Mısır'ın çöllerle ve dağlarla kaplı bir coğrafyaya sahip olması nedeniyle de, inziva hayatı için uygun ortamı da sağlamaktaydı. Ülke çapındaki çok sayıdaki tapınak kalıntılarından, dinin genel olarak ortalama bir Mısırlının binlerce yıldır hayatının öne çıkan bir unsuru olduğunu düşündüğümüzde, manastır gibi bir kavramın ortaya çıkabilmesini sağlayacak ortamın Mısır'da bulunduğu görülebilmektedir. Hatta bu fikir sadece kendi sınırları içinde kalmamış, başta komşuları olmak üzere Akdeniz Dünyasının dört bir yanına yayılabildiği anlaşılmıştır.

Bir Aleksandreia Patriği'nin İmparatorluğun Batı'da çöktükten çok sonraki dönemlerde nasıl Mısır'a vali olarak atanabildiği de, Hıristiyanlığın yayılımının tarihsel süreci ve ülkedeki etkisinin yanı sıra, Kilise idaresinin nüfuzundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İmparator Diocletianus'tan itibaren başlayan idari reformlar sonucu eyaletler küçülürken, Kilise organizasyonunun tek bir merkeze, skhizmalara rağmen Aleksandreia Patriği'ne bağlı olması, onun idari anlamda ülke çapında çok daha büyük bir nüfuza sahip olmasının yolunu açtığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

ANTİK KAYNAKLAR

Ammianus Marcellinus — **Rerum Gestarum**, (Trans. by John C. Rolfe), Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Arrianus, Lucius Flavius — **Anabasis Alexandri**, III, (Trans. by E. I. Robson), Londra, LOEB Classical Library.

Appianus Alexandrinus — **Historia Romana**, (Trans. by H. White), Londra, LOEB Classical Library.

Caesar, Gaius Iulius — **Commentarii de Bello Civili**, (Trans. by William Duncan), Londra, LOEB Classical Library.
De Bello Alexandrino, (Trans. by A. G. Way), Londra, LOEB Classical Library.

Cassius Dio — **Historia Romana**, XX, XXIII, XXXIX, XLII, L, LI, LXV, LXVII, LXVIII, LXIX, LXXII, LXXVIII, LXXIX, (Trans. by E. Carry), Londra, LOEB Classical Library.

Diodoros Sikeliotes — **Bibliotheca historica**, (Trans. by H. Oldfather) Londra, LOEB Classical Library.

Eusebius — **Historia Ecclesiastica**, (Trans. by Arthur Cushman McGiffert), New York: The Christian Literature Co, 1890.

Eutropius, Flavius — **Breviarium Historiae Romanae**, (Trans. by John Selby Watson), Londra, LOEB Classical Library.

Herodotos — **Ἱστορίαι**, II, III, (Trans. by A. D. Godley), Londra, LOEB Classical Library.

Iosephus, Titus Flavius — **Antiquitates Iudaicae**, (Trans. by William Whiston), Londra, LOEB Classical Library.
De Bello Iudaico, (Trans. by William Whiston), Londra, LOEB Classical Library.

Iustinus — **Epitome historiarum Trogi Pompeii**, (Trans. by John Selby Watson), Londra, LOEB Classical Library.

Livius — **Ab Urbe Condita Libri**, XIV, XLVI, LVII, CXI, CXII, CXXXI, CXXXII, (Trans. by E. Sage), Londra, LOEB Classical Library.
Periochae, XIV, (Trans. by E. Sage), Londra, LOEB Classical Library.

Philon — **Adventus Flaccus**, (Trans. by Emil Schülrer) Londra, LOEB Classical Library.
De Legatione ad Caium, (Trans. by Emil Schülrer) Londra, LOEB Classical Library.

Plutarkhos — **Βίοι Παράλληλοι**, Antonius, LXIX, (Trans. by B. Perrin) LOEB Classical Library.

Polybios — **Historiai**, (Trans. by W. R. Patton), Londra, LOEB Classical Library.

Strabon — **Geographika**, II, XVI, XVII, (Trans. by H. L. Jones), Londra, LOEB Classical Library.

Zosimus Historicus — **Historia Nova**, I-VI, Londra, Green and Chaplin, 1814.

Notitia Dignitatum,

Periplus Maris Erythraei, (Trans by. Wilfred H. Schoff)

MODERN KAYNAKLAR

El-Abbadi, M. A. H.: "The Alexandrian Citizenship", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 48**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1962, pp. 106-123.

El-Abbadi, M. A. H.: "The Gerousia in Roman Egypt", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 50**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1964, pp. 164-169.

Alföldi, Andrew: **A Festival of Isis in Rome Under the Christian Emperors of the IVth Century**, Budapeşte: Institute of Numismatics and Archeology of the Pázmány-University, 1937.

Alston, Richard: **Soldier and Society in Roman Egypt**, Londra: Routledge, 1995.

Andrade, Nathanel J.: **Zenobia, Shooting Star of Palmyra**, Oxford: Oxford University Press, 2018.

Anderson, R. D., Parsons, P. J., Nisbet R. G. M.: "Elegiacs by Gallus from Qasr Ibrim", **The Journal of Roman Studies, Vol. 69**, 1979, pp. 125-155.

Armayor, O. Kimball: "Did Herodotus Ever Go to Egypt?", **Journal of the American Research Center in Egypt, Vol. 15**, Cairo: American Research Center in Egypt, 1978, pp. 59-73.

Arnold, Dieter: **Temples of the Last Pharaohs**, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Arnold, Dieter; Strudwick, Helen; Strudwick, Nigel: **The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture, English language ed**, Princeton: Princeton University Press, 2003.

Astartia, Maria Laura: **Avidio Cassio**, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1983.

Atkinson, John: "Ethnic Cleansing in Alexandria in 38", **Acta Classica Vol. 49,** Praetoria: Classical Association of South Africa, 2006, pp. 31-54.

Avery, William T.: "Augustus and the "Aeneid"", **The Classical Journal, Vol. 52, No. 5**, Chicago: The Classical Association of the Middle West and South, Inc. (CAMWS), 1957, pp. 225-229.

Baer, Klaus: "The Libyan and Nubian Kings of Egypt: Notes on the Chronology of Dynasties XXII to XXVI", **Journal of Near Eastern Studies Vol. 32, No. 1/2**, Chicago: The University of Chicago Press, 1973, pp. 4-25.

Bagnall, Roger S.; Davoli, Paola: "Archaeological Work on Hellenistic and Roman Egypt, 2000–2009", **American Journal of Archaeology 115, No. 1**, New York: Archaeological Institute of America, 2011, pp. 103-157.

Bagnall, Roger S., Frier, Bruce W.: **The Demography of Roman Egypt**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Bard, Kathyrn A.: **Encyclopedia of Archaeology of Ancient Egypt**, Londra: Routledge, 2008.

Bassett, Sarah Guberti: "The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople", **Dumbarton Oaks Papers, Vol. 45**, Cambridge, MA: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 1991, pp. 87-96.

Bell, H. I.: A Hadrianic Foundation In Egypt", **The Journal of Roman Studies Vol. 30, Part 2**, Cambridge: Society for the Promotion of Roman Studies, 1940, pp. 133-147.

Berger, John: **Portreler**, Çev. Beril Eyüboğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.

Binns, L. Elliot: "The Syrian Campaign of Necho II", **The Journal of Theological Studies, Vol. 18, No. 69,** Oxford: Oxford University Press, 1916, pp. 36-47.

Birley, Anthony R.: "Hadrian to the Antonines", **CAH Vol. 11 – The High Empire, A.D. 70-192**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 182-194.

Birley, Anthony R.: **Marcus Aurelius – A Biography**, New York: Routledge, 2001.

Bloch, Herbert: "The Serapeum of Ostia and the Brick-Stamps of 123 A. D. A New Landmark in the History of Roman Architecture", **American Journal of Archaeology Vol. 63, No. 3**, Boston: Archaeological Institute of America, 1959, pp. 225-240.

Blockley, R. C.: "Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II", **Latomus T. 31, Fasc. 2**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1972, pp. 433-468.

Bosch-Puche: "The Egyptian Royal Titulary of Alexander the Great, II: Personal Name, Empty Cartouches, Final Remarks, and Appendix", **The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 100**, Londra: Sage Publications, Ltd., 2014, pp. 89-109.

Bowman, Alan K.: "Egypt", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 676-702.

Bowman, Alan K.: **Egypt after the Pharaohs 332 BC – AD 642**, Hong Kong: University of California Press, 1996.

Bowersock, G. W.: "The Miracle of Memnon", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 21, No. 1/4**, Durham: American Society of Papyrologists, 1984, pp. 21-32.

Braund, David: "Royal Wills and Rome", **Papers of the British School at Rome Vol. 51**, Rome: British School at Rome, 1983, pp. 16-57.

Bresciani, Edda; Giammarusti, Antonio: **I templi di Medinet Madi nel Fayum**, Pisa: Pisa University Press, 2015.

Broekman, Gerard P. F.: "Libyan Rule Over Egypt. The Influence of the Tribal Background of the Ruling Class on Political Structures and Developments during the Libyan Period of Egypt", **Studien zur Altägyptischen Kultur, Bd. 39**, Hamburg: Helmut Buske Verlag GmbH, 2010, pp. 85-99.

Brown, Blanche R.: "Deinokrates and Alexandria", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 15, No. 1/2**, Durham: American Society of Papyrologists, 1978, pp. 39-42.

Burstein, Stanley M.: **The Reign of Cleopatra**, Londra: Greenwood Press, 2004.

Bülow-Jacobsen, Adam: "O.Claud. IV 870 and 895 Joined", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 183**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 2012, pp. 219-221.

Campbell, Brian: "The Severan dynasty", **CAH Vol. 12 – The Crisis of Empire, A.D. 193-337**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 1-27.

Castle, Edward W.: "Shipping and Trade in Ramesside Egypt", **Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 35, No. 3**, Leiden: Brill, 1992, pp. 239-277.

Cayman, Dee L.: **Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt**, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Charlesworth, M. P.: "Some Notes on the Periplus Maris Erythraei" **The Classical Quarterly Vol. 22, No. 2** (Apr., 1928), pp. 92-100.

Chittick, H. N.: "An Inscription on Gebel Barkal", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 43**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1957, pp. 42-44.

Claridge, Amanda: "Augustan Obelisk and Meridian (*Horologium Augusti*)", **Rome: An Oxford Archaeological Guide**, Oxford: Oxford University Press, 2010, pp. 214-215.

Clayman, Dee L.: **Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt**, Oxford: Oxford University Press, 2013

Cline, Eric H.: "Rich beyond the Dreams of Avaris: Tell El-Dab'a and the Aegean World – A Guide for the Perplexed", **The Annual of the British School at Athens Vol. 93**, Athens: British School of Athens, 1998, pp. 199-219.

Collins, Andrew W.: "Cleomenes of Naucratis, Heroonpolis, and the Revenue from Red Sea Trade under Alexander the Great", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik**

Bd. 180, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2012, pp. 237-242.

Cook, James Wyatt: "Eutropius, Flavius". **Encyclopedia of Ancient Literature**, New York: Infobase Publishing, 2008.

Coşkun, Altay: "Deconstructing a Myth of Seleucid History: The So-Called "Elephant Victory" Revisited", **Phoenix, Vol. 66, No. 1/2**, Toronto: Classical Association of Canada, 2012, pp. 57-73.

Crook, J. A.: "Political history, 30 B.C. to A.D. 14", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 70-112.

Cruz-Uribe, Eugene: "The Death of Demotic Redux: Pilgrimage, Nubia and the Preservation of Egyptian Culture", **Honi soit qui mal y pense. Studien zum pharaonischen, griechisch-römischen und spätantiken Ägypten zu Ehren von Heinz-Josef Thissen**, Knuf, H, et al, eds. Leuven: Peeters, 2005, pp. 499-506.

Cumont, Franz: **The Oriental Religions in Roman Paganism**. Londra: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1911.

Dafa'alla, Samia: "Succession in the Kingdom of Napata, 900-300 B.C.", **The International Journal of African Historical Studies, Vol. 26, No. 1**, Boston: Boston University African Studies Center, 1993, pp. 167-174.

Dally, Lloyd W.: "Aulus Hirtius and the Corpus Caesarianum", **The Classical Weekly, Vol. 44, No. 8**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1951, pp. 113-117.

Dando-Collins, Stephen: **Legions of Rome - The Definitive History of Every Imperial Roman Legion**, New York: Quercus Publishing, Inc., 2010.

Daniel, Jerry L.: "Anti-Semitism in the Hellenistic-Roman Period", **Journal of Biblical Literature Vol. 98, No. 1**, Atlanta: The Society of Biblical Literature, 1979, pp. 45-65.

Dardeine, Sylvie; Fincker, Myriam; Lancha, Jannie; Sillières, Pierre: **Belo VIII Le Sanctuaire d'Isis,** Rome: Casa de Velázquez, 2009.

David, A. Rosalie: **Discovering Ancient Egypt**, New York: Facts on File, 1994.

Davies, R. W.: "Cohors I Numidarum and a Roman military document from Egypt", **Aegyptus Anno 57, No. 1/4**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1977, pp. 151-159.

Davoli, Paola: "Examples of Town Planning in the Fayyum", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists, Vol. 42, No. 1/4**, Durham: American Society of Papyrologists, 2005, pp. 213-233.

Delia, Diana: "The Population of Roman Alexandria", **Transactions of the American Philological Association (1974-2014) Vol. 118**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1988, pp. 275-292.

Delia, Diana: **Alexandrian Citizenship During the Roman Principate Society for Classical Studies American Classical Studies (Book 23),** Oxford: Oxford University Press, 1991.

Depuydt, Leo: "Murder in Memphis: The Story of Cambyses's Mortal Wounding of the Apis Bull (ca. 523 B. C. E.)", **Journal of Near Eastern Studies Vol. 54, No. 2**, Chicago: The University of Chicago Press, 1995, pp. 119-126.

Derchain, Philippe: **Elkab I: Les monuments religieux à l'entrée de l'Ouady Hellal**, Brüksel: Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1971.

Dodson, Aidan: "Psusennes II and Shoshenq I", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 38**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1993, pp. 267-268.

Erdkamp, Paul: "The Food Supply of the Capital", **The Cambridge Companion to Ancient Rome**, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 262-277.

Evans, James Allan: **Arts & Humanities Through the Eras, Vol. 2 Ancient Greece and Rome (1200 B.C.E.-476 C.E.)**, Farmington Hills, MI: Thomsan Gale, 2005.

Fanfoni, Luisa Bongrani: "Myos Hormos nel «Periplus Maris Erythraei»" **Aegyptus Anno 77., No 1/2**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1997, pp. 53-59.

Faucher, Thomas; Lorber, Catharine: "Bronze Coinage of Ptolemaic Egypt in the Second Century BC", **American Journal of Numismatics (1989-) Vol. 22**, New York. American Numismatic Society, 2010, pp. 35-80.

Forsythe, Gary: **Time in Roman Religion: One Thousand Years of Religious History,** New York: Routledge, 2012.

Francocci, Stefano: "La diffusione degli Aegyptiaca tra Etruria meridionale e Agro Falisco"

Fraser, P. M.: "The Foundation-Date of Alexandrian Ptolemaieia", **The Harvard Theological Review Vol. 54, No. 3**, Cambridge: Cambridge University Press, 1961, pp. 141-145.

Fuks, Alexander: "Aspects of the Jewish Revolt in A.D. 115-117", **The Journal of Roman Studies Vol. 51, Parts 1 and 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1961, pp. 98-104.

Fuks, Alexander: "The Jewish Revolt in Egypt (A. D. 115-117) in the light of the papyri", **Aegyptus Anno 33, No. 1, Raccolta di Scritti in Onore Di Girolamo Vitelli IV**,

Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1953, pp. 131-158.

Gardiner, Alan H.: "The Egyptian Memnon", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 47**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1961, pp. 91-99.

Gardiner, Alan H.: "The Supposed Athribis of Upper Egypt**", The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 31**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1945, pp. 108-111.

Gibbon, Edward: **The History of the Decline and Fall of the Roman Empire**, David Womersley ed., Londra: Penguin Books, 1994.

Gilliver, Kate: "The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army", **A Companion to the Roman Army** Ed. Paul Erdkamp, Oxford: Blackwell Publishing, 2007, pp. 183-200.

Gnude, Robert: "Dream Reports in the Writings Of Flavius Josephus" **Revue Biblique (1946-) Vol. 96, No. 3**, Leuven: Peeters Publishers, 1989, pp. 359-390.

Goedicke, Hans: Mısır'dan Çıkış bölümlerinde de bir firavundan söz edilmktedir.
"Remarks on the "Israel-Stela"", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes Vol. 94**, Viyana: Department of Oriental Studies, University of Vienna, 2004, pp. 53-72.

Goehring, James E.: "Withdrawing from the Desert: Pachomius and the Development of Village Monasticism in Upper Egypt", **The Harvard Theological Review Vol. 89, No. 3**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, pp. 267-285.

Green, Henry A.: "The Socio-Economic Background of Christianity in Egypt", **The Roots of Egyptian Christianity**, eds. Birger A. Pearson, James E. Goehring, Philadelphia: The Institute for Antiquity and Christianity, 1986, pp. 100-113.

Grenfell, Bernard P., Hunt, Arthur S.: **The Oxyrhynchus Papyri Part X**, Oxford: Horace Hart Printer to the University, 1914.

Grossmann, Peter: "Antinoopolis October/November 2012 Work in the Church at the Eastern Gate and at the Supposed "Praetorium"", **Aegyptus Anno 91, Raccolta di Scritti Dedicati a Orsolina Montevecchi — IV**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 2011, pp. 111-125.

Gruen, Erich S.: "The expansion of the empire under Augustus", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 147-197.

Grzymski, Krzysztof: "Landscape Archaeology of Nubia and Central Sudan", **The African Archaeological Review Vol. 21, No. 1**, New York: Springer, 2004, pp. 7-30.

Haarhoff, T. J.: "Vergil and Cornelius Gallus", **Classical Philology Vol. 55, No. 2**, Chicago: The University Press of Chicago, 1960, pp. 101-108.

Haas, Christopher: "The Alexandrian Riots of 356 and George of Cappadocia", **Greek, Roma and Byzantine Studies Vol. 32:3**, Durhan, NC: Duke University Press, 1991, pp. 281-301.

Habicht, C.: "The Seleucids and their rivals", **CAH Vol. 8 – Rome and the Mediterranean to 133 B.C.**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Hall, Lindsay G.H.: "Hirtius and the Bellum Alexandrinum", **The Classical Quarterly Vol. 46, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, pp 411-415.

Hammond, N. G. L.: "Which Ptolemy Gave Troops and Stood as Protector of Pyrrhus' Kingdom?" **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 37, H. 4**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1988, pp. 405-413.

Hardy, E. G.: "Movements of the Roman Legions from Augustus to Severus", **The English Historical Review Vol. 2, No. 8**, Oxford: Oxford Unversity Press, 1887, pp. 625-656.

Harker, Andrew: **Loyalty and Dissidence in Roman Egypt - The Case of the Acta Alexandrinorum.** Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Harmless, William: "Remembering Poemen Remembering: The Desert Fathers and the Spirituality of Memory", **Church History Vol. 69, No. 3**, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, pp. 483-518.

Hart, George: **The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses, 2nd ed, Routledge Dictionaries**, Londra: Routledge, 2005.

Hasel, Michael G.: "Israel in the Merneptah Stela", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research No. 296,** Chicago: The University of Chicago Press, 1994, pp. 45-61.

Heinrichs, Albert: "Vespasian's Visit to Alexandria", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 3,** Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1968, pp. 51-80.

Henig, Martin: **Religion in Roman Britain**, Londra: Routledge, 2005.

van Henten, Jan Willem: **Autoren in religiösen literarischen Texten der späthellenistischen und der frühkaiserzeitlichen Welt**, eds. Eve-Marie Becker, Jörg Rüpke, Tübingen: Mohr Siebeck GmbH and Co. KG., 2018.

Heyob, Sharon Kelly: **The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World.** Leiden: E. J. Brill, 1975.

Hirth, Friedrich: **China and the Roman Orient: Researches Into Their Ancient and Mediæval Relations As**

Represented In Old Chinese Records, Leipzig: Georg Hirth, 1885.

Holloway, R. Ross: "Some Remarks on the Arch of Titus", **L'Antiquité Classique T. 56**, Brüksel: L'Antiquité Classique, 1987, pp. 183-191.

Eds. Hornblower, Simon; Spawforth, Antony; Eidinow, Esther: "Bulla Regia", **The Oxford Classical Dictionary**. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Horsley, Richard A.: "The Zealots. Their Origin, Relationships and Importance in the Jewish Revolt" **Novum Testamentum Vol. 28, Fasc. 2**, Leiden: Brill, 1986, pp. 162-192.

Howatson, M. C.: Çev. Faruk Ersöz, "Herodotos", **Oxford Antikçağ Sözlüğü**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

Hölbl, Günther: **A History of the Ptolemaic Empire**, New York: Routledge, 2001

Iversen, Erik: "The Date of the So-Called Inscription of Caligula on the Vatican Obelisk", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 51**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1965, pp. 149-154.

Jackson, Robert B.: **At Empire's Edge: Exploring Rome's Egyptian Frontier**, New Haven: Yale University Press, 2002.

James, T. G. H.: "Egypt: the Twenty-fifth and Twenty-sixth Dynasties", **CAH Vol. 3.2 – The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East from the Eight to Sixth Centuries BC**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 677-750.

Jameson, Shelagh: "Chronology of the Campaigns of Aelius Gallus and C. Petronius" **The Journal of Roman Studies, Vol. 58, Parts 1 and 2**, Londra: Society for the Promotion of Roman Studies, 1968, pp. 71-84.

Jenkins, G. K.: "An Egyptian Gold Coin", **The British Museum Quarterly Vol. 20, No. 1**, Londra: British Museum, 1955, pp. 10-11.

Jones, Brian W.: "Titus in the East, A.D. 70-71", **Rheinisches Museum für Philologie Neue Folge, 128. Bd., H. 3/4**, Frankfurt am Main: J.D. Sauerländers Verlag, 1985, pp. 346-352.

Kahn, Dan'el: "Inaros' Rebellion against Artaxerxes I and the Athenian Disaster in Egypt", **The Classical Quarterly, New Series, Vol. 58, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 424-440.

Kahn, Dan'el: "The Assyrian Invasions of Egypt (673-663 B.C.) and the Final Expulsion of the Kushites", **Studien zur Altägyptischen Kultur Bd. 34**, Hamburg: Helmut Buske Verlag GmbH, 2006, pp. 251-267.

Kamil, Jill: Jill Kamil, **Luxor: A Guide to Ancient Thebes, 3rd ed.**, Londra : Longman, 1983.

Kaplan, Arthur: "Pompey's Influence on Orthodox Judaism", **The Classical Outlook Vol. 54, No. 9**, Oxford, Ohio: American Classical League, 1977, pp. 101-102.

Kennedy, D. L.: "Legio VI Ferrata: The Annexation and Early Garrison of Arabia", **Harvard Studies in Classical Philology Vol. 84**, Boston: Department of the Classics Harvard University, 1980, pp. 283-309.

Keppie, Lawrence: **Legions and Veterans: Roman Army Papers 1971-2000**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000.

Kirwan, L. P.: "Nubia and Nubian Origins", **The Geographical Journal Vol. 140, No. 1**, Londra: The Royal Geographical Society, 1974, pp. 43-51.

Klijn, A. F. J.: "Jewish Chirsitianity in Egypt", **The Roots of Egyptian Christianity**, eds. Birger A. Pearson, James E. Goehring, Philadelphia: The Institute for Antiquity and Christianity, 1986, pp. 161-175.

Klotz, David: "Λογεία-Receipts and the Construction of Deir Shelwit", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 168**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2009, pp. 252-256.

Kolataji, Wojciech: **Imperial Baths at Kom El-Dikka (Alexandrie)**, Krakow: Archeobooks, 1992.

Kraggerud, Egil: "Some notes on the so-called Carmen de bello Actiaco (Pap. Herc. 817)", **Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies Vol. 65**, Londra: Taylor & Francis, 1990, pp. 79-92.

Kulikowski, Michael "The *Notitia Dignitatum* as a Historical Source", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 49, H. 3**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000, pp. 358-377.

Kuhrt, Amélie: **The Persian Empire – A Corpus of Sources from the Achaemenid Period**, New York: Routledge, 2010.

Lange, Carsten Hjort; Madsen, Jesper Majbom: "Between History and Politics", **Cassius Dio: Greek Intellectual and Roman Politician**, eds. Lange, Carsten Hjort; Madsen, Jesper Majbom, 2016.

Limme, Luc: "Elkab, 1937-2007: Seventy Years of Belgian Archaeological Research", **British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan, No. 9**, Londra: British Museum Press, 2008, pp. 15-50.

Lundström, Peter: **Names of the Pharaohs**, 06.03.2019, <https://pharaoh.se>.

Lythgoe, A. M.; de Garis Davies, N.: "The Egyptian Expedition 1925-1926: The Work of the Graphic Section", **The Metropolitan Museum of Art Bulletin Vol. 21, No. 12, Part 2: The Egyptian Expedition 1925-1926**, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1926, pp. 3-16.

Maas, P.: "Oenanthe's Husbands", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 31**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1945, p. 74.

MacMullen, Ramsay: **Christianizing the Roman Empire A.D. 100-400,** New Haven: Yale University Press, 1984.

Málek, Jaromír: **Atlas of Ancient Egypt**, New York: Facts on File Publ, 1980.

Malouta, Myrto: "Antinoite Citizenship under Hadrian and Antoninus Pius A Prosopographical Study of the First Thirty Years of Antinoopolis", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 46**, Durham: American Society of Papyrologists, 2009, pp. 81-96.

Mann, J. C.: "The Notitia Dignitatum - Dating and Survival", **Britannia, Vol. 22**, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, pp. 215-219.

Mari, Zaccaria; Sgalambro Sergio: "The Antinoeion of Hadrian's Villa: Interpretation and Architectural Reconstruction", **American Journal of Archaeology, Vol. 111, No. 1**, Boston: Archaeological Institute of America, 2007, pp. 83-104.

McClain, J. Brett: "Review of Tôd: les inscriptions du temple ptolémaïque et romain II. Textes et scènes nos 173–329 III. Relevé photographique (J.-Fr. Gout) (clichés nos 244–28 et 305–315: A. Lecler)" by Christophe Thiers, **Journal of Near Eastern Studies 68, No. 4**,

Chicago: The University of Chicago Press, 2009, pp. 316-319.

McKenzie, S.; Gibson, Sheila; Reyes, A. T.: "Reconstructing the Sarapeion in Alexandria from the Archaeological Evidence", **The Journal of Roman Studies Vol. 94**, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pp. 73-121.

McKim, Richard: "Philosophers and Cannibals: Juvenal's Fifteenth Satire", **Phoenix, Vol. 40, No. 1,** Toronto: Classical Association of Canada, 1986, pp. 58-71.

McLaughlin, Raoul (2010): **Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China**, Londra: Continuum, 2010.

McLaughlin, Raoul (2014): **The Roman Empire and the Indian Ocean Rome's Dealings with the Ancient Kingdoms of India, Africa and Arabia**, York: Pen & Sword Military Ltd, 2014.

Meinardus, Otto F. A.: **Two Thousand Years of Coptic Christianity**, Cairo: The American University in Cairo Press, 2002.

Mellink, Mechthild J.: "New Perspectives and Initiatives in the Hyksos Period", **Ägypten und Levante/Egypt and the Levant, Vol. 5**, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 1995, pp. 85-89.

Meredith, David: "Berenice Troglodytica" **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 43**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1957, pp. 56-70.

Meredith, David: "The Roman Remains in the Eastern Desert of Egypt", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 38**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1952, pp. 94-111.

Merkelbach, R.: "Zwei Texte aus dem Sarapeum zu Thessalonike", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 10**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1973, pp. 45-54.

Mertz, Barbara: **Red Land, Black Land – Daily Life in Ancient Egypt**, Londra: HarperCollins, 2009.

Meyboom, Paul G. P.: **The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy**, Leiden: Brill, 1995.

van de Mieroop, Marc: **Eski Mısır Tarihi**, Çev. Ali Oğuz Bozkurt, İstanbul: Homer Kitabevi, 2019.

Minas-Nerpel, Martina: "Egyptian Temples", **The Oxford Handbook of Roman Egypt**, ed. Christina Riggs, Oxford: Oxford University Press, 2012.

Momigliano, A.: "The origins of Rome", **CAH Vol. 7.2 - The Rise of Rome to 220 BC**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 52-112.

Mond, Robert; Myers, Oliver H.: "Temple at Armant", **The Geographical Journal Vol. 87, No. 1**, Londra: The Royal Geographical Society, 1936, pp. 95-96.

Montserrat, Dominic: "The Representation of Young Males in 'Fayum Portraits'", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 79**, Londra: Sage Publications, Ltd., pp. 215-225.

Mor, Menachem: **The Second Jewish Revolt – The Bar Kokhba War, 132-136 CE**, Leiden: Brill Publishing, 2016.

Mor, Menachem: "Two Legions: The Same Fate? (The Disappearance of the Legions IX Hispana and XXII Deiotariana)" **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 62**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, 1986, pp. 267-278.

Morales, Isaías Arrayás: **Morfología Histórica del Territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.).** Barcelona: Publicacions I Edicions de la Universitat de Barcelona, 2005.

Morgan, M. Gwyn: "The Perils of Schematism: Polybius, Antiochus Epiphanes and the 'Day of Eleusis'", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 39, H. 1**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990, pp. 37-76.

Moyer, Ian S.: "Court, "Chora", And Culture In Late Ptolemaic Egypt", **The American Journal of Philology Vol. 132, No. 1, Classical Courts and Courtiers**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011, pp. 15-44.

Muehlberger, Ellen: "The Representation of Theatricality in Philo's "Embassy to Gaius"", **Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period Vol. 39, No. 1**, Leiden: Brill, 2008, pp. 46-67.

Muhs, Brian: "The Great Temenos of Naukratis", **Journal of American Research Center in Egypt, Vol. 31**, American Research Center in Egypt, 1994, pp. 99-113.

Murray, Margaret Alice: **Egyptian Temples**, Mineola, N.Y: Dover Publications, 2002.

Musti, Domenico: "Syria and the East", **CAH Vol. 7.1 – The Hellenistic World**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 175-220.

Myśliwiec, Karol: **The Twilight of Ancient Egypt: First Millennium B.C.E.**, Ithaca: Cornell University Press, 2000.

Neatby, Leslihe H.: "Romano-Egyptian Relations during the Third Centruy B.C." **Transactions and Proceedings of the American Philological Association, Vol. 81**, 1950, pp. 89-98.

Norris, Frederick W.: "Isis, Sarapis and Demeter in Antioch of Syria", **The Harvard Theological Review Vol. 75, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, pp. 189-207.

Oakes, Lorna: **Pyramids, Temples & Tombs of Ancient Egypt: An Illustrated Atlas of the Land of the Pharaohs**, Londra: Hermes House, 2006.

O'Connor, David B.: **Abydos – Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris**, Londra: Thames & Hudson Ltd., 2009

Orlin, Eric M.: "Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romanness", **The American Journal of Philology Vol. 129, No. 2**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008, pp. 231-253.

Palme, Bernhard: "The imperial presence: Government and army", **Egypt in the Byzantine World, 300-700**, ed. Roger S. Bagnall, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Parker, Seymour: "Full Brother-Sister Marriage in Roman Egypt: Another Look" **Cultural Anthropology Vol. 11, No. 3 (Aug., 1996)**, pp. 362-376.

Peachin, Michael: "P.Oxy. VI 912 and the Accession of Maximinus Thrax", **Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik Bd. 59**, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1985, pp. 75-78.

Peacock, David: "The Roman Period." **The Oxford History of Ancient Egypt**. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Pearson, Birger A.: "Earliest Christianity in Egypt: Some Observations", **The Roots of Egyptian Christianity**, eds. Birger A.

Pearson, James E. Goehring, Philadelphia: The Institute for Antiquity and Christianity, 1986, pp. 132-160.

Pelling, Christopher: "The triumviral period", **CAH Vol. 10 – The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 1-69.

Pitassi, Michael: **The Roman Navy - Ship, Men & Warfare 350BC - AD475**, Yorkshire: Seaforth Publishing, 2012.

Platner, Samuel Ball: **A Topographical Dictionary of Ancient Rome**, Londra: Oxford University Press, 1929.

Porter, Bertha; Moss, Rosalind L. B.: **Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings (Upper Egypt: Sites), Vol. 5**, Oxford: Griffith Institute, 2004.

Rawson, Elizabeth: "Caesar: civil war and dictatorship", **CAH Vol. 9 – The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 424-467.

Redford, Donald B.: **The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt**, Oxford : Oxford University Press, 2001.

Reinmuth, Oscar William: "The Edict of Tiberius Julius Alexander", **Transactions and Proceedings of the American Philological Association Vol. 65**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1934, pp. 248-259.

Reynolds, J. M.: "The Jewish Revolt of A.D. 15 in Cyrenaica" **Proceedings of the Cambridge Philological Society NEW SERIES, No. 5 (185)**, Cambridge: Cambridge University Press, 1958-1959, pp. 24-28.

Rickman, G. E.: "The Grain Trade under the Roman Empire, **Memoirs of the American Academy in Rome, Vol. 36, The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History**, Rome: University of Michigan Press for the American Academy in Rome, 1980, pp. 261-275.

Rogers, Robert Samuel: "The Prefects of Egypt under Tiberius", **Transactions and Proceedings of the American Philological Association Vol. 72**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1941, pp. 365-371.

Roisman, Joseph: "Ptolemy and His Rivals in His History of Alexander", **The Classical Quarterly Vol. 34, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, pp. 374-385.

Rosenberg, Stephen G.: "The Jewish Temple at Elephantine", **Near Eastern Archaeology Vol. 67, No. 1**, Chicago: The University of Chicago Press, 2004, pp. 4-13.

Roullet, Anne: **The Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome**, Leiden: Brill, 1972.

de Ruiter, Branko F. Oppen: "Argaeus, an Illegitimate Son of Alexander the Great?", **Zeitschrift für Papyrologie und**

Epigraphik Bd. 187, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2013, pp. 206-210.

de Ruiter, Branko F. Oppen: "The Birth-Date Of Arsinoe II Philadelphus", **Ancient Society Vol. 42**, Leuven: Peeters Publishers, 2012, pp. 61-69.

Sa'ad, Yoram: Yoram Sa'ad, "Anastylosis of the Obelisk in the Eastern Circus at Caesarea Maritima", **'Atiqot /עתיקות**, Kudüs: Israel Antiquities Authority, 2018, pp. 175-192.

Saddington, D. B.: "*Classes*. The Evolution of the Roman Imperial Fleets" **A Companion to the Roman Army** Ed. Paul Erdkamp, Oxford: Blackwell Publishing, 2007, pp. 201-217.

Sanders, Henry A.: "The So-Called First Triumvirate", **Memoirs of the American Academy in Rome Vol. 10**, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1932, pp. 55-68.

Saulnier, Christiane: "Les titulatures pharaoniques des empereurs romains", **Revue historique de droit français et étranger (1922-) Quatrième série, Vol. 62, No. 1**, Paris: Editions Dalloz, 1984, pp. 1-14.

Säve-Söderbergh, T.: "The Hyksos Rule in Egypt", **The Journal of Egyptian Archaeology,Vol. 37**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1951, pp. 53-71.

Schork R. J.: "The Dendur Temple in New York: The Gallus Connection", **Arion: A Journal of Humanities and the Classics Third Series, Vol. 18, No. 3**, Boston. Trustees of Boston University, 2011, pp. 93-105.

Schubart, Wilhelm: **Alexandrinische Urkunden aus der Zeit des Augustus**, Berlin: Teubner, 1913.

Scott-Moncrieff: "De Iside et Osiride", **The Journal of Hellenic Studies Vol. 29**, Londra: The Society for the Promotion of Hellenic Studies, 1909, pp. 79-90.

Shatzman, Israel: "The Egyptian Question in Roman Politics (59-54 B.C.)", **Latomus T. 30, Fasc. 2**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1971, pp. 363-369.

Shaw, Ian; Nicholson, Paul T.: **The British Museum Dictionary of Ancient Egypt**, Cairo: American University in Cairo Press, 2002.

Sheridan, Jennifer A.; Roth, Jonathan: "Greek Ostraka from Mons Porphyrites (Gebel 'Abu Dukhan)", **The Bulletin of the American Society of Papyrologists Vol. 29, No. 3/4**. Durham: American Society of Papyrologists, 1992, pp. 117-126.

Ed. Sherman, Joseph: "Papyrus Westcar/Papyrus 3033 Berlin", **Storytelling: An Encyclopedia of Mythology and Folklore**, New York: Routeledge, 2015

Sherwin-White, A. N.: "Philo and Aviliras Flaccus: a Conundrum", **Latomus T. 31, Fasc. 3**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1972, pp. 820-828.

Siani-Davies, Mary: "Ptolemy XII Auletes and the Romans", **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte Bd. 39, H. 1**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997, pp. 306-340.

van Sickle, C. E.: "The Legal Status of Clodius Albinus in the Years 193-96", **Classical Philology Vol. 23, No. 2**, Chicago: The University of Chicago Press, 1928, pp. 123-127.

Sidebotham, Steven E.: "Aelius Gallus and Arabia", **Latomus T. Rt Fasc. 3**, Brüksel: Société d'Études Latines de Bruxelles, 1986, pp. 590-602.

Sidebotham, Steven E.; Barnhard, H.; Harrell, "The Roman Quarry and Installations in Wadi Umm Wikala and Wadi Semna", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 87**, Londra: Sage Publications, Ltd., 2001, pp. 135-170.

Siliotti, Alberto: **Luxor, Karnak, and the Theban Temples, Egypt Pocket Guide**, Cairo : American University in Cairo Press, 2002.

Snape, S. R.: **A Temple of Domitian – British Museum Occasional Papers No. 68**, Londra: British Museum Publications Ltd., 1989.

Southern, Pat: **Empress Zenobia: Palmyra's Rebel Queen**, Londra: Continuum Books, 2008.

Southern, Pat: **The Roman Empire from Severus to Constantine**, Londra: Routledge, 2001.

Spalinger, Anthony: "Assurbanipal and Egypt: A Source of Study", **Journal of the American Oriental Society, Vol. 94, No. 3.**, New York: American Oriental Society, 1974, pp. 316-328.

Spalinger, Anthony: "The Military Background of the Campaign of Piye (Piankhy)" **Studien zur Altägyptischen Kultur Bd. 7**, Hamburg: Helmut Buske Verlag GmbH, 1979, pp. 273-301.

Speidel, M. P.; Pavkovic, M. F.: "Legion II Flavia Constantia at Luxor", **The American Journal of Philology, Vol. 110, No. 1**, Baltimore: The John Hopkins University, 1989, pp. 151-154.

Spier, Jeffrey; Potts, Timothy; Cole, Sarah E.: **Beyond the Nile – Egypt and the Classical World**, Los Angeles: Getty Publications, 2018.

Staveley, E. S.: "Rome and Italy in the early third century", **CAH Vol. 7.2 – The Rise of Rome to 220 BC**, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 420-455.

Steinmann, Andrew E.: "When Did Herod the Great Reign?", **Novum Testamentum Vol. 51, Fasc. 1**, Leiden: Brill, 2009, pp. 1-29.

Swetnam-Burland, Molly (2007): "Egyptian Objects, Roman Contexts", **Nile Into Tiber – Egypt in the Roman World, Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11-**

14 2005, eds. Bricault, Laurent; Versluys, Miguel John; Meyboom, Paul G.P, Leiden: Brill, 2007, pp. 113-136.

Swetnam-Burland, Molly (2015): **Egypt in Italy – Visions of Egypt in Roman Imperial Culture**, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Syme, Ronald: "The Origin of Cornelius Gallus", **The Classical Quarterly Vol. 32, No. 1,** Cambridge: Cambridge University Press, 1938, pp. 39-44.

Tanner, D. Barrett: "Etruscan Art in the Fogg Museum: Part II**", Bulletin of the Fogg Art Museum Vol. 4, No. 2**, Cambrdige, MA: The President and Fellows of Harvard College, 1935, pp. 33-37.

Taylor, Lily Ross: "Quirinius and the Census of Judaea", **The American Journal of Philology Vol. 54, No. 2**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, pp. 121-133.

Taylor, Rabun: Hadrian's Serapeum in Rome", **American Journal of Archaeology Vol. 108, No. 2**, Boston: Archaeological Institute of America, 2004, pp. 223-266.

Ed. Tcherikover, Victor: **Corpus Papyrorum Judaicorum – Vol. II – The Early Roman Period.** Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

Thompson, Dorothy J.: "Egypt, 146-31 B.C.", **CAH Vol. 9 – The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 310-326.

Tomlinson, Richard A.: "From Houses to Tenements: Domestic Architecture in Hellenistic Alexandria", **British School at Athens Studies, Vol. 15, BUILDING COMMUNITIES: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond**, Athens: British School at Athens, 2007, pp. 307-311.

Török, László: **The Kingdom of Kush: Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization**, Leiden: Brill, 1997.

Turner, Eric: "Ptolemaic Egypt", **CAH Vol. 7.1 – The Hellenistic World**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 118-174.

avş

Valantasis, Richard: **Religions of Late Aniquity in Practice**. Princeton: Princeton Univeristy Press, 2000.

van der Veen, Marijke, Hamilton-Dyer S.: "A life of luxury in the desert? The food and fodder supply to Mons Claudianus", **Journal of Roman Archaeology Vol. 2**, 1998, pp. 101-116.

Venit, Marjorie Susan: "Two Early Corinthian Alabastra in Alexandria", **The Journal of Egyptian Archaeology Vol. 71**, Londra: Sage Publications, Ltd., 1985, pp. 183-189.

Versluys, Miguel John: **Aegyptiaca Romana, Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt**, Leiden: Brill, 2002.

Vivian, Cassandra: **The Western Desert of Egypt: An Explorer's Handbook**, Cairo: American University in Cairo Press, 2000.

Wacher, J. S.: **The Towns of Roman Britain**. Los Angeles: University of California Press, 1975.

Walbank, F. W.: "Monarchies and monarchic ideas", **CAH Vol. 7.1 – The Hellenistic World**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 62-100.

Wasserstein, Abraham: "Notes on the Temple of Onias at Leontopolis", **Illinois Classical Studies Vol. 18**, Chicago: University of Illinois Press, pp. 119-129.

Watson, Alaric: **Aurelian and the Third Century**, Routledge: Londra, 2003.

Wheatly, Pat: "Ptolemy Soter's Annexation of Syria 320 B.C.", **The Classical Quarterly Vol. 45, No. 2**, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, pp. 433-440.

Wilkies, John: "Provinces and frontiers", **CAH Vol. 12 – The Crisis of Empire, A.D. 193-337**, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, pp. 212-268.

Wilkinson, Richard H.: **Complete Temples of Egypt**, Hong Kong: Thames and Hudson, 2000.

Williams, Bruce: Bruce Williams, "A Chronology of Meroitic Occupation below the Fourth Cataract", **Journal of the American Research Center in Egypt Vol. 22,** Cairo: American Research Center in Egypt, 1985, pp. 149-195.

Yelvin, S.: "Notes on the Northeren Temple at Karanis", **Aegyptus Anno 14, No. 1**, Milan: Vita e Pensiero – Pubblicazioni dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, 1934, pp. 71-79.

Zeitilin, Solomon: "Masada and the Sicarii", **The Jewish Quarterly Review Vol. 55, No. 4**, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1965, pp. 299-317.

Zietsman, J. C.: "Crossing the Roman Frontier: Egypt in Rome (And Beyond)", **Acta Classica Vol. 52**, Praetoria: Classical Association of South Africa, 2009, pp. 1-21.

EKLER

METİN ÇEVİRİLERİ

1. Elephantine Rahiplerinin Mektubu.....236
2. İkinci Philae Fermanı (MÖ 186).....237
3. Birinci Philae Fermanı (MÖ 185/4).....239
4. P.Lond. 465 – Thebaid'deki İsyanla İlgili (MÖ 88).....240
5. P.Bour. 12 – Thebaid'deki İsyanla İlgili (MÖ 88).....240
6. BGU 1079 – Sarapion'dan Heracleides'e Mektup (MS 41).....240
7. P.Oxy. 1021 – Nero'nun Tahta Çıkış İlânı Taslağı (MS 54) 241
8. P.Ryl. 154 – Evlilik Akdi (MS 66).....241
9. P.Oxy. 266 – Boşanma Senedi (MS 96) 242
10. P.Oxy. 722 – Bir Kölenin Azli (MS 91 ya da 107).....243
11. P.Oxy. 106 – Bir Vasiyetin Feshi (MS 135).....244
12. P.Oxy. 40 – Bir Praefectusun Kararı (MS 2. yüzyıl).....244
13. P.Oxy. 475 – Bir Kaza Raporu (MS 182).....244
14. P.Achmim. 8 L.4-20 – Rahiplik Makamlarının Açık Arttırmayla Satışı Hakkında (MS 197).....245
15. P.Giess. 40 Süt.2 – Caracalla'nın Bir Mektubundan Bölümler (MS 215).....245
16. P.Teb. 333 – Bir Cinayet Şüphesi İhbarı (MS 216).....246
17. P.Oxy. 1464 – Bir Pagan Kurbanın İlânı (MS 250).....246
18. P.Oxy. 925 – Hıristiyan Duası (MS 5. ya da 6. yüzyıl).....246
19. Polyb., XXIX.27 – Gaius Popillius Laenas ve IV. Antikhos Arasındaki Diyalog.....247
20. P.Lond.6.1912 – Claudius'un Aleksandreia Heyetine Cevabı.....248
21. CPJ II 159a ve CPJ II 159b: Klasik Bir *Acta Alexandrinorum* Örneği *Acta Appiani*.....250
22. Cassius Dio, LXXII.24-27: Marcus Aurelius'un Avidius Cassius'un İsyan Ettiğini Öğrendiği Zaman Askerlerine Yaptığı Konuşma.....252
23. P.Oxy.1259 – Tahıl Teslimatı İle İlgili Bir Belge.....254
24. P.Herc.817 – *Carmen de Bello Aegyptiaco/Actiaco* (Latincesi).....255

25. Serdica Fermanı (Edictum Serdicense/Edictum Tolerationis Galerii) (MS 311) (Latince ve Türkçesi).....257
26. Mediolanum Fermanı (Edictum Mediolanense) (MS 313) (Latince ve Türkçesi).....259
27. Thessalonika Fermanı (Latince ve Türkçesi) (MS 380).....262

TABLOLAR.....264

Tablo 1. *Not. Dign.*'a göre Mısır'da Konuşlandırılmış Birlikler.....264

Tablo 2. Geç Antik Çağ'da Mısır'ın İdari Birimlerindeki Değişiklikler.....267

Tablo 3. Ptolemaios Hanedanı Aile Ağacı.....268

Tablo 4. Mısır Hükümdarları (MÖ 334-MS 395).....270

Tablo 4a. Hellenistik Krallar.....270

Tablo 4b. Roma İmparatorları.....271

Tablo 5. Hellenistik Kral ve Roma İmparator Kartuşları.....275

RESİMLER.....277

Resim 1-8.....277-281

Resim 9-25.....282-285

Resim 26-106.....286-296

Resim 107-159.....297-323

Resim 160-203.....324-342

Resim 204-215.....343-348

HARİTALAR.....349

Harita 1. Mısır Coğrafi Haritası.....349

Harita 2. Nil Deltası.....350

Harita 3. Aleksandreia.....350

Harita 4. Üçüncü Yüzyıl Krizi Sırasında Ortaya Çıkan Palmyra ve Gallia İmparatorlukları.....351

Harita 5. Tetrarkhia Dönemi'nde Roma İmparatorluğu.....351

Harita 6. Roma İmparatorluğu *Diocesis*leri.....352

Harita 7. Roma İmparatorluğu *Praefectura Praetorio*ları.....352

Harita 8. Augustus Dönemi Roma *pomerium* sınırları.....353

Harita 9. Mons Claudianus, Mons Porphyrites ve Doğu Çölü.....354

SİKKELER.....355

METİN ÇEVİRİLERİ

1. Elephantine Rahiplerinin Mektubu[589]

Efendimiz Yehud Valisi Bagohi'ye, hizmetkârlarınız Elephantine Kalesi rahipleri Yadoniah ve meslektaşları.

Göklerin Tanrısı Efendimize ebediyen sağlık bahşetsin! Kral Dareios ve prenslerle daha çok inayet versin! O size uzun ömürler versin! Ebediyen mutlu ve zengin olasın!

Şimdi, hizmetkârın Yedoniah ve meslektaşları şunu söyler; Tammuz ayında Kral Dareios'un 14. yılında Arşam Kral'a gittiğinde Elephantine Kalesi'ndeki Tanrı Khunum'un rahipleri burada vali olan Vidranga ile bir olup dediler ki; Elephantine Kalesi'ndeki Tanrı Yahu'nun Tapınağı, o buradan kaldırılsın! Sonra şu suçlu Vidranga oğlu Nafaina, Asvan Kalesi'ndeki garnizonun komutanına mektup yolladı dedi ki; Elephantine Kalesi'ndeki (Yahova) tapınak-onu yok et! Sonra Nafaina Mısırlılar ve diğer askerlerle yola çıktı, onlar Elephantine Kalesi'ne silahları ile geldiler, tapınağa girdiler, onu yerle bir ettiler, taş sütunlara gelince onları paramparça ettiler. Ayrıca tapınakta beş tane işlenmiş taştan geçit vardı onları yok ettiler. İyi durumdaki kapılar ve onların tunçtan menteşeleri ve sedr çatıyı diğer tüm malzemelerle birlikte ve oradaki diğer her şeyi ateşe verdiler. Altın ve gümüş kâseler ve tapınaktaki diğer şeyleri ise kendilerine aldılar götürdüler.

Atalarımız Elephantine Kalesi'ndeki bu tapınağı Mısır krallarının zamanında yapmışlardı ve Cambyses Mısır'a geldiğinde bu tapınağın var olduğunu gördü ve Mısır tanrılarının tapınakları yağmalandı ama buna hiç kimse zarar vermedi.

Her şey bittiğinde kendimize ve karılarımıza ve çocuklarımıza çuval bezi giydirdik, oruç tuttuk ve göklerin efendisi Yahova'ya dua ettik. O ki; bize Vidranga('nın başarısızlığını)'yı zevkle izlemeyi bahşetti: ayağından prangaları alan köpekler ve ele geçirdikleri tüm mallar zayi oldu. Tapınağın kötülüğünü isteyen adamlara gelince, onlar öldürüldü ve biz izledik.

---

[589] Amélie Kuhrt, **The Persian Empire – A Corpus of Sources from the Achaemenid Period**, New York: Routledge, 2010, p. 856-857.

2. İkinci Philae Fermanı (MÖ 186)

... Mısır ayı Mesore'nin 9. gününde, kralın [19. yılında], genç, [babası diademlerin efendisinin] yerine kral olarak beliren, kudreti büyük, Mısır'ı tesis eden ve geliştiren, [tanrılara karşı] yüreği nazik [düşmanları ... iken, o halkının hayatlarını iyileştiren] jübile [yıllarının efendisi], Ptah'ın [sureti], haşmetli, [Ra'nın] suretinde kral, Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, iki Philopator Tanrı'nın oğlu, Ptah'ın sevgilisi, Ra'nın [zafer] bahşettiği, Amon'un yaşayan sureti, Ra'nın oğlu, Ptolemaios – ebediyen yaşasın, Tanrı Epiphanes, Ptolemaios [ve Arsinoë'nin oğlu], Philopator Tanrılar. Aleksandros'un, Soter Tanrıların, [Philadelphos Tanrıların, Euergetes Tanrıların, Philopator Tanrıların ve Epiphanes Tanrıların ...] [Berenike Euergetes'in] *athlophoros*u Ptolemaios'un kızı...; [Arsinoë Philadelphos'un] *kanephoros*u Philinus['un kızı Demetria]; ve Arsinoë Philadelphos'un rahibesi Ptolemaios'un kızı Eirene'dir.

Bugün, hâlihazırda Aleksandreia'da bulunan ve Isis ve iki Tanrı Philadelphos, iki Tanrı Euergets, iki Tanrı Philopator ve iki Tanrı Epiphanes, Parlak-gözün Efendileri'nin tapınaklarında toplanan tapınakların amirleri, kâhinleri, sırların koruyucuları, kutsal alana girip tanrıları kıyafetlerle süsleyen rahipler, tanrıların sözlerinin kâtipleri ve Yaşam Evi personeli ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın tapınaklarından diğer rahipler tarafından, Majestelerine Majestelerinin sırdaşı, kralın biriciği, süvarilerin başkomutanı Aristonikos oğlu Aristonikos tarafından, Majestelerinin en gözdelerinden biri olan Eumenos hakkında şu bilgiyi vermesinden sonra bir ferman ilân edildi: "O Güney-ülkeye {Yukarı Mısır}, Dominion {Teb} bölgesine, isyancı, tanrıların düşmanı Ankhwennefer'e karşı sefer düzenledi. Şimdi, düşman liderinin oğlu, kendisine katılan Nubialı çetelerle birlikte öldü; o {Eumenos} onları kılıçtan geçirdi ve asiyi canlı ele geçirdi," ve sonra {rahipler} dediler:

Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, Ra'nın Oğlu Ptolemaios – ebediyen yaşasın, Ptah'ın sevgilisi, Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı ve hükümdarın oğlu, İki Ülke'nin Hanımefendisi, Arsinoë, iki Tanrı Philopator – ve eşi, hükümdar, İki Ülke'nin Hanımefendisi, Kleopatra, iki Tanrı Epiphanes, 'Horus'un Nehir Kenarı' {Mısır} için

her iyi şeyi yapıyorlardı ve üstündekiler ve onun makamlarından sorumlu olanların tamamı, onların kalpleri tanrılara yönelik iyiydiler, ...

{Bundan sonraki bölümde krali çiftin tapnaklara ve Mısır tanrılarının rahiplerine mali ve başka türlü nasıl iyilikler yaptığını sayılmaktadır.}

[Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, Ra'nın Oğlu] Ptolemaios – ebediyen yaşasın, Ptah'ın sevgilisi, Epiphanes'in yaptığı tüm bu iyiliklerin karşılığında tüm tanrı ve tanrıçalar ona şu başarıyı bahşettiler.

Tanrılara başkaldıran, Mısır'ı savaş alanına çeviren {Ankhwennefer}, tüm bölgelerden küstah insanları toplamış onlar nomosların valilerine kötü şeyler yaptılar, tapınaklara saygısızlık ettiler, tanrı heykellerine zarar verdiler, rahipleri taciz etmişler ve tapınaklarda ve sunaklarda yapılan sunuları engel oldular. Onlar şehirleri ve halklarını, kadınlar ve çocuklar da dâhil, yağmaladılar, anarşi döneminde her türlü suçu işlediler. Nomosların vergilerini çaldılar, Sulama kanallarına zarar verdiler.

Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, Ptah'ın sevdiği, Ptolemaios, tapınakların korunmasına önem verdiğini gösterdi ve pek çok emir verdi. O Yunan birlikleri ve Mısır'a gelen onun emirlerine itaat eden halkın askerleri ona katıldı ve onunla birlikte doğanlar gibi sayıldı. Onlar, ona ve babasına karşı savaş başlatan isyancıların yaklaşmasına izin vermediler. Majesteleri büyük miktarlarda gümüş ve altını Mısır'a birlik getirmek için, nomoslardan vergileri Mısır'ın tapınaklarını onları ihlal eden dinsizlere karşı korumak için topladı.

Mesore'nin üçüncü gününde Majesteleri duyurdu: Ankhwennefer ona karşı yapılan savaşta 19. yılda Epeif'in 24. gününde canlı ele geçirildi. Dinsizlerin ordusunun komutanı oğlu, onun yanında savaşan Nubialıların liderleriyle birlikte öldürüldü. O kralın olduğu yere getirildi. O işlediği suçlardan dolayı, kargaşada ayaklanan diğer suçlularla birlikte ölüm cezasına çarptırıldı.

{Bir sonraki kısım, kralın 'Zafer'in Efendisi' olarak adlandırılan heykellerinin ülkedeki tüm tapınaklarda dikilmesini ve zaferin bildirildiği ve isyanın bastırıldığı günlerin her yıl tapınaklarda kutlanmasını emretmektedir}

Ve [kralın heykeli tören alayıyla getirildiği] zaman, sonra ayrıca kraliçenin heykeli de çıkartılıp onunla o günlerde dolaştırılacaktır. Ve ayrıca İki Ülkenin Hanımefendisi'nin heykeli de her yıl ve her yarı yıl o günlerde krali heykelin yanına konacak. Ve festivallerden önceki gece, tüm ritüeller gerçekleştirilecek, müzik Mısır'ın her iki tarafındaki tapınaklarda tarif edildiği şekilde yapılacaktır.

Bu ferman [sert kayadan yapılmış bir stele hiyeroglif, demotik yazı ve] Yunan dilinde kazınacak, ve o her birinci, ikinci ve üçüncü dereceden her tapınağın avam avlusuna [kralın heykelinin yanına] dikilecektir, Ra gibi sonsuza kadar hayat verecek.

3. Birinci Philae Fermanı (MÖ 185/4)

Yaşayan Apis'in tesis ediliş töreni için Memphis'te bir araya gelerek Ptah Tapınağı'nda toplnan [tapınakların amirleri, kâhinleri, sırların koruyucuları, kutsal alana] girip tanrıları kıyafetlerle süsleyen [rahipler], tanrıların sözlerinin [kâtipleri] ve Yaşam Evi personeli ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın tapınaklarından diğer rahipler bir ferman yayınladılar, ve dediler:

Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, Ra'nın Oğlu Ptolemaios – ebediyen yaşasın, Ptah'ın sevgilisi, Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı ve hükümdarın oğlu, İki Ülke'nin Hanımefendisi, Arsinoë, iki Tanrı Philopator – Kraliçe Kleopatra ile birlikte, iki Tanrı Epiphanes, tapınaklara ve krallığındaki herkese yardımlar vermekte, kalbi tanrılar için şefkat dolu olduğu için aynı büyük Thoth'un yaptığı gibi her şeyi uygun bir biçimde yapmaktadır. O Mısır tapınaklarına çok miktarda para ve tahıl vermiştir. Babasının zamanında olduğu gibi payları olan bağlardan ve bahçelerden gelen *apomoira*yı onlara bıraktı. Hükümete olan borçları 19. yıla kadar erteledi.

***

Ayrıca tapınaklardan hükümete ödenmesi gereken byssus paylarının da 19. yıla kadar erteledi. Bunun dışında, tanrıların tarlalarından ve tanrıların kutsal topraklarındaki bağlardan toplanan her bir *arura*daki bir *artaba* da ertelenecek, hiç kimse kadırgalarda mürettebat olarak çalıştırılmak için zorla alıkonamayacaktır. Halka külfetli olduğu için, Tanrıça Arsinoë ve Tanrılar Philopatores kültleri hizmetleri için vergileri de kaldırmıştır.

Kraliçe Kleopatra, İki Ülke'nin Hanımefendisi, Kral Ptolemaios'un – ebediyen yaşasın, Ptah'ın sevgilisi, kız kardeşi ve eşi, Mısır'ın diğer tanrıçalarının heykelleri için bol miktarda gümüş, altın, değerli taşlar vermiş, kurbanlar sunmuş, tanrılar şerefine toprağa şarap dökmüş ve diğer törenler Mısır tanrı ve tanrıçalarının tapınaklarından gerçekleştirilmiştir.

Tüm bunların karşılığında, Mısır'ın tüm tanrı ve tanrıçaları Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı, Ra'nın Oğlu – ebediyen yaşasın, Ptah'ın sevgilisi, ve kız kardeş-eşi İki Ülke'nin Hanımefendisi Kleopatra'ya, iki Tanrı Epiphanes'e çok yıllar kudret, güç, hayat, berekent ve sağlık bahşettiler ve itibarlarını kendileri ve çocukları için sonsuza kadar pekiştirerek krallıklarını tüm ülkede tahsis ettiler.

4. P.Lond. 465 – Thebaid'deki İsyanla İlgili (MÖ 88)

Platon'dan Pathyris halkına selamlar ve sıhhatler. Latopolis'ten çıkıp mevcut durumu devletin çıkarlarına uygun olarak ele aldım ve size kendisini sağlam tutmanızı, cesur olmanızı ve atanmış valiniz Nekhturis'e ben büyük bir hızla bölgenize gelinceye kadar yardım etmenizi öğütlemenin iyi olacağını düşündüm. Elveda. {X. Ptolemaios I. Aleksandros'un} 26. yılı.

Pathyris halkına.

5. P.Bour. 12 – Thebaid'deki İsyanla İlgili (MÖ 88)

Platon'dan Pathyris rahiplerine ve halkına selamlar ve sıhhatler. Kardeşim Philoksenos bana Orses tarafından getirilen bir mektup yazdı ve dedi ki Kral Soter, en büyük tanrı, Memphis'e vardı ve Hieraks Thebaid'i kontrol altına almak için yollanacak çok sayıda birliğin komutanı yapıldı. Bu haber sayede cesaretlenirsiniz diye düşündüm ve sizi bilgilendirdim. Elveda. {IX. Ptolemaios II. Soter'in} 30. yılı, 19 Phaophi.

Pathyris rahiplerine ve halkına.

6. BGU 1079 – Sarapion'dan Heracleides'e Mektup (MS 41)

Sarapion'dan Heracleides'e selamlar. Sana iki mektup daha yolladım, biri Nedymus'tan, diğeri kılıç taşıyıcısı Cronius'tan. Ben senin mektubunu Arap'tan aldım

ve üzülerek okudum. Her zaman Ptollarion'u bekle; belki o seni rahatlatabilir. Ona de ki: "Ben hepsinden farklıyım; ben köleyim; ben sana eşyalarımı çok ucuza sattım (?); patronum bana ne yapacak, bilmiyorum; pek çok alacaklımız var; dua et onlar bizi mahvetmesin." Ona her gün yalvar; belki sana acır. Eğer olmazsa, herkes gibi Yahudilere dikkat et. Onu bekleyerek onun daha iyi bir dostu olabilirsin. Diodorus'un yardımıyla praefectusun eşi vasıtasıyla tableti imzalatıp imzalatamayacağına bir bak. Eğer işinin başında olursan, suçlanamazsın. Diodorus'a içten selamlar. Elveda. Harpocration'a selamlar. Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator'un 1. yılı, Caesareus ayının 11'i.

{Gönderi} Aleksandreia'daki İmparatorluk Marketi'nde ... Sarapion'dan Heracleides'e

7. P.Oxy. 1021 – Nero'nun Tahta Çıkış İlânı Taslağı (MS 54)

Atalarına borçlu olan Caesar, tanrı açıkça göstermekte, onlara katıldı ve dünyanın beklediği ve umduğu İmparator ilân edildi, dünyanın iyi dâhisi ve tüm kutsanmaların kaynağı Nero Caesar ilân edildi. Bu nedenle hepimiz çelenkler giymeli ve tüm tanrılara şükranlarımızı sunmak için öküz kurbanı adamalıyız. Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus'un 1. yılı, Neus Sebastus ayının 21'i.

8. P.Ryl. 154 – Evlilik Akdi (MS 66)

Sözleşme kopyası. Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator'un 13. yılı, Apellaeus ayının 22. ya da Phaophi ayının 23. günü, Arsinoe nomosundaki Heracleides bölgesinde bulunan Bakkhias'ta akdedildi. Yaklaşık 34 yaşındaki, burnunun ortasında yarası olan Epigone'den Pers Apollonius oğlu Khaeremon, yaklaşık 71 yaşındaki sol kaşında yarası olan Peteesis oğlu Sisois'ten, daha önce Khaeremon ile birlikte eşi sıfatıyla birlikte yaşayan kızı Thaisarion'un çeyizi olarak 100 drahmi gümüş sikke ve parapherna olarak dört çeyrek ağırlığında bir çift altın küpe, üç çeyrek ağırlığında bir adet altın hilâl, iki çeyrek iki altın yüzük, 44 drahmi ağırlığında darp edilmemiş bir çift gümüş kolluk, biri beyaz, diğeri nergiz rengi iki elbise ve beş harmaniye, toplamda dört mina ağırlığında bakır kaplar ve bir kâse, iki bakır ... ve beş mina kalay, ve kullanım hakkı değeri olmadan ve hediye olarak şu anki Nero Claudianus Caesar Augustus Germanicus Imperator'un 13. yılından Sisois'e ait

Bakkhias bölgesinde bulunan, 103/4 arourailık iki gayrimenkul; Sade'de bulunan ve sınırları güneyde eskiden Zoilus oğlu Heracleides'e ait olan arazi, kuzeyde Straton oğlu Apollonius'un arazisi, batıda Arkhias denen ve arazinin tahliye olduğu kanal, doğuda Ptollis oğlu Petheus'un arazisi, araziyi sulayan ortak bir su kanalıyla bölünmüş 73/4 arourailık ilki ile; Pieneouis'ten adını alan yerde bulunan ve sınırları güneyde Ammonius oğlu Bakkhion'un arazisi, kuzeyde ... oğlu..., batıda arazinin boşaldığı kanal, doğuda Pisistratus'un arazisi kalan 3 arourailık ikinci araziyi aldığını kabul eder. Bu nedenle evlilik akdinin tarafları, Thaisarion ve Khaeremon, daha önceden yaptıkları gibi alnı açık bir biçimde birlikte yaşamaya devam edecekler, Khaeremon hediyeyi meydana getiren 103/4 arourailık gayrimenkuldeki tüm tarımsal faaliyetleri her yıl yürütmeye devam edecek, mahsulun yıllık ekim ve hasatını yapacak ve bahsi geçen yıldaki bir sonraki hasatı evlilik hayatının yürütüldüğü eve getirecek ve bunun üzerine bahsi geçen yıl için ödenmesi gereken tüm yıllık borçları tahıl ve para cinsinden ödeyecektir. Eğer aralarında ortaya çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle ayrılırlarsa, ister Khaeremon Thaisarion'u kendi yollamış, ister Thaisarion kendi isteğiyle ayrılmış olsun; yukarıda bahsedilen 103/4 arourailık gayrimenkul Thaisarion'un babası Sisois'e, eğer o hayatta değilse, Thaisarion'un kendisine ait olacak; ve ayrıca Khaeremon ona bahsi geçen çeyizi ve paraphernayı zaman içinde yıpranması nedeniyle hangi durumda olursa olsun, yollaması hâlinde hemen; kendi isteğiyle ayrılmış olması hâlinde ise talepten itibaren otuz gün içinde iade etmekle yükümlüdür. Evlilik akdinin taraflarının ayrılması hangi yıl gerçekleşirse gerçekleşsin, gayrmenkullerin işleri boşanma yılının on iki ayına bölünecek ve kamu alacakları ile tohum kredileri çıkartıldıktan sonra kalan miktardan Khaeremon Thaisarion'un ortak konutta kaldığı süreyle orantılı olarak pay alacak, gerisini ise Sisois alacaktır. Sözleşmenin şartlarını uygulatabilmek için, Sisois veya o hayattta değilse Thaisarion ve onun vekilleri Khaeremon ve tüm malları üzerinde hukuki bir hüküm olması halinde icra yetkisine sahiptir. Sisois adına imzalayan Hermas oğlu..., yaklaşık 41 yaşında, alnının sağ tarafında yarası var, Khaeremon okur yazar.

9. P.Oxy. 266 – Boşanma Senedi (MS 96)

İmparator Caesar Domitianus Augustus'un 16. yılı, Germanicus ayının [.]'da, Thebaid'deki Oxyrhynkhos'ta. Amithonis oğlu Thonis kızı Thaesis, annesi Sintheus,

yanında vasisi üvey babası Pammenes oğlu Onnophris oğlu Onnophris, annesi Taarthonis, olduğu halde, rahmetli kocası Sarapion oğlu Thompekusis oğlu Petosarapis, annesi Sinthonis, tüm taraflar Oxyrhynkhos sakini olduğu halde, anlaşma uyarınca sokakta ondan kendisine çeyiz olarak ona getirdiği toplam İmparatorluk sikkesi 400 gümüş drahmiyi, annesi ... oğlu Petosarapis kızı Sinthonis ... Oxyrhynkhos'taki agoranomi makamı tarafından İmparator Caesar Domitianus Augustus Germanicus'un 14. yılında artık günlerde düzenlenen evlilik akdi ile garanti altına alınmış ve bu metinle birlikte ona, evliliğin feshiyle birlikte emredici belgeyi iptal ederek iade etmiş, bundan böyle geri almış olması nedeniyle bahsi geçen miktar ya da çeyize ek olan birtakım başka şeyler ile ilgili ya da günümüz tarihine kadarki başka hiçbir şey ile ilgili hak iddia etmeyeceğini kabul etmiştir. Petosarapis de aynı şekilde bahsi geçen sokakta Thaesis'e karşı herhangi bir talepte bulunmamakta ve gelecekte de bulunmamayı ya da ona günümüze kadarki herhangi bir konuyla ilgili bir takibat yapmayacağını kabul etmiştir.

10. P.Oxy. 722 – Bir Kölenin Azli (MS 91 ya da 107)

İmparator Caesar Domitianus Augustus Germanicus'un 10. yılı, Hyperberetaeus'un 6. artık günü, dies augustus, yani Caesareus ayının 6. artık günü, dies augustus, Thebaid'deki Oxyrhynkhos'ta, hepsi Psammis adındaki üç agoranominin huzurunda. Yaklaşık 20 yaşındaki, orta uzunlukta, açık tenli, uzun yüzlü, alnının ortasında yara olan Achilleus ile yaklaşık ... yaşındaki orta uzunlukta, açık tenli, uzun yüzlü, sol ... yarası olan Sarapas, her ikisi de Ammonius oğlu ...'nun oğulları, anneleri ... kızı Sarapous, hepsi Oxyrhynkhos'ta ikamet etmekteler, Zeus, Dünya ve Güneş'in tasdikiyle sokakta hazırlanan belgesiyle azat edildiler, üçüncü parçada ortak bir şekilde çoktan azatlı kadın bir köleyle, Apollonous adında, yaklaşık 26 yaşında, orta boylu, açık tenli, uzun yüzlü, sağ ayağında yarası olan; çoktan azad edilmiş üçte iki... talanton karşılığında, tamamı üçüncü parçanın karşılığı olarak bir ücretten ... – drahmi 4 obol gümüş para ve Achilleus ve Sarapas için kefaret Tryphon oğlu Heraclas, annesi Panesies kızı Taonnophris, bahsi geçen şehirde, yaklaşık 31 yaşında, orta boylu, açık tenli, uzun yüzl, sağ dizinin üstünde yarası olan, 200 İmparatorluk gümüş drahmisi ve ... talanton 1000 drahmi bakır, ve Achilleus ya da herhangi bir üçüncü kişinin onun adına Apollonous'tan ya da onun belirlediklerinden

ya da ... istemesi gayrihukuki olmayacaktır. Azadı onaylayan: ... Peteesis oğlu... oğlu... anes, bahsi geçen şehirden, yaklaşık 40 yaşında, orta boylu, açık renkli, uzun yüzlü, ... de yarası olan, bahsi geçen sokak.

Ben, Achilleus, kardeşim Sarapas ile birlikte üçüncü taraf köle Apollonous'u özgürlüğüne kavuşturduk ve ben 200 drahmilik kefareti aldım. {Tasdik} 6. artık gün...

11. P.Oxy. 106 – Bir Vasiyetin Feshi (MS 135)

Ptolemaeus oğlu Apollonius, asistandan, Oxyrhynkhos agoranomisine. İşbu nomosun strategosu Demetrius'un beni Oxyrhynkhoslu Straton ve Dionysia kızı Ptolema'ya sizin aracılığınızla tanrısallaştırılmış Traianus'un 9. yılında Mecheirde kendi talebi doğrultusunda yaptığı vasiyeti geri aldığını bildirmekle görevlendirildim. İmparator Caesar Traianus Hadrianus Augustus'un 19. yılı, 25 Pharmouthi.

{İmza} Ben, Straton kızı Ptolema, orijinal mühürleriyle bahsi geçen vasieti aldım. Ben, Callicomus oğlu Pedon, onun vekili olduğumu ilân ettim ve okuma yazması olmadığı için onun adına yazdım. Aynı tarih.

12. P.Oxy. 40 – Bir Praefectusun Kararı (MS 2. yüzyıl)

O sırada praefectus olan Valerius Eudaemon'un bir tutanağının kopyası, efendi Antoninus Caesar'ın ... yılı. 1[.] Phamenoth. Psasnis'in iddiası. Psasnis geldi ve dedi: Ben bir doktorum ve beni doğrudan kamu hizmetine atayanları tedavi ettim. Eudaemon dedi: "Belki de onları acemice tedavi ettiniz. Eğer resmi olarak mumyalama yapan bir doktorsanız, bana çözücü maddeyi söyleyin, o durumda hizmetten muafiyet kazanacaksınız."

13. P.Oxy. 475 – Bir Kaza Raporu (MS 182)

Hieraks, Oxyrhykhos nomosu strategosu, asistanı Claudius Serenus'a. Serenus diye de bilinen Leonidas tarafından tarafıma bir kopyası gönderilen başvuru, mevzu bahis cesedi bir kamu doktoruna inceletmeniz ve defin işlemleri için yolladıktan sonra onunla birlikte yazılı bir rapor hazırlamanız için işbu size yollanmıştır. Benim tarafımdan imzalandı. Efendi Marcus Aurelius Commodus Antoninus Caesar'ın 23. yılı, 7 Hathur.

Strategos Hieraks'a, Serenus diye de bilinen Leonidas, annesi Tauris olan, Seneptalı. Altısı dün geç bir saatte, Senepta'daki festival sırasında ve kastanyet dansçıları geleneksel gösterilerini dmadım Plution'un evinde yaparlarken ..., aşağı yukarı 8 yaşındaki kölesi Epaphroditus bahsi geçen evin çatısından kastanyet dansçılarını görebilmek için aşağı doğru eğilmek istemiş, düşmüş ve ölmüştür. İşbu bir asistanınızın tarafınızdan atanması ve Senepta'ya gelerek cenaze ve defin işlemlerinin yapılabilmesi için başvuru ve talebimi, sizin için de uygunsa, size sunuyorum. İmparator Caesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus Armeniacus Medicus Parthicus Sarmaticus Germanicus Maximus'un 23. yılı. 7 Hathur, benim tarafımdan sunuldu, Leonidas diye de bilinen Serenas.

14. P.Achmim. 8 L.4-20 – Rahiplik Makamlarının Açık Arttırmayla Satışı Hakkında (MS 197)

Claudius Diognetus, procurator ve başrahip yardımcısından Panopolis nomosu strategosuna, selamlar. Başrahip Sekreteri Saturninus'un her iki durumda da tanrısal İmparatorumuz Severus Pertinax'ın oikonomosu Metiochus'a stolisteslik için 100 drahmi ve ekstra ücretler ödeyen Psenthermouthus oğlu rahip Pekusis ile bir başka stolisteslik için 100 drahmi ve ekstra ücretler ödeyen Sisois oğlu rahip Haremiphis'in durumlarıyla ilgili bana yazdığı iki mektubun kopyaları bu mektubumun ekinde yer almaktadır. Gereğini siz ve kraliyet kâtibi yapınız ve makamları açık arttırmaya koyunuz ve eğer hiç kimse daha yüksek bir teklifte bulunmazsa onları ona devrediniz; ancak devri diğer benzer durumlarda başka makamlar için yapılan ödemelerden daha aşağıda bir fiyata vermeyiniz. Sağlığınıza dua ediyorum. 5. yıl, 29 Pakhon.

15. P.Giess. 40 Süt.2 – Caracalla'nın Bir Mektubundan Bölümler (MS 215)

Aleksandreia'daki tüm Mısırlılar, özellikle başka bölgelerden gelmiş ve kolayca tespit edilebilen taşralılar, domuz satıcıları, nehir kayıkçıları ve hamamların ısıtılmasında kullanılan sazları getirenler istisna olmak kaydıyla – her hâlükarda şehirden çıkartılacaktır. Ancak diğer herkesi çıkartın, zira bunların sayısı ve işe yaramazlığı şehri rahatsız etmektedir. Öğrendim ki, Serapis Festivali sırasında ve birtakım başka kutlama günlerinde Mısırlılar boğa ve başka hayvanları getirip, ve hatta başka günlerde bile kurban etmektelermiş; onlara bu yasaklanmamaktadır.

Yasaklaması gerekenler kendi bölgelerini taşranın zorluklarından kaçmak için terk edenlerdir, ancak şanlı şehir Aleksandreia'yı görmek için toplananlar ya da daha medeni bir yaşam için gelenler ya da tesadüfi işi için bulunanlar değil.

16. P.Teb. 333 – Bir Cinayet Şüphesi İhbarı (MS 216)

Centurion Aurelius Julius Marcellinus'a, annesi Tais olan Aurelia Tisais'ten, eskiden Polemon bölgesinde bulunan Tebtunis köyünün sakini olarak bilinen. Avcı olan babam Kalabalis, Efendim, erkek kardeşim Nilus ile bu ayın 3'ünde yaban tavşanı avlamak için evden çıktılar ve bu zamana adr daha dönmediler. Bu nedenle ölümcül bir sonla karşılaştıklarından şüphelenmekteyim ve bu beyanı takdim ederek durum hakkında sizi bilgilendiriyorum. İşbu bu sayede eğer ölümcül bir son ile karşılaştılarsa, sorumlu kişilerin bulunup gereğinin yapılmasını istemekteyim. Ayrıca bu ihbarın bir kopyasını strategos Aurelius Idiomachus'a (?) da kayıt altına alınabilmesi için sundum. Efendi Marcus Aurelius Severus Antoninus Caesar'ın 25. yılı, 26 Çoyak.

17. P.Oxy. 1464 – Bir Pagan Kurbanın İlânı (MS 250)

Ammonius ve Taeus'un oğlu Aurelius Gaion'dan Oxyrhynkhos'taki kurban komiserlerine. Ben her zaman kurban vermeye ve libasyon yapmaya ve tanrısal buyruklara uygun olarak tanrılara hürmetimi göstermeye alışığım ve şimdi de huzurunuzda kurban sundum ve libasyon yaptım ve adağımın tadına eşim Taos ve oğullarım Ammonius ve Ammonianus ve kızım Thekla ile baktım; benim üstümden hareket ettiler ve ben sizden benim talebimi tasdik etmenizi istiyorum. Caesar Gaius Messius Quintus Trajanus Decius Pius Felix Augustus'un 1. yılı, 3 Epeiph. Ben Aurelius Gaion, bu ilânı sundum. Ben, Khaeremon diye de bilinen Aurelius Sarapion, bunu onun adına yazdım, zira onun okuma yazması yoktur.

18. P.Oxy. 925 – Hıristiyan Duası (MS 5. ya da 6. yüzyıl)

O yüce Tanrım, kutsal, gerçek, müşfik, Yaratıcı, Efendimiz ve Kurtarıcımız İsa'nın Babası, bana Çiut'a gidebilmek Senin takdirin midir, gerçekliğini göster. Bana karşı yardımsever ve inayetli mi olacaksın? Öyle olsun; Amin!

19. Polyb., XXIX.27 – Gaius Popillius Laenas ve IV. Antikhos Arasındaki Diyalog

Antiokhos'un Ptolemaios'a yürüdüğü ve Pelusion'u işgal etmeye niyetlendiği sırada, Romalı komutan Gaius Popillius Laenas, kendisini uzaktan selamlayan ve sonra yanına gelip elini uzatan Antiokhos'a, yanında getirdiği senatus-consultum'un kopyasını uzatmış ve ona öncelikle onu okumasını söylemiş; kral, bence öyle gözüküyor ki, yeterince düşünmeden kendisini selamlayanın niyetinin dostane mi yoksa saldırgan mı olduğunu anlamadan geleneksel dostluk belirtisi göstermişti. Ancak kral, onu okuduktan sonra, dostlarıyla bu yeni bilgiyi tartışmak istediğini söyleyince, Popillius çok saldırgan ve son derece küstah bir tavır sergiledi. Yanında asmadan kesilmiş bir çubuk taşımaktaydı, ve onunla Antiokhos'un çevresine bir daire çizdi ve ona mektubun içeriği ile ilgili cevabını verene kadar dairenin içinde kalması gerektiğini söyledi. Bu otoriter muamele karşısında kral hayrete düştü, ancak kısa süreli bir tereddütten sonra, Romalıların istediği her şeyi yapacağını söyledi. Bunun üzerine Popillius ve maiyeti onu elinden tuttu ve sıcak bir biçimde selamladı. Mektup, ona Ptolemaios ile yürüttüğü savaşı derhal sona erdirmeyi emrediyordu. Ve böylece, ona belirli sayılı günler verildi, ordusunu Suriye'ye çekti, çok rencide olmuş ve gerçekten şikâyet etti, ancak şimdiki koşulları kabullendi. Popillius Aleksandreia'daki işleri yoluna koyduktan ve iki kralı ortak hareket etmeye teşvik ettikten sonra onları ayrıca Polyaratus'u Roma'ya göndertmeyi emretmiş ve zaman kaybetmeden Kıbrıs'taki Suriye birliklerini uzaklaştırabilmek için adaya doğru yelken açtı. Onlar vardıklarında Ptolemaios generallerinin bozguna uğratıldıklarını ve Kıbrıs'ın işlerinin büyük ölçüde karmakarışık olduğunu öğrenmiş ve sonunda Suriye ordusunun ülkeden ayrılmasını sağlamışlar ve birliklerin Suriye'ye giden gemilere bininceye kadar beklemişler. Bu şekilde Romalılar, neredeyse haritadan silinmek üzere olan Ptolemaios'un krallığını kurtardılar: Talih Perseus ve Makedonia meselesini öyle bir şekilde yönetti ki, Aleksandreia ve tüm Mısır'ın durumu umutsuzken, her şey yeniden yoluna girdi; bunu tamamen Perseus'un kaderinin belirlenmesine borçlular. Eğer böyle olmasaydı ve eğer Antiokhos emin olmasaydı, bence, o asla Romalıların buyruklarına boyun eğmezdi.

20. P.Lond.6.1912 – Claudius'un Aleksandreia Heyetine Cevabı

"Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus, Imperator, Pontifex Maximus, Tribunitia Potestas, Atanmış Consul, Aleksandreialıların şehrini selamlar.

Tiberius Claudius Barbillus, Artemidorus oğlu Apollonius, Leonidas oğlu Chaeremon, Marcus Iulius Asklepiades, Gaius Iulius Dionysios, Tiberius Claudius Phanias, Potamon oğlu Pasion, Sabbion oğlu Dionysios, Tiberius Claudius Archibius, Ariston oğlu Apollonius, Gaius Iulius Apollonius, Apollonius Hermaiskos, elçileriniz, şehirle ilgili uzun uzun tartışılmış kararnameyi bize tebliğ ederek, dikkatimizi bize yönelik iyi niyetinize çekmiştir; emin olabilirsiniz ki bu iyi niyet, çok uzun zamandan beri bizim hafızamızda sizin lehinize yer etmiştir. Zira sizler, doğanız gereği, pek çok kez gösterdiniz ki Augusti'ye karşı hürmetkârsınız ve özellikle hanedanımıza yönelik samimi ilginizin, ki karşılığı da samimidir, (diğerlerinin önüne geçerek en son seferden bahsetmek gerekirse) kardeşim Germanicus'un size hitap eden sözleri çok daha açıkça kendisini onaylayan sözleri yüce şahididir.

Bu sebeple, bizim için verilen onurları memnuniyetle kabul ettik, ancak böyle şeyler için hiçbir zayıflığımız yok. Ve öncelikle, teklif ettiğiniz gibi, size doğum günümü dies Augustus olarak tutmanıza izin veriyorum; ve bizim ve aile üyelerimizin heykellerinin çeşitli yerlere dikilmesini onaylıyorum, zira görüyoruz ki; hanedanımıza yönelik hürmetinizin anıtlarını dört bir tarafa dikmek için çok isteklisiniz. İki altın heykelden Pax Augusta Claudiana'yı tasvir edeni, biz reddetmek istediğimizde bizim çok saygıdeğer Barbillus'umuzun bize tavsiye ettiği ve yakardığı gibi, çok incitici olacağı endişesi nedeniyle, Roma'ya dikilecektir. Diğeri ise, sizin talebiniz doğrultusunda, bir resmigeçitle şehrinizde adını veren günlerde dolaştırılacak ve ona sizin seçeceğiniz süslemelerle donatılmış bir taht eşlik edecektir.

Bu kadar büyük payeler verilirken, bir Claudia tribusunun kurulması ve Mısır geleneklerine uygun olarak bir korunun tesis edilmesini reddetmek aptallık olabilir. Dolayısıyla bu taleplerinizi de kabul ediyoruz ve ayrıca, eğer istiyorsanız, procuratorumuz Vitrasius Pollio tarafından verilen atlı heykelleri de dikebilirsiniz. Bize adamak ve ülkenin girişlerine yerleştirmek istediğiniz dört atlı at arabası heykellerine gelince, bir tanesinin Taposiris adındaki Libya kentinde, bir diğerinin

Aleksandreia'daki Pharos'a ve bir üçüncüsünün Mısır'daki Pelusion'a dikilmesine müsaade ediyoruz. Ancak bizim adımıza bir başrahip atanmasını ve tapınaklar inşa edilmesine şiddetle karşı çıkıyoruz, zira çağdaşlarımızı rencide etmek istemiyoruz ve ayrıca bizim düşüncemize göre tapınaklar ve benzer onurlandırma biçimleri her çağda sadece tanrılara ait bir imtiyaz olmalıdır.

Bizden onay temin etmek için çok istekli olduğunuz taleplerinizle ilgili olarak kararımız şu şekildedir: Bizim Principatusluğumuza kadar epheboi olanların Aleksandreia vatandaşlığını tüm imtiyazlarıyla tasdik ediyor ve devam ettiriyoruz; epheboi olmak için sizleri kandırmanın yolunu bulan köle annelere doğanları tenzih ediyoruz. Aynı şekilde bizim irademizdir ki; sizlerin eski prensleriniz ve krallarınız ve praefectiniz tarafından size tanınan ve Divus Augustus'un da tasdik ettiği tüm diğer imtiyazlar da tasdik edilmiştir. Aleksandreia'daki Divus Augustus Tapınağı'nın neokoroiu, aynı Canopus'taki Divus Augustus Tapınağı'nda olduğu gibi, kurayla seçilmesi bizim buyruğumuzdur. Sivil idarecilerin görev sürelerinin üç yıl olması konusuna gelince, biz teklifinizin çok iyi olduğunu düşünüyoruz; zira görevlerini kötüye kullanma nedeniyle kendilerinden hesap sorulması korkusuyla, idarecileriniz görevleri süresince çok daha dikkatli davranacaklardır. Boule ile ilgili olarak, eski krallarınız zamanında adetleriniz neydi, bir şey söyleme şansımız yok; ancak sizlerin de bildiğiniz gibi, daha önceki Augusti dönemlerinde bir senato yoktu. Şehre ve hükümetimize yararı henüz belirginleşmemiş bu yeni projenin ilk denemesi olacağı için, Aemilius Rectus'a bir soruşturma yapmasını ve bir Boule'nin oluşturulmasının gerekli olup olmadığı ve eğer oluşturulması gerekliyse, bunun ne şekilde yapılması konusunda bizi bilgilendirmesi için kendisine yazdık.

Ayaklanma ve Yahudilerle kavga (ya da, doğrusunu söylemek gerekirse, savaş) meselesine gelince; her ne kadar rakipleriyle yüzleşmekle birlikte, elçileriniz, özellikle Theon oğlu Dionysios, büyük bir gayretle savunduysa da, yine de, biz sıkı bir soruşturma yapmak için isteksiz olmakla birlikte, içimizde, bu çatışmayı yeniden ateşleyecek tarafa karşı susturulamaz bir öfke de bulunmaktaydı. Ve size ilk ve son kez söylüyorum ki; eğer bu karşılıklı yıkıcı ve inatçı düşmanlığa son vermezseniz, size müşfik bir hükümdarın nasıl adil bir öfkesi olabileceğini göstermek zorunda kalacağız. İşte bu nedenle, bir kez daha bir yandan Aleksandreialılardan kendileriyle çok uzun

yıllardır aynı şehirde yaşayan Yahudilere karşı hoşgörülü ve nazik olmalarını, onların tanrılarına ibadetlerinde yaptıkları hiçbir ayinlerine saygısızlık etmemelerini rica ediyoruz. Ancak onların geleneklerinin gereklerini Divus Augustus zamanındaki gibi yaşamalarına, her iki tarafı da dinledikten sonra, izin veriyoruz. Ve diğer yandan ise, Yahudilere daha önce sahip olduklarından fazla imtiyaz talep etmek için kışkırtmamalarını ve gelecekte sanki adeta başka bir şehirde yaşıyorlarmışçasına ayrı bir elçilik heyeti yollamamalarını (eşi benzeri görülmemiş bir şey) ve gymnasiarkhos ya da güzellik yarışmalarına katılmak için zorlamamalarını, onlar kendilerine ait olmayan bir şehirde imtiyazlardan ve çok miktarda avantajdan yararlanırken, Mısır'da Nehrin yukarısından ya da Suriye'den gelen Yahudileri içeri almamalarını özellikle emrediyoruz; zira bu davranış, bizim ciddi anlamda şüphe duymamıza neden olacaktır. Aksi takdirde onlardan sanki tüm dünyayı hasta eden bir salgın gibi tüm gücümüzle intikam almak zorunda kalacağız. Eğer bu yollardan vazgeçerek, karşılıklı hoşgörü ve iyilik içinde yaşamaya razı olursanız, bize geleneksel dostlukla bağlı ve bizim için büyük bir saygınlığı olan şehre ilgi göstereceğiz. Dostumuz Barbillus'un sizin için her zaman huzurumuzda gösterdiği ilgiye ve davanızı savunurken gösterdiği olağanüstü gayrete ve aynı şekilde dostumuz Tiberius Claudius Archibius'a biz şahidiz.

Elveda."

21. CPJ II 159a ve CPJ II 159b: Klasik Bir *Acta Alexandrinorum* Örneği *Acta Appiani*[590]

(CPJ II 159a)

Appianos: '… buğdayı diğer şehirlere gönderen (?), masraflarını çıkarabilmek için, fiyatının dört katına satmaktadır.'

İmparator dedi ki: 'Ve parayı kim alıyor?'

Appianos dedi ki: 'Siz.'

İmparator: 'Bundan emin misin?'

[590] Ed. Victor Tcherikover, **Corpus Papyrorum Judaicorum - Vol. II - The Early Roman Period.** Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960, p. 100.

Appianos: ‘Hayır, ancak bizim duyduğumuz bu.’

İmparator: ‘Hikâyeyi emin olmadan yaymayacaktın. Cellat!’

Appianos infaza götürülürken, bir ceset dikkatini çekti ve şöyle dedi: ‘Ah, bir ölü, ülkeme döndüğüm zaman, Herakleianos’a söylemeliyim.’

(CPJ II 159b)

… babam ve…’ Ve o bunu derken, dönüp Heliodoros’u gördü ve dedi: ‘Benim idama götürülmeme söyleyecek hiçbir şeyin yok mu, ey Heliodoros?’

Heliodoros dedi ki: ‘Biz kimle konuşabiliriz, eğer dinleyecek kimsemiz yoksa? Git oğlum, ölümüne git. Seninkisi canın şehrin için şanlı bir ölüm olacak. Endişe etme…’

İmparator (sonra) Appianos’u tekrar çağırdı. İmparator dedi ki: ‘Şimdi kiminle konuştuğunu biliyorsun, değil mi?’

Appianos: ‘Evet, biliyorum: Appianos bir tiranla konuşuyor.’

İmparator: ‘Hayır, bir kralla.’

Appianos: ‘Öyle deme! Sizin babanız, Divus Antoninus, imparator olmaya uygundu. Bak, öncelikle a bir filozoftu; ikinci olarak, açgözlü değildi; üçüncü olarak o iyiydi. Ancak sizde bunların tam tersi özellikler var: zalimsiniz, yalancısınız ve kabasınız!’

Caesar (sonra) onu idam edilmeye gönderdi. Appianos götürülürken, o dedi ki: ‘Benim bir dileğimi yerine getirin, ey Efendim Caesar.’

İmparator: ‘Nedir?’

Appianos: ‘Benim asalet alametlerimle idam edilmeme izin verin.’

İmparator: ‘Peki.’

Appianos (sonra) kafa bandını aldı ve başına bağladı ve beyaz ayakkabılarını ayağına giydi, o Roma’nın ortasında çığlık attı: ‘Bakın ey Romalılar ve eşsiz bir gösteriyi görün, Aleksandreialı bir gymnasiarkhos ve elçi idama götürülüyor!’

Evocatus derhal koşup imparatora olanı bildirdi ve dedi: ‘Hiçbir şey yapmadan oturuyor musunuz, Efendim, Romalılar mırıldanarak şikâyet ederken?’

İmparator: ‘Neyle ilgili şikâyet ediyorlar?’

Consul: ‘Aleksandreialının idamıyla ilgili.’

İmparator: ‘Onu geri getirin.’

Appianos geri geldiği zaman, dedi ki: ‘Ölümü ve benden önce ölenleri, Theon’u, Isidoros’u ve Lampon’u selamlamak üzereyken bu sefer kim beni geri çağırdı? Senatus muydu yoksa siz miydiniz, siz gangsterler lideri?’

İmparator: ‘Appianos, ben çıldıranlara ve ar damarı çatlayanlara dersini vermeye alışığım. Ben sana izin verdiğim sürece konuşabilirsin.’

Appianos: ‘Ben sizin aklınızla, ben ne delirdim, ne de benim ar damarım çatladı. Ben asalet rütbem ve imtiyazlarıma dayanarak size başvuruyorum.’

İmparator: ‘Nasıl oluyor?’

Appianos: ‘Bir asil ve gymnasiarkhos olarak.’

İmparator: ‘Benim asil olmadığımı mı iddia ediyorsun?’

Appinaos: ‘Ben onu bilmiyorum, sadece kendi asaletim ve imtiyazlarıma dayanarak başvuruyorum.’

İmparator: ‘Bilmiyor musun ki…?’

Appianos: ‘Eğer bu konuda bilgilendirilmediyseniz, size söyleyeyim. Başlangıç olarak, Caesar Kleopatra’yı kurtardı (ve sonra) imparatoru kontrol altına aldı ve kimi diyor ki, ödünç aldı…”

22. Cassius Dio, LXXII.24-27: Marcus Aurelius’un Avidius Cassius’un İsyan Ettiğini Öğrendiği Zaman Askerlerine Yaptığı Konuşma

Silah arkadaşlarım: Karşınıza öfkemi ifade etmek için değil, kaderime hayıflanmak için çıktım. Neden mutlak güce sahip Tanrıya kızayım ki? Ancak, belki de, ağıtlara boğulacak kadar haksız talihsizlikler ile karşılaşanlar için gereken budur

ve işte şimdi benim durumum da bu. Devamlı bir savaştan diğerine koşturmamız korkunç bir şey değil mi? Bir iç savaşın içinde olmamız daha da dehşet verici değil mi? Ve her iki kötülüğü de korkunçluk ve dehşet bakımından insanlar arasında sadakat olmadığının keşfi aşmıyor mu? Bana ve benim sevgili dostuma karşı bir komplo kuruldu ve ben irademin aksine, herhangi yanlış veya ters bir şey yapmadığım hâlde bir çatışmanın içine dâhil oldum. Bu tecrübemden sonra hangi erdem, hangi dostluk artık güvenebilir olabilir ki benim için? İnanç ve umut yok olmadı mı? Eğer sadece tehlike altında olan ben olsaydım, konuyu hiç umursamazdım, zira tahminimce ölümsüz olarak doğmadım, ancak şimdi kamusal bir ayrılma, daha doğrusu bir isyan olduğu ve savaş hepimize dokunduğu için, isterdim ki, mümkün olsaydı da Cassius'u buraya davet edip huzurunuzda ya da Senatus'un önünde aramızda konuyu tartışabilseydik; ve ona memnuniyetle en yüksek iktidarı hiçbir direniş göstermeden teslim ederdim, eğer bu Devlet'in yararına olacak gibi görünseydi. Zira ben acı çekmeden yemek yiyemeyen ya da kaygı duymadan uyuyamayan yaşlı ve zayıf bir adam olmama rağmen, Devlet adına bunca zahmete katlanıyor ve kendimi tehlikeye atıyor, İtalya'nın dışında bu kadar çok vakit harcıyorum.

Ancak Cassius bunu yapmayı kabul etmeyeceği için - bana karşı bu kadar güvenilmez davranmışken nasıl bana güvenebilecek ki? – en azından sizin, silah arkadaşlarım, neşeniz yerinde olmalı. Cilicialılar, Syrialılar, Yahudiler ve Mısırlılar hiçbir zaman sizden daha iyi olmadılar ve asla olmayacaklar, sizden sayıca on binlerce fazlanızı toplayabilselerdi bile. Cassius'un kendisi bile, ne kadar askeri meziyeti varmış ya da ne kadar çok başarıya imza atmış gibi gözükse de, artık saygınlığı hak etmiyor. Zira bir kartal bir ordu dolusu küçük kargalara ya da bir aslan bir geyik yavrusu ordusuna komuta ederken heybetli görülmez; Arabia ve Parthia savaşlarına gelince, Cassius değil, siz onları sona erdirdiniz. Aynı şekilde, her ne kadar Parthlara karşı başarıları nedeniyle ünlü olsa da, sizin de Verus'unuz var, ondan daha az başarılı değil, tam tersine, çok sayıda zafer kazandığı ve daha çok toprak aldığı için ondan daha da başarılıdır. Ancak belki de Cassius, benim hayatta olduğumu öğrenince çoktan fikrini değiştirmiştir, eminim ki bunu sadece benim öldüğümü varsayarak yapmıştır. Yine de eğer bu yolda gitmeye devam ederse ve bizim üzerine yürüdüğümüzü

öğrenirse, hem size duyduğu korkudan ve bana duyduğu saygıdan dolayı iki kere düşünmesi gerekecektir.

Korktuğum sadece tek bir şey var, silah arkadaşlarım, sizlere tüm gerçeğin söylenmesi gerek – ve bu da şu ki, ya huzurumuza gelmekten utanacağı için kendini öldürecek ya da onu bir başkası üstüne yürüdüğümüzü öğrenince öldürecek ki ona doğru yola çıkacağım. O durumda, hiçbir insanın savaş ve zafer sonucu daha önce elde etmediği büyüklükte bir ödülden mahrum kalacağım. Peki, nedir bu ödül? Bana yanlış yapan bir adamı affetmek, dostluğumuza zarar veren birinin dostu kalmak, sadakati yerle bir etmiş olan birine sadık kalmak. Belki tüm bunlar size inanılmaz görünebilir, ancak buna inanmamazlık etmemelisiniz. Öyle ki, insanlığın içindeki tüm iyilik yok olmuş olamaz, hâlâ bu eski erdemin kalıntıları içimizde mevcut. Ve eğer ki buna inanılmıyorsa, bu durum benim kimsenin gerçekleşeceğine inanmayacağı bir şeyi başarabilmek için arzumu daha da kamçılayacaktır. Bu benim şu anki sıkıntılarımızdan kazanacağım bir şey olur ve ben bu meseleyi iyi bir biçimde çözebilirsem, tüm insanlığa iç savaşları halletmenin doğru yolunu göstermiş olacağım.

23. P.Oxy.1259 – Tahıl Teslimatı İle İlgili Bir Belge

Neapolis idaresine bağlı 40.000 artabae taşıyan 8 geminin amiri Triadelphus diye bilinen Posidonius'tan Oxyrhynchus Nomu Strategusu Didymus'a, aşağı toparkhideki Psobthis ilçesi sitologisi Onnophris oğlu Dioscorus ile Pausiris oğlu Didymus tarafından ölçtürttüğüm sizin ve adı geçen nomun basilicogrammateusu Apion diye bilinen Horion'un tarafınızdan ve ekselansları Neapolis Procuratoru'nun mesajı uyarınca benden sipariş etmem istenilen, adı geçen Tomis Nehri'ndeki köyün kamu silolarından efendilerimiz İmparatorlar Antoninus ve Geta Pii Augusti'nin geçmiş 19. yıllarında üretilmiş saf, toprak ya da arpa karıştırılmamış, ayak basılmamış ve elekten geçirilmiş, 1½ artabae, …bin sekizyüz kırk artabae, toplamda [.]840 art. buğdayı teslim aldım. Tüm risklerden ve gemi kaynaklı hasardan koruyarak Aleksandreia'ya taşıyacağım ve idarenin memurlarına sağ salim teslim edeceğim . . .

İşbu makbuz sahih olup, üç nüshanın ikisini siz strategusa, diğer bir tanesini de sitologiye tanzim ettim. Tarih[591]

24. P.Herc.817 – *Carmen de Bello Aegyptiaco/Actiaco*[592] (Latincesi)

. . . c . . . um . . . **Col. 1.1**
[p]roxim . . . [c]ael[es]tia sem[per] . . .
. . . †cesar . . . a . . . ad [P]hariam . . . s . . . exc[it]
[fe]rt his ille [pater] nato cum [pro]elia por[t]am,
quem iuuenem [g]ran[d]a[e]uos erat per [c]uncta [sec]u[tus] **5**
bella, fide dextraque po[t]ens rerumque per us[um]
callidus adsidu[os tra]ctando in munere [Marti]s.
Imminet opsessis Italus iam turribus [ho]stis,
a[ut d]oma[t obstanti]s, nec defu[it] impetus illis.
. . . [illo]s [se]qu[itur] . . . **Col. 2.1**
. . . [fugiu]nt ipso[que infecta cr]u[o]re
[funera succ]edunt patr[iis defor]mia t[e]rris,
[et foed]a i[psa m]agis quam s[i co]ng[e]sta later[e]nt,
cum [s]uper[ans La]tius Pelusia [m]oenia Caesar **5**
[coep]erat im[pe]riis animos cohi[be]re su[o]rum:
"Quid [c]apitis iam [ca]pta iacen[t] quae [praemia belli?]
subruitis ferr[o me]a moenia. quondam er[at h]ostis
haec mihi cum d[iu]a plebes quoque; nu[nc sibi] uictrix
uindicat h[anc fa]mulam Romana pote[ntia ta]ndem". **10**
. . . lius . . . **Col. 3.1**
. . . im . . . o . . . u . . .
. . . t Al[e]xandro tha[l]amos [o]ner[a]re de[o]rum
di[co] etiam no[l]uisse deam uidiss[e t]um[ultu]s
Actiacos, cum [c]ausa fores tu ma[xi]ma [be]lli, **5**
pars etiam im[per]ii. quae femina t[an]ta, ui[r]orum

[591] Bernard P. Grenfell, Arthur S. Hunt, **The Oxyrhynchus Papyri Part X**, Oxford: Horace Hart Printer to the University, 1914, pp. 180-181.
[592] https://latin.packhum.org/loc/706/1/0#0

quae serie[s] antiqua [f]uit? ni gloria mendax
multa u[et]us[t]atis nimio c[onc]edat honoris
. . . rn . . . no . . . **Col. 4.1**
"Saepe eg[o] quae ue[te]ris cu[ra]e [se]rmonibu[s] a[ngo]r—
qua[s] igitur segnis [e]t[ia]nnunc quaerere causas
exs[a]ngu[i]sque moras uitae libet? Est mihi coniunx,
[Part]h[os qu]i posset [P]hariis subiungere regnis, **5**
qui s[pre]uit, nostr[a]eque mori pro nomine gentis.
his igitur [p]artis a[ni]mu[m] didu[ctu]s in om[n]is,
[q]uid uelit incertum est, terr[i]s quibus aut quibus undis
[Dele]ctumqu[e loc]cum quo noxia turba co[i]ret **Col. 5.1**
praeberetque suae spectacula tri[s]tia mortis.
Qualis ad instantis acies cum tela parantur,
signa tubae classesque simul terrestribus armis,
est facies ea uisa loci, cum saeua coirent **5**
instrumenta necis, u[a]rio congesta paratu:
und[i]que sic illuc campo deforme co[a]c[t]um
omne uagabatur leti genus, omne timoris.
[Hic i]acet [absumptus f]erro, tu[m]et [il]le uen[eno] **Col. 6.1**
aut pendente [cau]is ceruicibus aspide mollem
labitur in somnum trahiturque libidine mortis:
percutit [ad]flatu breuis hunc sine morsibus anguis,
uolnere seu t[e]nui pars inlita parua ueneni **5**
ocius interem[i]t, laqueis pars cogitur artis
in[t]ersaeptam animam pressis effundere uenis,
i[n]mersisque f[r]eto clauserunt guttura fauces.
[H]as inter strages solio descendit et inter
Atq[ue] alia inc[ipiens . . . linquit] a[man]te[m]" **Col. 7.1**
Sic illi in[te]r se misero [s]e[r]m[o]n[e] fruuntur.
Haec regina gerit: procul hanc occulta uidebat
Atropos inrid[e]ns [in]ter diuersa uagantem

consilia interitus, quam iam qua fata manerent. **5**
Ter fuerat reuocata d[i]es: cum parte se[n]atus
et patriae comitante suae cum milite Caesar
gentis Alexan[d]ri c[u]r[r]ens ad m[o]en[ia] uenit,
signaque constituit; sic omnes t[e]rror in artum
. . . rere . . . m portarum claustra nec urbem **Col. 8.1**
opsidione tamen n[e]c corpora moenibus ar[c]ent
castraque pro muris atque arma pedestria ponunt.
Hos inter coetus [t]alisque ad bella paratus
utraque sollemnis iterum reuocauerat orbes **5**
consiliis nox apta ducum, lux aptior armis.

25. Serdica Fermanı (Edictum Serdicense/Edictum Tolerationis Galerii) (MS 311) (Latince ve Türkçesi)

Inter cetera quae pro rei publicae semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem voleramus ante ac iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent, siquidem quadam ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset et tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentes eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut hisdem erat libitum, ita sibimet leges facerent quas observarent, et per diversa varios populos congregarent. Denique cum eiusmodi nostra iussio extitisset, ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subiugati, multi etiam deturbati sunt.

Atque cum plurimi in proposito perseverarent ac videreemus nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere nec Christianorum deum observare, contemplationem mitissimae sempiternam, que solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promptissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam. Ut denuo sint Christiani et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant.

Alia autem epistola iudicibus signifcaturi sumus quid debent observare.

Unde iuxta hanc indulgentiam nostram debebunt deum suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique versum res publica perstet incolumis et securi vivere in sedibus suis possint.

Türkçesi:

Cumhuriyetin saadeti ve refahı için yapılan diğer birtakım düzenlemelerin yanında, öncelikle Romalıların eski kanunları ve kamusal düzeni ile her şeyi bir düzene getirebilmek için ve hatta atalarının dinini terk eden Hıristiyanları bile sağduyuya çekebilmek için; zira gerçekten de Hıristiyanların kendileri bir sebepten ötürü bir geçici hevesle hareket ettikleri ve çılgınca davranarak kadim kurumları itaat etmemişler, onlar ki şans eseri kendi ataları tarafından kurulmuştur; kendilerinin uymaları gereken yasalara aykırı davranarak istek ve iradeleriyle bildiklerini okumuşlar ve türlü türlü halkları çeşitli yerlerde cemaatler hâlinde toplamışlardır. En nihayet, kanun-u kadimi neşredilmesiyle birlikte kadim kurumlara uymaları kendilerinden istendiğinde, çoğu korkuyla hizaya gelmiş, pek çoğu ölmüştür. Yine de pek çoğu kararlılığını koruduğu için ve gördüğümüz kadarıyla ne tanrılara hürmet ve saygı gösterdiklerinden veya Hıristiyanların Tanrısına taptıklarından; en yumuşak hoşgörümüz çerçevesinde ve herkese anlayış göstermedeki değişmez alışkanlığımızdan yola çıkarak, tekrar Hıristiyan olabilmeleri ve ayinlerini düzenin bozulmasına sebep olmayacak şekilde hüsnüniyetle gerçekleştirebilmeleri için en hızlı bir biçimde müsamaha göstermeyi uygun gördük. Ancak bir başka mektupla magistratlara ne yapmaları gerektiğini bildireceğiz.

Bu nedenle, bizim hoşgörümüzün bir göstergesi olarak, onlar Tanrılarına güven içinde Cumhuriyet için ve kendileri için Cumhuriyet her anlamda sağ salim devamlı olabilsin ve kendileri de evlerinde huzur ve güven içinde yaşabilsin diye dua edebilecekler.

MAYIS CALENDSİNDEN BİR GÜN ÖNCE, SEKİZİNCİ CONSULLUĞUMUZDA VE MAXIMINUS'UN İKİNCİ CONSULLUĞUNDA NICOMEDIA'DA YAYINLANMIŞTIR.

26. Mediolanum Fermanı (Edictum Mediolanense) (MS 313) (Latince ve Türkçesi)

Cum feliciter, tam ego Constantinus Augustus, quam etiam ego Licinius Augustus, apud Mediolanum convenissemus, atque universa, quae ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, haec inter caetera quae videbamus pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinanda esse credidimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et christianis, et omnibus liberam potestatem sequendi religionem, quam quisque voluisset, quo quidem divinitas in sede coelesti, nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placata ac propitia possit existere. Itaque hoc consilio salubri ac rectissima ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegandam putaremus, qui vel observationi christianorum, vel ei religioni mentem suam dederat, quam ipse sibi aptissimam esse sentiret; ut possit nobis summa divinitas, cujus religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benevolentiamque praestare. Quare scire Dicationem tuam convenit, placuisse nobis, ut, amotis omnibus omnino conditionibus, quae prius scriptis ad officium tuum datis super christianorum nomine videbantur, nunc vere ac simpliciter unusquisque eorum, qui eamdem observandae religioni christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem ac molestiam sui idipsum observare contendant. Quae sollicitudini tuae plenissime significanda esse credidimus, quo scires nos liberam atque absolutam colendae religionis suae facultatem hisdem christianis dedisse. Quod cum hisdem a nobis indultum esse pervideas, intelligit Dicatio tua, etiam aliis religionis suae vel observantiae potestatem similiter apertam, et liberam pro quiete temporis nostri esse concessam; ut in colendo quod quisque delegerit habeat liberam facultatem, quia (nolumus detrahi) honori, neque cuiquam religioni aliquid a nobis.

Atque hoc insuper in persona christianorum statuendum esse censuimus, quod si eadem loca, ad quae antea convenire consueverant, de quibus etiam datis ad officium tuum litteris certa antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliqui vel a fisco nostro, vel ab alio quocumque videntur esse mercati, eadem christianis sine pecunia, et sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituantur. Qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter hisdem christianis quantocius

reddant: etiam vel hi qui emerunt, vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint de nostra benevolentia aliquid, Vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur. Quae omnia corpori christianorum protinus per intercessionem tuam, ac sine mora tradi oportebit. Et quoniam iidem christiani non ea loca tantum, ad quae convenire consueverunt, sed alia etiam habuisse noscuntur, ad jus corporis eorum, id est, Ecclesiarum, non hominum singulorum, pertinentia, ea omnia lege, qua superius, comprehendimus, citra ullam prorsus ambiguitatem vel controversiam hisdem christianis, id est, corpori et conventiculis eorum reddi jubebis, supradicta scilicet ratione servata, ut ii qui eadem sine pretio, sicut diximus, restituerint, indemnitatem de nostra benevolentia sperent.

In quibus omnibus supradicto corpori christianorum intercessionem tuam efficacissimam exhibere debebis, ut praeceptum nostrum quantocius compleatur, quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicae consulatur. Hactenus fiet, ut sicut superius conprehensum est, divinus juxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere successibus nostris cum beatitudine nostra publica perseveret. Ut autem hujus sanctionis benevolentiae nostrae forma ad omnium possit pervenire notitiam, perlata programmate tuo haec scripta et ubique proponere, et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut hujus benevolentiae nostrae sanctio latere non possit.

Türkçesi:

Ben Constantinus Augustus, ve ben Licinius Augustus, Mediolanium'da hayırlı bir toplantıda çok çeşitli kamusal menfaat ve güvenlik konularını göz önünde bulundurarak, kamu yararına olanak sağlayan ve bir an evvel çözüme kavuşturulması gereken tüm diğer meselelerle birlikte Tanrı'ya hürmetin koruma altına alınması için Hıristiyanlara ve diğer herkese seçtikleri dinin vecibelerini özgürce yerine getirme iznini vermeye ve böylece göklerdeki tahtında oturan hangi Tanrı olursa olsun, onu teskin etmek ve bizim ve kudretimiz altında olan herkesin tarafında olabilsin diye karar verdik.

İşbu kamunun sıhhati ve sağduyunun taleplerini dinleyerek, Hıristiyan öğretisine ya da kendisine en uygun herhangi başka dine gönül veren bir kişinin neye inanacağı

konusundaki kararı herhangi bir kimseye bırakmanın reddini bizim görevimiz olduğunu düşündük; böylelikle tamamen özgürce tarafımızdan tapınılan Yüce Tanrı bize her zamanki iyi niyetini ve şefkatini gösterebilsin.

Efendimiz böylelikle, önceki kanun ve fermanlarda yer alan Hıristiyanlara yönelik netametli olduğu görülen tüm kısıtlamalar, merhametimiz doğrultusunda tamamen ve tümüyle iptal edilmesinden ve her bir ve tüm Hıristiyanların dininin vecibelerini yerine getirmek isteyen kişilerin bunu korkmadan ve herhangi bir olumsuzluka karşılaşmadan yerine getirebileceğinden dolayı duyduğumuz memnuniyeti fark edecektir. Efendimiz günümüzün huzuru için, aynı özgürlüklerin diğer din ve mezheplerin uygulama ve ifadesi için de tanındığını ve böylelikle her bir kişinin istediğine tapınmayı herhangi bir sınırlanma olmaksızın yapabileceğini anlamaktadır. Bu adımı, herhangi bir dine yönelik onurlandırma ya da hürmete yatkınlık gösterdiğimiz izlenimi uyanmaması için atmış bulunuyoruz.

Ayrıca, özellikle Hıristiyanların durumunda, haklarında belli bir hükmün verildiği ve ayrıca size resmi bir mektubun yollandığı önceden toplanmak için kullandıkları yerler şimdiye kadar hazinemizden ya da herhangi bir kimseden satın alınmışsa, aynı şekilde herhangi bir ödeme yapılmadan ya da tazminat talebinde bulunulmadan ve herhangi bir aldatma ya da hile olmadan Hıristiyanlara iade edilmesinin emredilmesini uygun gördük. Ayrıca, onları hediye şeklinde elde edenler, aynı şekilde derhal onları Hıristiyanlara iade edeceklerdir. Bununla birlikte, onları satın alarak ya da kendilerine hediye edilerek intikal etmiş olanlar, herhangi bir tazminat talebinde *vicarius*a başvurarak bulunabilecekler, böylelikle onlar merhametimizden yararlanabilecektir. Tüm bu mallar bir an evvel ve gecikmeden Hıristiyan toplumuna sizin aracılığınızla verilmelidir. Ve Hıristiyanların sadece toplanmak için kullandıkları bu yerler dışında, kiliseler gibi, bireysel olarak değil de, tüzel kişiye ait başka malları da olması, yukarıdaki kanuna dâhil olan tüm bu şeylerin, herhangi bir tereddüt ya da ihtilafa mahal vermeden, bu Hıristiyanlara, yani bu tüzel kişiliklerine ve onların cemaatlerine iadesini emredildiniz; elbette yukarıdaki tertip sonucu dönenlerin cömertliğimizin bir sonucu olarak herhangi bir tazminat talep edemeyeceklerdir. Tüm bu şartlarda Hıristiyan cemaatine, emrimizin en etkili ve hızlı bir biçimde hayata geçirilebilmesi

için en etkili müdahalenizi sunmanız gerekmektedir; bu sayede, merhametimiz vasıtasıyla, kamu düzeni sağlanabilsin.

Yukarıda da dediğimiz gibi, bu artık böyle olsun ki, böylelikle, en önemli olaylarda tecrübe ettiğimiz bize karşı Tanrısal lütuf her zaman korunabilsin ve başarılarımız devletin bekasıyla birlikte artsın. Ayrıca, bizim hüsnüniyetimizin bir ifadesi olan bu ferman herkes tarafından farkedilebilsin diye, bu metin, fermanınızla yayınlamış olup, her yerde duyurulacak ve herkesin bilgisine sunulacak, böylece bu bu ferman, iyiliğimiz, gizlenemeyecektir.

26.1. Thessalonika Fermanı (Latince ve Türkçesi) (MS 380)

IMPPP. GR(ATI)ANUS, VAL(ENTINI)ANUS ET THE(O)D(OSIUS) AAA. EDICTUM AD POPULUM VRB(IS) CONSTANTINOP(OLITANAE).

Cunctos populos, quos clementiae nostrae regit temperamentum, in tali volumus religione versari, quam divinum Petrum apostolum tradidisse Romanis religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat quamque pontificem Damasum sequi claret et Petrum Aleksandriae episcopum virum apostolicae sanctitatis, hoc est, ut secundum apostolicam disciplinam evangelicamque doctrinam patris et filii et spiritus sancti unam deitatem sub pari maiestate et sub pia trinitate credamus. Hanc legem sequentes Christianorum catholicorum nomen iubemus amplecti, reliquos vero dementes vesanosque iudicantes haeretici dogmatis infamiam sustinere ‘nec conciliabula eorum ecclesiarum nomen accipere’, divina primum vindicta, post etiam motus nostri, quem ex caelesti arbitro sumpserimus, ultione plectendos.

DAT. III Kal. Mar. THESSAL(ONICAE) GR(ATI)ANO A. V ET THEOD(OSIO) A. I CONSS.

İMPARATORLAR GRATIANUS, VALENTINIANUS VE THEODOSIUS AUGUSTI. CONSTANTINOPOLIS HALKINA FERMAN.

Türkçesi:

Arzumuz odur ki; Merhametimize ve İnsafımıza tâbi olan tüm çeşitli milletler, ilahi Havari Petrus tarafından Romalılara tebliğ edilmiş ve mümin gelenekte muhafaza edilmiş ve şimdi Pontifex Damasus ve apostolik kutsiyeti olan bir adam olan

Aleksandreia Piskoposu Petrus tarafından icra edilen dini icra etmeye devam edeceklerdir. Havari öğretilerine ve İncil doktrinine göre, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un tek tanrısına, hepsinin eşit haşmetine ve bir Kutsal Teslis'e inanalım. Bizler, bu kanuna uyanların Katolik Hıristiyanlar unvanını kullanmalarını onaylıyoruz: ancak diğerlerine gelince, onlar bizim düşüncemizde ahmak deliler oldukları için, onlar da alçak heretikler olarak yaftalanacaklar ve kanuna aykırı ayinlerine kilise adları vermeyi cüret etmeyeceklerdir. Öncelikle ilahi lanetlemeyle ve ikinci olarak bizim hükmümüzle cezalandırılacaklar ki biz buna Cennetin iradesine uygun bir biçimde nasıl olacağına karar vereceğiz.

MARTIN CALENDSİNDEN SONRAKİ ÜÇÜNCÜ GÜN GRATIANUS AUGUSTUS'UN BEŞİNCİ CONSULLUĞU VE THEODOSIUS AUGUSTUS'UN BİRİNCİ CONSULLUĞUNDA THESSALONIKA'DA VERİLMİŞTİR.

TABLOLAR

Tablo 1. *Not. Dign.*'a göre Mısır'da Konuşlandırılmış Birlikler

XXVIII. COMES LIMITIS AEGYPTI	**XXVIII. MISIR SINIRI KONTU**
Sub dispositione viri spectabilis comitis rei militaris per Aegyptum:	**Muhterem Mısır Askeri Kontu'nun altında:**
Legio quinta Macedonica, Memfi.	5. Macedonica *Legio*su, Memphis.
Legio tertiadecima gemina, Babilona.	13. Gemina *Legio*su, Babil.
Equites stablesiani, Pelusio	Stablesia Süvarileri, Pelusion.
Equites Saraceni Thamudeni, Scenas Ueteranorum.	Suriye Arap Thamuden Süvarileri, Scenas Veteranorum
Legio tertia Diocletiana, Andro.	4. Diocletiana *Legio*su, Andropolis.
Legio secunda Traiana, Parembole.	2. Traiana *Legio*su, Parembole.
Ala Theodosiana nuper constituta.	Theodosius Taburu, yeni kurulmuş.
Ala Arcadiana nuper constituta.	Arcadius Taburu, yeni kurulmuş.
Ala secunda Armeniorum, Oasi minore.	2. Armenia Taburu, Küçük Vaha.
Et quae de minore laterculo emittuntur:	**Ve bunlar küçük sicile kaydedilenler:**
Ala tertia Arabum, Thenenuthi.	3. Arap Taburu, Thenenuthis.
Ala octava Vandilorum, Nee.	8. Vandal Taburu, Nee.
Ala septima Sarmatarum, Scenas Mandrorum.	7. Sarmatia Taburu, Scenas Mandrorum.
Ala prima Aegyptiorum, Selle.	1. Mısır Taburu, Selle.
Ala veterana Gallorum, Rinocoruna.	Kıdemli Gallia Taburu, Rinocoruna.
Ala prima Herculia, Scenas extra Gerasa.	1. Herculia Taburu, Gerasa hariç Scenas.
Ala quinta Raetorum, Scenas Ueteranorum.	5. Raetia Taburu, Scenas Veteranorum.
Ala prima Tingitana, Thinunepis.	1. Tingis Taburu, Thinunepsi.
Ala Apriana, Hipponos.	1. Aprian Taburu, Hipponos.
Ala secunda Assyriorum, Sosteos.	2. Assur Taburu, Sosteos.
Ala quinta Praelectorum, Dionisiada.	5. Praelecti Taburu, Dionisiada.
Cohors tertia Galatarum, Cefro.	3. Galatia *Cohors*u, Cefro
Cohors secunda Astarum, Busiris.	2. Asturia *Cohors*u, Busiris.
Provinciae Augustamnicae	***Provincia Augustamnica*'da**
Ala secunda Ulpia Afrorum, Thaubasteos.	2. Ulpia Africa Taburu, Thaubasteos.
Ala secunda Aegyptiorum, Tacasiria.	2. Mısır Taburu, Tacasiria.
Cohors prima sagittariorum, Naithu.	1. Okçu *Cohors*u, Naithu.
Cohors prima Augusta Pannoniorum, Tohu.	1. *Augusta* Pannonia *Cohors*u, Tohu.
Cohors prima Epireorum, Castra Iudaeorum.	1. Epirus *Cohors*u, Castra Iudaeorum.
Cohors quarta Iuthungorum, Affrodito.	4. Juthungia *Cohors*u, Aphroditopolis.

Cohors secunda Ituraeorum, Aiy.	2. Ituraea *Cohor*su, Aiy.
Cohors secunda Thracum, Muson.	2. Thracia *Cohor*su, Muson.
Cohors quarta Numidarum, Narmunthi.	4. Numidia *Cohor*su, Narmunthi
XXXI. DUX THEBAIDOS	**THEBAIDOS DÜKÜ**
Sub dispositione viri spectabilis ducis Thebaidos:	Muhterem Thebaidos Dükü'nün altında:
Cuneus equitum Maurorum scutariorum, Lico.	Kuzey Afrikalı Muhafız Süvari Birliği, Lico.
Cuneus equitum scutariorum, Hermupoli.	Muhafız Süvari Birliği, Hermopolis.
Equites sagittarii indigenae, Tentira.	Yerli Okçu Süvari Birliği, Tentira.
Equites sagittarii indigenae, Copto.	Yerli Okçu Süvari Birliği, Coptos.
Equites sagittarii indigenae, Diospoli.	Yerli Okçu Süvari Birliği, Diospolis.
Equites sagittarii indigenae, Lato.	Yerli Okçu Süvari Birliği, Lato.
Equites sagittarii indigenae, Maximianopoli.	Yerli Okçu Süvari Birliği, Maximianopolis.
Equites promoti indigenae.....	Yerli Kurmay Süvari Birliği, ...
Legio tertia Diocletiana, Ombos.	3. *Diocletiana Legio*su, Ombos.
Legio secunda Flavia Constantia Thebaeorum, Cusas.	2. *Flavia Constantia Thebas Legio*su, Cusas.
Legio secunda Traiana, Apollonos superioris.	2. *Traiana* Legiosu, Apollonos Superioris.
Milites Miliarenses, Syene.	*Milites Miliarenses*, Syene.
Legio prima Valentiniana, Copto.	1. *Valentiniana Legio*su, Coptos.
Legio prima Maximiana, Filas.	1. *Maximiana Legio*su, Philae.
Legio tertia Diocletiana, Thebas.	3. *Diocletiana Legio*su, Teb.
Legio secunda Valentiniana, Hermunthi.	2. *Valentiniana Legio*su, Hermunthis.
Equites felices Honoriani, Asfynis.	*Felices Honorius* Süvari Birliği, Asfynis.
Ala prima Abasgorum, Hibeos - Oaseos maioris.	1. *Abasgorum* Taburu, Hibeos-Büyük Vaha.
Et quae de minore laterculo emittuntur:	**Ve bunlar küçük sicile kaydedilenler:**
Ala secunda Hispanorum, Poisrietemidos.	2. *Hispania* Taburu, Poisrietemidos.
Ala Germanorum, Pescla.	Germen Taburu, Pescla.
Ala quarta Britonum, Isiu.	4. Briton Taburu, Isiu.
Ala prima Hiberorum, Thmou.	1. *Hibernia* Taburu, Thmou.
Ala Neptunia, Chenoboscia.	*Neptunia* Taburu, Chenoboscia.
Ala tertia dromedariorum, Maximianopoli.	3. Deve Taburu, Maximianopolis.
Ala octava Palmyrenorum, Foenicionis.	8. Palmyra Taburu, Foenicionis.
Ala septima Herculia voluntaria, contra Lata.	7. Hercules Gönüllüler Taburu, Lata Karşısı.
Ala prima Francorum, contra Apollonos.	1. Frank Taburu, Apollonos Karşısı.
Ala prima Iovia catafractariorum, Pampane.	1. Iovia Cataphıract Taburu, Pampane.
Ala octava ....., Abydum - Abocedo.	8. Abydos... Taburu, Abocedo.

Ala secunda Herculia dromedariorum, Psinaula.	2. Hercules Deve Taburu, Pisnaula.
Ala prima Abasgorum, Oasi maiore.	1. *Abasgorum*, Büyük Vaha.
Ala prima Quadorum, Oasi minore - Trimtheos.	1. Quad Taburu, Küçük Vaha- Trimtheos.
Ala prima Valeria dromedariorum, Precteos.	1. *Valeria* Deve Taburu, Prectheos.
Cohors prima Lusitanorum, Theraco.	1. Lusitania *Cohor*su, Theraco.
Cohors scutata civium Romanorum, Mutheos.	Roma Vatandaş *Cohor*su, Mutheos.
Cohors prima Apamenorum, Silili.	1. Apameni *Cohor*su, Silili.
Cohors undecima Chamauorum, Peamu.	11. Chamauorum *Cohor*su, Peamo.
Cohors nona Tzanorum, Nitnu.	9. Tzani *Cohor*su, Nitnu.
Cohors nona Alamannorum, Burgo Severi.	9. Allamanni *Cohor*su, Burgo Severi
Cohors prima felix Theodosiana, apud Elephantinem.	1. *Felix Theodosiana Cohor*su, Elephantine Yakınlarında.
Cohors quinta Suentium, Suene.	5. Suantium *Cohor*su, Suene.
Cohors sexta saginarum, in Castris Lapidariorum.	6. Saginorum *Cohor*su, Castris Lapidarium'da.
Cohors septima Francorum, Diospoli.	7. Frank *Cohor*su, Diospolis.

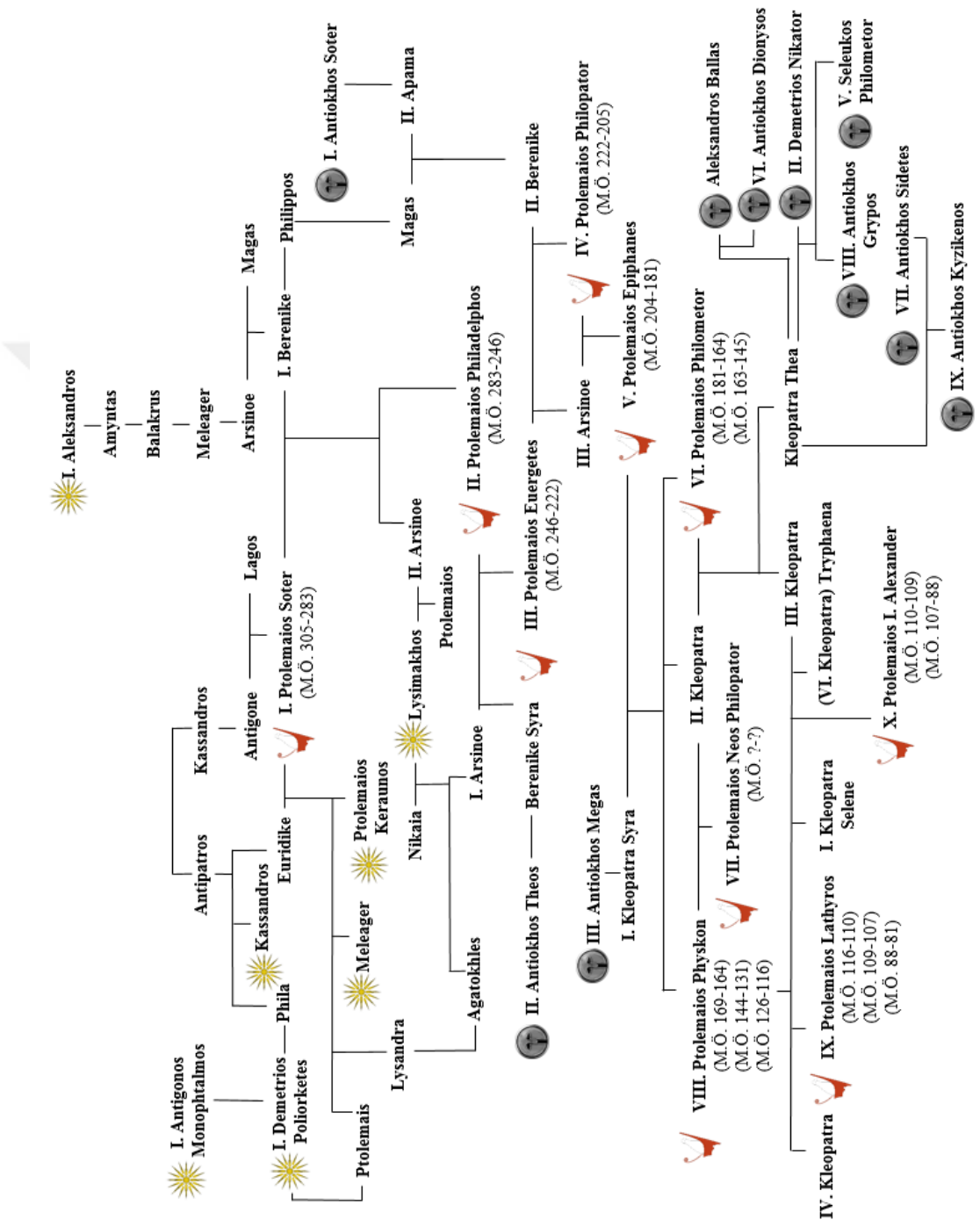
Tablo 2. Geç Antik Çağ'da Mısır'ın İdari Birimlerindeki Değişiklikler[593]

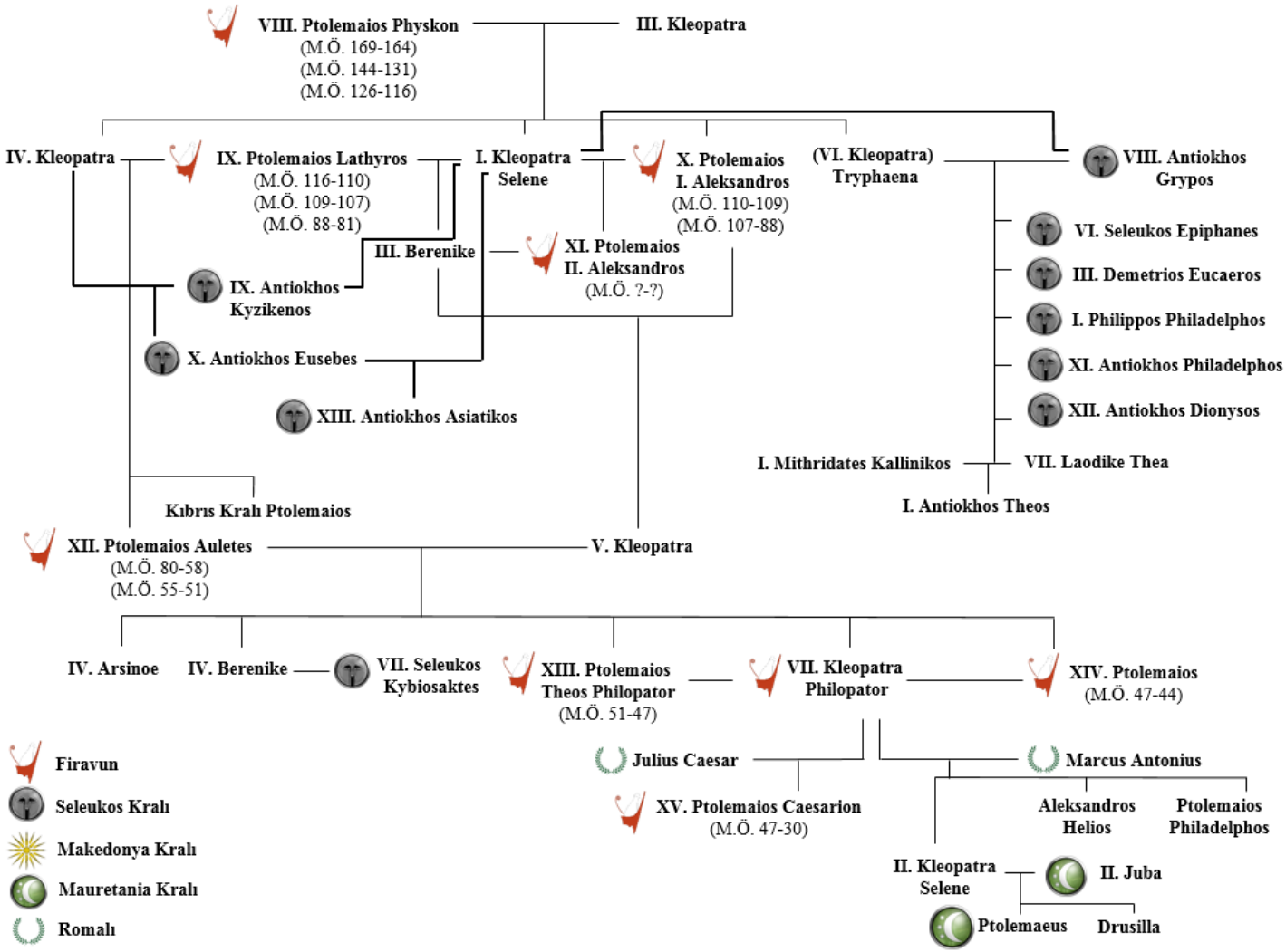
298–314/5	314/5–322	322–324	324–341	341–374–381	381–397	ca. 397–ca. 500	before 535	ca. 539–619	629–640
Aegyptus *praefectus*	Aegyptus Iovia *praeses*	Aegyptus Iovia *praeses*	Aegyptus *praefectus*	Aegyptus *praefectus*	Aegyptus *praeses*	Aegyptus *praeses*	Aegyptus ***Augustalis***	Aegyptus I *dux & Augustalis* Aegyptus II *praeses*	Aegyptus *dux & Augustalis*
	Aegyptus Herculia *praeses*	Aegyptus Herculia *praeses*	Augustamnica *praeses*	Augustamnica *corrector*	Augustamnica *corrector*	Augustamnica *corrector*	Augustamnica I *corrector* Augustamnica II *praeses*	Augustamnica I *dux & Augustalis* Augustamnica II *praeses*	Augustamnica *dux & Augustalis*
		Aegyptus Mercuriana *praeses*			Arcadia *praeses*	Arcadia *praeses*	Arcadia *praeses*	Arcadia *praeses*	Arcadia *dux et Augustalis*
Thebais *praeses*	Thebais *praeses*	Thebais *praeses*	Thebais *praeses*	Thebais *praeses*	Thebais *praeses*	Thebais *praeses*	Thebais inferior *praeses* Thebais superior *dux*	Thebais inferior *praeses* Thebais superior *dux & Augustalis*	Thebais *dux & Augustalis*
					Augustalis	***Augustalis***			

Figure 12.1 The provinces of early Byzantine Egypt.

[593] Ed. Roger S. Bagnall, **Egypt in the Byzantine World, 300-700**, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, p. 246.

Tablo 3. Ptolemaios Hanedanı Aile Ağacı

VIII. Ptolemaios Physkon
(M.Ö. 169-164)
(M.Ö. 144-131)
(M.Ö. 126-116)
III. Kleopatra
IV. Kleopatra
IX. Ptolemaios Lathyros
(M.Ö. 116-110)
(M.Ö. 109-107)
(M.Ö. 88-81)
I. Kleopatra Selene
X. Ptolemaios I. Aleksandros
(M.Ö. 110-109)
(M.Ö. 107-88)
(VI. Kleopatra) Tryphaena
VIII. Antiokhos Grypos
VI. Seleukos Epiphanes
III. Demetrios Eucaeros
I. Philippos Philadelphos
XI. Antiokhos Philadelphos
XII. Antiokhos Dionysos
III. Berenike
XI. Ptolemaios II. Aleksandros
(M.Ö. ?-?)
IX. Antiokhos Kyzikenos
X. Antiokhos Eusebes
XIII. Antiokhos Asiatikos
I. Mithridates Kallinikos
VII. Laodike Thea
I. Antiokhos Theos
Kıbrıs Kralı Ptolemaios
XII. Ptolemaios Auletes
(M.Ö. 80-58)
(M.Ö. 55-51)
V. Kleopatra
IV. Arsinoe
IV. Berenike
VII. Seleukos Kybiosaktes
XIII. Ptolemaios Theos Philopator
(M.Ö. 51-47)
VII. Kleopatra Philopator
XIV. Ptolemaios
(M.Ö. 47-44)
Julius Caesar
XV. Ptolemaios Caesarion
(M.Ö. 47-30)
Marcus Antonius
Aleksandros Helios
Ptolemaios Philadelphos
II. Kleopatra Selene
II. Juba
Ptolemaeus
Drusilla
Firavun
Seleukos Kralı
Makedonya Kralı
Mauretania Kralı
Romalı

Tablo 4. MISIR HÜKÜMDARLARI (MÖ 334-MS 395)

Tablo 4a. HELLENİSTİK KRALLAR

Argos Hanedanı

III. Aleksandros Megas (Büyük İskender)	(MÖ 332-MÖ 323)
III. Philippos Arrhidaeios	(MÖ 323-MÖ 317)
IV. Aleksandros	(MÖ 323-MÖ 309)

Ptolemaios Hanedanı

I. Ptolemaios Soter	(MÖ 305-MÖ 282)
II. Ptolemaios Philadelphos	(MÖ 285-MÖ 246)
III. Ptolemaios I. Euergetes	(MÖ 246-MÖ 221)
IV. Ptolemaios Philopator	(MÖ 221-MÖ 203)
V. Ptolemaios Epiphanes	(MÖ 203-MÖ 181)
VI. Ptolemaios Philometor	(MÖ 181-MÖ 164; MÖ 163-MÖ 145)
VII. Ptolemaios Neos Philopator	(MÖ 145)
VIII. Ptolemaios II. Euergetes (Physkon)	(MÖ 170-MÖ 163; MÖ 145-MÖ 116)
II. Kleopatra Philometora Soteira	(MÖ 131-MÖ 127)
III. Kleopatra Philometora Soteira	(MÖ 116-MÖ 101)
IX. Ptolemaios II. Soter (Lathyros)	(MÖ 116-MÖ 107; MÖ 88-MÖ 81)
X. Ptolemaios I. Aleksandros	(MÖ 107-MÖ 88)
XI. Ptolemaios II. Aleksandros	(MÖ 80)
XII. Ptolemaios Auletes	(MÖ 80-MÖ 58; MÖ 55-MÖ 51)
V. Kleopatra Tryphaena	(MÖ 58-MÖ 57)
IV. Berenike Epiphaneia	(MÖ 58-MÖ 55)
VII. Kleopatra Philopator	(MÖ 51-MÖ 30)
IV. Arsinoe	(MÖ 48-MÖ 47)
XIII. Ptolemaios Theos Philopator	(MÖ 51-MÖ 47)
XIV. Ptolemaios	(MÖ 47-MÖ 44)
XV. Ptolemaios Kaisarion	(MÖ 44-MÖ 30)

Tablo 4b. ROMA İMPARATORLARI

Iulio-Claudius Hanedanı	**(MÖ 31-MS 68)**
Augustus	(MÖ 31-MS 14)
Tiberius	(MS 14-MS 37)
Caligula	(MS 37-MS 41)
Claudius	(MS 41-MS 54)
Nero	(MS 54-MS 68)
Dört İmparator Yılı	**(MS 69)**
Galba	(MS 69)
Otho	(MS 69)
Vitellius	(MS 69)
Flaviuslar Hanedanı	**(MS 69-MS 96)**
Vespasianus	(MS 69-MS 79)
Titus	(MS 79-MS 81)
Domitianus	(MS 81-MS 96)
Nerva-Antoninus Hanedanı	**(MS 96-MS 192)**
Nerva	(MS 96-MS 98)
Traianus	(MS 98-MS 117)
Hadrianus	(MS 117-MS 138)
Antoninius Pius	(MS 138-MS 161)
Marcus Aurelius	(MS 161-MS 180)
Lucius Verus	(MS 161-MS 169)
Commodus	(MS 177-MS 192)
Beş İmparator Yılı	**(MS 193)**
Pertinax	(MS 193)

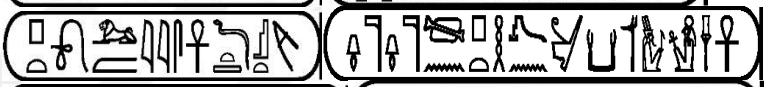
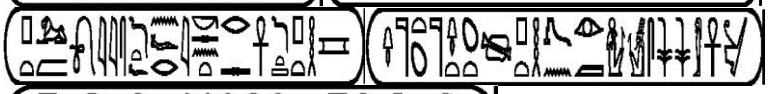
Didius Iulianus	(MS 193)
Clodius Albinus	(MS 193)
Pescennius Niger	(MS 193)
Severus Hanedanı	**(MS 193-MS 235)**
Septimius Severus	(MS 193-MS 211)
Geta	(MS 209-MS 211)
Caracalla	(MS 211-MS 217)
Macrinus	(MS 217-MS 218)
Diadumenianus	(MS 217-MS 218)
Elagabalus	(MS 218-MS 222)
Severus Alexander	(MS 222-MS 235)
Üçüncü Yüzyıl Krizi	**(MS 235-MS 284)**
Maximinus Thrax	(MS 235-MS 238)
I. Gordianus	(MS 238)
II. Gordianus	(MS 238)
Pupienus	(MS 238)
Balbinus	(MS 238)
III. Gordianus	(MS 238-MS 244)
I. Philippus Arabs	(MS 244-MS 249)
II. Philippus	(MS 247-MS 249)
Decius	(MS 249-MS 251)
Herennius Etruscus	(MS 251)
Hostilianus	(MS 251)
Trebonianus Gallus	(MS 251-MS 253)
Volusianus	(MS 251-MS 253)
Aemilianus	(MS 253)
Valerianus	(MS 253-MS 260)

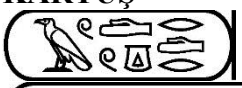
Gallienus	(MS 253-MS 268)
Saloninus	(MS 258-MS 260)
Claudius Gothicus	(MS 268-MS 270)
Quintilius	(MS 270)
Aurelianus	(MS 270-MS 275)
Tacitus	(MS 275-MS 276)
Florianus	(MS 276)
Probus	(MS 276-MS 282)
Carus	(MS 282-MS 283)
Carinus	(MS 283-MS 285)
Numerianus	(MS 283-MS 284)

Tetrarkhia ve Constantinus Hanedanı	**(MS 284-MS 364)**
Diocletianus	(MS 284-MS 305)
Maximianus	(MS 286-MS 305)
Galerius	(MS 305-MS 311)
Constantinus Chlorus	(MS 305-MS 306)
Valerius Severus	(MS 306-MS 307)
I. Constantinus	(MS 306-MS 337)
Maxentius	(MS 306-MS 312)
I. Licinius	(MS 308-MS 324)
Valerius Valens	(MS 308-MS 324)
Martinianus	(MS 308-MS 324)
II. Maximinus	(MS 311-MS 313)
II. Constantinus	(MS 337-MS 340)
II. Constantius	(MS 337-MS 361)
I. Constans	(MS 337-MS 350)
Iulianus	(MS 360-MS 363)
Iovianus	(MS 363-MS 364)

Valentinianus Hanedanı	**(MS 364-MS 392)**
I. Valentinianus	(MS 364-MS 375)
Valens	(MS 364-MS 378)
Gratianus	(MS 367-MS 383)
II. Valentinianus	(MS 375-MS 392)
Theodosius Hanedanı	**(MS 392-MS 457)**
I. Theodosius	(MS 379-MS 395)
Arcadius	(MS 395-MS 455)

Tablo 5. HELLENİSTİK KRAL VE ROMA İMPARATOR KARTUŞLARI[594]

KRAL	KARTUŞ
III. Aleksandros	
III. Philippos	
IV. Aleksandros	
I. Ptolemaios	
II. Ptolemaios	
III. Ptolemaios	
IV. Ptolemaios	
V. Ptolemaios	
VI. Ptolemaios	
VIII. Ptolemaios	
IX. Ptolemaios	
X. Ptolemaios	
XII. Ptolemaios	
VII. Kleopatra	
XV. Ptolemaios	

İMPARATOR	KARTUŞ
Augustus	
Tiberius	
Caligula	
Claudius	
Nero	

[594] Peter Lundström, **Names of the Pharaohs**, 06.03.2019, <https://pharaoh.se>.

Galba

Otho

Vespasianus

Titus

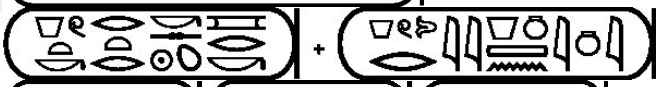
Domitianus

Nerva

Traianus

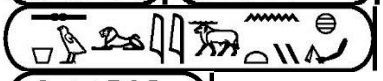
Hadrianus

Antoninus Pius

Marcus Aurelius

Lucius Verus

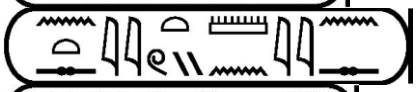
Commodus

Septimius Severus

Caracalla

Geta

Macrinus

Diadumenianus

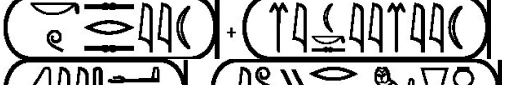
Philippus Arabs

Decius

Valerianus

Diocletianus

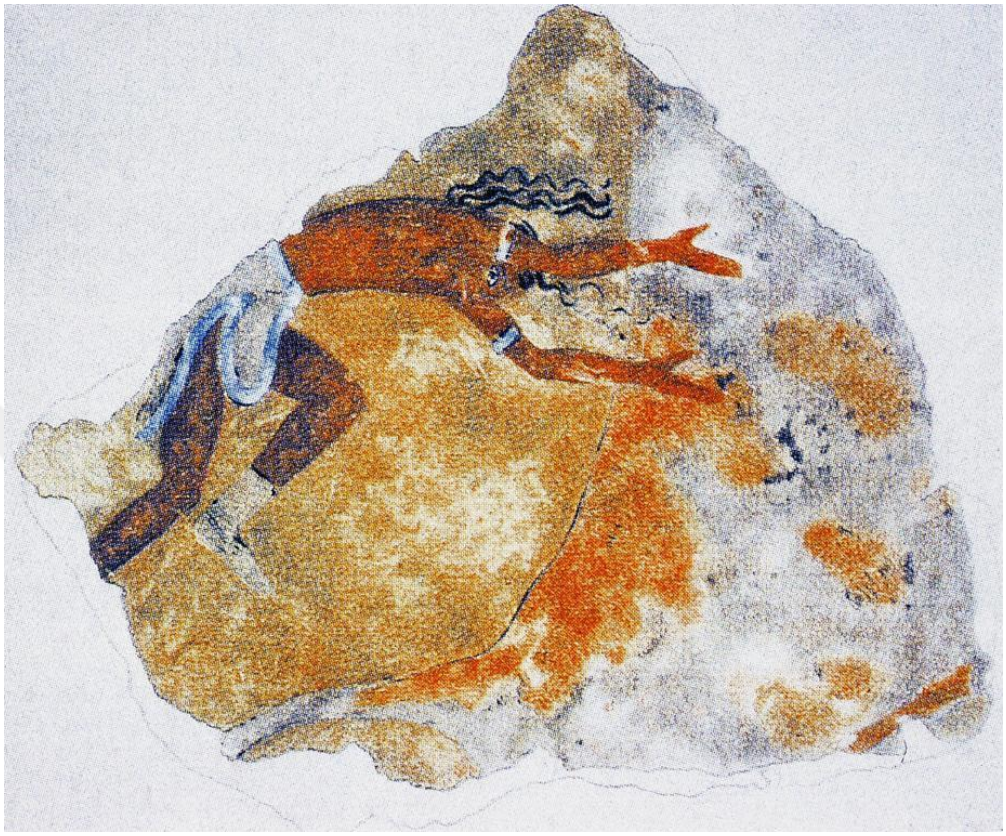
Maximianus

Galerius

Maximinus Daia

RESİMLER

ERKEN DÖNEM MISIR-GİRİT TEMASLARI

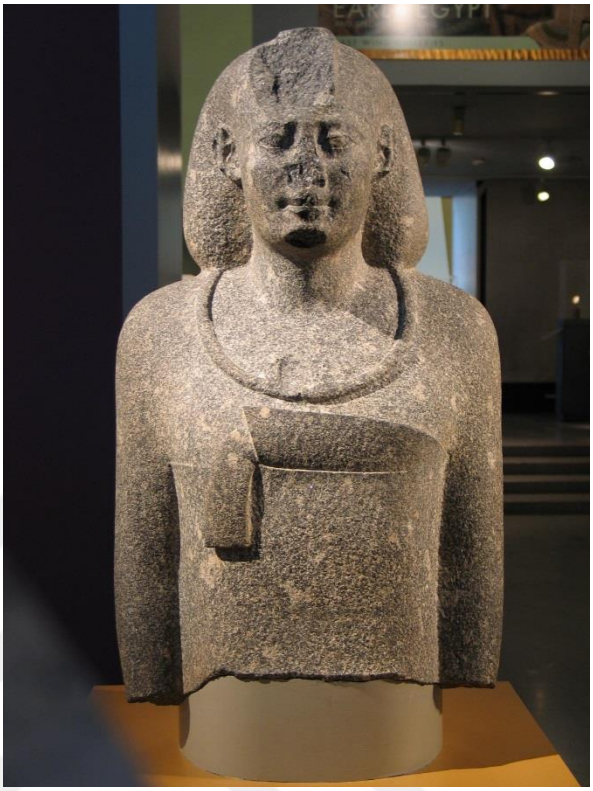

Resim 1. Avaris'te (Tel ed-Dab'a) bulunmuş Boğa Güreşi Sahnesi freski

Resim 2. Hagia Triada Lahdi, Herakleion Arkeoloji Müzesi (MÖ 14. Yüzyıl)

Resim 4. Pers kıyafetleri giymiş Mısırlı erkek heykeli, Brooklyn Müzesi, New York, ABD

Resim 3. Pers Kralı I. Dareios'un Mısırlı Heykeli, Tahran Müzesi, Tahran, İran

BOKHORIS VAZOSU

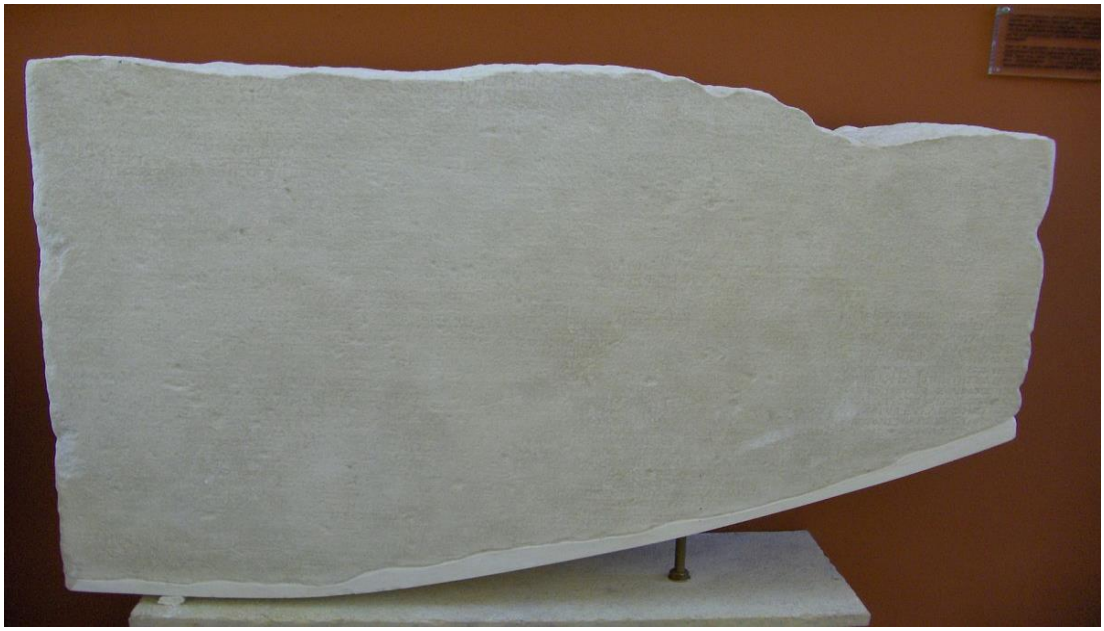
Resim 5. Bokhoris Vazosu, Tarquinia Ulusal Müzesi, İtalya

‘FİRAVUN’ ALEKSANDROS KARTUŞU

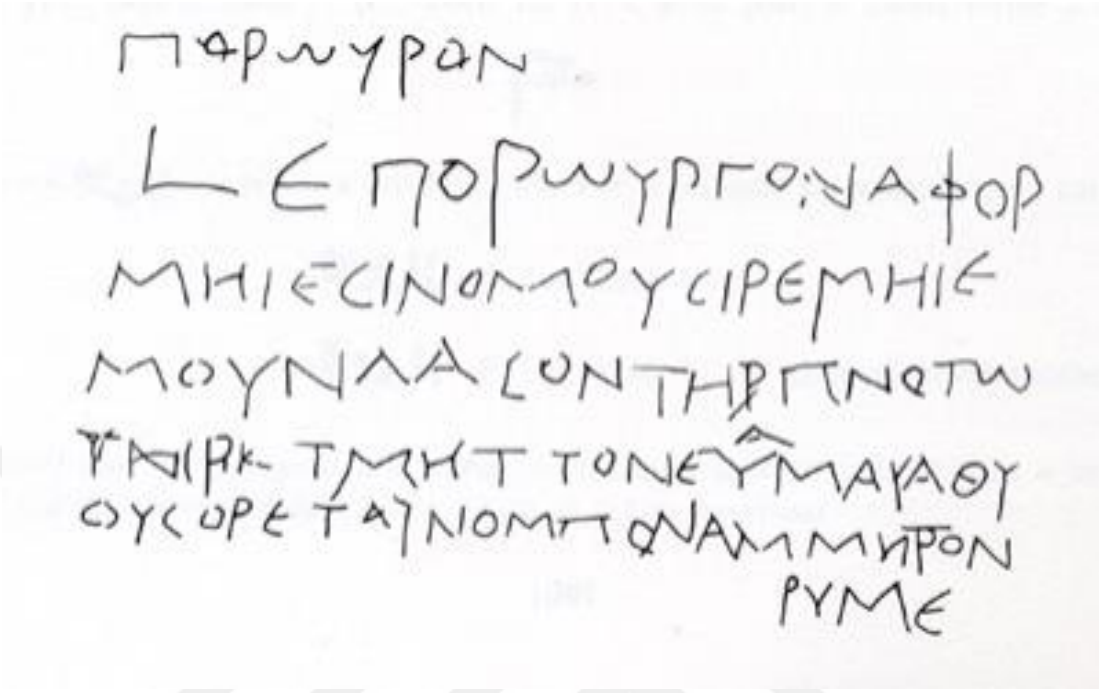
Resim 6. Büyük İskender’in isminin kartuşta yazılı olduğu taş parça, Louvre, Paris.

MARMOR PARIUM

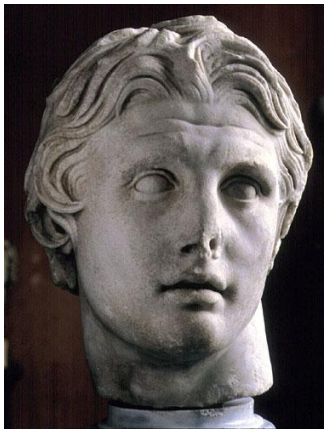
Resim 7. Marmor Parium Fragmanı

ABYDOS'TAKİ YUNAN HARFLERİYLE YAZILMIŞ MISIRCA GRAFFITO

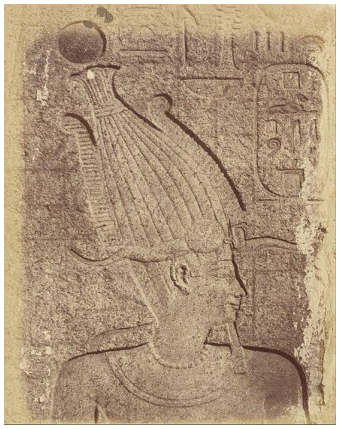

Resim 8. I. Seti'nin Abydos'taki Tapınağı'nda Yer Alan Yunan Harfleri İle Yazılmış Mısırca Graffito

HELLENİSTİK MISIR HÜKÜMDARLARI

Resim 9. III. Aleksandros

Resim 10. III. Philippos

Resim 11. IV. Aleksandros

Resim 12. I. Ptolemaios I. Soter

Resim 13. II. Ptolemaios Philadelphos

Resim 14. III. Ptolemaios I. Euergetes ↑

Resim 15. IV. Ptolemaios Philopator →

Resim 16. VI. Ptolemaios Philometor ↑

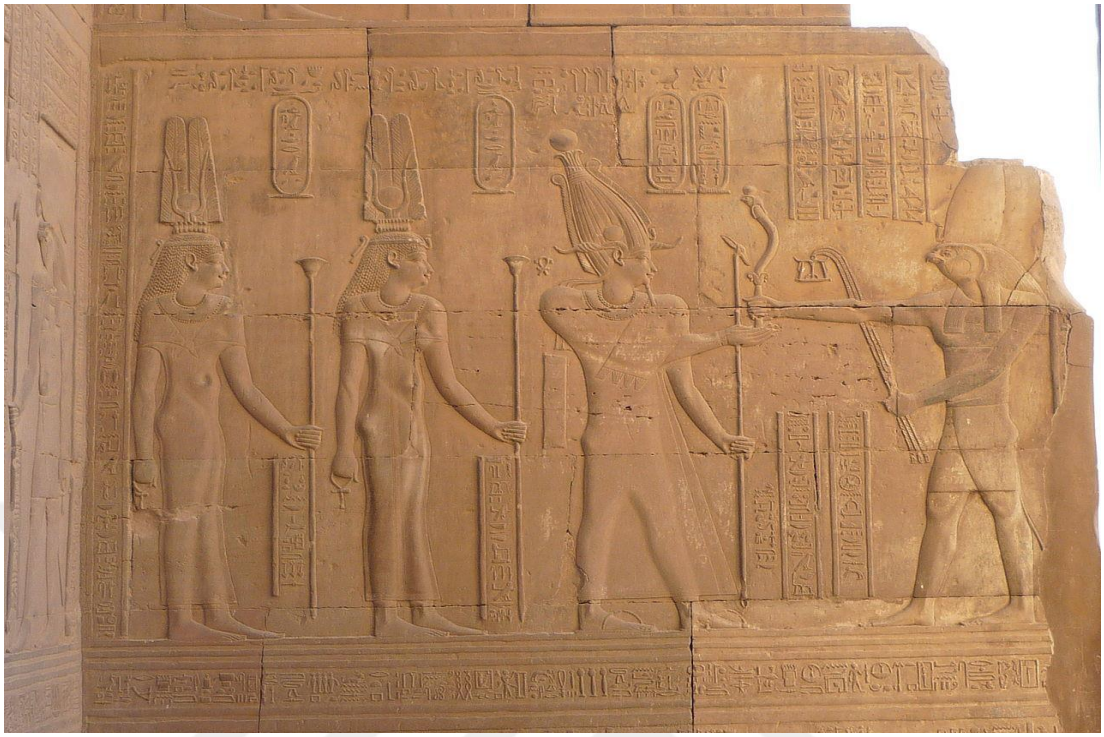
Resim 17. VIII. Ptolemaios II. Euergetes Physkon →

Resim 18. V. Ptolemaios Epiphanes ↓

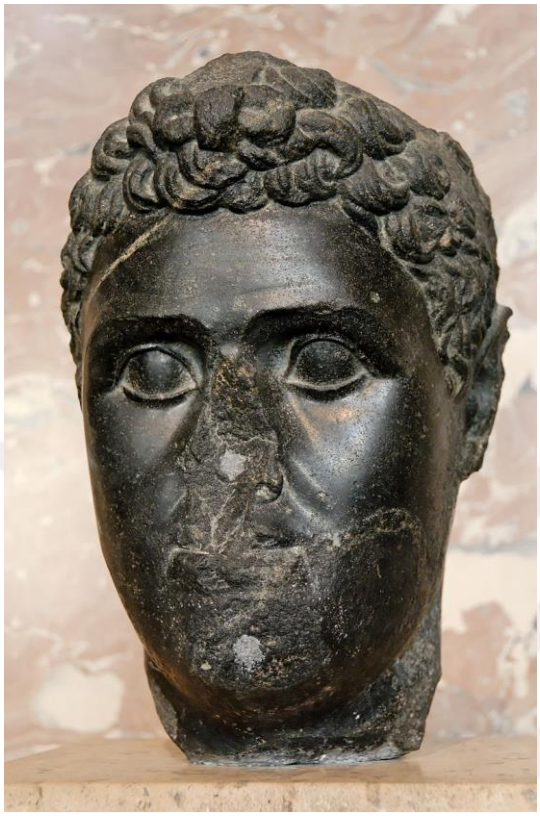
Resim 19. VII. Ptolemaios Neos Philopator ↑

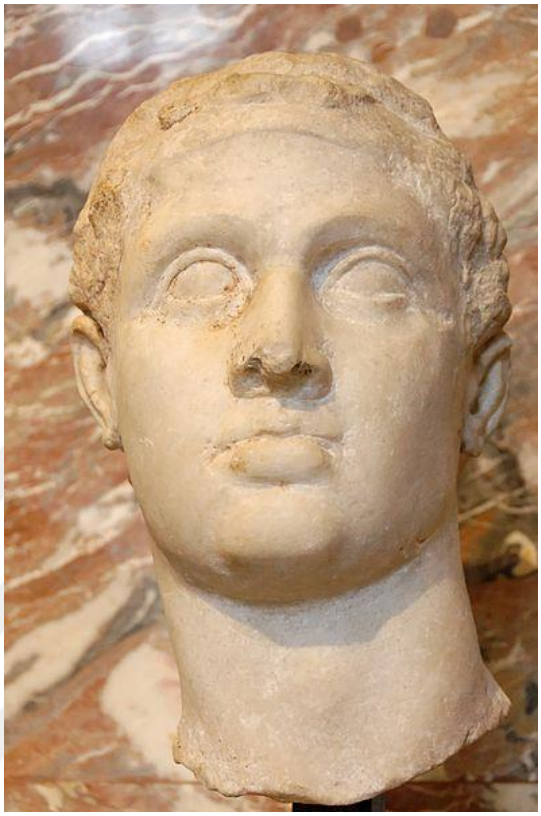
Resim 20. III. Kleopatra, II. Kleopatra ve VIII. Ptolemaios, Kom Ombo Tapınağı

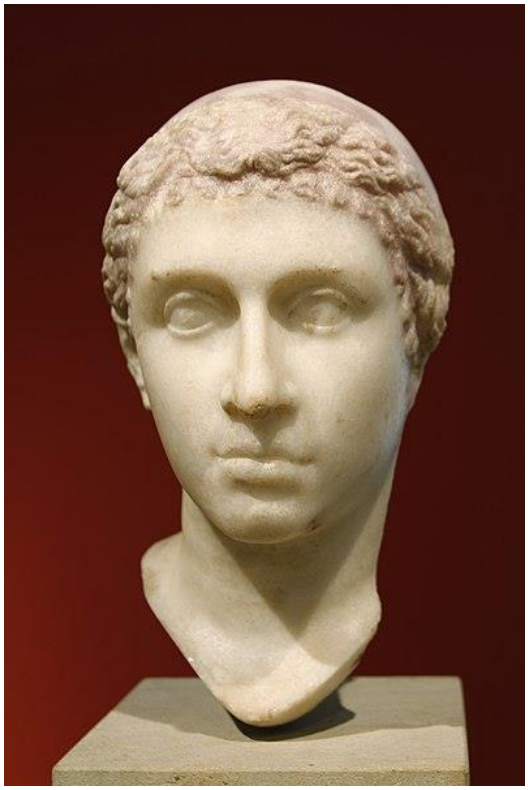
Resim 21. IX. Ptolemaios II. Soter Lathyros, Kom Ombo Tapınağı

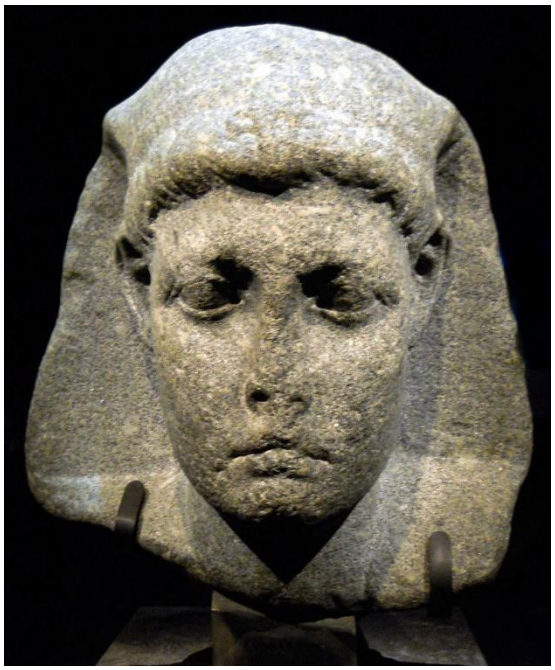

Resim 22. X. Ptolemaios I. Aleksandros

Resim 23. XII. Ptolemaios Auletes

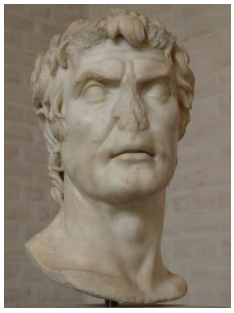

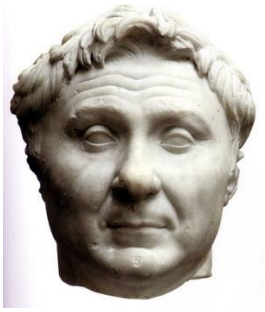
Resim 24. VII. Kleopatra Philopator ←

Resim 25. XV. Ptolemaios Kaisarion ↑

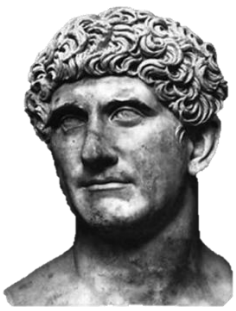
MISIR İÇİN ÖNEMLİ ROMALILAR

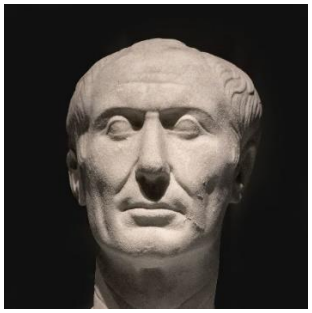
Resim 26. Sulla

Resim 27. Pompeius

Resim 28. M. Antonius

Resim 29. Iulius Caesar

MISIR'A HÜKMEDEN ROMA İMPARATORLARI

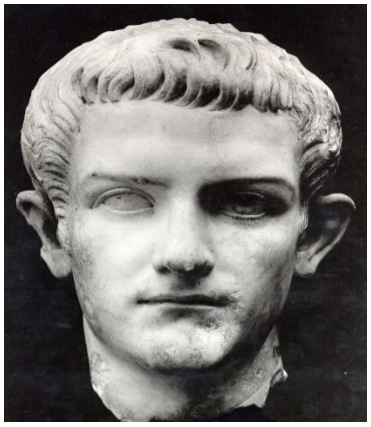
IULIUS-CLAUDIUS HANEDANI (MÖ 31-MS 68)

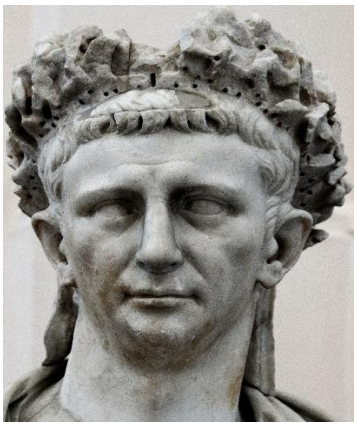
Resim 30. Augustus

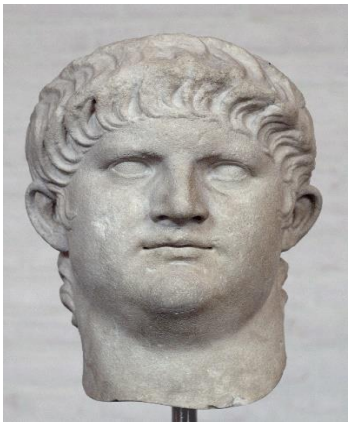
Resim 31. Tiberius

Resim 32. Caligula

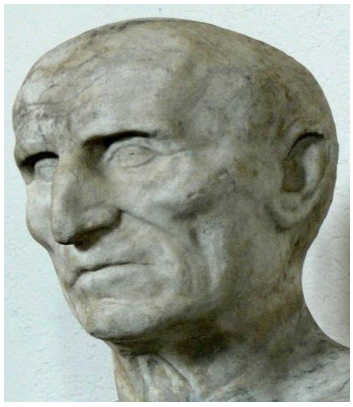

Resim 33. Claudius

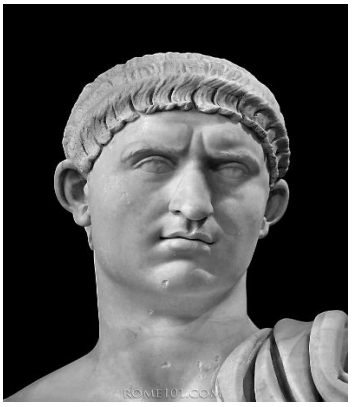

Resim 34. Nero

DÖRT İMPARATOR YILI (MS 69)

Resim 35. Galba

Resim 36. Otho

Resim 37. Vitellius

FLAVIUSLAR HANEDANI (MS 69-96)

Resim 38. Vespasianus ↑

Resim 39. Titus

Resim 40. Domitianus →

NERVA-ANTONINUS HANEDANI (MS 96-192)

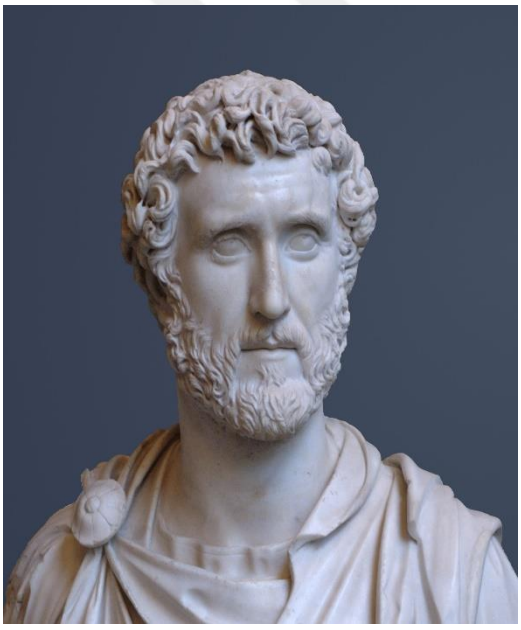
Resim 41. Nerva

Resim 42. Traianus

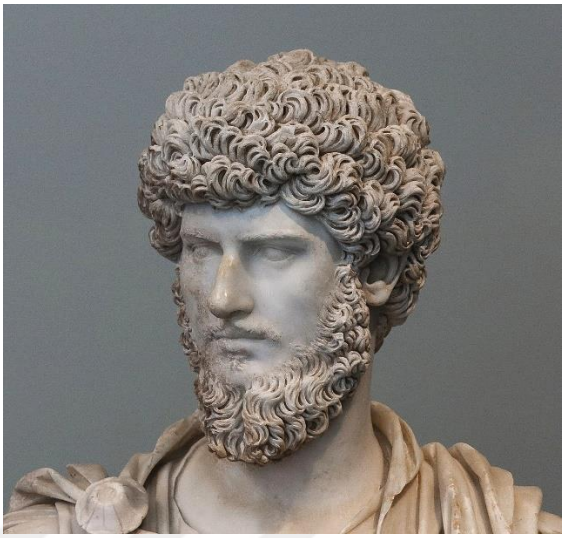
Resim 43. Hadrianus

Resim 44. Antoninus Pius

Resim 45. Marcus Aurelius

Resim 46. Lucius Verus

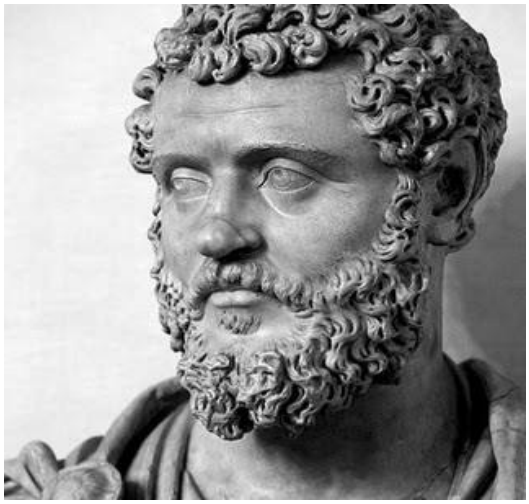
BEŞ İMPARATOR YILI (MS 193)

Resim 47. Commodus

Resim 48. Pertinax

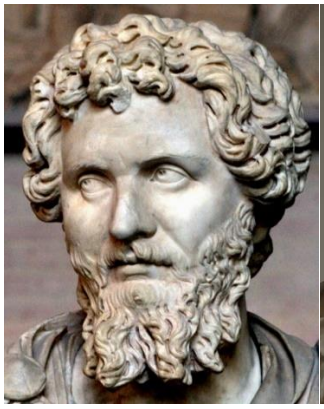

Resim 49. Didius Iulianus

Resim 50. Clodius Albinus

SEVERUS HANEDANI (MS 193-235)

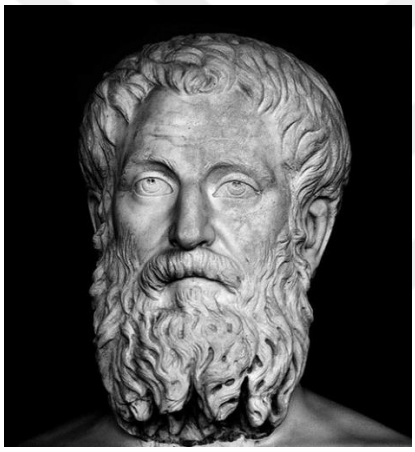
Resim 51. Septimius S.

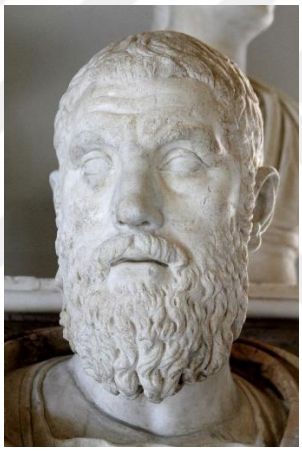
Resim 52. Geta

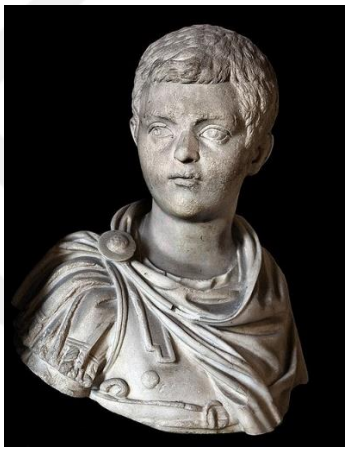
Resim 53. Caracalla

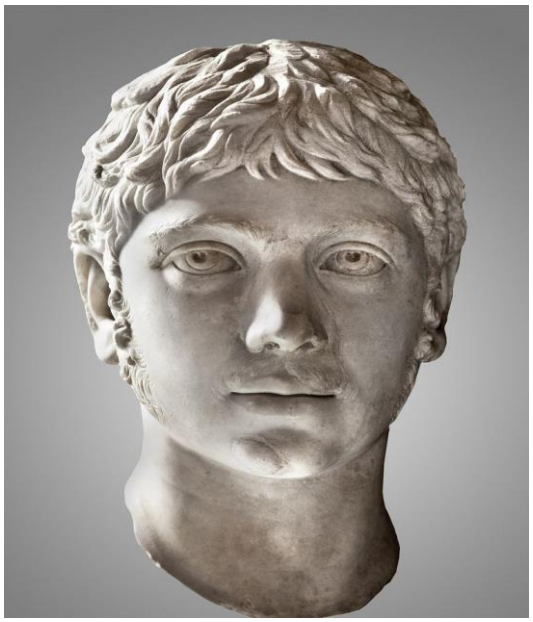
Resim 54. Pescennius Niger

Resim 55. Macrinus

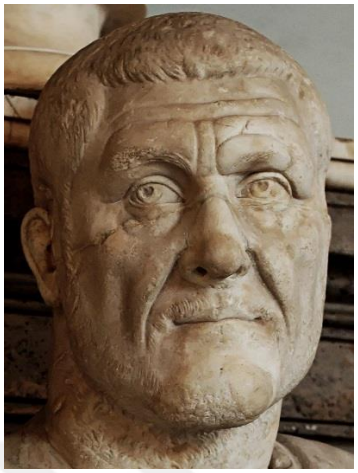
Resim 56. Diadumenianus

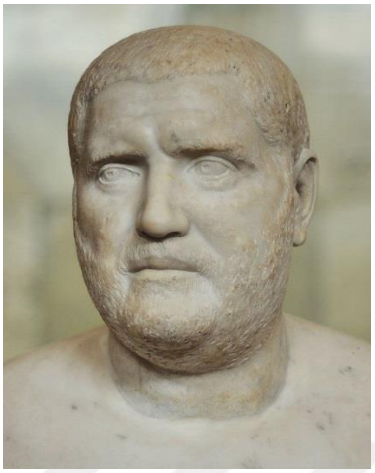
Resim 57. Elagabalus

Resim 58. Severus Alexander

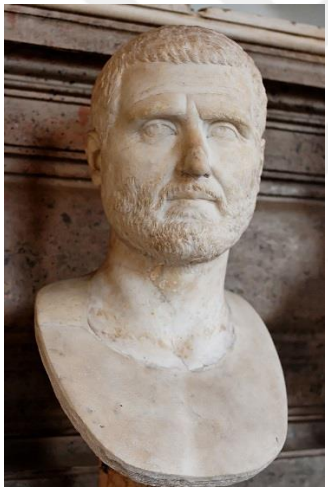
Resim 59. Max. Thrax

Resim 60. Balbinus

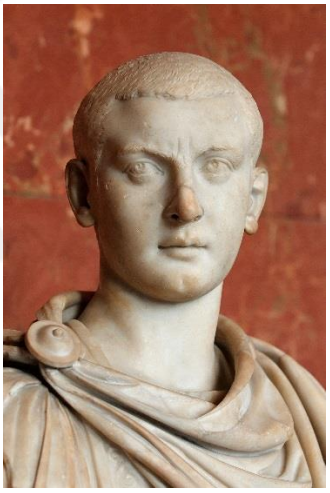
Resim 61. Pupienus

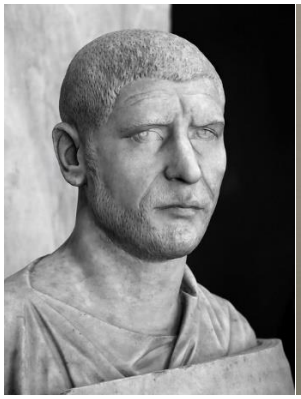
Resim 62. I. Gordianus

Resim 63. II. Gordianus

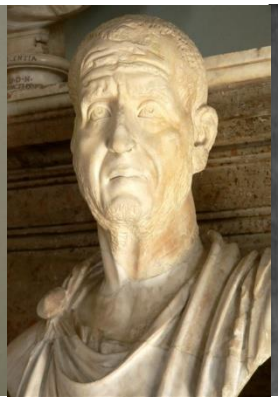
Resim 64. III. Gordianus

Resim 65. Philippus Arabs

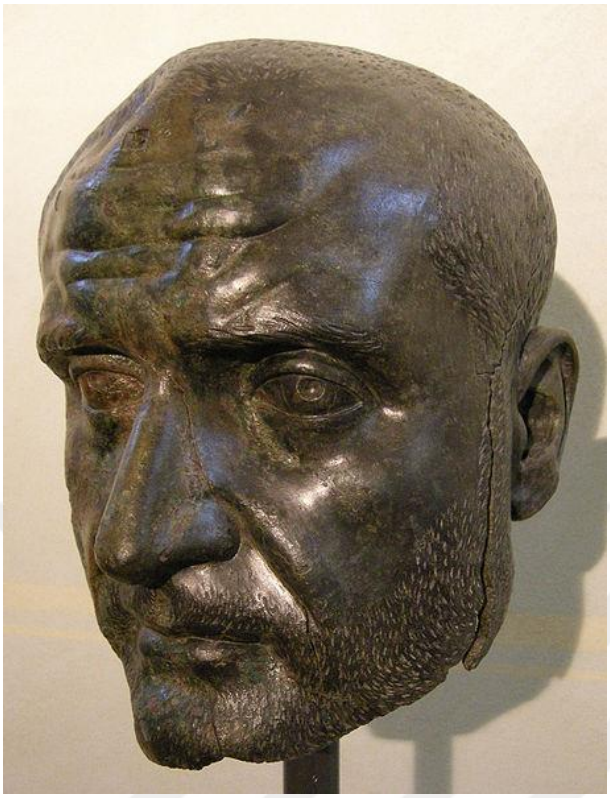
Resim 66. II. Philippus

Resim 67. Decius

Resim 68. Herennius E.

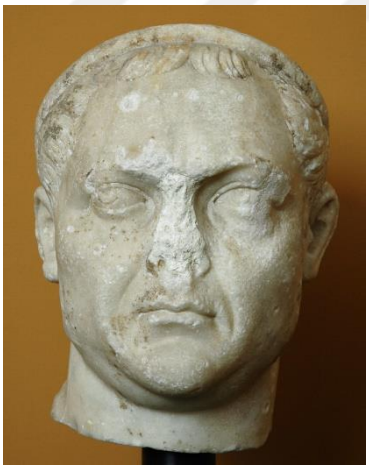
Resim 69. Triboninanus Gallus

Resim 70. Volusianus

Resim 71. Aemilianus

Resim 72. Valerianus

Resim 73. Gallienus

Resim 74. Saloninus

Resim 75. Claudius Gothicus

Resim 76. Quintilius

Resim 77. Aurelianus

Resim 78. Florianus

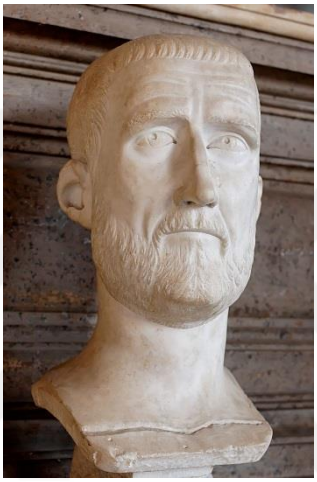
Resim 79. Carus

Resim 80. Numerianus

Resim 81. Tacitus

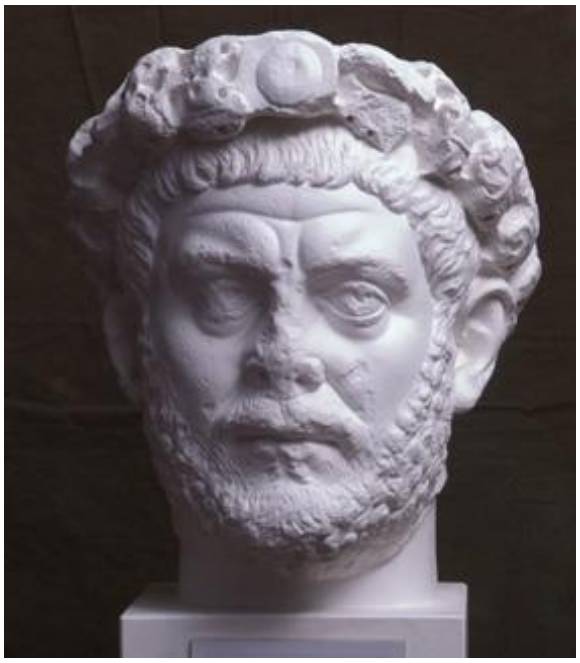

Resim 82. Probus

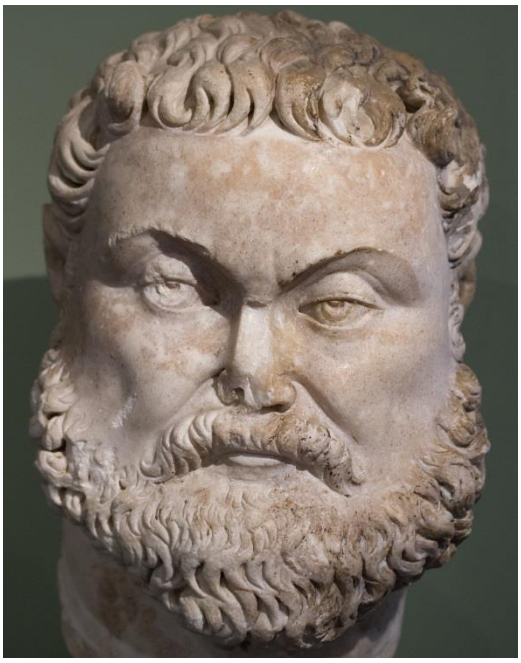

Resim 83. Carinus

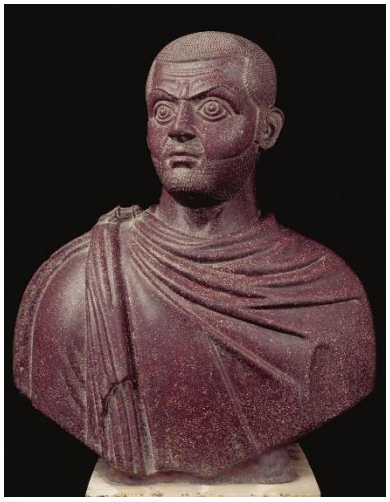
TETRARKHIA VE CONSTANTINUS HANEDANI

Resim 84. Diocletianus

Resim 85. Maximianus

Resim 86. Galerius

Resim 87. Constantius Chlorus

Resim 88. I. Constantinus

Resim 89. Licinius

Resim 90. Maxentius

Resim 91. Valerius Valens

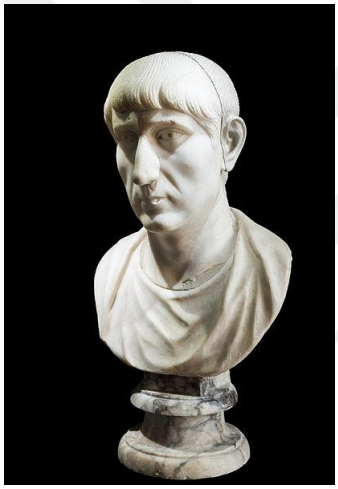
Resim 92. II. Maximinus Daia

Resim 93. II. Constantinus

Resim 94. I. Constans

Resim 97. II. Constantius ←

Resim 95. Iulianus

Resim 96. Iovianus

VALENTINIANUS HANEDANI

Resim 99. Valens

Resim 100. II. Valentinianus

Resim 101. Gratianus

Resim 98. I. Valentinianus

THEODOSIUS HANEDANI

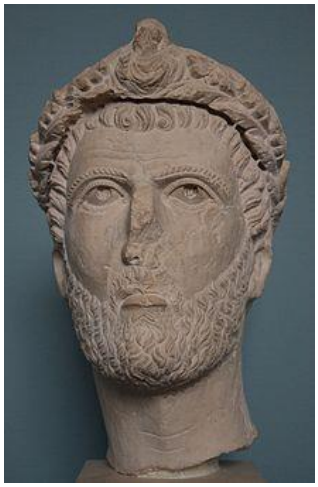

Resim 102. I. Theodosius

Resim 103. Arcadius

PALMYRALILAR

Resim 104. Odaenathus

Resim 105. Zenobia

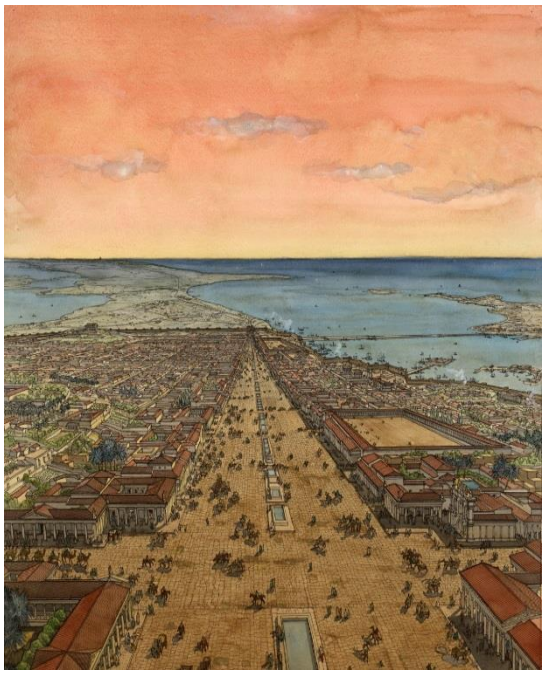

Resim 106. Vaballathus

ALEKSANDREIA[595]

Resim 107. Aleksandreia Rekonstrüksyonu

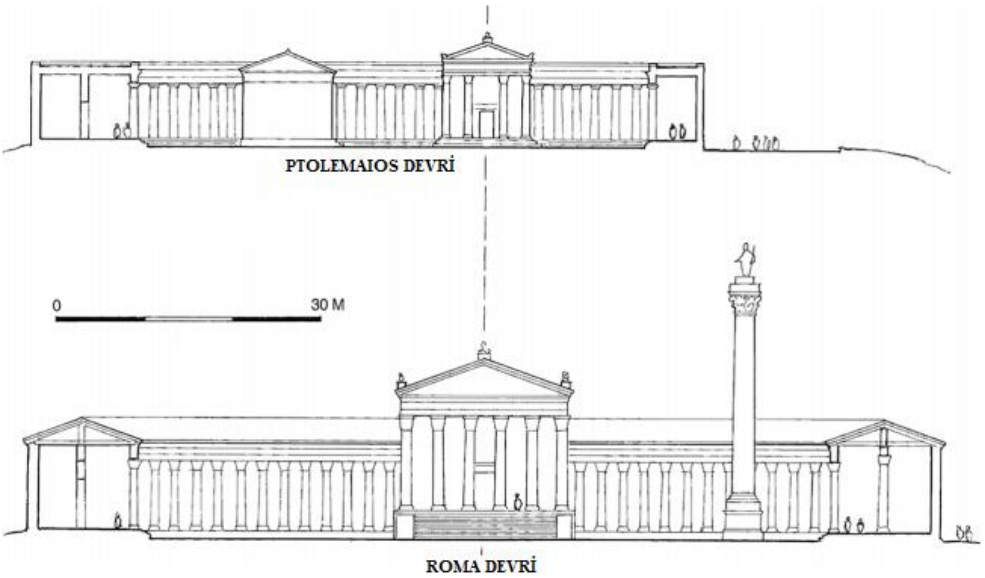
Resim 108. Aleksandreia Ana Cadde

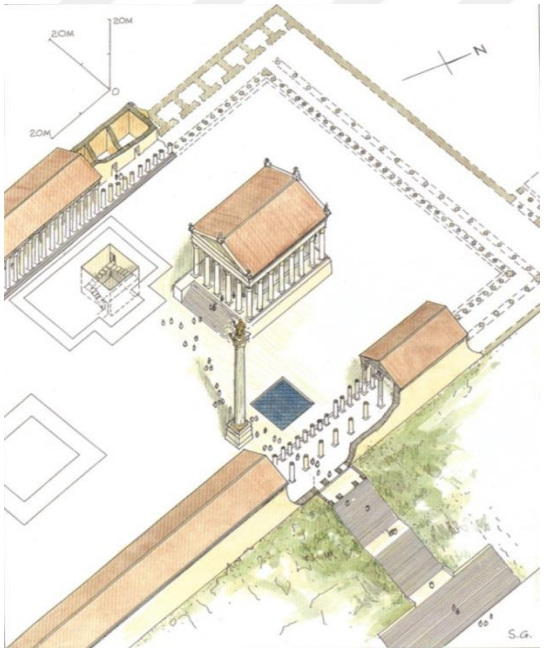
Resim 109. Aleksandreia Deniz Feneri

[595] Aksi belirtilmedikçe verilen tüm rekonstrüksyonlar Fransız arkeolog Jean-Claude Golvin'in eseridir.

ALEKSANDREIA SERAPEIONU

Resim 110. Aleksandreia Sarapaionu – Ptolemaios ve Roma Devri Rekonstrüksyon Enine Kesidi[596]

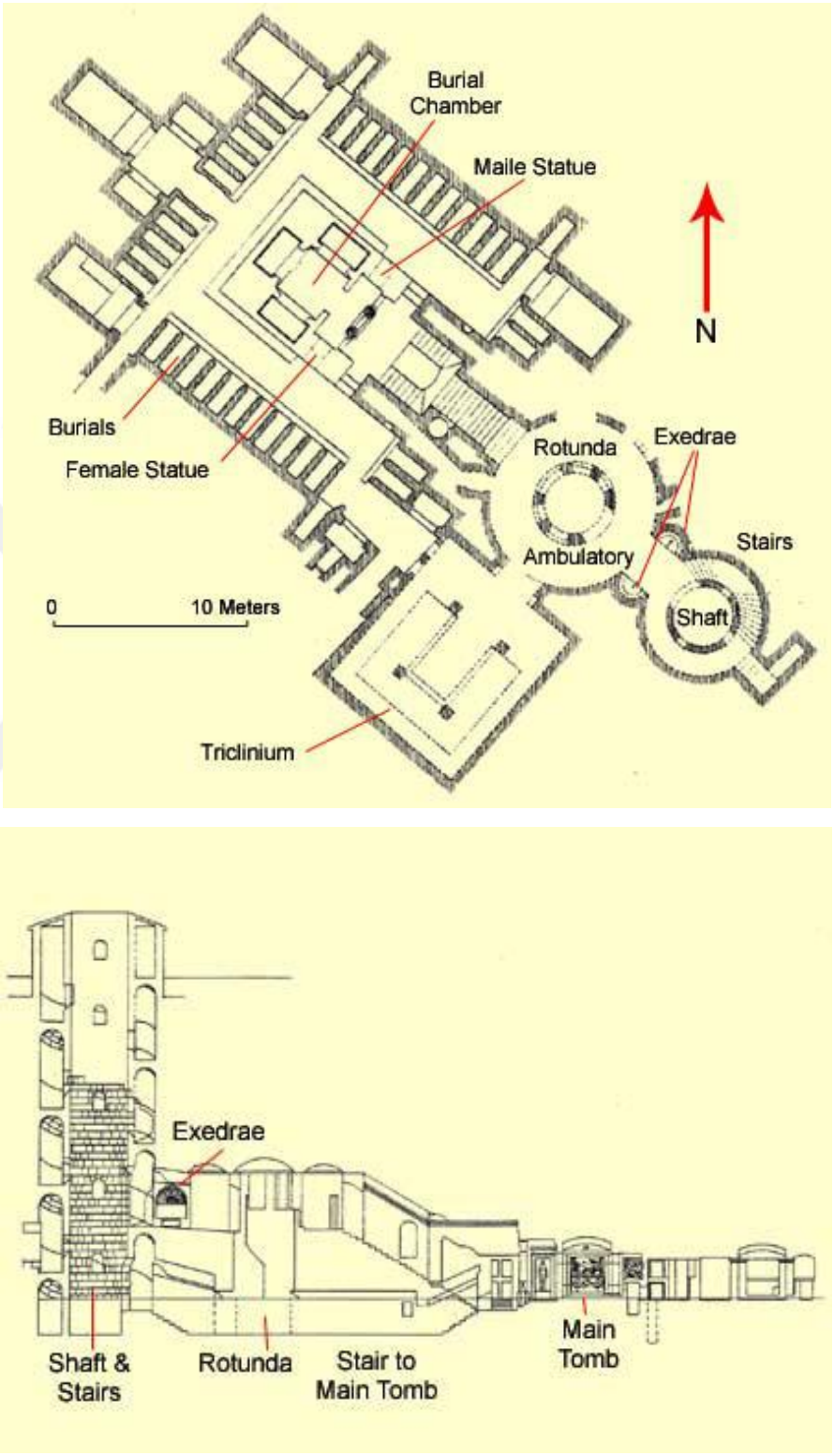
Resim 111. Aleksandreia Serapeionu[597]

Resim 112. Diocletianus Sütunu

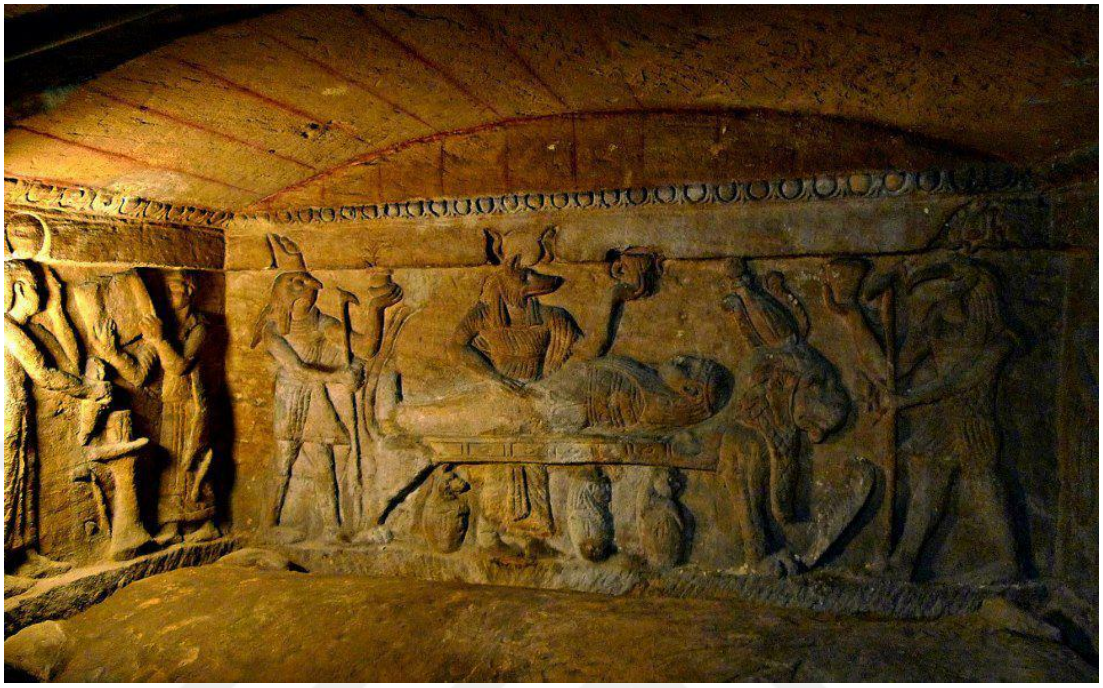
[596] Judith S. McKenzie, Sheila Gibson, A. T. Reyes, "Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence", **The Journal of Roman Studies, Vol. 94**, Cambridge: Society for the Promotion of Roman Studies, 2004, p. 94. (Çizimdeki yazılar Türkçeleştirilmiştir.)
[597] Ibid., p.

KOM EŞ-ŞOKAFA KATAKOMBLARI – ALEKSANDREIA

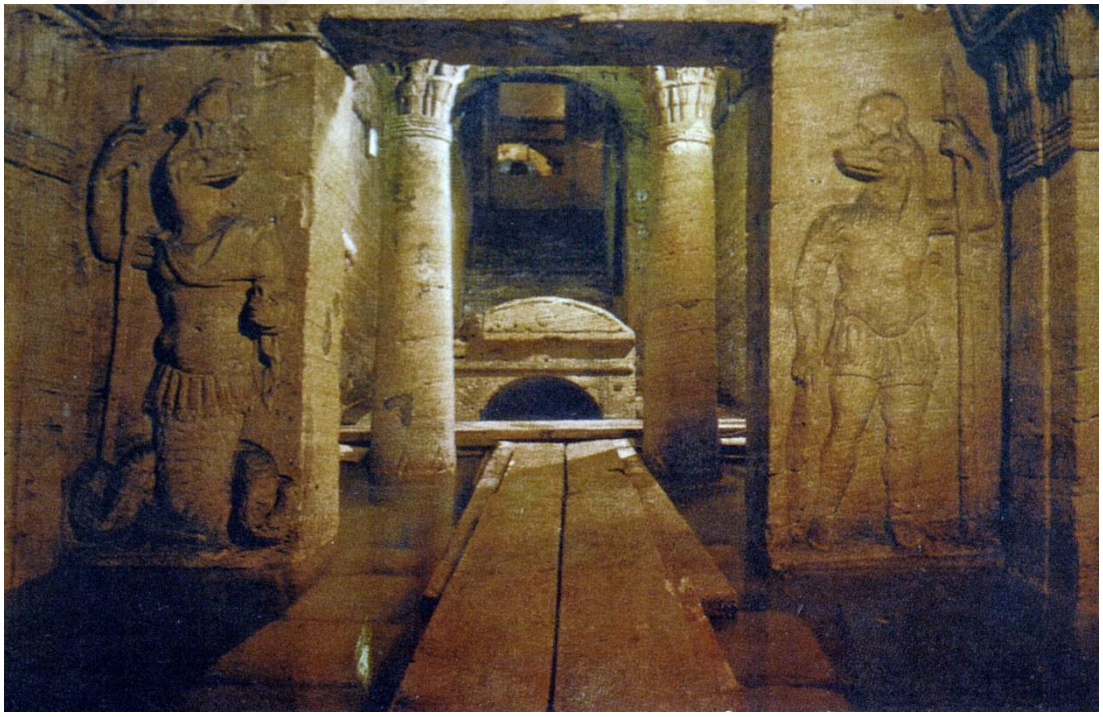

Resim 113. Kom eş-Şokafa Katakombları – Plan[598]

598

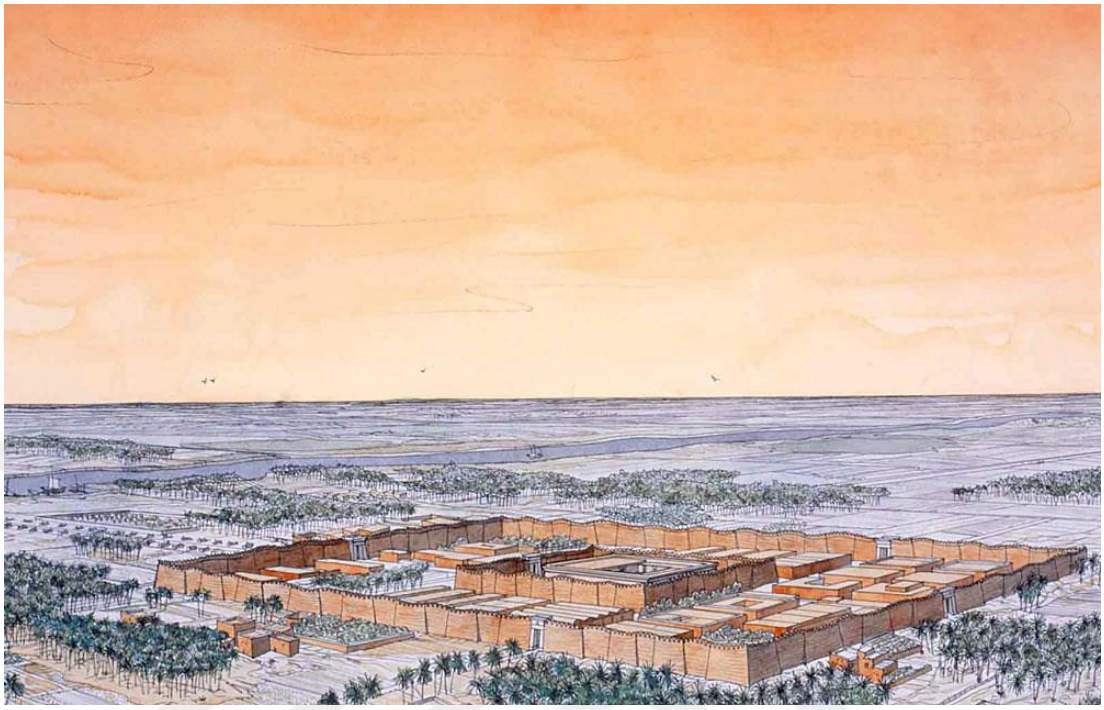

Resim 114. Kom eş-Şokafa'dan Mumyalama Ritüeli Sahnesi

Resim 115. Kom eş-Şokafa. Romalı Askerler Üniforması Giyinmiş Tanrı Kabartmaları

BEHBEİT EL-HACER ISIS TAPINAĞI

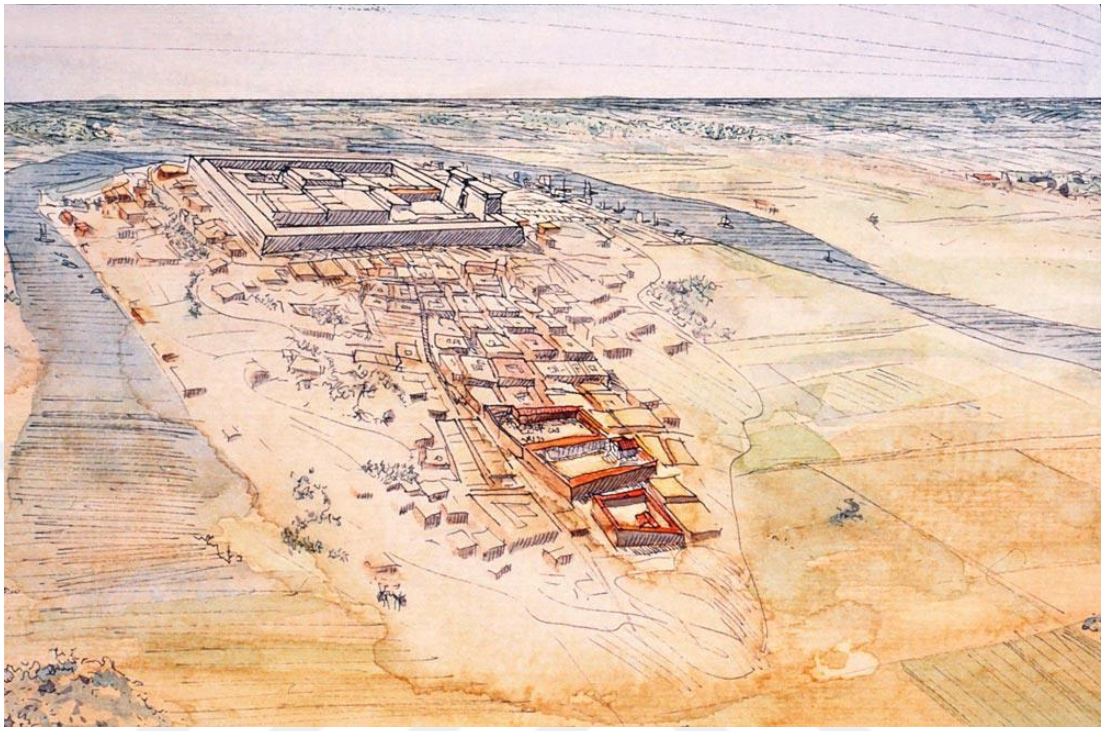

Resim 116. Behbeit el-Hacer Isis Tapınağı Rekonstrüskyonu

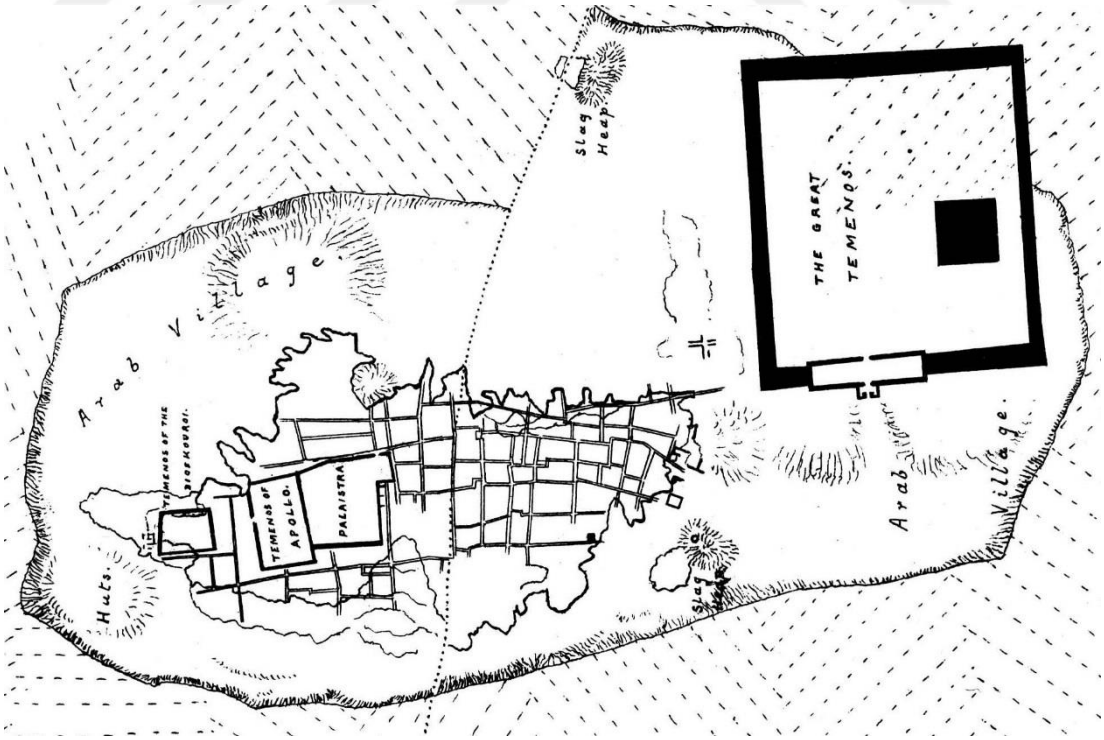

Resim 117. Behbeit el-Hacer Isis Tapınağı

NAUKRATIS

Resim 118. Naukratis Rekonstrüksyonu

Resim 119. Naukratis'in Planı

ANTINOOPOLIS

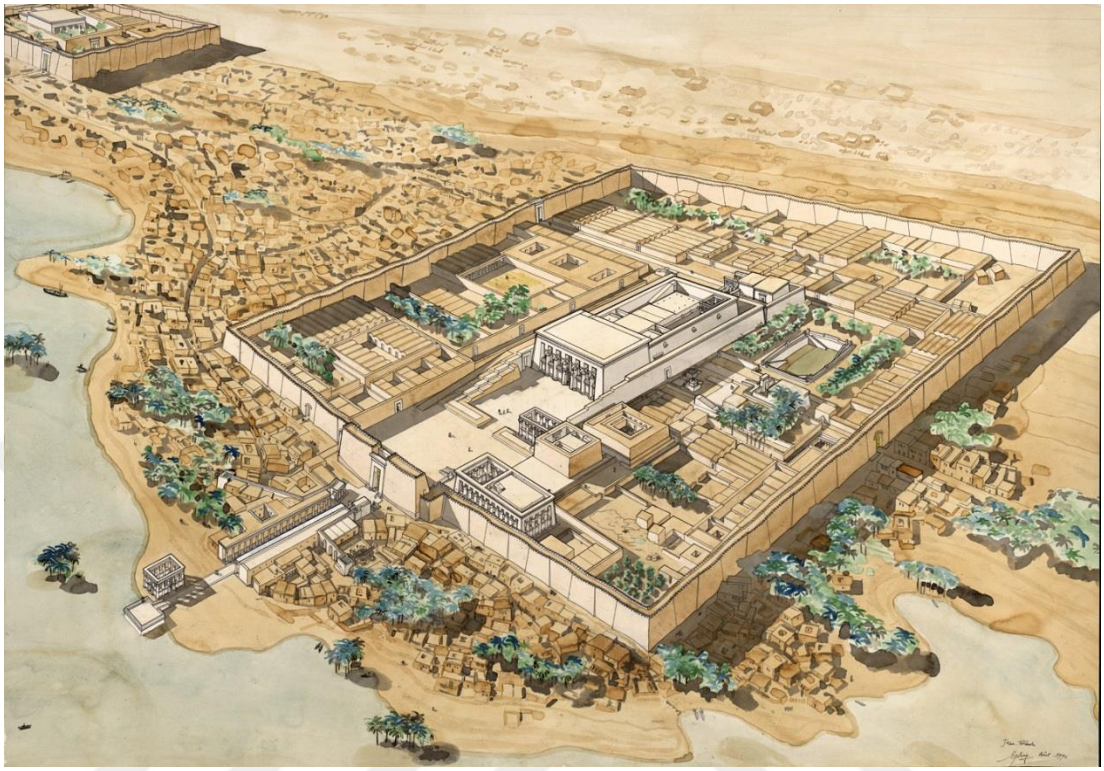

Resim 120. Antinoopolis Rekonstrüksyonu

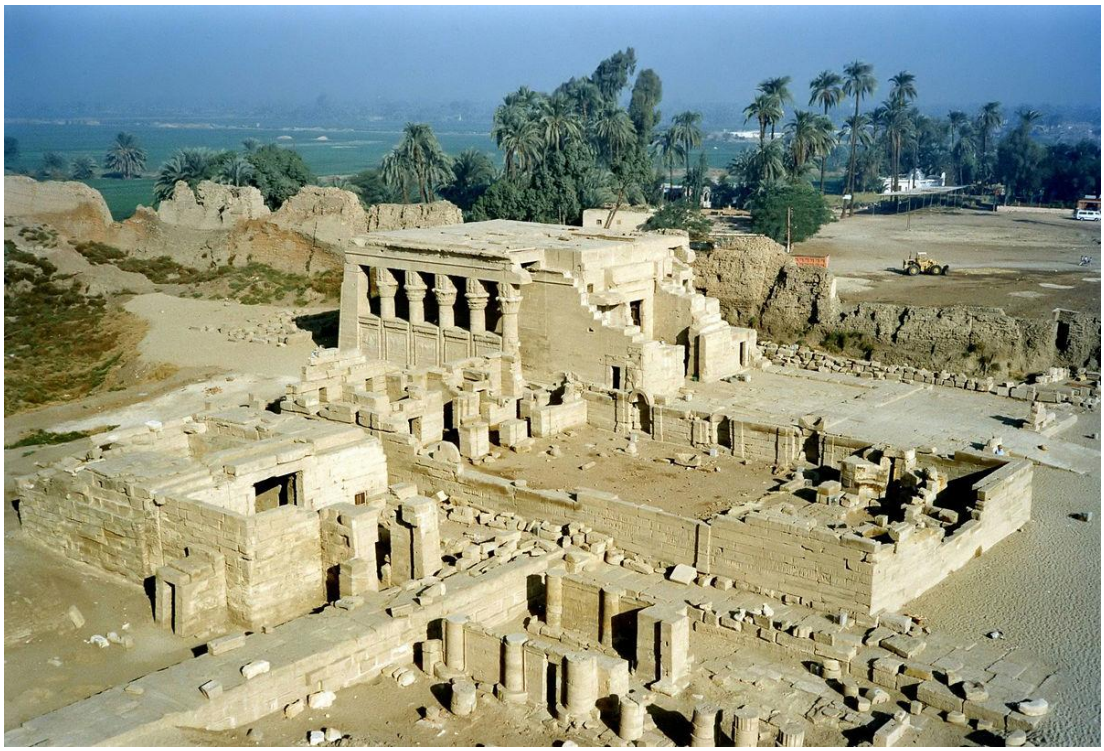

Resim 121. Antinoopolis'teki Zafer Takı (19. yüzyıl)

DENDERA TAPINAK KÜLLİYESİ

Resim 122. Dendera Tapınak Külliyesi Rekonstrüksyonu

Resim 123. Dendera Tapınak Külliyesi

LUKSOR TAPINAĞI[599]

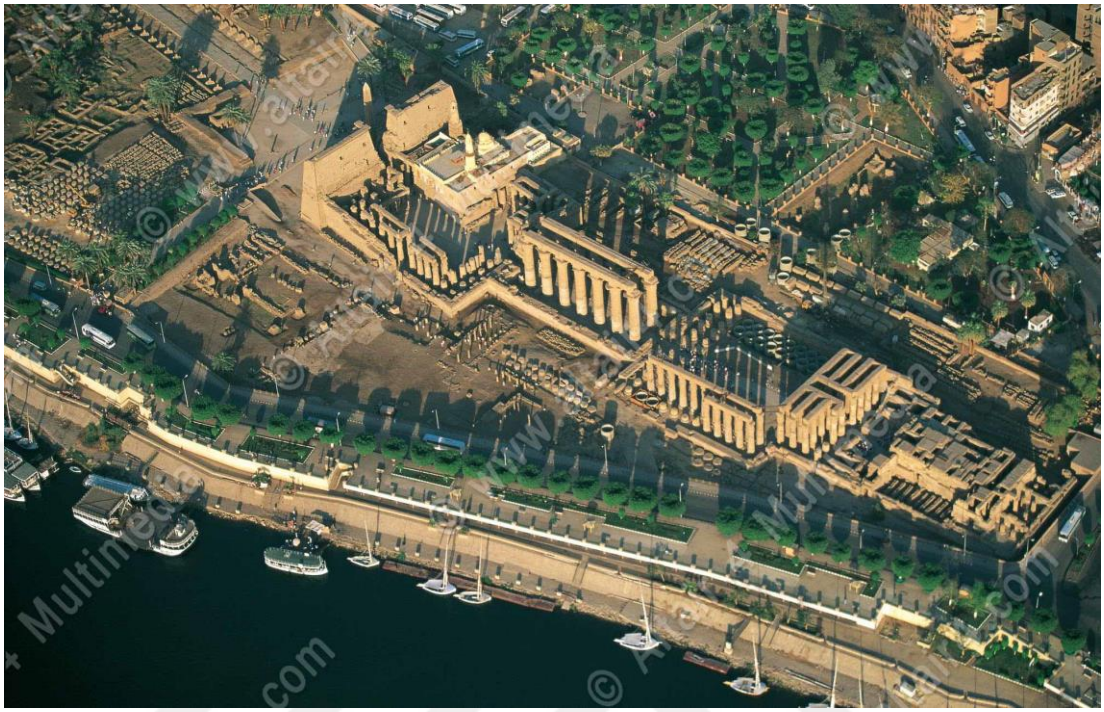

Resim 124. Luksor Tapınağı – Tapınak Hâli, II. Ramses Devri (MÖ 13. yüzyıl)

Resim 125. Luksor Tapınağı – Castrum (MS 3. yüzyıl)

[599] "The Temple of Amon at Luxor 3D model and reconstruction" **Altair4 Multimedia** 02.04.2019. https://www.altair4.com/en/modelli/tempio-di-amon-a-luxor/

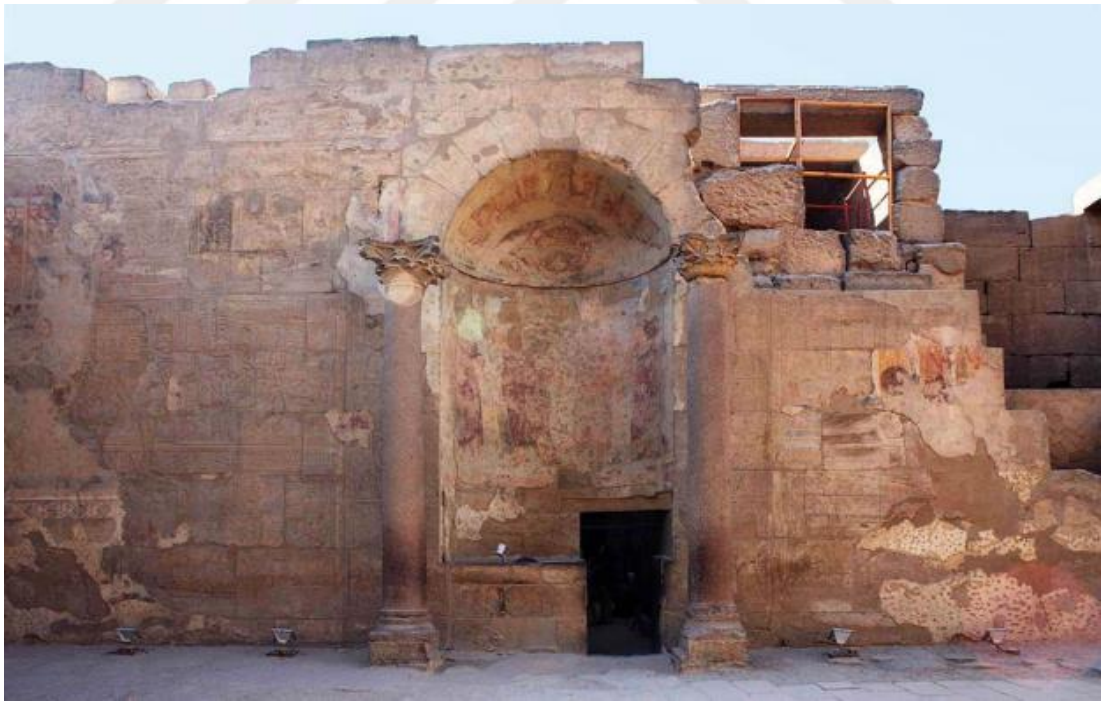

Resim 126. Luksor Tapınağı – Günümzdeki Durum (MS 21. yüzyıl)

LUKSOR TAPINAĞI İMPARATOR KÜLTÜ ŞAPELİ

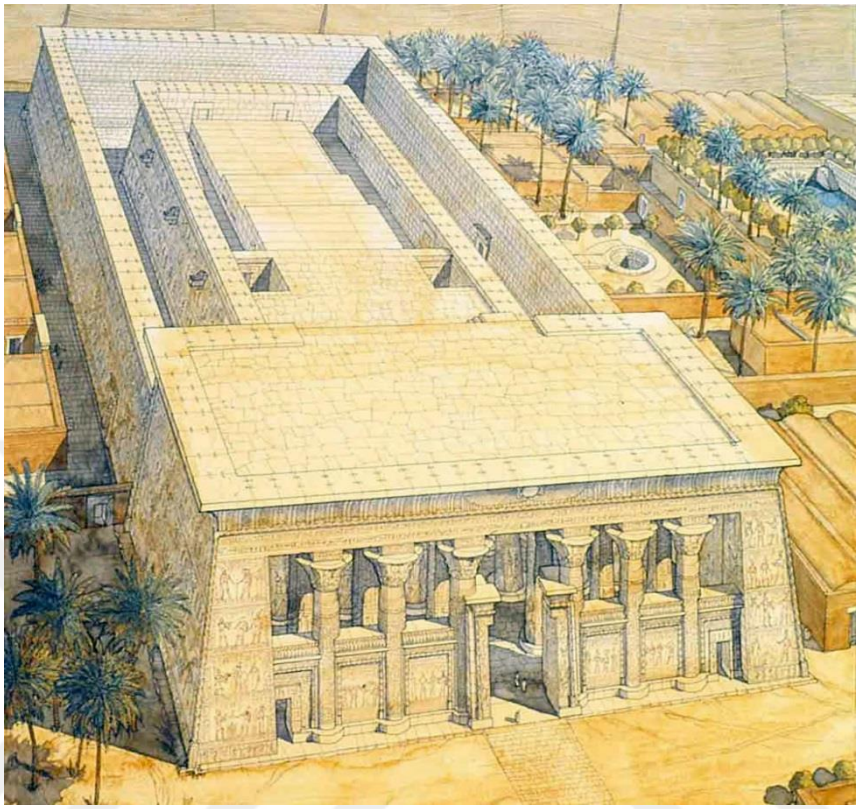
Resim 127. Luksor Tapınağı İmparator Kültü Şapeli Rekonstrüksyonu[600]

Resim 128. Luksor Tapınağı İmparator Kültü Şapeli Bugünkü Durum[601]

[600] Dmitry A. Karelin, "IMAGING OF THE LATE ROMAN CASTRUM – 2: Computer Reconstruction of the Roman Imperial Cult Temple in the Late Roman Fortress at Luxor in Egypt", **AMIT 1 (26)**, Moscow: 2014, p. 9.
[601] Ibid., p. 5.

ESNA TAPINAĞI

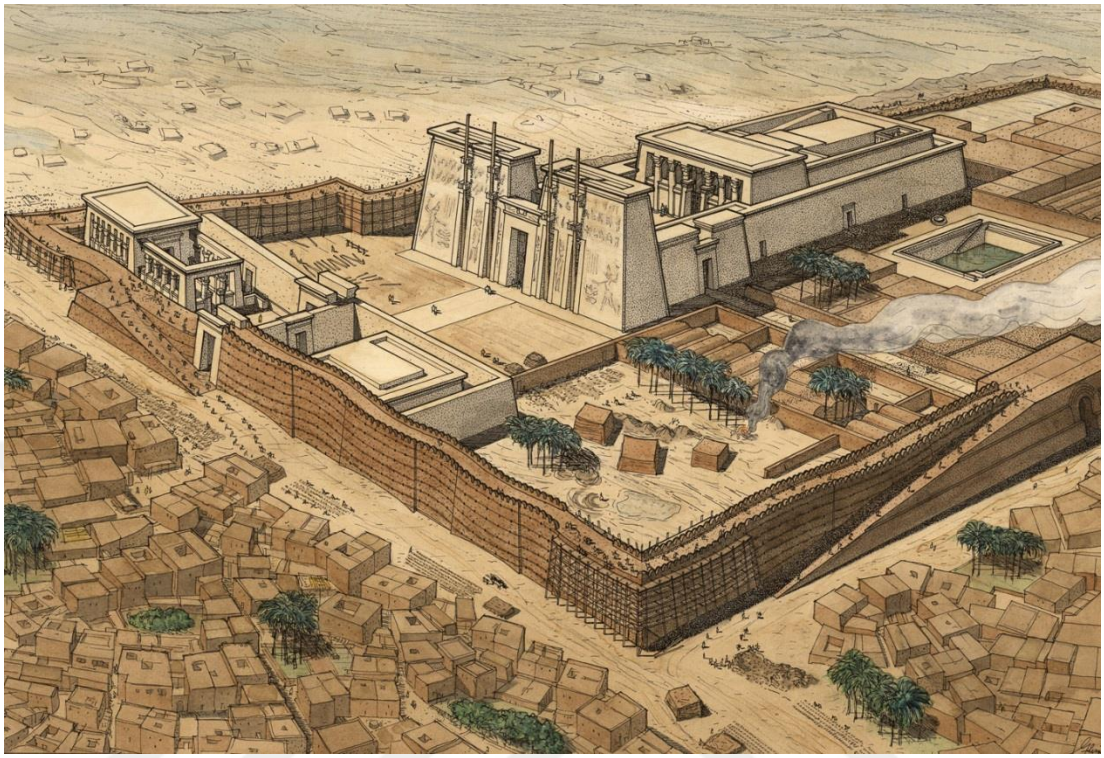

Resim 129. Esna Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 130. Esna Tapınağı

EDFU TAPINAĞI

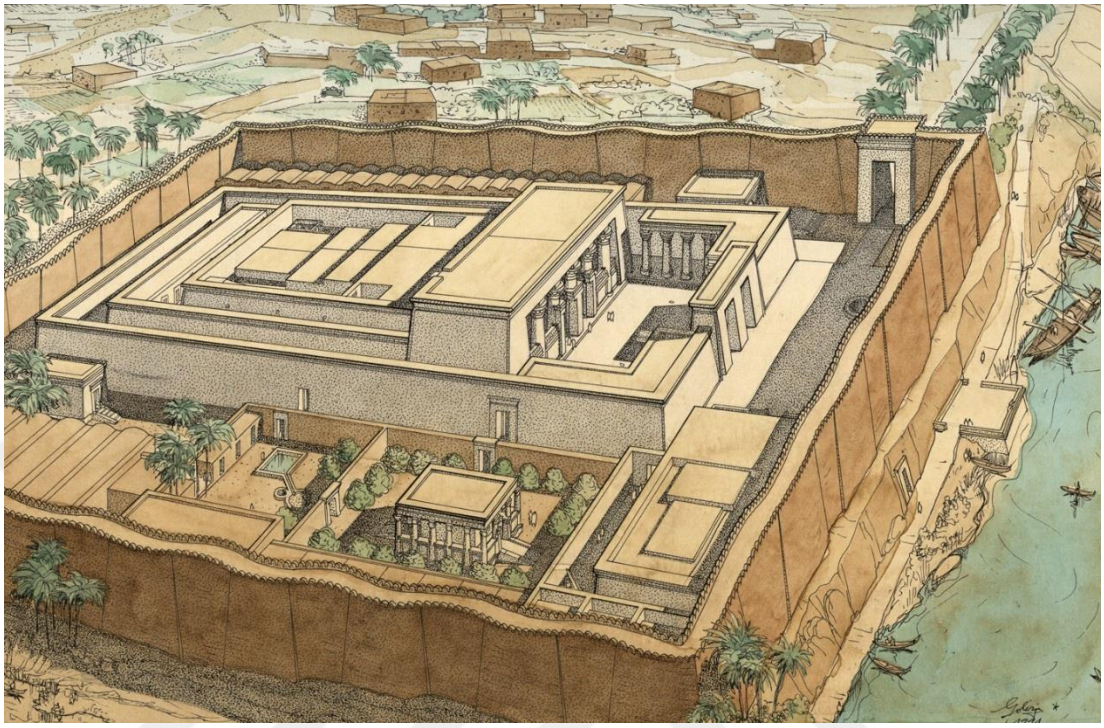

Resim 131. Edfu Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 132. Edfu Tapınağı

KOM OMBO ÇİFTE TAPINAĞI

Resim 133. Kom Ombo Çifte Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 134. Kom Ombo Çifte Tapınağı Rekonstrüksyonu

PHILAE ISIS TAPINAK KÜLLİYESİ

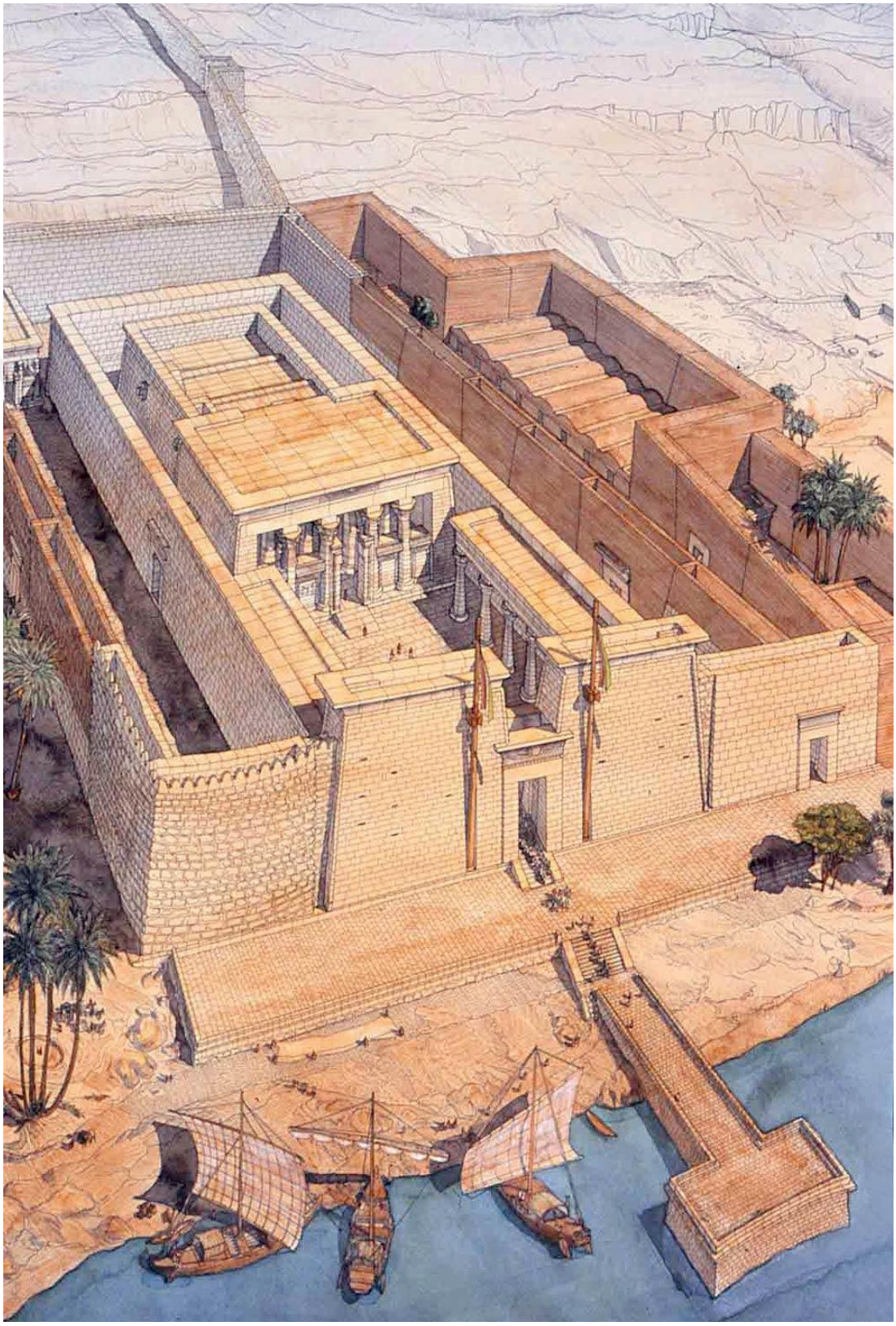

Resim 135. Philae Isis Tapınak Külliyesi Rekonstrüksyonu

Resim 136. Philae Isis Tapınak Külliyesi (solda: Traianus Köşkü)

KALABŞA TAPINAĞI VE KERTASSI KÖŞKÜ

Resim 137. Kalabşa Tapınağı Rekonstrüksyonu

Resim 138. Kalabşa Tapınağı

Resim 139. Kertassi Köşkü

TAFA, DABOD, DENDUR VE DAKKA TAPINAKLARI

Resim 140. Tafa Tapınağı, Leiden

Resim 141. Dabod Tapınağı, Madrid

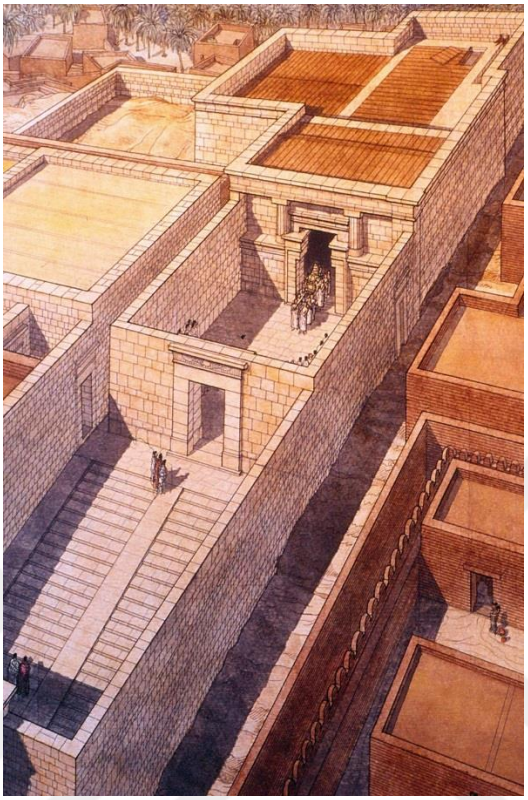

Resim 142. Dendur Tapınağı, New York

Resim 143. Dakka Tapınağı

SİVA VAHASI

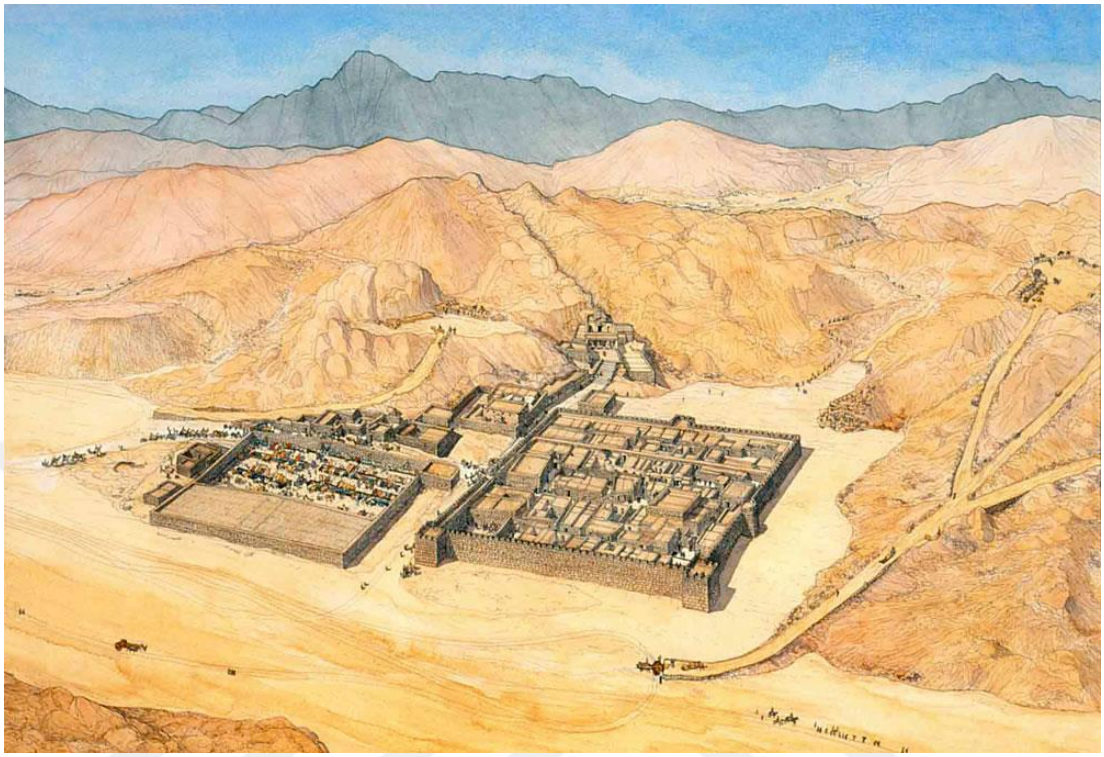

Resim 144. Siva Vahası Amon Kehanet Merkezi Rekonstrüksyonu

Resim 145. Siva Vahası

MONS CLAUDIANUS

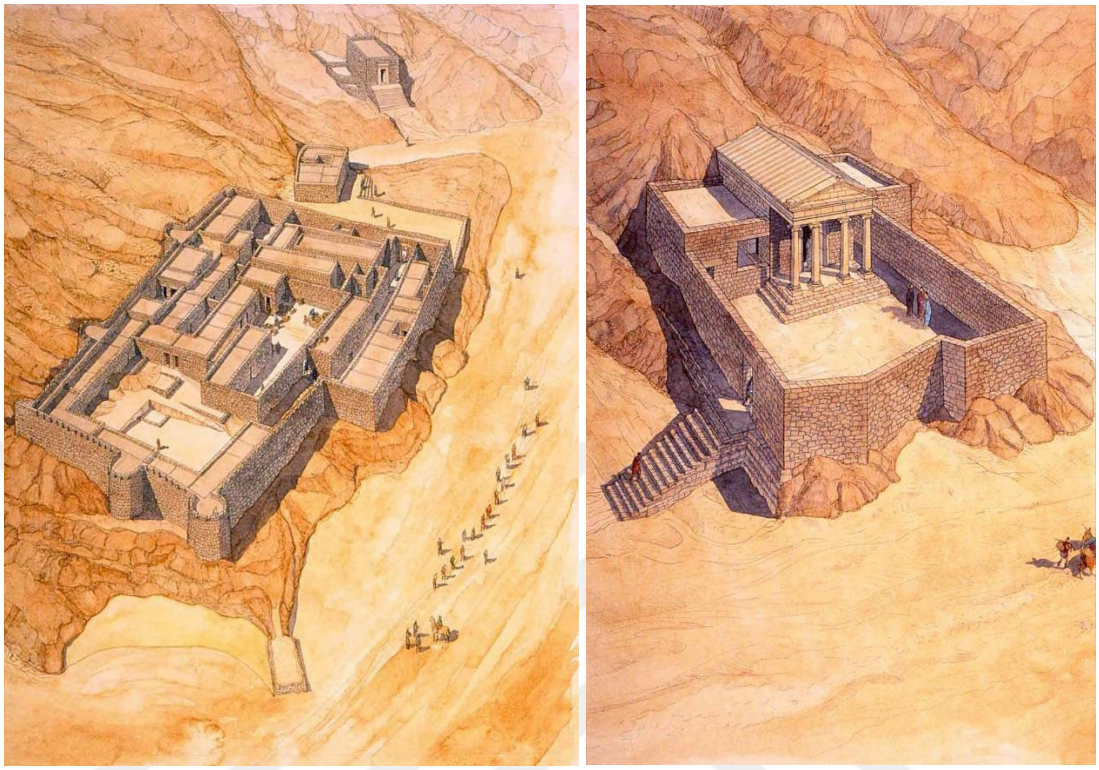

Resim 146. Mons Claudianus Rekonstrüksyonu

Resim 147. Mons Claudianus

MONS PORPHYRITES

Resim 148. Mons Porphyrites Kale ve Tapınak Rekonstrüksyonu

Resim 149. Mons Porphyrites

CIRCUS MAXIMUS

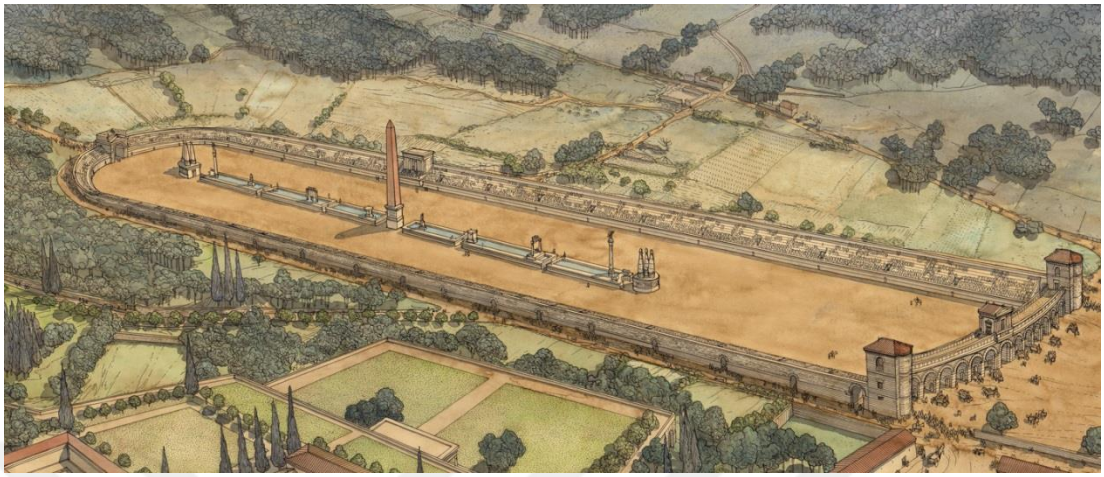

Resim 150. Circus Maximus Rekonstrüksyonu

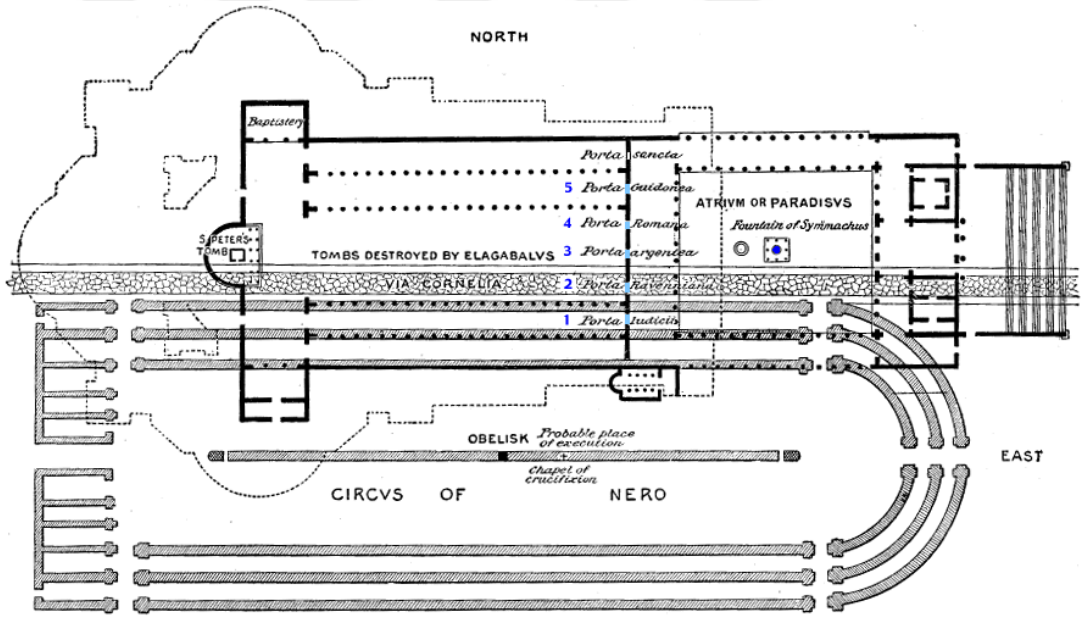

Resim 151. Circus Maximus

CIRCUS CALIGULA/NERO

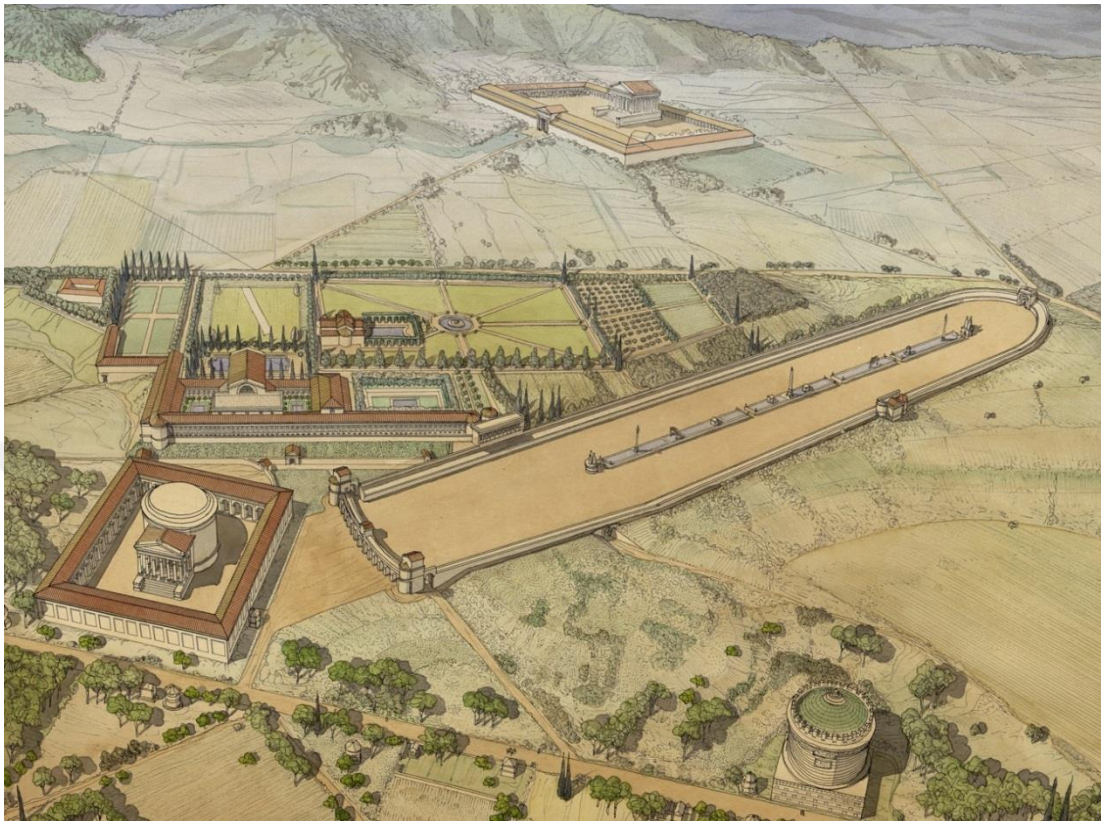

Resim 152. Circus Caligula/Nero

Resim 153. Circus Caligula/Nero'nun San Pietro Bazilikaları Planların Göre Yeri

CIRCUS MAXENTIUS

Resim 154. Circus Maxentius Rekonstrüksyonu

Resim 155. Circus Maxentius

KONSTANTINOPOLIS HIPPODROMU

Resim 156. Konstantinopolis Hippodromu Rekonstrüksyonu

Resim 157. Sultanahmet Meydanı

CAESAREA MARITIMA CIRCUSU

Resim 158. Caesarea Maritima Circusu Rekonstrüksyonu

Resim 159. Caesarea Maritima Circusu

MISIR DİKİLİTAŞLARI - ROMA

Resim 160. Laterano Dikilitaşı

Resim 161. Vaticano Dikilitaşı

Resim 162. Montecitorio Dikilitaşı

Resim 163. Flaminio Dikilitaşı

Resim 164. Minerveo Dikilitaşı

Resim 165. Macuteo Dikilitaşı

Resim 166. Matteiano Dikilitşi

Resim 167. Dogali Dikilitaşı

MISIR DİKİLİTAŞLARI – ROMA DIŞI

Resim 168. Urbino Dikilitaşı, Urbino

Resim 169. Boboli Dikilitaşı, Floransa

Resim 170. Theodosius Dikilitaşı, İstanbul

ROMA YAPIMI DİKİLİTAŞLAR – ROMA

Resim 171. Agonalis Dikilitaşı

Resim 172. Pincio Dikilitaşı

Resim 173. Esquiline Dikilitaşı

Resim 174. Quirinale Dikilitaşı

Resim 175. Sallustiano Dikilitaşı

ROMA YAPIMI DİKİLİTAŞLAR – ROMA DIŞI

Resim 176. Caesarea Dikilitaşı, İsrail

Resim 177. Benevento Dikilitaşı, Benev

Resim 178. Catania Dikilitaşı

Resim 179. Münih Dikilitaşı

Resim 180. Örme Dikilitaş, İstanbul

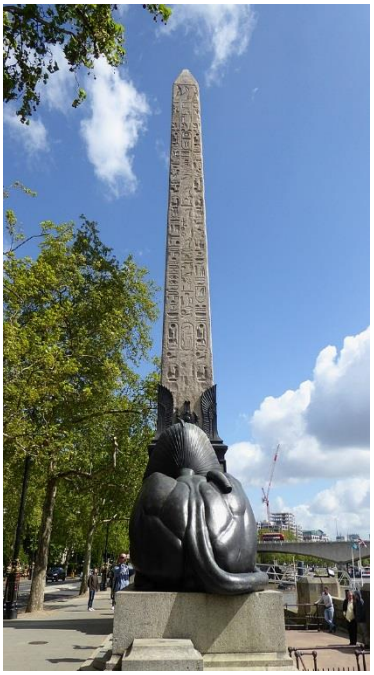
KLEOPATRA'NIN İĞNELERİ

Resim 181. Paris

Resim 182. New York

Resim. 183. Londra

PHILAE DİKİLİTAŞI

Resim 184. Philae Dikilitaşı, Kingston Lacy

CESTIUS PİRAMİDİ

Resim 185. Cestius Piramidi

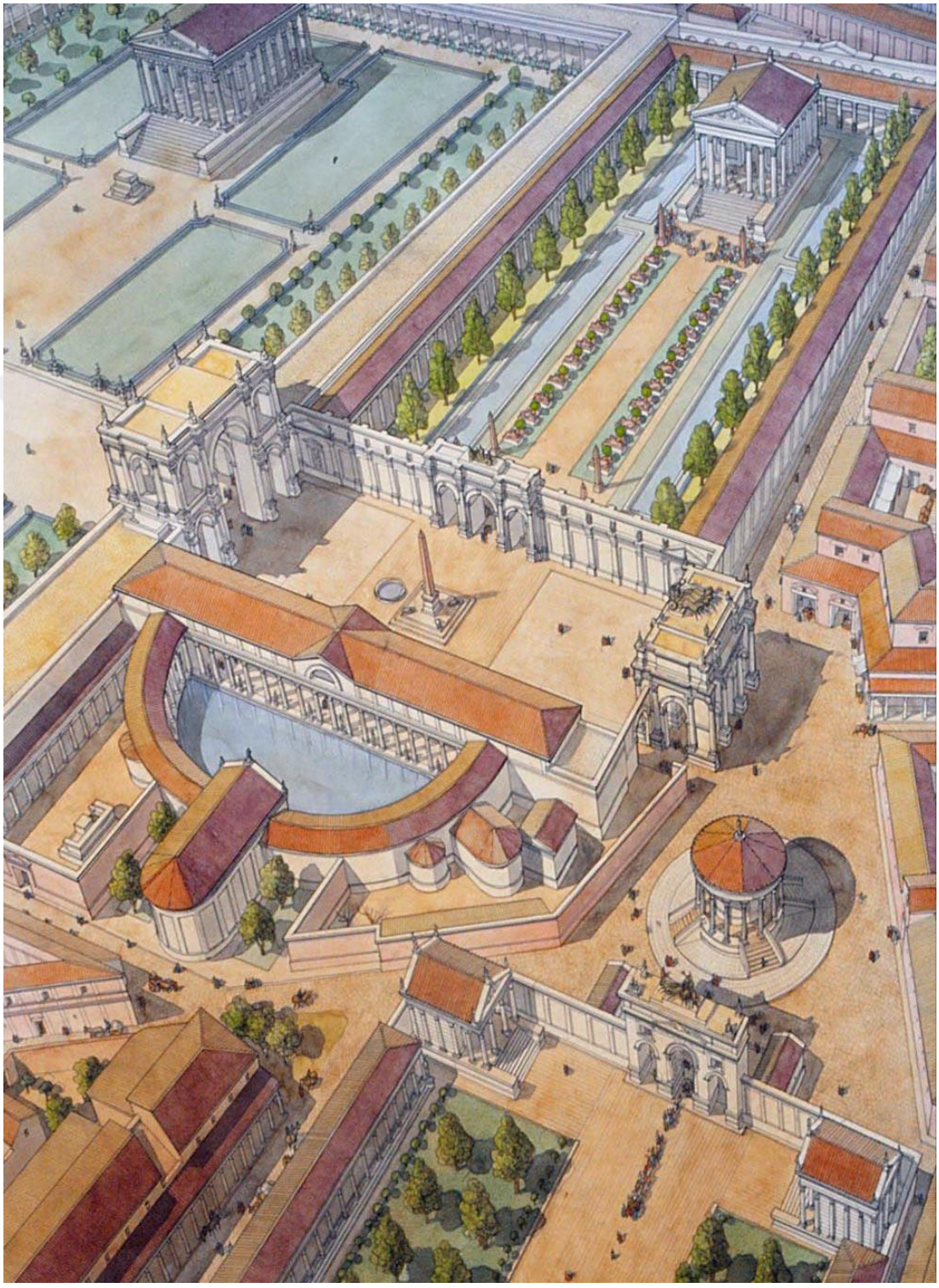
CESTIUS PİRAMİDİ'NİN MUHTEMEL ESİN KAYNAĞI

NUBIA PİRAMİTLERİ

Resim 186. Cestius Piramidi'nin Muhtemel Esin Kaynağı Nubia Piramitleri

ISEUM CAMPENSE VE SERAPEUM

Resim 187. Iseum Campense ve Serapeum Rekonstrüksyonu

MAUSOLEO DEGLI HATERII PANELİ

Resim 188. Mausoleo degli Haterii Paneli

POMPEII ISEUMU

Resim 189. Pompeii Iseum Rekonstrüksyonu

Resim 190. Pompeii Iseumu

HERCULANEUM ISIS RİTÜELİ FRESKİ

Resim 191. Herculaenum'da Bulunmuş Isis Ritüeli Freski

ISIS KÜLT HEYKELLERİ ÖRNEKLERİ

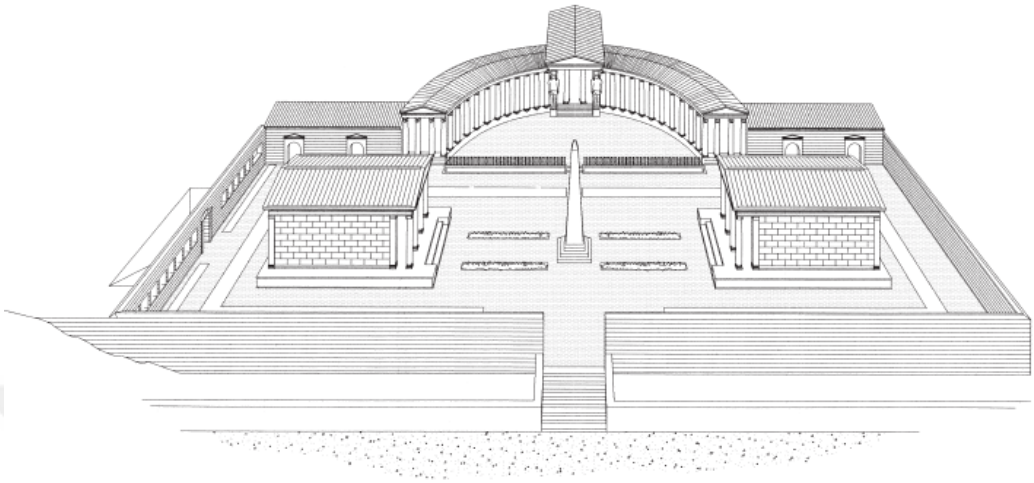

Resim 192. Pompeii Iseumu

Resim 193. Napoli'de bulunmuş Isis heykeli, MS 2. yüzyıl

VILLA HADRIANA'DAKİ ANTINOEION

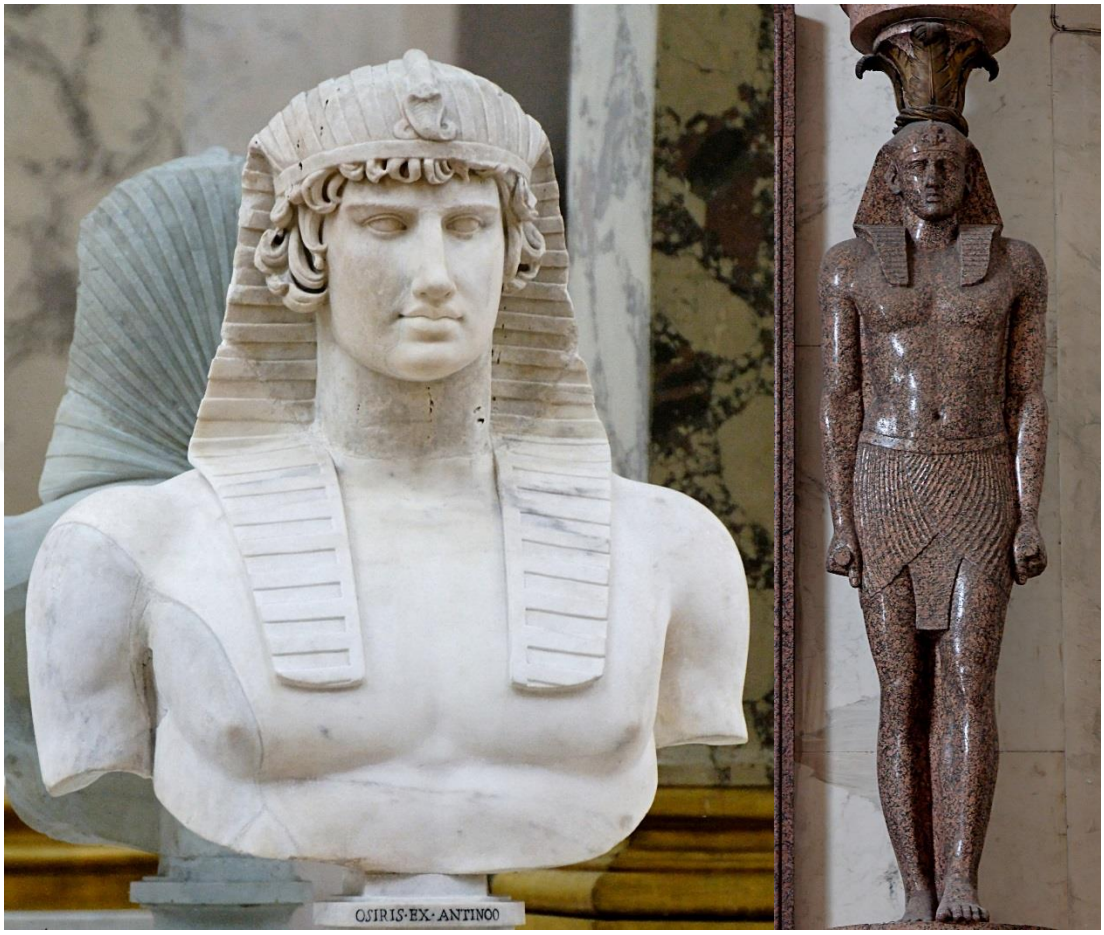
Resim 194. Antinoeion Rekonstrüksyonu[602]

Resim 195. Günümüzde Antinoeion

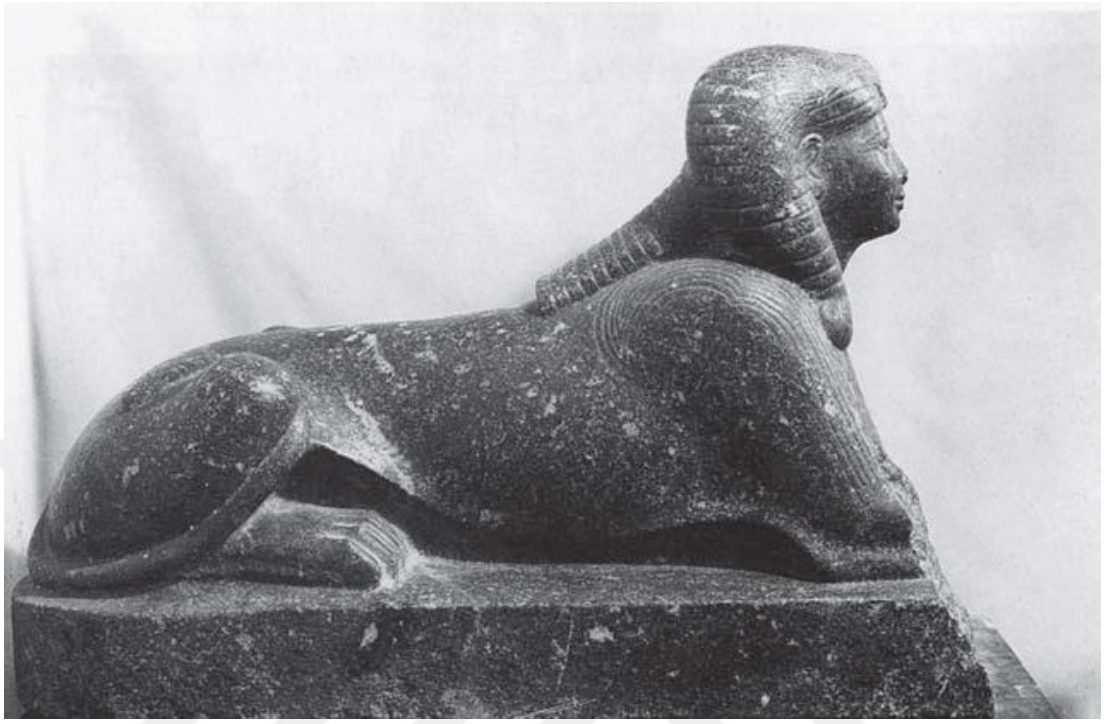
[602] Zaccaria Mari, Sergio Sgalambro, "The Antinoeion of Hadrian's Villa: Interpretation and Architectural Reconstruction", **American Journal of Archaeology, Vol. 111, No. 1**, Boston: Archaeological Institute of America, 2007, p. 85.

ÇEŞİTLİ ANTINOOS TASVİRLERİ

Resim 196. Osiris Kılığında Antinoos **Resim 197.** Firavun Kılığında Antinoos Telamonu

SFENKSLER

Resim 198. Orijinal Mısır Heykeli

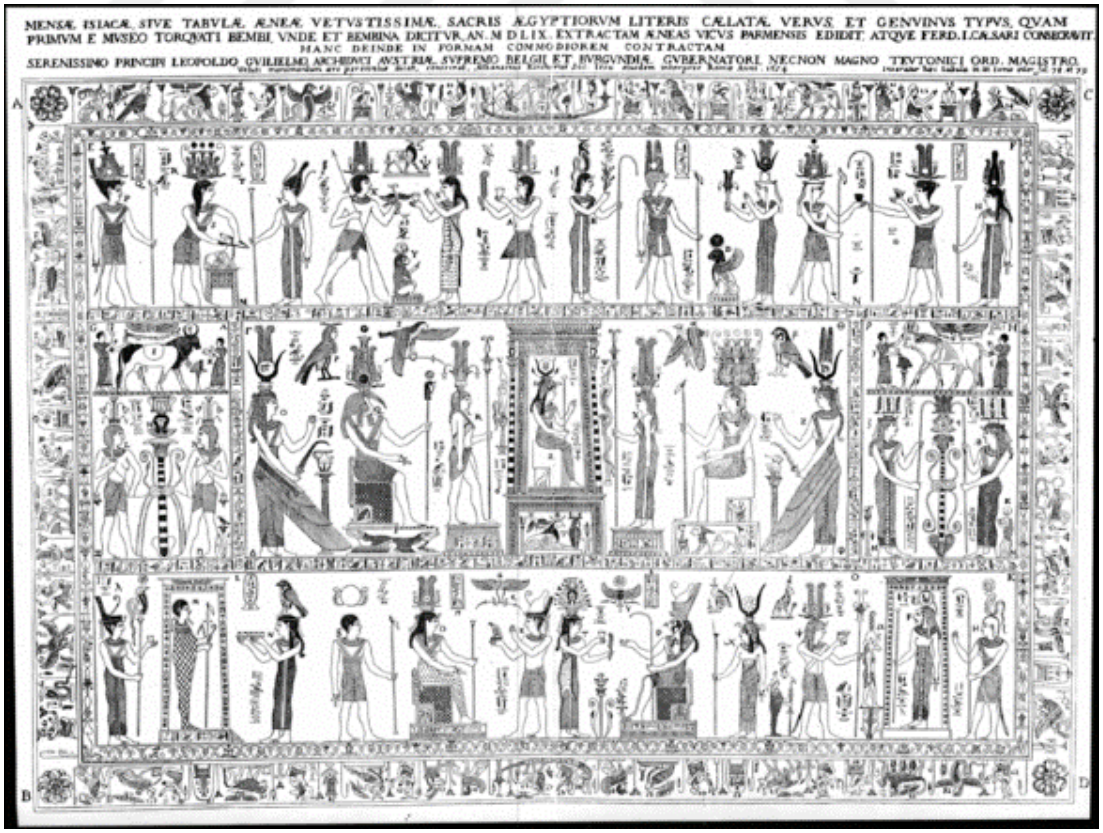

Resim 199. Ve onun Domitianus devrine tarihlenen Roma kopyası

MENSA ISIACA

Resim 200. Mensa Isiaca

Resim 201. Mensa Isiaca (Çizim)

PRAENESTE NİL MANZARASI MOZAİĞİ

Resim 202. Praeneste Nil Manzarası Mozaiği

FAYYUM PORTRELERİ

Resim 203. Bir Fayyum Portresi Örneği

MISIR VE HIRİSTİYANLIK

ÖNEMLİ ÇÖL BABALARI

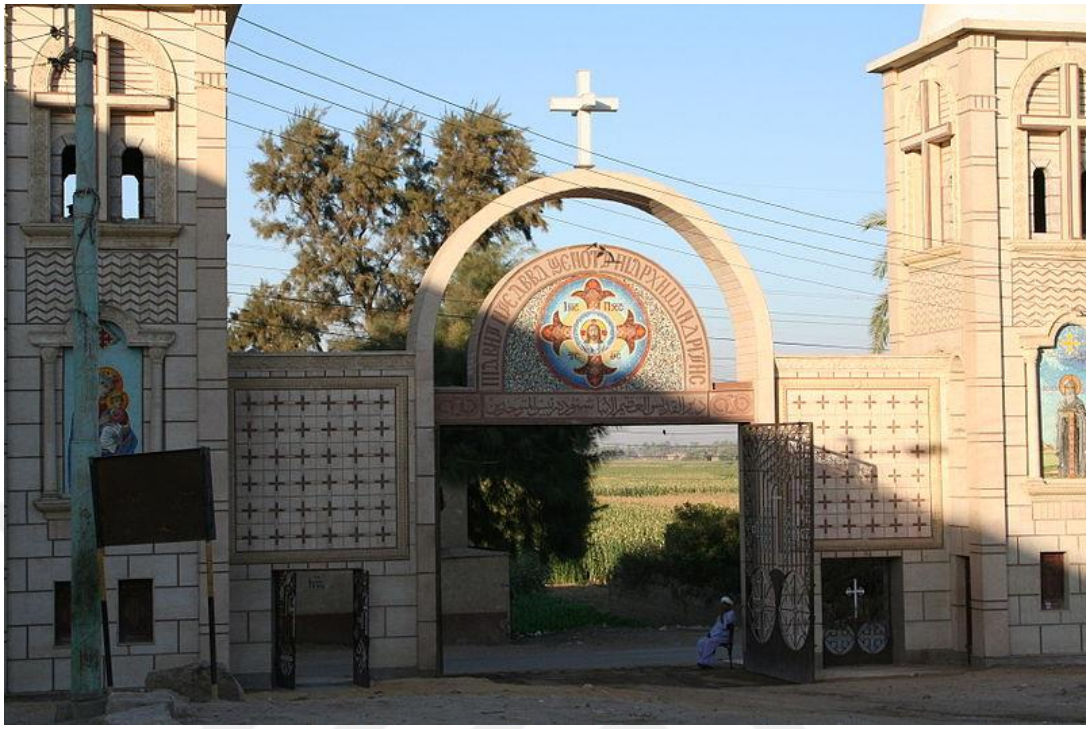

Resim 204. Aziz Antonius **Resim 205.** Aziz Pakhomius **Resim 206.** Aziz Makarius

MANASTIRLAR

Resim 207. Kızıl Manastır

Resim 208. Beyaz Manastır

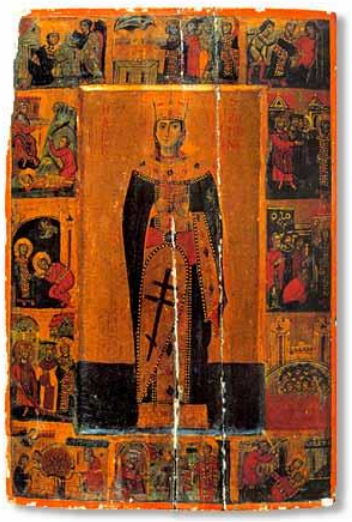

Resim 209. Deir es-Süryani Manastırı, Skete

Resim 210. Aziz Antonius Manastırı, Doğu Çölleri

Resim 211. Aleksandreialı Aziz Katerina & Sina Çöllerindeki Aziz Katerina Manastırı

İSKENDERİYE DÜNYA KRONİĞİ FRAGMANI

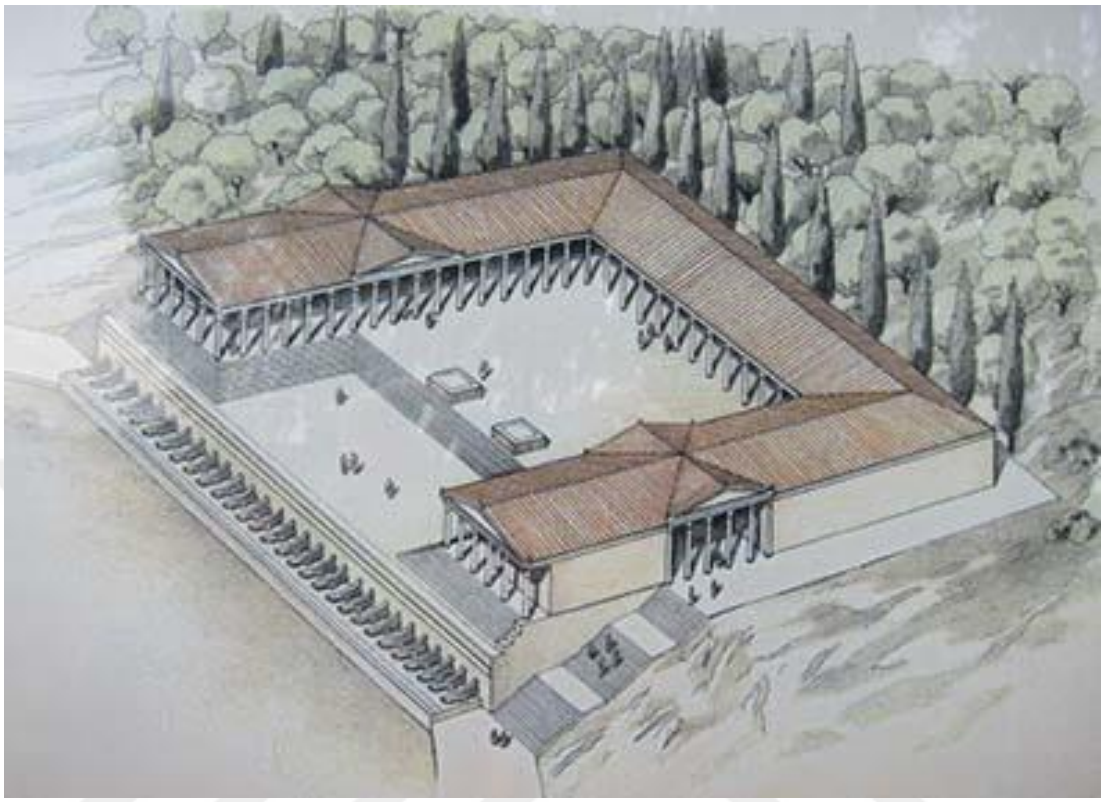
Resim 212. Aleksandreia Sarapeionu'nun Yıkıldığının Gösterildiği İskenderiye Dünya Kroniği Fragmanı

HZ. MUHAMMED'İN EL-MUKAVKIS'A MEKTUBU

Resim 213. Hz. Muhammed'in, genellikle dönemin Aleksandreia Patriği Cyrus ile özdeşleştirilen Mısır Hükümdarı el-Mukavkıs'a yolladığı kabul edilen İslam'a davet ettiği mektup, Topkapı Sarayı, İstanbul.

NICOPOLIS ANITI

Resim 214. Nicopolis Anıtı Rekonstrüksyonu

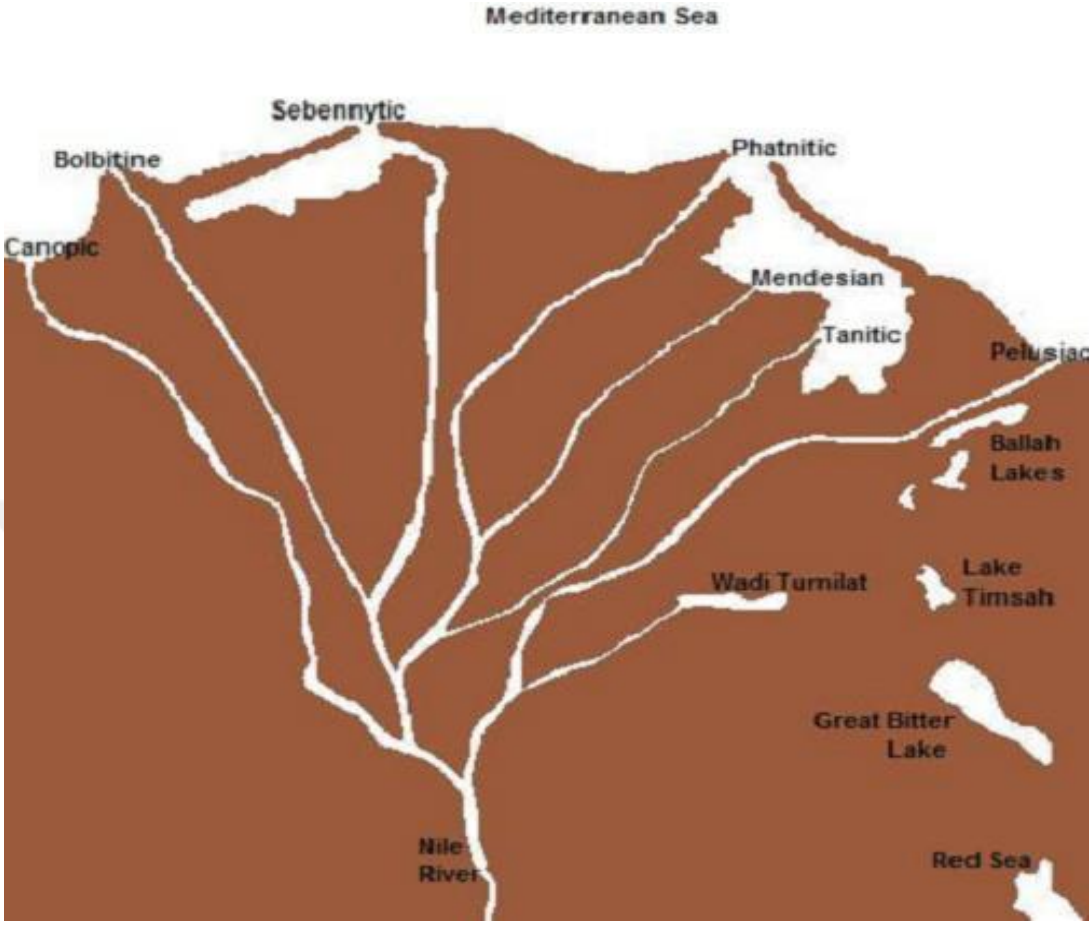

Resim 215. Nicopolis Anıtı Kalıntıları

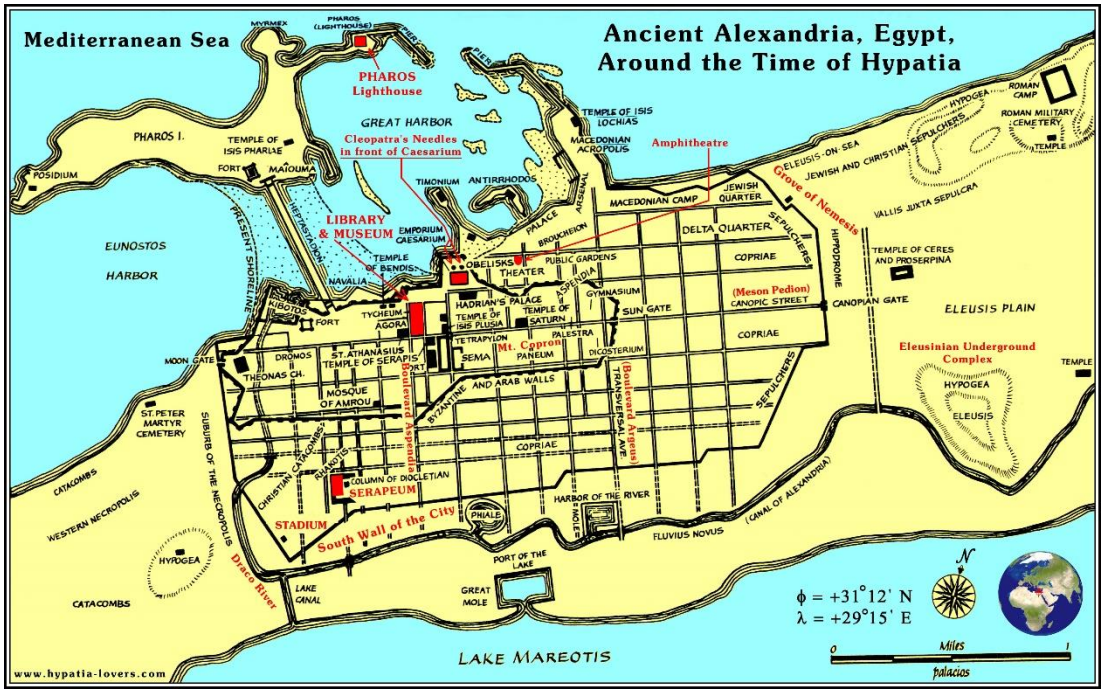
HARİTALAR

Harita 1. Mısır Coğrafi Haritası

Harita 2. Nil Deltası

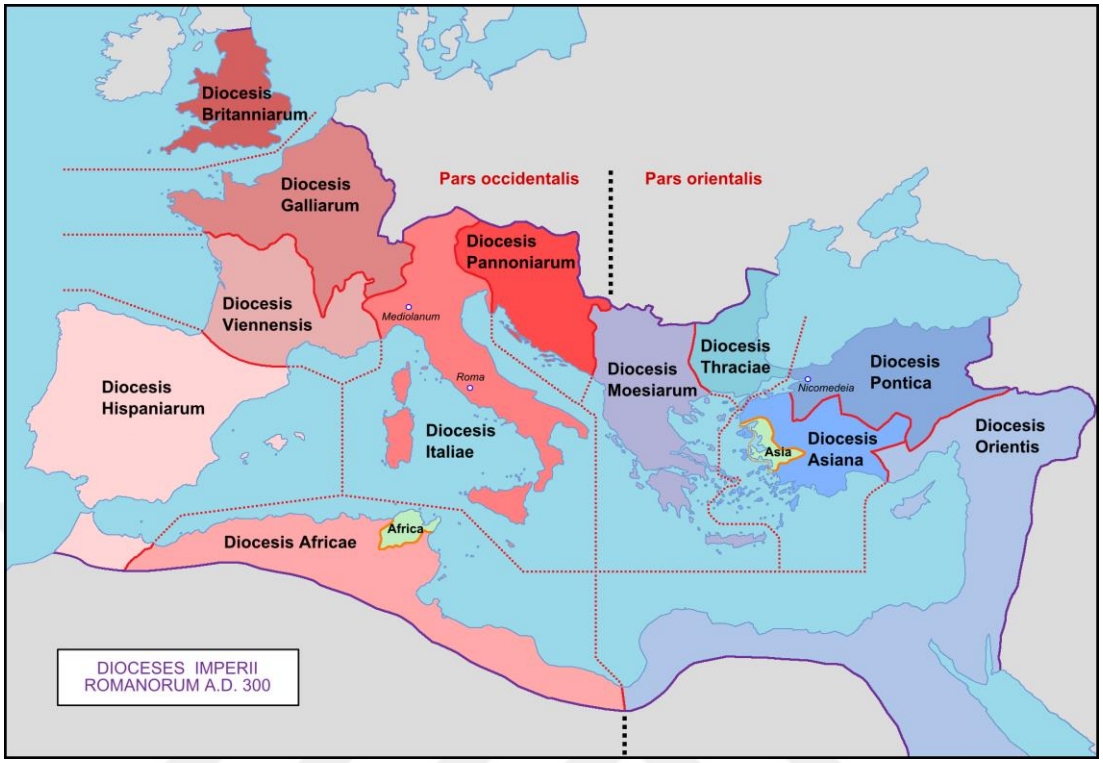
Harita 3. Aleksandreia

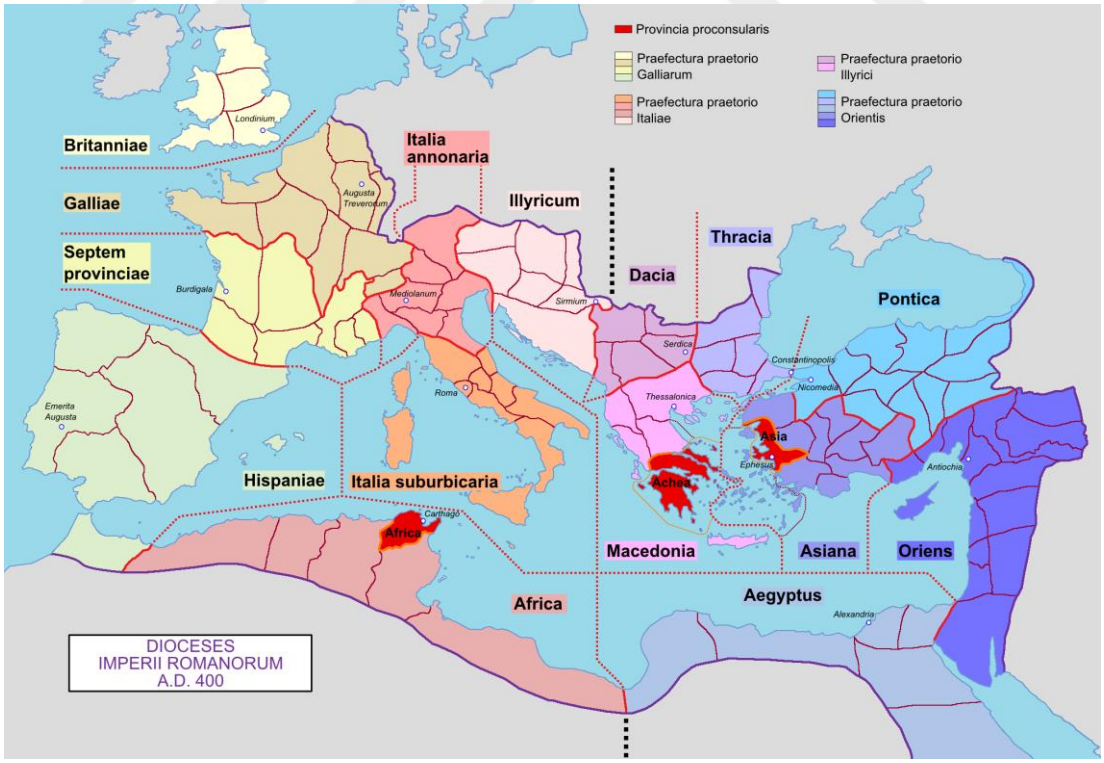
Harita 4. Üçüncü Yüzyıl Krizi Sırasında Ortaya Çıkan Palmyra ve Gallia İmparatorlukları

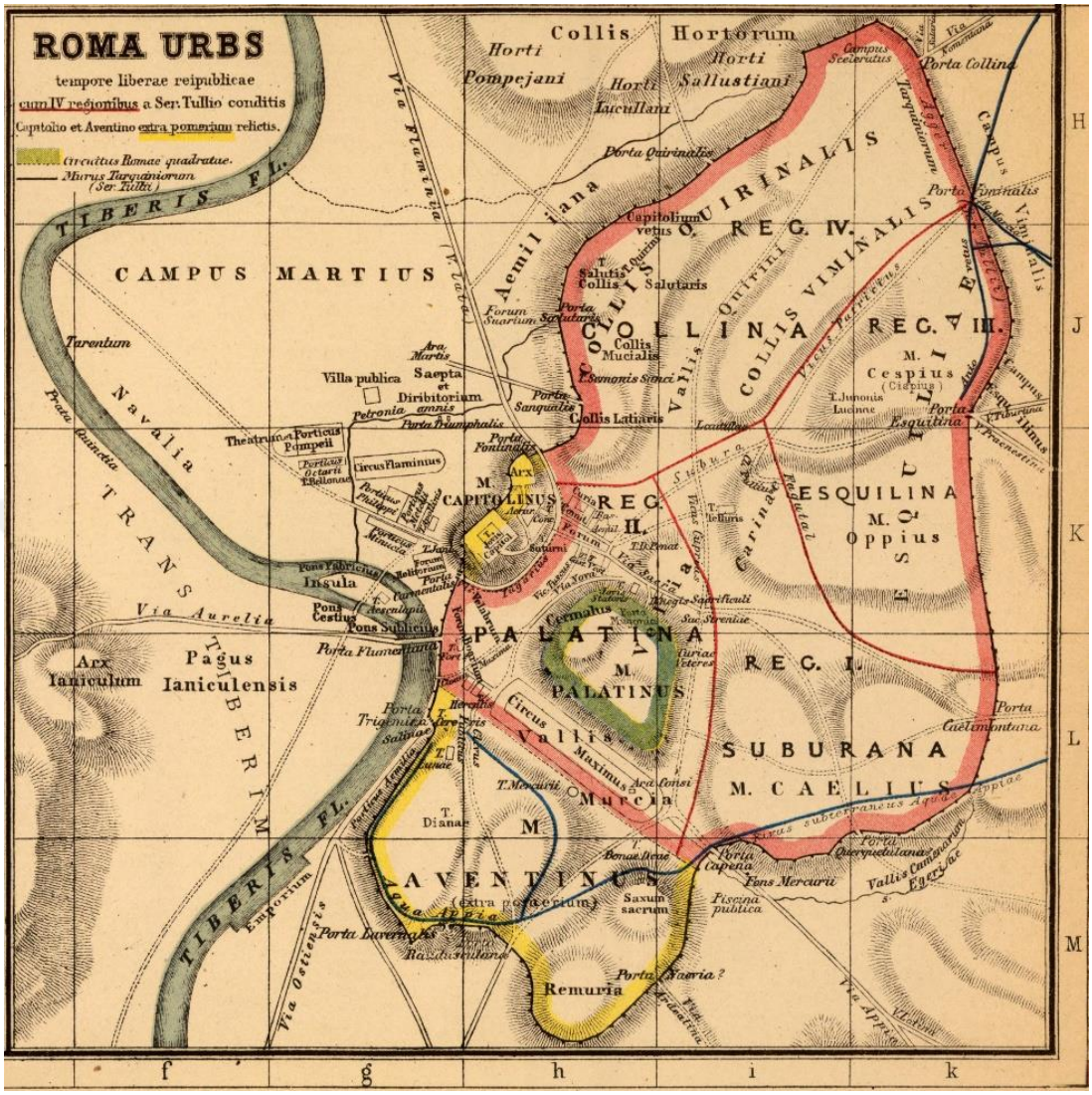
Harita 5. Tetrarkhia Dönemi'nde Roma İmparatorluğu

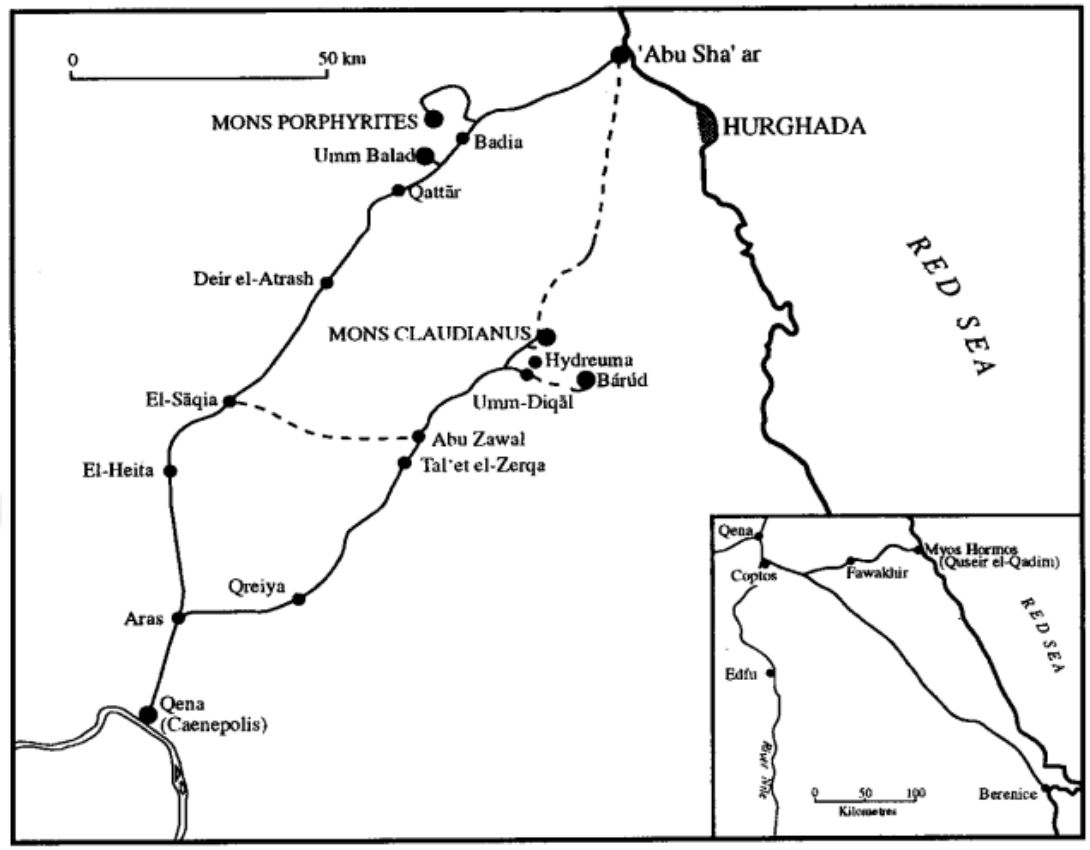
Harita 6. Roma İmparatorluğu *Diocesis*leri

Harita 7. Roma İmparatorluğu *Praefectura Praetorio*ları

Harita 8. Augustus Dönemi Roma *pomerium* sınırları

Harita 9. Mons Claudianus, Mons Porphyrites ve Doğu Çölü

SİKKELER

Nektanebo Sikkesi

Augustus – AEGVPT CAPTA Sikkeleri

Tiberius – Işın taçlı Augustuslu Sikkeleri

Nero – Serapisli Sikkeler

Vespasianus – Iseum Campenseli Sikkeler

Domitianus – Iseum Campenseli Sikke/Aleksandreia Fenerli Sikke

Traianus (Solda) ve Hadrianus (Sağda) – Aleksandreia Sikkesi

Vibia Sabina – Aleksandreia Feneri Sikkesi

Antoninus Pius Sikkeleri (Isis-Harpokrates-Horus Tapınağı, Aleksandreia Feneri ve Caesareum)

Iulia Domna – Horus'u Emziren Isis Sikkesi

Caracalla – Serapis ve Isisli Sikkeler

Vabalathus – Aurelianus Sikkesi

Annia Faustina Sikkeleri

Maximinus Daia – Nil Sikkesi

I. Constantinus – Anubis Sikkesi

Iulianus Devri Sikkeler

Valens – Anubis Sikkesi